

Idioternas tid. Tankestilar inom den tidiga idiotskolan 1840–1872
Owe Røren

Idioternas tid

Tankestilar inom den tidiga idiotskolan 1840–1872

Owe Røren

Stockholm University

Till mina söner

Omslagsbild av okänd konitär. Ur Robert Tigerstedt: *Hjälman såsom organ för tanken*, Stockholm 1889

© Owe Røren, Stockholm 2007

ISSN 1104-1625-142
ISBN 978-91-7155-508-3

Printed in Sweden by Intellecta Docusys, Sollentuna 2007
Distributor: Owe Røren, e-mail: oweroren@yahoo.com

Abstract

Owe Røren: Idioternas tid. Tankestilar inom den tidiga idiotskolan 1840–1872. *The Time of the Idiots. Thought-styles in the early institutional schools for idiots 1840-1872*

Akademisk avhandling i pedagogik, Stockholms universitet, oktober 2007.

The purpose of this thesis is to increase our knowledge about the thinking of idiocy behind the formation of the first institutional schools for idiots in the Scandinavian countries. The source materials – publications, articles, documents, photos – has been studied and interpreted through a hermeneutic existential method. The final interpretation is connected to Ludwik Fleck's theory of thought-style and thought-collective. Thought-style in this context has different aspects:

- The quality or characteristics of the conception or diagnosis of idiocy
- The ideas about underlying causes
- The educational, medical and social measures required
- The expected results or goals
- The environmental influence

Three historical perspectives are traced in the thesis: a biographical history perspective, an educational/medical and a comprehensive perspective of the history of knowledge.

The Nordic thinking of idiocy was strongly influenced from French, Swiss and Prussian forerunners. The first efforts in the Nordic countries were attempted by psychiatrists, theologians and teachers for the deaf and dumb. The precursor in Sweden, a woman, had to connect to the available female/religious strategy of the time for her participation.

The study concludes that although the activists spoke about “the time of the idiots” it was also a time for the activists to create possibilities for entrepreneurship and professional careers. The medical knowledge of idiocy was in its infancy. The educational progression was moderate and built upon the theories of the time.

Keywords: *history of education, idiocy, thought-style*

When men are gathered together for a common purpose, their object being common, their mind being blended; they cease to think as many; the same idea flows from all brains.

Edward Seguin: Idiocy and its Treatment by the Physiological Method, New York 1866, s 12

Förord

TVå personer har varit ovärderliga för den senare delen av mitt avhandlingsarbete, min handledare vid Pedagogiska institutionen i Stockholm, Professor Anders Gustavsson och min vän Agneta Kanold.

Handledningsträffarna har varit stimulerande, uppslagsrika och strukturerande, präglade av ömsesidighet. Jag har alltid åkt hem full av förtröstan och arbetslust. Tack Anders, det har varit roligt och tryggt att ha dig som handledare.

Agneta, att beskriva den fullständiga innebörden av ditt stöd i form av tankeutbyte och datorsupport med mera skulle kräva versfötter – därför säger jag bara tack.

Det har känts mycket fint att under ganska många år ha haft Pedagogiska institutionen som ett hem. Tack till tidigare handledare och läsare: Professor Per-Johan Ödman, Professor Sonja Olin Lauritzen och Professor Birgitta Qvarsell. Jag har försökt leva upp till framlidne Eric Engströms krav på akribi. Sherman Rosen och Noella Bickham vill jag tacka för den engelska översättningen.

Ett särskilt tack till Eva Simonsen som givit mig tillgång till material i sitt arkiv i Oslo; Tomas Olsson för inblick till hans historiska bildmaterial; Gunnel Ginsburg Segerstedt för lån av brev och bilder från hennes släktarkiv; Bertil Johansson i Herrljunga för lån av Emanuella Carlbecks brev.

Till slut, tack till mina vänner Margareta Rydbeck och Barbro Blomberg för stöd, uppmuntran, tröst, pushing, synpunkter, korrekturläsning etcetera. Även tack till vännen Mustafa Al-Syoof för all omtanke.

Innehåll

Utgångspunkter och förutsättningar.....	15
Det första nordiska mötet för abnormskolan – en prolog.....	17
Bakgrund.....	17
Fotografiet.....	21
Förberedelser.....	24
Nyckelpersoner.....	25
Det nordiska abnormområdet.....	26
Mötet.....	27
<i>Dövstumsaken</i>	28
<i>Blindsaken</i>	29
<i>Idiotsaken</i>	30
Efter mötet.....	31
Några reflektioner.....	36
Syfte, perspektiv och frågeställningar.....	38
Disposition.....	39
Några 1800-talsbegrepp.....	39
<i>Innebörden av begreppen idioti och sinnesslöhet</i>	39
<i>Anstaltsbegreppet</i>	41
<i>Abnormbegreppet</i>	41
Forskningsläget.....	43
Historiskt källanalytiska tolkningsramar.....	43
Diskursanalytiska tolkningsramar.....	46
Socialkonstruktioniska tolkningsramar.....	49
Ideologikritisk tolkningsram.....	50
Slutsatser.....	52
Metod.....	54
Den hermeneutiskt/existentiella metoden.....	54
Tillämpning av det hermeneutiskt/existentiella perspektivet.....	58
Analysen.....	61
Teori för den slutliga tolkningen.....	64
Inledning.....	64
Tankestil och tankekollektiv.....	66
Källmaterial.....	75
Källkritiska aspekter.....	75
Den grundande treklövern.....	79
Grundarnas tid.....	81
Utgångsläget.....	81
Tidens medicinska tankestilar.....	82
<i>Balneologiska föreställningar</i>	83
Det pedagogiska tankestilarvet.....	85

Johann Guggenbühls balneologiska tankestil	91
Anstalten på Abendberg	92
<i>Medicin och pedagogik</i>	93
<i>Ida Hahn-Hahns rapport från Abendberg</i>	95
Tankekollektiv kring kretinism/idioti	97
<i>Guggenbühls tankestil</i>	98
<i>En tankestils utmönstring – och fortlevande</i>	99
Édouard Séguins fysiologiska pedagogik	101
Séguin i Frankrike	101
Séguin i USA	102
Definition, orsaker och framträdelseformer	103
Fysiologi och moral treatment	105
Séguins tankestil	106
<i>Tankekollektiv</i>	106
En tankestil med fokus på den intellektuella utvecklingen –	
Carl Wilhelm Saegert	108
Saegerts skolanstalt	108
Saegerts teori om negativ intelligens	109
Bot eller bättring	110
Tankestil och tankekollektiv	112
Slutsatser	115
Nordiska tankekollektiv	117
Hospitalläkarnas tid	119
Förebilder	119
Det vetenskapliga kunskapsläget	120
Fem biografier	122
Artiklarnas tillkomsthistoria	125
Terminologi	128
Referenser	129
Ställningstaganden	130
<i>Definition</i>	130
<i>Framträdelseformer</i>	130
<i>Orsaker</i>	132
<i>Bot eller bättring?</i>	134
<i>Vad bör göras?</i>	136
<i>Pedagogiken</i>	136
<i>Läkarens uppgift</i>	137
Utveckling av en tankestil	138
<i>En utomnordisk läkare</i>	141
Tankestilstridens tid	144
Selmer versus Hübertz	145
Moldenhawers ståndpunkt	147
Echrichts ståndpunkt	148
Hübertz ståndpunkt	150

Definitioner.....	150
Orsaker.....	151
Epilepsifrågan.....	154
En svensk meningsfrände.....	155
Slutsatser.....	156
Pedagogernas tid.....	159
Inledning.....	159
Hans Peter Duurloo.....	161
<i>Duurloos utbildningsplan.....</i>	162
<i>Gamle Bakkehus 1855–1872.....</i>	164
<i>Hygienistiska föreställningar om idiotins orsaker och bot.....</i>	165
<i>Läkarens roll vid Gamle Bakkehus.....</i>	166
<i>Svagpresterande elever.....</i>	168
<i>Förväntade resultat.....</i>	173
Johan Keller.....	174
<i>Artiklar i Nordisk Tidsskrift.....</i>	176
Julius Glasell.....	180
<i>Spekulationer om Glasell.....</i>	181
<i>Artikelserie i Olivebladet.....</i>	182
<i>Besök på Earlswood.....</i>	184
<i>Glasells författarskap.....</i>	185
Hans Hansen & Anton Lippestad.....	188
<i>Upptakten i Norge.....</i>	188
Carl Henrik Alopæus – den finska rösten.....	192
Slutsatser.....	196
Kvinnotid.....	201
Emanuella Carlbeck.....	203
Bakgrund.....	204
Uppfostran.....	206
Nyeangelisk väckelse.....	210
Vägen till yrkesverksamhet.....	211
Kallelseupplevelser.....	213
Pedagogiska försök.....	216
Emanuella Carlbeck och läkarna.....	217
George Müllers inflytande.....	219
Hemmen, verksamheten och eleverna.....	221
<i>Det första hemmet i Skövde.....</i>	222
<i>Hemmet på Nya Varvet.....</i>	224
<i>Barnen på Nya Varvet.....</i>	225
<i>Herrrens gärningar på Kastholmen.....</i>	230
<i>Kultomten.....</i>	232
<i>Omvårdnad och medicin.....</i>	233
<i>Skolundervisning.....</i>	234
<i>Hemmet började uppmärksammas.....</i>	236
<i>Hemmet i Skövde.....</i>	237
<i>Eleverna.....</i>	241
Emanuella Carlbeck och Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård.....	248

Slutsatser	255
<i>Prästgårdens utbildningsfunktion</i>	256
<i>Den religiösa traditionens betydelse</i>	256
<i>Anknytning till den evangeliskt feministiska rörelsen</i>	261
<i>Karismatisk auktoritet</i>	262
<i>Emanuella Carlbeck och den framväxande tankestilen</i>	265
Avslutande reflektioner.....	269
Mellaneuropeiska och nordiska tankekollektiv	272
Det kunskapshistoriska perspektivet	274
Tankars vandringar mellan olika tankekollektiv	274
Olika aktiviteter inom tankekollektiven	275
Aktörerna och makten	276
Pedagogikhistoriskt perspektiv	277
Personhistoriskt perspektiv	277
Medicinska aspekter	281
English summary	284
Background, aims and sources	284
Method of interpretation.....	284
Theoretical framework	285
Empirical contents.....	286
Concluding reflections	287
The history of knowledge perspective.....	288
<i>Migration of thoughts between different thought collectives</i>	288
<i>Different activities within thought collectives</i>	289
<i>The actors and power-holders</i>	290
History of education perspective	291
Biographical history perspective	292
Medical aspects	294
Källor och litteratur	295
Källor.....	295
<i>Brev och stenciler</i>	295
<i>Anstaltshandlingar</i>	295
<i>Möteshandlingar</i>	296
<i>Tryckt källmaterial</i>	296
<i>Herdaminnen och matriklar</i>	299
<i>Samtida officiellt tryck</i>	299
<i>Tidningar</i>	299
Litteratur.....	300
<i>Lexika</i>	305
<i>Internet</i>	305

Avhandlingens huvudpersoner¹

Grundarnas tid

Johan Guggenbühl (1841)
1816–1863

Édouard Séguin (1842)
1812–1880

Carl Wilhelm Saegert (1844)
1809–1879

Hospitalläkarnas tid

Harald Selmer (1851)
1814–1879

Carl Ulrik Sondén (1857)
1802–1875

Ludvig Wilhelm Dahl (1859)
1826–1875

Ernst Salomon (1869)
1840–1880

Nils Gustav Kjellberg (1869)
1827–1893

Tankestilstridens tid

Jens Rasmussen Hübertz (1855)
1794–1855

Daniel Fredrik Eschricht (1855)
1798–1863

Anton Nyström (1868)
1842–1931

Pedagogernas tid

Johannes Moldenhawer (1855)
1829–1808

Hans Peter Duurloo (1855)
1816–1892

Johan Keller (1865)
1830–1884

Julius Glasell (1866)
1824–1895

Carl Henrik Alopaeus (1860)
1825–1892
Anton Lippestad (1874)
1849–1913

Hans Hansen (1866)
1830–1912

Kvinnotid

Emanuella Carlbeck (1866)
1829–1901

Wilhelmina Lundell (1870)
–1898

Sophia Wilkens (1871)
1817–1898

¹ Årtalet inom parentes är tidpunkten då respektive person började sin verksamhet inom idiotskolan

Utgångspunkter och förutsättningar

Det första nordiska mötet för abnormskolan – en prolog

Syftet med detta inledande kapitel är att presentera de personer som bildade tankekollektiv inom abnormskoleområdet, det vill säga skolor för blinda dövstumma och idioter, eller som man börjat säga – sinnesslöa. Tankekollektiv kring skolor för blinda och dövstumma var väl etablerade – i flera länder var dessa skolor lagstadgade. Skolverksamhet för idioter var ännu i sitt vardande. Fokus är här satt på sinnesslöskolan och det tänkande kring pedagogiken, de tankestilar, som var rådande. Begreppen tankestil och tankekollektiv har introducerats av Ludwik Fleck och utvecklas närmare i teori-kapitlet. Trots att mötet i Köpenhamn 1872 är slutpunkten i avhandlingen, undersökningen gäller de bakomliggande trettio åren, ges det här formen av en prolog. Jag börjar med mötet och vad deltagarna där fick sig till livs. Flera av de personer som presenteras här, liksom det tänkande de omfattas av, är de grundläggande elementen i avhandlingen.

På avhandlingens omslag är Maria C, född i Ystad 1857, avbildad. Bilden är hämtad från ett avsnitt om mikrocefaler i skriften *Hjärnan såsom organ för tanken* i serien *Ur vår tids forskning*.¹ Beskrivningen är lämnad av Carl M Fürst, som bland annat företog skallmätningar i historiska svenska gravar och på Grönland, och av Sigurd Lovén, senare läkare vid Föreningen för Sinnesslöa Barns Vårds skola i Stockholm.²

Hennes vanskaphet märktes först 3 månader efter födelsen. Under uppväxten var hon ytterst vanartig och förvildad, mest kanske till följd av oförsvarlig vanvård och brist på tillsyn. Hela dagen skall hon hafva ströfvat omkring med gatpojkar, en skräck för hela staden, så att alla skyndade sig att stänga sina dörrar, då de sågo henne på afstånd. Slutligen fattade en person deltagande för henne och föranstaltade att hon i maj 1872 vid 15 års ålder intogs å skyddshemmet i Karlskrona.³

Bakgrund

Under mitten av 1800-talet fanns det i norra Europa ett gryende intresse för undervisning och uppfostran av idioter. Idiоти var en psykiatrisk diagnos som ungefärligen omfattade personer som med dagens terminologi betecknas personer med nedsatt begåvning och/eller autism. I Mellaneuropa hade sedan

¹ Robert Tigerstedt: *Hjärnan såsom organ för tanken*. Nr 37 i serien *Ur vår tids forskning*, Stockholm 1889

² *Ibid.* s 151–155

³ *Ibid.* s 151 f

40-talet idiotskolor upprättats, dels i anslutning till psykiatriska sjukhus i Paris, dels i en sanatorieliknande form i Schweiz, och i anslutning till en dövstumskola i Berlin.

1845 lagfästes i Sverige, genom Folkskolstadgan, rätt till undervisning för alla barn. Detta skapade förväntningar om att även barn med låga intellektuella förmågor skulle få undervisning.

De första personer i Norden som intresserade sig för frågan var läkare vid asylor för sinnessjuka. Man kan säga att det bildades ett tankekollektiv inom psykiatrin med en egen tankestil om idioti. Sinnessjukhusen var, efter franskt mönster, i färd med att reformeras, bland annat enligt principerna om differentiering, icke tvång, aktivering och social anpassning. I de olika nordiska länderna gjordes landsomfattande så kallade sinnessjukuräkningar med prästerlig medverkan där idioti, eller som tillståndet oftast betecknades utanför läkarkretsarna, fänighet, var en särskild kategori. I linje med ambitionen att beskriva olika former av sinnessjukdom ansåg läkarna att idioter inte borde tillhöra denna kategori. De borde inte intas på asyl, utan på särskilda skolanstalter. Inspirationen till hur anstalterna borde inrättas hämtade de från de ovan nämnda mellaneuropeiska initiativen. Deras förslag till åtgärder, såväl inom sinnessjukvården som inom idiotvården byggde på erfarenheter från studieresor och läsning av de mellaneuropeiska föregångarnas skrifter. I deras förslag fanns det stor okunnighet och osäkerhet kring såväl orsaksammanhangen som de nödvändiga medicinska insatserna.

De första pedagoger som verkade och skrev inom området var lärare vid dövstumskolor. Orsaken till detta var kanske dels att de kom i kontakt med idioter vid dövstumskolorna, dels att det i Norden kom att utvecklas ett gemensamt abnormpedagogiskt utbyte av tankar beträffande blinda, dövstumma och idioter. Man kan skönja ett nytt sätt att tänka som växer fram hos dövstumpedagoger och teologer. Eftersom flera av dövstumpedagogerna startade privata företagsliknande anstalter för flera abnormgrupper, kan man även förmoda att det även fanns ett entreprenörincitament i och med att samhällsutvecklingen i liberal riktning skapade ett sådant utrymme. Under den studerade perioden, 1840- och 60-talen, lades grunden till bildandet av ett nytt yrkes- och intresseområde. Frågan om idioters undervisning och uppfostran tenderade allt mer att bli en fråga för pedagoger och beteckningen sinnesslö kom under 70-talet att ersätta den tidigare använda psykiatriska diagnosen idioti.

Fotografiet

Fotografiet som är återgivet på motstående sida var min inkörsport till ett engagemang i 1800-talets idiot- eller sinnesslöundervisning. Det var den första artefakt som jag gav mig in på att tolka.¹ På baksidan av fotot är angivet att bilden var tagen i samband med det första nordiska abnormskolmötet i Köpenhamn 1872. Bilden tillhör Gunnel Ginsburg Segerstedt, en avkomling av släkten Carlbeck.

Emanuella Carlbeck, den sittande kvinnan längst till höger i andra raden, startade den första skolan för idioter i Sverige. Hon var 43 år när hon deltog på mötet i Köpenhamn. I sex år hade hon drivit *Hem* för idioter på fyra olika orter i östra och västra Götaland.² Vid den här tidpunkten låg hemmet med 24 barn i Skövde. Emanuella Carlbeck hade besökt Köpenhamn tidi gare. År 1867 företog hon en månadslång studieresa där hon besökte såväl idiotanstalten Gamle Bakkehus som Johan Kellers Anstalt för aandsvage börn. Hon blev särskilt imponerad av verksamheten vid den senare. Emanu ella Carlbeck träffade även föreståndaren vid Det Kongelige Blindeinstitut, Johannes Moldenhawer. Sommaren 1870 besökte hon åter Köpenhamn under två dagar i samband med en studieresa till Tyskland. Ovannämnda personer var nyckelpersoner vid mötet 1872.

Vidare utpekades på fotografiet Emanuella Carlbecks då 23-åriga systerdotter Hanna Stenberij, kvinnan som står längst till höger på bilden. Hanna är Gunnel Ginsburg Segerstedts mormor. Jag fick berättat för mig att Hanna bistod sin moster med skrivarbete och räkenskaper och att Emanuella troligen försökte få henne med i verksamheten. Hanna var, då bilden togs, förlovad med sin kusin Herman Odhner, som även han var Emanuellas systerbarn. Denna syster, Ephraima, var även moder till John, den första eleven vid Emanuella Carlbecks skola. Hanna Stenberij som utbildats i flickpension, där hon för övrigt var skolkamrat med Ellen Key, arbetade även som översättare. Hon skrev också en biografi om Emanuella Carlbeck som ingår i källmaterialet till denna avhandling.³ I Gunnel Ginsburg-Segerstedts arkiv finns brev och annat släktmaterial som jag fått tillgång till.

Genom en minnesskrift om *Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård* (FSBV) har jag kunnat jag identifiera föreningens sekreterare, arkivarien, författaren, pedagogen med mera Otto von Feilitzen och föreningens skolas föreståndarinna Wilhelmina Lundell. Det är paret som står närmast Hanna Stenberij. Otto von Feilitzen var en av initiativtagarna till upprättandet av *Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård* i Stockholm 1869. Vid sidan av sitt författarskap och sin pedagogiska gärning var han en av tidens främsta filan-

¹ Gunnel Ginsburg Segerstedts släktarkiv

² Emanuella Carlbeck använde beteckningen hem för sina små skolor

³ Hanna Odhner: *Emanuella Carlbeck. Spridda drag ur hennes lif och verksamhet. Samlade af H–a O.* Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, Stockholm 1903

troper. Förutom idiotsaken var han engagerad i religionsfrågor, folkknykterhet och djurskydd. Två år tidigare, 1870, hade Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård startat en skola för nio elever vid Norrtullsgatan i Stockholm. Wilhelmina Lundell hade lärarinneexamen.

Jag föreställde mig till att börja med att detta var en officiell bild från mötet och att de flesta av de övriga 12 personerna på bilden var danskar, men genom kontakt med insatta personer i Danmark fick jag reda på att så inte var fallet. Min nästa fråga var om det var norrmän och finländare eller kanske enbart svenskar. Någon förteckning över deltagarna vid mötet finns inte, utöver de personer som är angivna som anordnare och talare. Av en händelse kom *Matrikel över svenska dövstumskolor* i mina händer, som innehöll porträttbilder av så gott som samtliga dövstumslärare.¹ Den visade sig vara en förnämlig källa, och genom jämförelser av bland annat kroppshållningar, näsor, öron, frisyrier och broscher kunde jag konstatera att de flesta hörde hemma inom dövstumskolan. Fotografiet visar sålunda tretton svenska deltagare vid mötet.

I bildens centrum sitter en kvinna i baburett: 55-åriga Sophia Wilkens som sedan 1850-talet drivit barnhem i Karlskrona. Verksamheten hade successivt förändrats till att omfatta även dövstamma, blinda och idioter. I handlingarna från mötet presenteras verksamheten av Wilkens under rubriken: *Kort berättelse öfver uppkomsten af de trenne i Karlskrona varande anstalterna, Barnhemmet, Institutet för döfstamma och Skyddshemmet för döfstamma flickor.*² 1871 hade en särskild idiotklass för sju elever inrättats. Åldersspridningen var mycket stor, den äldsta var en 54-årig kvinna. Klassen undervisades i ett särskilt rum av alternerande lärare.³ Wilkens var inte medlem av Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård 1871, vilket kan tyda på att det rådde någon slags konflikt, kanske på grund av hennes blandning av alumner.

De lärarinnor som arbetade vid institutet i Karlskrona, förutom Sophia Wilkens hade utbildning, flera var småskollärarinnor med påbyggnad till dövstumslärare.⁴ Beträffande undervisningen av dövstamma användes till att börja med en kombination av teckenspråk och skrift, sedan infördes talmetoden och slutligen den rena skrivmetoden.⁵ 1868 hade institutet i en tidningsartikel klandrats eftersom samtliga lärare var kvinnor samt att skolan även förestods av en kvinna. I en skrivelse till Blekinge läns landsting trädde di-

¹ Oscar Ahlner: *Matrikel över svenska dövstumskolor 1809–1918*, Lund 1918; Erik Montell: *Sävstaholmsföreningen*, Stockholm 1982

² *Nordisk Tidsskrift for Blinde- Døvstumme- og Idiotskolen*, 1872 s 34–38

³ *Institutet för dövstammans revisionsberättelse för år 1871*. Landstingets Förhandlingar 1872, s 24–26

⁴ Oscar Ahlner 1918

⁵ Göran Karlsson: *Dessa arme varelser I: Karlsson, Göran (red.) Vård och undervisning av psykiskt utvecklingsstörda i Blekinge 1886–1986*, Blekinge Läns landsting 1988, s 45

rektionen in till försvar för dessa förhållanden.¹ Man menade att institutets resultat visade att detta var en bra ordning, bland annat eftersom lärarinnorna förutom den pedagogiska gärningen hade en viktig uppfostransuppgift, fann man att kvinnor var särskilt lämpliga: (...) *ett fridfullt hemlif beredas bättre av qvinliga än af manliga handledare.*²

Eftersom det främst är ovannämnda personer inom idiotområdet som har betydelse i denna avhandling, återges mina forskarmödor beträffande de övriga i följande fotnot.³

¹ Brev från direktionen för institutet för dövstumma till Blekinge läns landsting, Landstingets förhandlingar 1868

² Ibid.

³ Kvinnan som sitter till vänster om Sophia Wilkens kan vara hennes personliga vän och medarbetare Sophia Ulfsparré som senare övertog föreståndarskapet vid anstalten. Med båda händerna på Fru Wilkens vänstra axel lutar sig hennes makes brorsdotter Octavia Wilhelmina Wilkens, som trots att hon endast var 18 år var anställd som lärarinna vid institutet. Hon kom 1880 att utexamineras vid Seminariet för sinnesslöa barns vård i Stockholm. Under några år därefter arbetade hon som lärarinna vid Emanuella Carlbecks anstalt Johannesberg. 1884 blev hon föreståndarinna vid Smålands idiothem i Eksjö. 1888 startade hon ett eget hem i Jönköping och var aktiv inom sinnesslöområdet långt in på 1900-talet. Wilkens håller i hand en kvinna som sitter på en pall vid hennes fötter. Det är Hildegard Petersson som var lärarinna vid Institutet för dövstumma. I ett ännu lägre läge sitter en kvinna i 25-årsåldern. Det är Sally Charlotta Elmberg, uppväxt i Karlskrona, som 1873 precis hade anställts vid nystartade Skånes anstalt för dövstumma i Lund. Sedan 1869 var hon lärare vid Tysta skolan i Malmö. 1874 gifte hon sig med Anders Axel Berg som är längst av de stående på bilden. De flyttade till Stora Kopparberg dövstumskola där han blev föreståndare. Till höger om Axel Berg står Bengt Liljeblad, rektor, föreståndare och religionslärare vid Allmänna institutet på Manilla. Liljeblad var präst och hovpredikant. 1876 ledde han den kommitté som utarbetade förslag till dövstumundervisning i Sverige. Kvinnan till höger om Liljeblad är Karolina Augusta Berg som var lärarinna vid Allmänna institutet på Manilla. Hon kom senare att arbeta vid Örebro läns dövstumskola. På Manilla träffade hon sin man Jehuba Petrus Blomkvist som blev rektor i Örebro. Två av deras döttrar blev dövstumlärare. Den mörka mannen i mitten längst bak på bilden är August Elmélund från Institutet i Karlskrona. Han började 1867 som vaktmästare och blev lärare 1870. Han skötte även skolans räkenskaper. Ytterligare några svenska deltagare vid mötet kan identifieras genom möteshandlingarna, direktören för Allmänna Institutet för Dövstumma och Blinda på Manilla, Ossian Edmund Borg och föreståndaren vid Tysta skolan på Fredriksholm i Kronobergs län, Lars Joel Fælténborg.

Förberedelser

Initiativtagare till mötet var direktören för Allmänna Institutet för Dövstumma och Blinda på Manilla, Ossian Edmund Borg.¹ Redan 1869 hade han i *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvtumme- og Idiotskolen* föreslagit att ett abnormskolemöte skulle hållas i samband med att den nordiska Konst- och Industriutställningen skulle anordnas i Köpenhamn.² På grund av Preussens ockupation av den södra delen av Söderjylland 1864 och pågående stridigheter om gränssättningen kunde varken utställningen eller mötet anordnas.³ 1871 bildades det tyska riket och gränsen till Danmark blev fastställd genom avtal. Först tre år efter den ursprungliga planen kunde Industriutställningen och abnormskolmötet hållas. I sin inbjudan till mötet skrev Borg:

Då Danmarks Hufvudstad [...] kommer att blifva föremål af synnerligt intresse för såvel vetenskapsmannen som slöjd- och konst- idkarn och där äfven människovännen skall finna mången skatt af högt värde, torde den tanken för hvar och en, som arbetar för vanlottade likars upplysning och förädling, ligga nära tillhands att ett gynnsamt, kanske icke snart återkommande, tillfälle då erbjudes att komma i beröring med personer, hvilka antingen sträfva för denna mensklighetens sak eller därför äro varmt intresserade. Huru upplysande och fruktbringande ett sådant möte skulle vara, där utbyte av rön och erfarenheter i dessa samhällets viktiga frågor förekomma, torde hvar och en nogsamtt inse!⁴

Att skandinaver träffades på möten var tradition. Den så kallade skandinavismen med sina möten i Uppsala, Oslo och Köpenhamn som manade till samling mot den hotande omvärlden, hade visserligen förlorat sin politiska vikt i och med det svensk-norska sveket 1864, då Danmark tvingades avhända sig en tredjedel av landets yta till Preussen utan att brödrafolken ingrep. Men nätverken var etablerade och kontakterna fortsatte inom det kulturella området med bland annat folkskole- och folkhögskolemöten.

Inbjudan till mötet gick till tysta skolor, dövstum- och blindinstitut samt idiotskolor i de nordiska länderna.⁵ Dövstumskolorna dominerade. Endast i Danmark och Sverige fanns idiotanstalter. Beträffande skolor i Sverige som

¹ Läkaren Ossian Edmund Borg (1812–1892) var son till Pär Aron Borg (1776–1839) pionjären inom dövstumområdet som instiftade Allmänna institutet för dövstumma och blinda 1809

² *Meddelelser fra Blinde-, Døvtumme- og Idiotanstalter i Danmark, Norge, Sverrig og Finland til Deeltagerne i Lærermødet for den nordiske abnorme Skole Kjøbenhavn 1872*, Kjøbenhavn 1872

³ Det tysk-franska kriget 1870–1871 ledde till Tysklands enande

⁴ *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvtumme- og Idiotskolen 1872*. Särtryck inför mötet, s 3 ff

⁵ Tyst skola = dövstumskola

bedrev undervisning av idioter elever gick inbjudan till sinnesslöskolan i Stockholm och idiotskolan i Skövde samt dövstum- och idiotanstalten Strömsholm och dövstuminstitutet i Karlskrona. Inför mötet hade sammanställts redogörelser om samtliga abnormskolor i de nordiska länderna som troligen lämnades till deltagarna vid mötets öppnande.¹ Efter mötet publicerades en rapport i *Nordisk Tidsskrift for Blinde- Døvstumme- og Idiotskolen*.² Det följande bygger i allt väsentligt på dessa två publikationer.

Beträffande idiotområdet var under tiden för mötet en terminologiförändring på gång. I Sverige användes inom det pedagogiska området benämningen sinnesslö, i Danmark *aandssvag*. De två begreppen hade liktydig innebörd, med nutida språkbruk reducerad intellektuell förmåga. I det följande ersätts, för läsbarhetens skull, *aandsvag* med sinnesslö.

Nyckelpersoner

En kommitté bestående av föreståndare vid danska abnormskolor inbjöd till mötet: Johannes Moldenhawer vid Det Kongelige Blindeinstitut, Johan Keller vid De private dövstumme och Aandsvageanstalter, Hans Peter Duurloo vid Idiotanstalten på Gamle Bakkehus samt R Malling Hansen vid Det kongelige Døvstummeinstitut. Samtliga titulerades direktörer. Enligt Det Kongelige Biblioteks Billedsamling finns ingen bild av de danska deltagarna vid mötet.

Teologen Hans Peter Duurloo som ursprungligt var dövstumlärare hade sedan 1855, alltså i 17 år, varit föreståndare för den stiftelseägda Idiotanstalten Gamle Bakkehus i Köpenhamn. Han var 56 år när mötet pågick och hade, beträffande idiotundervisningen, den längsta erfarenheten av de församlade.

Pedagogen Johannes Moldenhawer hade sedan 1858, i 14 år, förestått Det Kongelige Blindeinstitut i Köpenhamn. Han hade mycket goda språkkunskaper, var berest, och kände väl till utvecklingen inom abnormområdet i Frankrike, Tyskland och England. Trots att han, vid tidpunkten för mötet, inte arbetade med idioter hade han omfattande kunskaper om idiotsaken och var bekant med idiotvännerna i olika länder. Han hade tidigt undervisat en idiot privat och beskrev sig själv i en artikel som den första idiotpedagogen i Norden. Tillsammans med Johan Keller drev han sedan 1867 *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen* genom vilket inbjudan till mötet publicerades. Moldenhawer var 53 år vid tiden för mötet.

¹ *Meddelelser fra Blinde-, Døvstumme- og Idiotanstalter i Danmark, Norge, Sverrig og Finland til Deeltagerne i Lærermødet for den nordiske abnorme Skole Kjøbenhavn 1872, Kjøbenhavn 1872*

² *Det første nordiske Lærermøde for Blinde-, Døvstumme- og Aandsvageskolerne i Danmark, Norge, Sverrig og Finland, Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen, København 1872*

Teologen Johan Keller, som blev 42 år den sommaren, hade sedan 1856 förestått en privat skolanstalt för dövstumma grundat på talmetoden. 1865, sju år innan mötet, öppnade han den privata Anstalten for aandsvage Børn i København. R. Malling-Hansen hade varit föreståndare och präst vid Det Kongelige Døvstummeinstitut sedan 1865, alltså i sju år. Han var 37 år vid mötet.

Från Finland medverkade 47-åriga Carl Henrik Alopaeus, pastor och föreståndare vid Åbo dövstumanstalt.¹ Det fanns förmodligen ytterligare finska deltagare.² Alopaeus kom att spela en viktig roll i det nordiska samarbetet vid flera senare möten. Det fanns även norrmän i nyckelposition med på mötet, dövstumföreståndaren Fredrik Glad Balchen, troligen även Johan Anton Lippestad och Hans Hansen.

Det nordiska abnormområdet

Det följande är en beskrivning av det aktuella nordiska abnormområdet med utgångspunkt från det material som lämnats från de olika länderna. Dövstumundervisningen hade initialskedet bakom sig. I Norge och Finland fanns fyra skolor. I Sverige upprättades årligen nya anstalter.³ I Danmark fanns två stora anstalter och flera mindre privatskolor. Beträffande de två danska anstalterna, som båda låg i Köpenhamn, behövs ett klagörande. I Danmark liksom i andra länder hade stridigheter pågått mellan företrädare för tal- respektive teckenmetoden. Sedan 1867 hade detta lösts genom att Kellers dövstumanstalt arbetade enligt talmetoden och Det Kongelige Døvstummeinstitut enligt teckenmetoden. Därmed ansågs att en åtskillnad gjorts mellan *egentlige dövstumme*, det vill säga barn som var såväl döva som stumma och de *uegentlige dövstumme*, det vill säga barn som var enbart döva.⁴

¹ Sedermera biskop

² Osäkerheten beror på att det inte finns någon deltagarförteckning från mötet

³ Sedan slutet av 1850-talet hade en rad privata så kallade tysta skolor etablerats bland annat i Göteborg, Karlskrona, Stockholm och Gävle. Epitetet tyst anger att skolan använde teckenmetoden. I Härnösand och Lund startades, 1868 respektive 1871, de första länsanstalterna, skolanstalter för döva. Flera av de privata anstalterna erhöll bidrag från landstingen som hade bildats 1862 (Kunglig förordning om landsting 1862). Centralinstitutet, Manillaskolan, som även anordnade utbildning för lärare, blev normbildande för dövstumundervisningen i landet. Där fanns sedan 1847 även en särskild avdelning för blinda. Först 1888 startades en särskild blindskola vid Tomtebodavägen i Solna. Källa: Kjell Åke Johansson: *Om blindundervisningen i Sverige från 1809. Förändringar i de pedagogiska perspektiven inom den tidiga specialundervisningen*, Stockholms universitet, Stockholm 1974, s 50 ff

⁴ Det förste nordiske Lærermøde for Blinde-, Døvstumme- og Aandsvageskolerne i Danmark, Norge, Sverrig og Finland, *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen*, København 1872, s 203

När det gäller blinda hade Finland och Sverige två skolor, medan Danmark och Norge hade endast en vardera.¹

Inom idiotområdet återstod, enligt Johan Kellers anförande vid mötet, mycket att göra. Danmark var föregångslandet i Norden med sina två anstalter. Gamle Bakkehus hade 73 elever varav 16 i en avdelning för obildbara. Keller drev, som nämnts, förutom dövstummanstalten, även en sinnesslöanstalt. Den senare var indelad i två avdelningar, en för enbart sinnesslöa och en för elever som var dövstumma och sinnesslöa. Sedan 1867 var det i Danmark liksom för dövstumma även skolplikt för barn som var både sinnesslöa och dövstumma. Inom organisationen fanns även en arbetsanstalt för äldre dövstumma flickor som hade visat sig ha svårt att komma ut i det vanliga arbetslivet. Keller drev även en särskild anstalt för 12 dövstumma eller sinnesslöa elever *ur högre samhällsklasser* där de dövstumma eleverna undervisades enligt talmetoden. Det sammantagna antalet elever i Kellers anstalter var 180. Av möteshandlingarna går det inte att utläsa hur många av Kellers elever som var sinnesslöa. I en artikel i Nordisk Tidsskrift 1869 anges antalet sinnesslöa elever i Kellers anstalter vara 30.² I Sverige fanns tre mindre anstalter med sammanlagt ett 40-tal elever, medan man i Finland och Norge ännu inte upprättat någon anstalt.³ Det sammantagna antalet elever vid idiotskolor i Norden var sålunda knappast över 150.

Mötet

Mötet hölls 25–29 juni och samlade 100 deltagare, varav sammanlagt 40 från norsk, svensk och finsk sida.⁴ Mötet öppnades i Det Kongelige Blindeinstituts festsal. Johan Keller hade skrivit en sång till mötet, några strofer återges:

Vor Stræben är vid Kjærlighed at mane
Fra Aandens Grav de skjulte Kræfter frem,
Som Solen paa sin evig unge Bane
Fremlokker Blomst og Straa af Jordens Gjem.⁵

Mötet var upplagt med växelvis diskussionssamlingar och studiebesök vid de köpenhamnska skolorna. Diskussionerna eller studiebesöken var inte indela-

¹ Ibid. s 200

² Johannes Moldenhawer: Udsigt over Idiotopdragelsens Historie, *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen* 1869, s 37

³ Idiotskolan i Skövde: 24; Skolan för Sinnesslöa Barn i Stockholm: 8; Tysta Skolan på Strömsholm: 6.

⁴ Det første nordiske Lærermøde for Blinde-, Døvstumme- og Aandsvageskolerne i Danmark, Norge, Sverrig og Finland, *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen*, København 1872, s 182

⁵ Ibid. s 185

de i abnormområden. Besök på Industriutställningen, där flera av de skolor som var representerade på mötet ställde ut undervisningsmaterial, apparatur och elevarbeten var en viktig punkt. Flera anstalter blev uppmärksammade för inlämnade arbeten. Dessutom besöktes flera av stadens sevärdheter, och givetvis ordnades olika sociala samkväm där det sjöngs, skålades och hölls tal. Vid flera tillfällen underhölls deltagarna av en blåsorkester bestående av elever från Blindeinstitutet.

De frågor som togs upp under mötesdagarna beskrivs nedan med anknytning till respektive abnormområde.

Dövstumsaken

Flera talare, svenskarna Borg och Fæltenborg, danskarna Keller och Malling Hansen, samt finländaren Alopaeus, byggde i sina inlägg på erfarenheter från dövstumskolan, även om de, kanske på grund av åhörarnas sammansättning, försökte anlägga ett vidare perspektiv.

Föreståndaren vid Tysta skolan på Fredriksholm i Kronobergs län Lars Joel Fæltenborg väckte en del uppmärksamhet när han talade över ämnet: *Männe vår tids abnorma skolor icke allt för förnämt och fjeskigt uppfostra individerna till skada för deras andliga och lekamliga lifsutveckling och vidmakthållande?*¹ I föredraget kritiserades tidens tendens att bygga storslagna och dyrbara abnormskolor, som när det gäller inredning och utstyrsel och kostvanor kontrasterade mot de förhållanden som eleverna kom från och senare skulle leva under. Fæltenborg betecknade de rådande idéerna som *sjuklig humanitet*. Han ansåg att staden med sitt förkonstlade levnadssätt var till men för elevernas utveckling till arbetsamma människor. Han förordade en skola som låg på landet med tillgång till djurskötsel och åkerbruk, och ansåg att deltagande i dessa aktiviteter var bättre än storslagna gymnastiksal. Han menade att syftet med undervisningen skulle vara *hjärteförädling*. Med detta begrepp som han använde ett tjugotal gånger i sitt anförande tog han utgångspunkt det kristna kärleksbudskapet och beskrev abnormsaken som ett hjärteförädlade projekt där de viktigaste pedagogiska medlen var bön och arbete. Fæltenborg ansåg det vara av största vikt att föreståndaren hade ett förädlad hjärta. Inlägget väckte en livlig diskussion, flera anslöt sig till Fæltenborgs lägesidé medan andra menade att stadslivet beskrivits med allt för negativa förtecken. Två fördelar med anstaltens läge i en stad framhölls, dels möjligheten att få kompetenta lärare, dels att eleverna kunde fortsätta att bo i sina hem under skolgången.

Johan Keller ansåg att även om dövstumskolan hade haft den största utvecklingen fanns flera brister. En av dessa var att det lagbestämda skoltvånget för dövstumma endast hade genomförts i Danmark. Han menade

¹ Det förste nordiske Lærermøde for Blinde-, Døvstumme- og Aandsvageskolerne i Danmark, Norge, Sverrig og Finland, *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen*, København 1872, s 189 ff

även att skoltiden borde förlängas, eftersom talsvårigheterna innebar att de dövstumma behövde längre tid att lära sig det nödvändiga för att senare kunna försörja sig. Liksom Fæltensborg påtalade Keller riskerna med *missförstået Humanitetsfølelse*.¹ Det borde arbetas mera med att få de dövstumma att *vilja* göra rätt för sig. Han tog även upp en annan tråd från Fæltensborgs inlägg. Genom att skolorna låg i städer hade vikten på yrkesutbildning lagts på hantverk, något som var menligt för de elever som skulle återvända till jordbruket. Ett liknande förhållande gällde även de kvinnliga eleverna som i skolan blev dåligt förberedda för att sköta ett hem på landet. Han framlade även förslaget att samhället på ett bättre sätt borde ta hand om världiga, det vill säga de skötsamma, dövstumma på ålderdomen. Slutligen framhöll han, trots att han undervisade enligt talmetoden, nödvändigheten av att skapa ett enhetligt teckenspråk i de olika länderna. Efter föredraget bildades en nordisk kommitté för att arbeta för denna sak.² Efter Kellers anförande demonstrerades en apparat som konstruerats vid hans anstalt och som syftade till att underlätta inlärandet av korrekt uttalande av vokaler. Apparaten bestod av en gaslåga som avtecknades mot en spegel och som bildade olika former genom att vokaler uttalades genom ett rör. Varje vokal bildar en särskild form i spegeln och därigenom skulle den döva själv kunna kontrollera sitt uttal. Det fanns emellertid ett problem med apparaten eftersom röster i olika lägen bildade olika former, vilket hindrade eleven att jämföra sin uttalsbild med lärarens.

Alopaeus tog upp en diskussion om läroböcker i religion för dövstumma. Han arbetade för tillfället med en sådan bok där syftet var att på ett kortfattat sätt ge eleverna en grundläggande kännedom om de religiösa frågorna. Vidare ställde han en fråga om hur en vilodag på lämpligaste sätt borde användas inom abnormskolan. Föreståndaren och pastorn Malling Hansen redogjorde för Dövstumminstitutets inställning. Under söndagen hölls gudstjänst på teckenspråket för de konfirmerade och äldre eleverna. Eleverna i översta klass fick till i uppgift att anteckna huvudinnehållet i predikan för att ha till hands när de lämnat skolan. Han betonade att sön- och helgdagar var både vilodagar och helgdagar för eleverna.

Blindsaken

Moldenhawer skisserade i sitt anförande en helhetsmodell för blindundervisningen där den aktuella yrkesutbildningen måste kompletteras, dels med en förberedande skola för de små blinda barnen, dels med verkstadsanstalter för vuxna som ännu inte kunde stå på egna ben. Han påpekade de stora svårigheterna blinda kvinnor hade när de lämnade skolan eftersom de inte hade fått möjlighet att lära sig hushållsarbete och därför var beroende av att bli om-

¹ Ibid. s 199

² Kommitten bestod av Malling Hansen, Borg, Alopaeus och Balchen

händertagna i föräldrahemmet. För de kvinnor som inte hade ett bra hem att återvända till behövdes särskilda arbets- och försörjningsanstalter.

Borg tog i konferensens öppningsanförande bland annat upp musikundervisningens stora värde. En överenskommelse gjordes om att de skilda länderna skulle anordna gemensam tryckning av musikverk. Moldenhawer berättade att man vid Blindeinstitutet använde Brailles punktskrift vid musikundervisningen. Genom en demonstration gavs mötesdeltagarna möjlighet att bekanta sig med denna. Denna sista punkt föranledde en diskussion om i vilken grad musikundervisningen skulle prioriteras framför andra yrkesutbildningar. En del av deltagarna ansåg att eleverna tenderade att välja musiken som yrke, trots att möjligheterna att få utöva yrket var relativt små.

Idiotsaken

Keller var den ende av talarna som behandlade idiotfrågan, och då i ett anförande om de tre skilda abnormområdena. Den sinnesslöa eller idiotens intressen var enligt Keller sämst tillgodosedda, något som han ansåg vara naturligt eftersom skolorna varit verksamma i kort tid, 17 år i Danmark och 6 i Sverige. I Norge fanns ett fåtal idioter vid Christiania Døvtuminstitut, medan Finland ännu inte hade någon sådan verksamhet. Keller påpekade samhällets ansvar för dessa abnormskolans sämst lottade. Idiotpedagogiken berördes mycket sparsamt i anförandet. Man får förmoda att besöken på de två köpenhamnska idiotskolorna gav desto mera i detta avseende. Vid besöket i Kellers anstalt fick mötesdeltagarna möjlighet att närvara vid ett förhör. Alopaeus anförde anstaltens arbete som ett exempel på *förståndsodling*. En av deltagarna utropade enligt Alopaeus: *Äro dessa idioter?*¹ Vid besöket på Gamle Bakkehus närvarade mötesdeltagarna vid ett religionsförhör där Alopaeus anförde att endast de naiva svaren sade att man hade framför sig en klass bestående av idioter, vilket måste innebära att de enligt Alopaeus inte var särskilt idiotlika till utseendet.² I bakgrundmaterialet inför konferensen redogjorde Keller för de klassifikationsprinciper som gällde i Danmark. I Kellers skola fanns, som nämnts, klasser för bildbara sinnesslöa, samt för sinnesslöa som även var dövstumma. Såväl barn med epilepsi som obildbara sinnesslöa hänvisades till Gamle Bakkehus. Inför öppnandet av Gamle Bakkehus pågick en diskussion om huruvida epileptiska barn var menliga för en idiotanstalt eller ej. Hübertz, som startade anstalten ansåg att den även skulle vara öppen för epileptiker, och den policyn gällde fortfarande vid anstalten. I sitt anförande refererade Keller till artiklar som publicerats i Nordisk Tidskrift, där bland annat hans ståndpunkt i klassifikationsfrågan hade redovisats. I artikeln *Idiotien og dens helbredelighet* anges tre nivåer av idioti,

¹ Carl Henrik Alopaeus: *Något om läroanstalter för blödsinnige*, Tidskrift utgiven av Pedagogiska Föreningen i Finland, 1873, s 69

² Ibid.

egentliga idioter, oegentliga idioter och *sinker* (*retardés*).¹ Egentliga idioter beskrivs som *aandligt døde*, utan utvecklingsmöjligheter. Oegentliga idioter kan i viss mån ta del av uppfostran. Sinker, som i svensk översättning närmast motsvarar försenade eller efterblivna, var den grupp som hörde hemma i Kellers skola. I sitt anförande beskrev han sin skola som ett mellanled mellan den vanliga skolan och sinnesslöskolan.

Duurloo, som var nestorn inom idiotområdet, höll inget anförande. I det material som skickats ut inför konferensen hade han lämnat en redogörelse om Gamle Bakkehus.² Där beskrev han föregångsmännen Guggenbühl, Séguin och Saegert samt olika andra initiativ som tagits i Tyskland och England. Beträffande undervisningen hänvisade Duurloo till anstaltens årsberättelser.

Efter mötet

Även om slutpunkten för denna avhandling är detta första möte kan det vara intressant att studera vad som avhandlades vid det andra nordiska mötet för abnormskolan som hölls i Stockholm 1876, för att på så sätt få en föreställning om vad träffen i Köpenhamn aktualiserade och inspirerade till.

Johan Keller som vid Köpenhamnmötet framställde sig som föregångsman inom idiotområdet fortsatte att bygga ut sina anstalter för dövstumma och idioter. Vid det andra mötet deklarerade han dock att satsningen på dövstumma och sinnesslöa i samma anstalt varit ett misstag trots att det givit vissa fördelar, till exempel när det gäller de oegentligt dövstummas tal, det vill säga de som hade fördelar av talmetoden.³ Han förde upp till diskussion förhållandet mellan talmetoden och teckenmetoden inom dövstumundervisningen.⁴ Mötesdeltagarna var överens om nödvändigheten av att skilja dövstumma och sinnesslöa, dock kunde dövstumma idioter placeras i idiotanstalter.⁵ Keller framlade åter sin plan för tre anstaltsformer inom sinnesslöområdet: undervisnings- och uppfostransanstalter för bildbara, asylor för obildbara och sysselsättningsanstalter för vuxna som i någon form kunde utföra produktivt arbete.⁶ Han poängterade statens ansvar för upprättande av dessa anstalter. Keller avled 1884, söner och andra släktingar fortsatte att forma de Kellerska anstalterna till ett anstaltsimperium. Birgit Kirkebæk har

¹ *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen*, 1867, s 90

² Pleieanstalt for uheldbredelige Idioter

³ *Den abnorma skolans andra nordiska lärarmöte i Stockholm 1876*, Stockholm 1877, s 102 f, 123

⁴ *Ibid.* s 5

⁵ *Ibid.* s 103

⁶ *Ibid.* s 123 ff

skrivit en avhandling om främst den senare delen av denna utveckling under sonen Cristian Kellers ledning.¹

Hans Peter Duurloo, som troligen var den mest kunnige inom området men som knappast skymtades vid mötet i Köpenhamn, fortsatte att förestå Gamle Bakkehus i 32 år tills han avsattes 1887 med hänvisning till behov av nytänkande. Han avled 1892. Om Gamle Bakkehus, före och efter Duurloos avgång, har Nete Balslev Wingender skrivit en avhandling.² Vid mötet i Stockholm var Duurloo inte närvarande. Gamle Bakkehus representerades av läraren W Hansen, en färgstark person, som deltog flitigt, bland annat som ordförande i idiotsektionen. Vid första dagens diskussion i sektionen reagerade Hansen på det framställda målet att idioten skulle bli nyttig för samhället: *Idioten är idiot och blir idiot*.³ Han menade att idioten uppfattades annorlunda på Gamle Bakkehus än i Stockholm. Man använde beteckningen idiot på dem som i Stockholm kallades sinnessvaga. von Feilitzen förklarade att skillnaden bestod i att skolan i Stockholm uteslutande tar emot barn som är mottagliga för intellektuell utveckling, det vill säga sinnessvaga. Hansen menade att pedagogiken inte skulle syfta på att nå ett särskilt mål utan att den pedagogiska aktiviteten borde anpassas till barnet. Han betonade begreppet *frihetlig* i betydelsen frihet att följa barnets behov och utveckling. I en senare diskussion beskrev Hansen det pedagogiska arbetet som grundat på den kristliga kärleken: *Vi måste anse de sinnessvaga som våra medåterlösta* – det vill säga medmänniskor, med innebörden att Kristus har köpt även dem fria med sin offerdöd.⁴

En tungt vägande person vid mötet i Stockholm var professor Nils Gunnar Kjellberg, ordförande i Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård, tillika med ansvarig för den statliga tillsynen av sinnesslöskolorna. Han var inte med vid mötet i Köpenhamn. Kjellberg hade lämnat in sju diskussionsfrågor till det andra nordiska lärarmötet, bland annat om statistik som grund för utbyggning av anstalter, olika pedagogiska aspekter, personalutbildning och frågan om arbetshem efter fullgjord utbildning.⁵ Han var särskilt engagerad i diskussionen om hur statistiska data skulle insamlas. Det bildades en nordisk kommitté för att kunna lära av varandras erfarenheter inom detta område. En fråga där stockholmarna hade en annan ståndpunkt än Gamle Bakkehus var epilepsi. Kjellberg betecknade epilepsi som en sinnessjukdom, och menade att sådana barn borde skiljas från uppfostringsanstalten.⁶

¹ Birgit Kirkebæk: *Da de åndssvage blev farlige*, Holte 1993

² Nete Balslev Wingender: *”Drivhuset for den sygnende Plante”. Børn og opdragelse i åndssvageanstalten Gl. Bakkehus 1855–1902*, Slangerup 1992

³ *Den abnormala skolans andra nordiska lärarmöte i Stockholm 1876*, Stockholm 1877, s 86 ff

⁴ Ibid. s 104

⁵ Ibid. s 7

⁶ Ibid. s 102

Som framgått av berättelsen om mötet i Köpenhamn hade idiotsaken en föga framträdande plats under det mötet, och inte heller gjorde de svenska deltagarna mycket väsen av sig. Flera idiotskolor startade dock åren efter mötet.

Dövstummlärarna Johan Anton Lippestad och Hans Hansen startade året efter mötet 1873, Norges första idiotskola i Christiania. Båda var närvarande vid mötet i Stockholm, Lippestad titulerades föreståndare, Hansen dövstumslärare. Anton Lippestads syster Emma (1858–1921) öppnade 1898 en litet hem för två elever på Sjøvollen i Asker, en verksamhet som skulle komma att expandera. Under en stor del av 1900-talet var Emma Hjorths Hjem Norges mönsteranstalt.

Den första skolan i Finland grundades 1876 på Alopaeus initiativ, i Jakobstad i Österbotten med rikssvensken Fredrik Knut Lundberg som tidigare varit slöjdlärare vid dövstumskolan i Åbo som föreståndare.¹

Wilhelmina Lundell var verksam vid skolan i Stockholm från 1870 till 1878 då Thorborg Rappe övertog ledarskapet.² Wilhelmina Lundell beskrivs som initiativrik och praktisk. Eftersom hon ansåg att det behövdes en särskild lärarutbildning för sinnesslöskolorna tog hon privat mot två lärarinneelever 1875. Av ekonomiska orsaker lades lärarinneutbildningen ned året därpå.³ Skolan återupptogs och permanentades 1879 med hjälp av statliga medel. 1881 startade Lundell Skolan för sinnesslöa barn i Örebro. Skolan övergick 1885 till landstinget under namnet Örebro läns uppfostringsanstalt för sinnesslöa barn med Wilhelmina Lundell som föreståndare. Hon avled 1898 och lämnade en donation om 5000 kronor till anstalten.⁴

Emanuella Carlbeck fortsatte att utöka sin verksamhet. 1875 flyttades skolan från Skövde till Mariestad där hon bildade anstalten Johannesberg. 1884 överlämnades Johannesberg till Skaraborgs läns landsting mot att Emanuella Carlbeck även i fortsättningen skulle leda och fritt disponera anstalten, vilket hon gjorde till sin död 1901.⁵ Det är de första sex åren av hennes verksamhet behandlas i avhandlingen.

Alopaeus talade vid det andra mötet om *moraliska lyten hos den abnormala skolans alumner*, en fråga som hade aktualiserats vid det första mötet i Köpenhamn.⁶ Varje *klass av vanlottade* karakteriserades, enligt Alopaeus, av vissa särskilt framstående synder. De dövstumma som Alopaeus bäst kände till, utmärktes av häftighet, vrede, egoism och ibland tjuvnad. Bland de blinda och idioterna var de så kallade *hemliga synderna* vanligast – det vill säga

¹ *Beretning om det fjerde Nordiske abnormskolemøde i København 1898*, s 114
København 1899

² Thorborg Rappe startade det första egentliga lärarinneseminarieret 1878

³ *Tidsskrift för Aandsvage- og Blindesagen i Norden*, 1935 s 57

⁴ Håkan Brockstedt: *Slagsta skola och seminarium och dess föregångare Skolan för sinnesslöa barn i Stockholm. Ideologi och praktik i undervisning av barn med utvecklingsstörning 1870–1950*, Stockholms universitet, Stockholm 2000

⁵ *Berättelse och redovisning till Föreningen för sinnesslöa barns vård*, 1885

⁶ *Ibid.* s 148 ff

onani. Alopaeus grundade sin pedagogik på ett andligt arbetssätt som omfattade de tre nådemedlen, bönen, ordet och straffet. Själen, och vidare kroppen kunde påverkas genom andliga aktiviteter, det vill säga genom ordet, bönen och förbönen.¹ *Barn, som är föremål för allvarliga och trägna böner, gå ej gerna förlorade.*² Han hävdade att rimlig kroppssaga och undanhållande av mat var viktiga medel i det pedagogiska arbetet. Genom att hänvisa till bibelord som direkt namnger brottet, kan straffet framhållas såsom påbjudet eller kommande från Gud. *Vad korset är för den fullwuxne är tukten för barnet. Dess ändamål är att bryta egenwiljan, leda till nådethronen och böja hjertat till lydnad för gudomlig och mänsklig lag.*³ Av protokollet framgår att mötets ledamöter enstämmigt slöt sig till talarens åsikter beträffande värdet av aga.

Sektionen för idiotväsendet diskuterade även om lärarinneseminarier efter mönster från Tyskland borde inrättas för lärare vid idiotskolorna.⁴ Ordföranden för mötet, Otto von Feilitzen förespråkade sådana seminarier: *Ju lägre subjektet, som skall undervisas, står, desto högre bör läraren stå.* Wilhelmina Lundell, som själv hade lärarinneutbildning, hävdade att lärarinnorna i teoretisk avseende borde utbildas vid skolor med pedagogisk inriktning, till exempel vid seminarium för småskolelärarinnor. Praktisk övning borde sedan inhämtas vid idiothem, helst vid flera hem, för olika metoders inlärande. Emanuella Carlbeck anslöt sig, liksom Alopaeus, till den falang som inte trodde att seminarieutbildning skulle kunna ge lärarna de bästa förutsättningarna. Hon ansåg att man [...] *i främsta rummet borde välja personer, som äro sant troende, ty utan detta kunde ingen lön vara hög nog, att hindra att de ej tröttna vid sitt kall.* Fröken Lundell parerade med att [...] *ej ens den kristligt sinnade tjänaren vill egna sig åt en dylik befattning utan tillräcklig lön.*⁵ Carlbeck förtydligade att hon inte ville ha sin anstalt inrättad till läroanstalt:

Den som passar hos A, passar ej hos B. Vill hvarken bilda tjänare för andra anstalter eller taga tjänare från andra anstalter. Beständigt ombyte av personal vore menligt för barnen.

Ordföranden von Feilitzen höll med Emanuella Carlbeck, kanske med en viss ironi, om att man i främsta rummet borde söka efter sant troende, men

¹ *Den abnormala skolans andra nordiska lärarmöte i Stockholm 1876*, Stockholm 1877, s 112

² Carl Henrik Alopaeus: *Kort handledning om Döfstummas Uppfostran och Undervisning i Hemmen*, Åbo 1866, s 26

³ *Ibid.* s 30 ff

⁴ *Den abnormala skolans andra nordiska lärarmöte i Stockholm 1876*, Stockholm 1877, s 104

⁵ *Ibid.* s 107 f

menade att det kan vara svårt att vara fullt förvissad om såväl sin egen trostyrka som förmågan att kunna rättvist döma om andras.

Bakkehusläraren Hansen menade att grundutbildningen borde ske utanför anstalten:

En idiotlärare måste vara en ”fullblodsmänniska” med ungdom i själen, ett varmt, kärleksfullt hjärta och en fantasi som praktiskt bevisar sig i hans uppförande. Härvidlag måste den pedagogiska dugligheten vara medfödd; den kunde ej läras. Han måste arbeta självständigt om arbetet skall kunna vara sant. Han kunde småningom utbilda sig genom läsning, umgänge med barnen etc.¹

Beträffande de svenska deltagarna kan två tankeriktningar skönjas. Carlbeck och även den finländska deltagaren Alopaeus utgick från religiösa trosföreställningar. Feilitzen och Lundell förespråkade en sekulär pedagogik som främst byggde på professionalitet, därmed inte sagt att Alopaeus och Carlbeck var oprofessionella när det gäller pedagogiska frågor.²

Sophia Wilkens var inte med vid det andra mötet i Stockholm, hon avgick som föreståndarinna året därpå. Wilkens hade emellertid lämnat in en diskussionsfråga om huruvida det var riktigt att i anstalterna blanda dels barn med olika begåvning, dels sinnesslöa med dövstumma. I ett inlämnat svar på frågan redovisade hon positiva erfarenheter av en genomtänkt blandning, eftersom de svaga då får nödvändig stimulans och de mera begåvade utvecklande uppgifter.³ Beträffande sina idiotiska elever skrev hon att det på institutet fanns några *dövstumma idioter*, på barnhemmet *hörande idioter* och på skyddshemmet *döva och hörande idioter*.⁴

Frågan om den stora kvinnodominansen inom verksamheten i Karlskrona, som kritiserats 1868, föranledde anstaltstyrelsens ordförande statsläkare Carlsson att 1873 åter betona de kvinnliga lärarnas företräden inom pedagogik och fostran.⁵

¹ Ibid. s 104

² På senare möten uttalade Emanuella Carlbeck sig om olika frågor. 1876 lämnade hon till exempel synpunkter på lekens pedagogiska betydelse, försäkringar, antal barn per sköterska, ålder för intagande på anstalt. 1884 var hon med i diskussionen om anstalternas storlek, klassificering, boklig kontra praktisk undervisning, arbetshemmets läge i förhållande till anstalten etcetera.

³ *Den abnorma skolans andra nordiska lärarmöte i Stockholm 1876*, Stockholm 1877, s 8, 119 ff

⁴ Ibid. s 122

⁵ *Beretning fra Gamle Bakkehus*, Kjøbenhavn 1873

Att Sophia Wilkens var en viljestark och stridbar kvinna framgår av hennes skrivna avslutningsord vid det andra nordiska lärarmötet i Stockholm 1876:

Mina åsichter vinna kanske ej bifall inför vetenskapens öga, jag gör ej heller anspråk derpå och har ej varit nog lycklig att få ledas af dess ljus, utan endast af den moderliga kärlekens instinkt, som väl är nedlagd hos hvarje qvinna. Men öfver allt detta ”om Herren icke bygger huset, så arbeta de fåfängt som därpå bygga.”¹

Idiotklassen som startades i Karlskrona 1871 upphörde 1888.² Från 1885 utgick statsbidrag till undervisning av bildbara sinnesslöa.³ Vid en inspektion och genom ett brev till anstaltens styrelse samma år påpekade sinnesslöinspektören N G Kjellberg att idiotklassens elever inte uppfyllde kraven på bildbarhet.⁴ 1886 startades Blekinge läns uppfostringsanstalt för sinnesslöa barn på Gustavsborg utan Wilkens medverkan. Hon förestod sin verksamhet i Karlskrona till 1877 då föreståndarskapet övertogs av Sophie Ulfsparré som hade en bakgrund inom dövstumundervisningen. Sophie Wilkens avled 1889 och 1890 upphörde verksamheten.

Diskussionerna vid mötet handlade övervägande om organisatoriska frågor. Didaktiska principer och metoder diskuterades på ett något splittrat sätt där ofta motsatta ställningstaganden framfördes. Diskussionerna rörde principer som frihet eller ordning, lek eller gymnastik, sysselsättning eller arbete, praktisk eller intellektuell stimulans. Konklusionen var genomgående att individuella hänsyn alltid måste tas genom att man väljer den aktivitet som är lämpligast. Av de svenska deltagarna var Wilhelmina Lundell och N G Kjellberg mest aktiva och initierade – Lundell redovisade personliga erfarenheter, Kjellberg uttalade sig med stor pondus.

Några reflektioner

Trots att 1872 är slutpunkten för avhandlingen har mötet presenterats som en inledning. I avhandlingsarbetet har jag studerat vad som föregick detta möte och undersökt vad dessa hundra personer hade i bagaget i form av erfarenheter, idéer och visioner när de möttes i Köpenhamn. Några uttalanden av deltagarna inom idiotområdet återges inte i rapporten från första mötet. Endast Johan Keller tog upp ämnet i sitt anförande, och då i form av en beskrivning av samtliga abnormområden.

¹ *Den abnormala skolans andra nordiska lärarmöte i Stockholm 1876*, s 123

² Göran Karlsson 1988, s 45

³ Kungl. Kungörelse 5 juni 1885, nr 30: Angående understöd åt uppfostringsanstalter för sinnesslöa barn

⁴ Brev till uppfostrings-anstaltens styrelse från Sinnesslöinspektör N G Kjellberg 25 oktober 1885

Flera av deltagarna, bland andra Johan Keller och Sophie Charlotta Wilkens i Karlskrona och Bruce på Strömsholm, arbetade med flera *abnormgrupper*, främst idioter och dövstumma. Det finns anledning att uppmärksamma den nära kopplingen mellan dövstumskolan och idiotskolan. Det var endast Hans Peter Duurloo, Wilhelmina Lundell och Emanuella Carlbeck som enbart hade idioter i sina skolor.¹ Duurloo hade emellertid tidigare förestått en dövstumskola.

De enda närvarande som hade publicerat sig om idiotfrågan var Johan Keller och Johannes Moldenhawer som båda skrivit i Nordisk Tidsskrift, och Duurloo som skrivit undervisningsplan och årsberättelser sedan 1855. Tidsskriften startades 1867 och under de år som den utkommit hade Keller skrivit ett tiotal artiklar och Moldenhawer två om idiotfrågan. Dessa arbeten, som även behandlar de utländska inspiratörerna, främst Séguin, Guggenbühl och Saegert skall behandlas senare i avhandlingen.

De nordiska läkarna var frånvarande vid mötet, trots att flera hade publicerat initierade artiklar i ämnet. Troligtvis såg de sig främst som företrädare för psykiatrin. Även detta skall undersökas i ett särskilt kapitel.

Fastän mötet öppnades med sjungandet av en kort psalm hölls förhandlingarna i en sekulär och professionell anda. Denna stil bröts endast av Fältensborgs anförande om *människohjärtats förädling*. Man kan förmoda att särskilt Emanuella Carlbeck och Sophia Wilkens instämde i hans åsikter, men att mötets regler eller den manliga ordningen hindrade dem från att lämna sina åsikter. I den empiriska delen om Emanuella Carlbeck skall detta studeras närmare.

I Kellers anförande under det första mötet skisserades en modell om olika anstaltsformer för bildbara och icke bildbara – sinnesslöa och idioter. Vid det andra mötet framgår att denna ståndpunkt hade manifesterats. Mötet uttryckte även en klar ståndpunkt beträffande åtskillnad mellan dövstumma och sinnesslöa. Det uttrycktes även behov av en verksamhetsform för vuxna som avslutat sin skolgång. Från skolan i Stockholm meddelades att man där enbart tog emot bildbara elever. Gamle Bakkehus representant ansåg emellertid att båda grupper bör finnas inom samma anstalt och att även de bildbara behöver ett livslångt stöd.

¹ En av Emanuella Carlbecks elever var idiot och dövstum

Syfte, perspektiv och frågeställningar

Syftet med avhandlingen är att undersöka tänkandet kring de första initiativen att undervisa, uppfostra och behandla idioter i Norden och Mellaneuropa. Den är tidsmässigt avgränsad till ett trettiotal år mellan 1840 och 1872. Slutpunkten har satts vid det första nordiska mötet för abnormskolan i Köpenhamn 1872.

Först diskuteras de tankegångar som hämtades från de mellaneuropeiska föregångarna som startade sina verksamheter under 1840-talet. De förstlingar som uppmärksammas i avhandlingen är personer som oftast citeras i det nordiska källmaterialet och som publicerade skrifter om sina verksamheter. Deras betydelse framhålls i såväl nordisk som nordamerikansk forskning inom området.

Främst behandlas tankar kring idioti som kan utläsas ur källor som beskriver de tidiga nordiska bidragen. De första skolorna öppnades under 50- och 60-talen. Nordiska aktörer som uppmärksammas i avhandlingen är dels personer som publicerade sig inom området, dels personer som var verksamma vid de första idiotiskolorna eller idiotklasserna.

Under avhandlingsarbetet har jag intresserat mig för tre perspektiv, ett personhistoriskt, ett pedagogik/medicinhistoriskt och ett övergripande kunskapshistoriskt. Studierna av de medicinska tankestilarna och tankekollektiven är begränsade till aspekter som rör frågan om idioti och näraliggande områden, till exempel psykiatri.

Det personhistoriska perspektivet har fungerat som en inkörsport. Forskningsfrågorna som ställts till källmaterialet har varit: Vilka personer tog initiativ i idiotfrågan, hurudana var dessa personer, och vad hade de för avsikt med sitt intresse? En viktig fråga har varit vad de gjorde rent konkret och hur de satte sin personliga prägel på verksamheten. I detta sammanhang har även anknytits till genus för att särskilt klargöra den svenska utvecklingen, där flera av de första aktörerna var kvinnor. En viktig fråga har dessutom varit huruvida aktörernas handlande var präglat av idéer om entreprenörskap.

Det pedagogikhistoriska perspektivet har fokuserat på den begynnande utvecklingen av en skolform, såväl organisationsmässigt, ekonomiskt som didaktisk; jag har försökt rekonstruera anstaltens första historia i dessa avseenden.

Det kunskapshistoriska perspektivet är avhandlingens övergripande perspektiv: Hur tänkte dessa personer? Vilka förebilder hade de? Hur påverkade de varandra? Hur växte detta begynnande tänkande om idioti fram? På vilket sätt bidrog de befintliga professionerna, läkare, teologer och dövstumpedagoger till utvecklingen; och i vilken mån bildades nya professioner som

skolföreståndare och sinnesslölärare. I dessa sammanhang knyts an till Ludwik Flecks teori om tankestil och tankekollektiv.

Vad som här avses med *tänkande om idioti* innehåller flera aspekter. Vissa kan utläsas ur formuleringar i texter, andra måste uttolkas ur rekonstruktioner av verksamheter. Det är grundläggande att försöka förstå vilka egenskaper eller tillstånd som de skilda personerna avsåg med begreppet eller diagnosen idioti, det vill säga vilka som var i fokus för deras intresse. Vidare vad de ansåg om tillståndets bakomliggande orsaker. En viktig aspekt är vilka pedagogiska, medicinska, sociala etc. insatser de förespråkade. Slutligen, vilka mål trodde de sig förmögna att uppnå och på vilket sätt påverkade omgivningen, det vill säga olika bidragsgivare, hänvisande och kontrollerande instanser samt betalande anhöriga, hur såväl problembeskrivningen som målen utformades?

Disposition

I denna inledande del har redogjorts för syfte och val av perspektiv och frågeställningar. Vidare beskrivs aktuell forskning inom området, samt tillämpningen av den hermeneutiska metoden och tillämpningen av Ludwik Flecks teori om tankestil och tankekollektiv som är utgångspunkten för den slutliga tolkningen.

Det empiriska materialet är indelat i tre avsnitt. I den andra delen framtolkas de tankestilar som de tre mellaneuropeiska grundarna knöt an till.

Den tredje delen ägnas åt två nordiska tankekollektiv bestående av hospitalläkare och pedagoger, samt ett misslyckat försök att etablera ett tankekollektiv.

I den tredje delen behandlas en kvinna inom abnormskolan – den svenska pionjären Emanuella Carlbäck – och de tankekollektiv som hon tillhörde.

Slutdiskussionen samlar upp trådar från de tre delarna och undersöker tankevandringen under de trettio åren som avhandlingen omfattar samt knyter an till den inledande prologen och den fortsatta utvecklingen inom området.

Några 1800-talsbegrepp

Innebörden av begreppen idioti och sinnesslöhet

Om man studerar en historisk företeelse, kan man inte förutsätta att nutida företeelser inom samma område är identiska med denna. Jag har därför valt att använda den för 1800-talet tidstypiska benämningen *idiot* om eleverna vid skolanstalter, även om den i dag inte finns som diagnos, och språkligt har utvecklats mot ett allmänt nedsättande ord. Man talade då om *idiotskola*, *idiotsak* och *idiotvänner*. Benämningen härrör från den franska psykiatrins

nestor Esquirol som skilde personer med nedsatt begåvning från sinnessjuka genom diagnoserna *idiotie* och *imbécillité*, där idioti var den mest omfattande störningen. Det latinska *imbecillis* står för svag, bräcklig – bokstavligt *utan stöd*.¹ Den har sin motsvarighet i det dåtida svenska begreppet sinnesslö, det danska och norska *aandsvag*. Idiotdiagnosen bildades utifrån föreställningar om *ensamhet* och *tomhet*. Etymologisk kan det grekiska ordet idiot ledas tillbaka till adjektivet *idios* – egen.² *Idiotes* kallade grekerna bland annat en person som var utan yrkeskunskaper, obildad. Såväl i latinet som i franskan hade *idiota* betydelsen okunnig, olärd, obildad. I Frankrike kom ordet vid mitten av 1600-talet att få betydelsen enfaldig, inskränkt. Först under 1700-talet fick ordet den psykiatriska betydelsen – *Person som är född med abnormt svagt förstånd*.³ Liknande betydelseförskjutningar har, enligt Bergman, skett i samtliga västeuropeiska språk, så även i Sverige. Man kan säga att benämningarna idiot och imbecill, såväl i Sverige som i andra länder, har utvecklats från allmänna begrepp om partiell okunnighet hos vanliga medborgare till mer eller mindre specifika psykiatriska diagnoser, och vidare till att ange en nedsättande egenskap, ofta använt med medveten överdrift beträffande personer med normal begåvning. Ibland har dessa tre innebörder av begreppet funnits samtidigt.

I de nordiska länderna användes, långt in på 1800-talet, benämningen idioti oavsett grad av begåvning. Närmare århundradeskiftet användes allt oftare översättningar av imbecill, till exempel sinnessvag, sinnesslö eller andesvag, det senare från danska *aandsvag*. Differentieringsfrågan löstes med begreppen bildbar och obildbar. Lägst bland de obildbara räknades ofta de som var fullständiga idioter. Man kan säga att benämningarna var i ständig rörelse. Det fanns även tidiga aktörer med förankring i Tyskland, som med utgångspunkt i den tyska benämningen *blödsinn*, svagsinnet, talade om *blödsinta* eller *de blöde*. Det är troligt att uttrycket idiot, även under 1800-talet hade en mer sammansatt karaktär än vad som framgår av de tidiga beskrivningarna inom idiotfältet. Furst Myskin i Dostojevskijs roman *Idioten*, som utkom 1868, benämns som idiot under de svåra sjukdomsperioder som inleder och avslutar romanen, men romantiteln syftar nog på att han uppvisar naiv eller idiotisk kärlek till alla människor, något som visar sig vara ödesdigert, såväl för honom själv som för omgivningen.

När benämningen idiot används i texten är det 1800-talets olika betydelser av ordet som åsyftas. Det är min förhoppning att jag har lyckats att uttolka vad dåtida aktörerna lade i de begrepp de använde. Dagens motsvarighet till de skolor som jag beskriver är Särskolan som ingår i Skollagen.⁴ I lagen benämns dessa elever *utvecklingsstörda barn och ung-*

¹ Svenska akademins ordbok över svenska språket, Lund 1933

² Gösta Bergman: *Ord med historia*, Stockholm 1970, s 138

³ Ibid.

⁴ Skollagen (1985:1100)

domar. Vuxna personer med denna funktionsnedsättning får stöd enligt Lag om stöd och service.¹ I lagen benämns de inom personkretsen som är relevanta i detta sammanhang *personer med utvecklingstörning eller autism*. När jag relaterar till dagens elever i särskolan använder jag benämningen *elever med nedsatt begåvning*.

Anstaltsbegreppet

Begreppet anstalt användes under 1800-talet oftast med betydelsen anordning. Den norsk/danska författarinnan Amalie Skram som har kvinnans frigörelse som tema i flera av sina romaner, beskriver i romanen *Lucie*, som utkom 1888, äktenskapet som en idiotanstalt – anstalt här i betydelsen anordning.

De första skolhusen som inrymde ett fåtal elever kan inte ha varit särskilt anstaltslika i den nutida innebörden av ordet. Först vid sekelskiftet växte skolorna ut till stora anstalter. För att undvika den nutida färgningen av anstaltsbegreppet, använder jag ofta ordet idiotskola som också användes.

Enligt min erfarenhet är dessa begrepp svåra att modernisera eller översätta till nutida språkbruk med bibehållande av den ursprungliga innebörden. Med utgångspunkt i slutet av en över hundraårig utvecklingskedja är det lätt att lägga nutidens innehåll i de tidiga begreppen. Även i dag präglas fältet av omfattande utveckling eller rörelse, beträffande såväl verksamheter som terminologi.

Abnormbegreppet

I avhandlingen används de tidsenliga begreppen abnormskola, abnormlärare etcetera. Den tidens innebörd i begreppet *abnorm* skiljer sig väsentligt från dagens tolkning. Utvecklingen av innebörden har gått från det vittfamnade mot det allt mer specifika. I dag används begreppet endast om mycket extrema psykiska tillstånd som är kopplade till sexualitet och våld. Enligt Hellquist härrör begreppet, som först användes 1839, från latinska *abnormis*: utan regel eller norm.² I Svensk uppslagsbok definieras begreppet bland annat som *onaturlig, i saknad av vissa förmögenheter, sjuklig till kropp el. själ*. Abnormskola definieras som: *undervisnings- och uppfostringsanstalt (oftast internat) för blinda, dövstumma och sinnesslöa*.³ Medan fokus under 1800-talet var lagt på det avvikande, blindhet, dövstumhet, sinnesslöhet, är fokus i dag lagt på den använda pedagogiken under samlingsbeteckningen specialundervisning. Andra nutida begrepp som berör detta område är till exempel funktionshinder, funktionsnedsättning och handikapp, begrepp som har olika ideologiska innebörder. Att tillhöra abnormområdet under 1800-talet hade troligen samma för- och nackdelar som att tillhöra handikappområdet i dag;

¹ Lag om stöd och service till vissa funktionshindrade (1993:357)

² Elof Hellquist: *Svensk etymologisk ordbok*, Lund 1980

³ *Svensk uppslagsbok*, Malmö 1947

tillhörigheten gav tillgång till särskilda stödåtgärder, men ledde även till avskiljande från samhället.

Forskningsläget

Forskningsintresset för den tidiga abnormskolan, det vill säga skolor för blinda, dövstumma och idioter, är relativt nytt i de nordiska länderna. Det finns få arbeten som primärt behandlar de första idiotskolorna och initiativtagarnas tankar om undervisning och uppfostran. Flera författare har behandlat utvecklingen under en längre tidsperiod, ofta såväl 1800- som 1900-tal, vilket ofta inneburit att den tidigare delen fått formen av en historik, och att fokus satts på den senare delen. Några forskare har uteslutande beskrivit 1900-talet och enbart antytt den tidigare fasen. Andra har primärt intresserat sig för skolor för dövstumma eller blinda och berör endast sekundärt idiotskolan, medan en del behandlar hela abnormskoleområdet. Några forskare har i viss mån företagit nationsövergripande undersökningar.

Det fanns ett nära tankeutbyte mellan de skilda abnormskoleslagen. Flera personer var aktiva inom flera områden vilket framgår av det inledande kapitlet om det första abnormskolemötet i Köpenhamn. Eftersom min studie även handlar om hur idiotundervisningen växte fram ur, och under inflytande från såväl andra abnormområden som sinnessjukvården, är forskning om dessa intressant. Bredden på det studerade materialet beror dels på att jag ville ha en helhetsbild som utgångspunkt för mina tolkningar, dels på sökandet efter relevant källmaterial. Resultat som presenteras av andra forskare har dock inte i någon större grad utnyttjats som källmaterial.

De forskare som nedan refereras till har valt olika teoretiska ramar för sina tolkningar. Vissa arbeten är historiskt källanalytiska med fokus på olika pedagogiska perspektiv. Andra har valt teoretiska tolkningsramar, som ideologianalys, diskursanalys och konstruktivism. Trots olika infallsvinklar beträffande såväl tidsaspekten som abnormgrupp, perspektiv och tolkningsram ger dessa arbeten vägledning om hur idéerna om idiotundervisningen under vissa förutsättningar kan förstås. Nedanstående genomgång av forskningsläget följer en princip där tolkningsramarna diskuteras. Avslutningsvis motiveras mitt val av tolkningsram.

Historiskt källanalytiska tolkningsramar

Den första i Sverige som forskade om sinnesslöskolan var Stig G. Nordström, som granskade tänkandet kring differentieringen inom hjälpskolan med utgångspunkt i folkskolestadgan 1842.¹ Han fann att det inom folksko-

¹ Stig G Nordström: *Hjälpskolan och särskolan i Sverige t o m 1921. Utvecklingen i relation till differentieringsproblemet*, Stockholm 1968

lan i Sverige, ända fram till sekelskiftet 1900, anordnades gemensam undervisning, så kallade *minimikurser*, såväl för *fattiga barn* som för *barn som saknade erforderlig fattningsgåva*. Först i 1897 års stadga gjordes åtskillnad mellan dessa två grupper. Nordström kopplar åtskillnaden till 1895 års betänkande om *andesvages undervisning*, där vissa grunder för sinnesslöundervisningen formulerades.¹ I betänkandet användes den dansk/norska beteckningen *andesvag*, troligen i moderniserande syfte. Bakom en sådan modernisering av språkbruket ligger alltid ideologiska strävanden. I detta sammanhang handlade det troligen dels om att betona bildbarheten, dels om att hitta ett alternativt begrepp till psykiatrins då negativt färgade idiotbegrepp. Den svenska användningen av *andesvag* blev kortvarig, det kändes säkert främmande, men försöket säger något om den danska dominansen inom området. Även inom psykiatrin ansågs det nödvändigt att hitta ett icke-psykiatriskt begrepp. Nordström betecknar den tidiga perioden som *pionjärskedet* eftersom initiativen till undervisning av, då ett femtiotal barn i hela landet, togs av enskilda personer utan större insatser från statsmakternas sida. Undervisningen bekostades dels genom avgifter från föräldrar eller fattigstyrelser, dels genom insamlade och donerade medel. Först 1979 utgick statsbidrag för de bildbara barnen. Enligt Nordström fick statsbidragen en pådrivande effekt för bildandet av skolor. Intagningen av barn till skolan styrdes till en början till stor del av föräldrarnas betalningsförmåga. När Föreningen för Sinnesslöa Barns Vårds skola startades 1879 var man, som en konsekvens av det upplevda behovet av differentiering, från första början endast inriktad på så kallade bildbara sinnesslöa barn, och hade en entydigt didaktisk inriktning.²

Nordström använder källmaterialet om den tidiga skolan som bakgrund för att kunna beskriva den senare utvecklingen. I detta omfattande bakgrundsmaterial tar han upp flera av de personer – till exempel Emanuella Carlbeck och Julius Glasell – och frågeställningar som behandlas i min avhandling – till exempel svårigheten att förena ambitioner och kunskaper beträffande de pedagogiska insatserna. Uppbyggnaden av skolan för sinnesslöa barn och seminariet för sinnesslölärare i Stockholm har beskrivits av Håkan Brockstedt. Han framhåller särskilt det tänkande som företrädde av föreståndarinnan Thorborg Rappe som skrev den första läroboken för sinnesslölärare och anses av Brockstedt vara påverkad av Édouard Séguin.³ Poängterandet av professionaliseringen genom den tidiga svenska seminarieutbildningen av sinnesslölärare har varit betydelsefullt för mitt avhandlingsarbete. I en avhandling om idéutvecklingen inom specialpedagogiken i Norge ser även Astrid Askildt fransmannen Séguin, för övrigt fylligt behandlad i avhand-

¹ Ibid. s 83 f

² Ibid. s 250 ff

³ Håkan Brockstedt 2000

lingen, som en av de främsta inspiratörerna för utvecklingen i Norge, även om det snarare var hans idéer och tankar än hans namn som var kända.¹

I en avhandling, med bland annat ett idéhistoriskt perspektiv, har Karl-Gustav Jossfolk beskrivit utvecklingen inom abnormskoleområdet i Finland 1846–1892.² Han ser anordnandet av abnormskolor som nära relaterat till ett vidare folkbildningstänkande med liberala förtecken. Framväxten av skolor under 1800-talet för personer med olika funktionsnedsättningar har behandlats av Staffan Förhammar. Han tar upp problemen med att de olika grupperna inte var klart definierade, något som lade hinder för samhälleliga åtaganden.³ Den första kombinerade dövstum- och blindundervisningen i Sverige har studerats av Kjell-Åke Johansson, särskilt med avseende på utbildningens symbolvärde där insatserna drevs av starkt personliga och självhävdande motiv hos såväl initiativtagare, politiker som kungligheter.⁴

Det har publicerats flera relevanta arbeten om psykiatrihistoria. Uppbygandet av vårdinrättningar ur en arkitekthistorisk synvinkel, särskilt med avseende på byggnadernas symboliska funktion i form av så kallade *skrytbyggen*, har beskrivits av Anders Åman.⁵ Framväxten av psykiatri och sinnessjukvård i Sverige under 1800-talets första hälft har studerats av Roger Qvarsell. Han kopplar reformerna till ideologiska, sociala och vetenskapliga förutsättningar.⁶ I en undersökning av expansionen inom sinnessjukvården i Sverige har Bengt Sjöström funnit att kontrollfunktionen hade störst relevans.⁷ Den senare delen av den svenska psykiatrin har av Gösta Harding beskrivits som en nedgångsperiod där den tidigare optimismen vad gäller avvecklandet av tvångsmetoderna avtog.⁸ Den tidiga institutionaliseringen i Norge har undersökts av Kjersti Ericsson. Hon ser denna som främst kopplad till tidens begynnande vetenskapliga utveckling med behandlingsmetoder

¹ Astrid Askildt: *Opplæring av funksjonshemma i eit historisk perspektiv. Spesialpedagogiske pionerar, idéutvikling og formalisering fram til midten av det 20. århundre*, Oslo 2004

² Karl-Gustav Jossfolk: *Bildning för alla. En pedagogikhistorisk studie kring abnormskolornas tillkomst i Finland och deras pionjärer som medaktörer i bildningsprocessen 1846–1892*, Helsingfors 2001

³ Staffan Förhammar: *Från tårande till närande. Handikapputbildningens bakgrund och socialpolitiska funktion i 1800-talets Sverige*, Stockholm 1991

⁴ Kjell Åke Johansson: *Om blindundervisningen i Sverige från 1809. Förändringar i de pedagogiska perspektiven inom den tidiga specialundervisningen*, Stockholms universitet, Stockholm 1974

⁵ Anders Åman: *Om den offentliga vården. Byggnader och verksamheter under 1800- och 1900-talen*, Stockholm 1976

⁶ Roger Qvarsell: *Ordning och behandling. Psykiatri och sinnessjukvård under 1800-talets första hälft*, Stockholm 1982

⁷ Bengt Sjöström: *Kliniken tar över dårskapen. Om den moderna svenska psykiatris framväxt*, Stockholm 1992

⁸ Gösta Harding: *Tidig svensk psykiatri*, Stockholm 1975

som syftade till att reducera bruken av tvångsmedel.¹ Ett nytt begrepp infördes, *moralisk behandling*, det vill säga en form av psykisk påverkan genom bland annat arbete, struktur och ledning. Läkarens arbetsredskap var främst hans egen moraliska, det vill säga psykiska, auktoritet.

Av utomnordisk litteratur är några arbeten av särskilt värde. Två medicin-historiska avhandlingar tar upp den europeiska utvecklingen. R C Scheerenberger behandlar i huvudsak tänkandet inom områdena diagnostisering, vård, behandling och pedagogik med avseende på personer med *mental retardation*.² Leo Kanner fokuserar på nyckelpersoner inom såväl pedagogiken som den medicinska forskningen och det tänkande som de företrädde.³ I en svensk översättning av boken är det nordiska området något utvidgat.⁴ Anstaltsutvecklingen i Tyskland har beskrivits av Christian Bradl.⁵ D G Pritchard har beskrivit den pedagogiska utvecklingen inom handikappområdet 1760–1960, främst i England.⁶

Diskursanalytiska tolkningsramar

Inom dagens handikappforskning finns en ganska stark idéhistorisk och diskursanalytisk riktning med starkt inspiration från Michel Foucault, främst företrädd av danskan Birgit Kirkebæk Foucaults analyser grundar sig på studier inom områden som brott och straff, sjukdom och vård, sexualitet och kontroll. Det centrala analytiska begreppet är *diskurs* som är ordningar för hur man talar och tänker om ett visst fenomen. Det rör sig om ett slags underliggande maktprincip som styr tänkandet och talet och med vars hjälp vi kan förstå det som sägs, skrivs och görs under en särskild tidsperiod. Foucaults bok *Övervakning och straff* kan ses som en systematisk genomgång av hur nya diskurser för straff och övervakning av brottslingar växte fram med början under 1700-talets upplysningstid.⁷ Längre riktades straffet mot brottslingens kropp, i form av legalt våld utövat av en härskare eller samhällelig institution. Diskursen byggde på tanken att människor i det längsta försöker undkomma kroppsliga plågor. Kroppsstraff fungerade därför bra både som vedergällning för brott som begåtts och som prevention för eventuell kom-

¹ Kjersti Ericsson: *Den tvetydige omsorgen. Sinnessykevesenets utvikling—et sosial-politisk eksempel*, Oslo 1974

² R C Scheerenberger: *A History of Mental Retardation*, London 1983

³ Leo Kanner: *A History of the Care and Study of the Mentally Retarded*, Illinois 1964

⁴ Leo Kanner: *Den psykiska utvecklingsstörningen. Vårdens och forskningens historia*, Stockholm 1968

⁵ Christian Bradl: *Anfänge der Anstaltsfürsorge für Menschen mit geistiger Behinderung (Idiotenanstaltswesen)*, Frankfurt 1991

⁶ D G Pritchard: *Education and the Handicapped, 1760–1960*, London 1963

⁷ Michel Foucault: *Övervakning och straff*, Lund 1993

mande brottslig verksamhet. Upplysningstidens nya diskurs för straff vände upp och ner på detta tänkande. Det nya blev att genom fostran och disciplinering försöka vinna kontroll över brottslingen genom att ta kontroll över hans psyke. Kroppen var inte längre nyckeln till kontroll över människan, utan att med tidens nya behandlingsmetoder, särskilt inom psykiatrin, försöka lära brottslingen att kontrollera sig själv. I takt med att de nya metoderna infördes mildrades straffen, åtminstone om man ser till det fysiska våld som brottslingen utsattes för. Foucault menar att den kroppsliga disciplineringen ersattes av en mera raffinerad disciplinering som riktade in sig på kontrollen över vad människor tänker, känner och vill göra. På samma sätt gräver Foucault i sina andra böcker fram diskursiva ordningar som gör det möjligt att förstå hur exempelvis omhändertagandet av människor med nedsatt begåvning gått till i olika tider. I boken *Vansinnets historia*, där han bland annat beskriver både vad vi idag skulle kalla för utvecklingsstörningens och de psykiska störningarnas idéhistoria, pekar han ut en ny diskurs som även den introducerades i samband med upplysningsidéerna.¹ Det centrala i denna diskurs är differentieringen mellan förnuft och oförnuft. Upplysningstidens grundläggande projekt var att bryta med tidigare vidskeplighet och oförnuft och bygga ett nytt, bättre samhälle på förnuftets grund. I detta sammanhang blev det angeläget att skilja oförnuftiga människor från förnuftiga. Foucault beskriver *den stora inspärningen*, det vill säga den institutionaliseringsepok som varade ända fram till slutet av 1970-talet.

I en avhandling om De Kellerska anstalterna i Köpenhamn *Da de åndssvage blev farlige*, behandlar Birgit Kirkebæk övergången från ett humanistiskt tänkande till en framväxande period där den arvshygieniska eugeniken var den rådande diskursen.² Grundaren Johan Keller är även en av nyckelpersonerna i min avhandling. Drivkrafterna bakom den diskursiva förändringen var, enligt Kirkebæk, den vetenskapliga utvecklingen och professionaliseringen som skapade ett samhällsligt behov av diagnostiserig och differentiering. Kirkebæk synliggör relationen mellan ökad kunskap och legitimering av professionell maktutövning.³ Etnologen Edith Mandrup Rønn har, med likartade teoretiska utgångspunkter, undersökt kulturell praxis inom den danska *åndssvageforsorgen*⁴ från 1840.⁵ Avhandlingen beskriver en kedja av behandlingsintentioner med utgångspunkt i det tidiga 1800-talets föreställningar om *helbredelse*, bot, fram till det senare normaliseringstänkandet. Hon poängterar att även byggnadernas utformning var en del av diskursen och talar om disciplinerande byggnader. Nete Balslev Wingender har under-

¹ Michel Foucault: *Vansinnets historia i den klassiska epoken*, Stockholm 1973

² Birgit Kirkebæk: *Da de åndssvage blev farlige*, Holte 1993

³ Ibid.

⁴ Omsorgsverksamheten

⁵ Edith Mandrup Rønn: *"De fattige i ånden..." Essays om kultur, normalitet og uformuft*, Köpenhamn 1996

sökt tidsperioden 1855–1902, den hon kallar *etablerings- och stabiliseringsfasen* inom *åndssvageforsorgen* i Danmark, genom en studie av skolanstalten Gamle Bakkehus i Köpenhamn.¹ En stor del av undersökningen behandlar etableringsfasen som sammanfaller med den tidsperiod jag ägnar mig åt. Hennes redovisning av debatten i samband med upprättandet av Gamle Bakkehus, och anstaltens första föreståndare, läkaren Jens Rasmussen Hübertz, har varit viktig för mitt avhandlingsarbete, likaså beskrivningen av turbulensen kring anstaltens andra föreståndare, teologen och dövstumpedagogen Hans Peter Duurloo. Balslev Wingender beskriver förhållandet mellan pedagoger och läkare som en kamp mellan professioner. Läkarpersonen hade enligt henne svårt att få inträde i anstalten och hade dessutom problem med att motivera sin roll i sammanhanget. De frågeställningar som Balslev Wingender tar upp, till exempel läkarens och pedagogens roller, differentiering och uppfostrans innehåll är uttryck för det som jag med anknytning till Flecks terminologi benämner tankestil. Balslev Wingender beskriver disciplinering som uppfostrans främsta mål och ser vardagens fasta struktur, kraven på ordning, lydnad och renlighet, den vikt som lades vid prydlig klädsel och hälsosam mat, dels som pedagogiska redskap för uppfostran, dels som borgerlig kulturpåverkan.² Vad man ville uppnå med uppfostran var enligt författaren: [...] *ærlige, lydige, beskedne, flittige, ordentlige, anstændige – kort sagt velafrettede børn*.³ I förlängningen handlade det om att några av dessa barn förväntades bli borgerskapets *tjänare*. Balslev Wingender nämner flera institutionskritiker som givit inspiration till hennes arbete: Foucault, Rothman och Goffman, dessutom de svenska kulturantropologerna Jonas Frykman och Orvar Löfgren. De senare tar i *Den kultiverade människan* utgångspunkt i vardagslivet i det svenska 1800-talssamhället och beskriver hur den sinnliga allmogebefolkningen blev till industrisamhällets disciplinerade, kultiverade och kontrollerade borgare.⁴ Balslev Wingender ser en begränsning i diskursanalysen eftersom drivkrafterna för maktutövandet framställs som opersonliga, och sålunda inte har plats för människan som ett handlande subjekt.⁵

Erik Nørr skriver också om Gamle Bakkehus. I en historiskt beskrivande studie uppmärksammas 27 elever från övriga nordiska länder under 1800-talet.⁶ Åtta av dessa elever var från Sverige och kom till anstalten på föräldrarnas initiativ åren innan första idiotskolan öppnades i Sverige. Nørr anser att skälen till bildandet av Gamle Bakkehus var att frågan om skolor för idio-

¹ Nete Balslev Wingender 1992

² Ibid. s 203–270

³ Ibid. s 270

⁴ Jonas Frykman & Orvar Löfgren: *Den kultiverade människan*, Stockholm 1988

⁵ Nete Balslev Wingender 1992 s 25

⁶ Erik Nørr: *Nordiske elever på Gamle Bakkehus 1860–80. I: Wass, Ingrid (red) Velferd og vanferd*, Dansk psykologisk forlag, Århus 2001

ter var aktuell i Tyskland, Schweiz och Frankrike, från vilka man i Danmark vanligtvis hämtade sina pedagogiska idéer, och att det även i Danmark var en tendens i tiden att upprätta anstalter för olika eftersatta grupper. Han menar vidare att utvecklingen av den allmänna folkskolan avslöjade att det fanns elever som inte kunde tillgodogöra sig undervisningen eftersom de var *ändssvage*. Även fattiglagstiftningen spelade en viktig roll, eftersom den dels hade en human sida, att hindra att folk dog av svält, dels en polisiär sida, att hindra att samhällsordningen stördes av tiggare. Slutligen menar Nørr att humant sinnade privatpersoner spelade en viktig roll.¹ Nørr menar att de utomdanska eleverna befann sig på en mycket låg intellektuell nivå, hälften placerades i den lägsta gruppen i skolan, vilket innebar att de inte fick ta del av undervisning i den vanliga betydelsen. Ett annat uttryck för dessa elevers nivå var att ingen av dem flyttades upp en klass under den tid de vistades vid skolan.² De svenska barnen på Gamle Bakkehus kommer att tas upp i ett senare kapitel. Dövstumlärares Elisabeth Anrep-Nordin som i Vänersborg 1886 startade en skola för dövblinda idioter har behandlats i en avhandling av Kerstin Liljedahl.³ Anrep-Nordin var en av de få kvinnliga skolbildarna. Att hon dessutom betonade de religiösa aspekterna är relevant för den del av min avhandling som handlar om Emanuella Carlbeck. Liljedahl framhåller att Anrep-Nordin främst fokuserar det pedagogiska tänkandet och såg disciplineringen som en viktig del av det pedagogiska arbetet.

Socialkonstruktioniska tolkningsramar

Den socialkonstruktionistiska analysen ligger nära diskursanalysen; den utgår från George Herbert Meads teori om social konstruktion av mening, det vill säga att det i interaktionen mellan människor skapas betydelser som uppfattas som objektivt verkliga. Detta är särskilt verksamt i samband med professionalisering och utveckling av vetenskaplig kunskap. Teorin har vidare utvecklats av Herbert Blumer med fokus på hur sociala problem konstrueras.⁴ Blumer beskriver fem stadier i konstruktionsprocessen. Först handlar det om att ett område karakteriseras som problematiskt av professionella personer eller politiker som även presenterar förslag till lösningar. Därpå följer ett stadium där problemet blir klart definierat och ses som ett samhällsproblem. I det tredje stadiet mobiliseras för aktion, genom att olika ståndpunkter framförs. I det fjärde stadiet omfattas problemområdet av sam-

¹ Ibid. s 173

² Ibid. s 188

³ Kerstin Liljedahl: *Handikapp och omvärld. Hundra års pedagogik för ett livslångt lärande*, Lund 1993

⁴ Herbert Blumer: Social problems as Collective Behavior. *Social problems*, Vol 18, 1971, s 298–306

hällets ställningstaganden, ibland genom att föreslå handlingsplaner. Slutligen blir den officiella planen bekräftad genom lagar och förordningar.

Från det franska språkområdet har ett arbete av Henri-Jacques Stiker med konstruktionistisk inriktning översatts till engelska.¹ Han ser den omfattande expansionen av abnormskolor under den tidiga delen av 1800-talet, främst som en följd av diagnostisering för att underlätta samhällelig kontroll. Diskursen och den sociala konstruktionen av handikapp i de nordiska länderna under den senare delen av 1800-talet har analyserats av Jan Froestad. Han behandlar främst dövstumområdet men berör även andra abnormområden, däribland idiotområdet.² Froestad beskriver skillnaden mellan utvecklingen i de skilda nordiska länderna som konsekvenser av olika tänkanden kring handikapp, det vill säga hur handikapp konstruerades. Han fäster bland annat uppmärksamhet vid läkarnas roll, och framhåller att medan dessa i Norge och Danmark spelade en viktig roll, kom de i Sverige att underordna sig de filantropiska insatserna. Det finns anledning att återkomma till denna tolkning senare i avhandlingen. Eva Simonsen behandlar i sin avhandling, också med ett konstruktionistiskt och komparativt perspektiv, undervisning av dövstamma och sinnesslöa i Norge 1881-1963.³ Fokus ligger på hur begrepp som normalitet, dövhet och åndssvakhet konstruerades inom vetenskapen och hur dessa fick genomslag i pedagogiken. Trots att avhandlingen behandlar senare förhållanden har den bidragit med viktiga källanvisningar om den tidiga kombinerade dövstum- och idiotundervisningen i Norge, och har därigenom varit betydelsefullt för förståelsen av dövstumlärares och talmetodens roll inom den första idiotundervisningen.⁴ Hon menar att Séguins idéer, förmedlade genom danska aktörer, fick stor betydelse vid upprättande av den första idiotundervisningen i Norge 1874. Simonsen anser dock, med referens till Finn Collin, att det konstruktionistiska perspektivet inte kan användas som en generell förklaringsmodell för hur vetenskap utvecklas.⁵ Hon refererar i detta sammanhang till Susan Whytes som poängterar att det konstruktionistiska perspektivet inte tar till vara personliga upplevelser.

Ideologikritisk tolkningsram

I en ideologikritiskt inriktad avhandling har Mårten Söder studerat vårdideologins utveckling inom omsorgsverksamheten i Sverige, och beskriver

¹ Henry-Jacques Stiker: *A History of Disability*, Michigan 2002

² Jan Froestad: *Faglige diskurser, internasjonelle premisstrømmer og variasjoner i offentlig politikk. Døveundervisning og handikappomsorg i Skandinavia på 1800-talet*, Bergen 1995

³ Eva Simonsen: *Vitenskap og profesjonskamp. Opplæring av døve og åndssvake i Norge 1881-1963*, Oslo 2000

⁴ Ibid. s 545-558

⁵ Ibid. s 50 ff

en rad utvecklingstendenser.¹ Den tidigaste tendensen, som är relevant för denna avhandling, beskrivs som *optimistisk, kristen diffus pionjärideologi*. Avhandlingen som utgavs 1978 fick stor genomslagskraft. Hans slutsatser har blivit bestående och har refererats till i såväl avhandlingar som populärvetenskapliga arbeten. Ideologianalysen i Söders studie bär tydliga tecken på inspiration från den marxistiska traditionen. Det innebär att Söder intresserar sig för hur ekonomiska förhållanden under en viss tid formar världens ideologi och praktik. Vidare ansluter sig Söder till den kritiska traditionen i studiet av ideologi, som inte bara ser ideologier som en uppsättning idéer som upprätthålls vid en viss tidpunkt, utan också menar att en ideologi kan fungera döljande, det vill säga att det kan finnas en synlig idénivå och en osynlig där de verkligt inflytelserika idéerna återfinns. Enligt Söder är det bara genom en kritisk, tolkande analys som dessa idéer kan synliggöras, men de kan komma till indirekt uttryck i en praktik som, så att säga avslöjar bakomliggande idéer.

Under senare år har Söder presenterat en analysmodell för hur vårdideologiska förändringar och konflikter kan förstås.² Den utgår ifrån att ideologier initieras av aktuella samhällsproblem och sedan utvecklas under en relativt lång tillväxttid. Eftersom det kan gå lång tid innan en ideologi omsatts i praktik menar Söder att det under tiden ofta kan uppstå nya aktuella samhällsproblem.

Beträffande den tidsperiod som jag skriver om menar Söder att den första lilla skolanstalten i Sverige för fem elever skapades utifrån dessa elevers individuella behov och personliga livssituation. Längre fram i tiden politiserades och ideologiserades detta pionjärförsök och blev en modell som skulle passa för alla. När modellen realiserades uppstod två problem, dels passade inte modellen alla, och dels såg verkligheten nu annorlunda ut. Detta ledde till nya problemformuleringar och så småningom en ny ideologiöverbyggnad. Söder beskriver en rad nya problemformuleringar och ideologiöverbyggnader fram till nutida tänkande.

Med utgångspunkt i Söders samhälleliga utvecklingsstadier har Jan Tøssebro lämnat en kompletterande förklaring till hur förändringar i praktiken och i ideologin uppstår.³ Han gör detta med metaforen *tidvatten*. Floden av progressivt tänkande når sin höjdpunkt, förlorar successivt sin kraft och faller tillbaka och efterlämnar en tom strand eller havsbotten öppen för nya strömmar eller strömningar:

¹ Mårten Söder: *Anstalter för utvecklingsstörda*, Stockholm 1978

² Mårten Söder: Normalisering og integrering: Omsorgsideologier i ett samfunn i endring, I: Sandvin, Johans Tveit (red): *Mot normalt? Omsorgsideologier i forandring*, Oslo 1993

³ Jan Tøssebro: Da tidevannet snudde, I: Dalen, Monica m fl (red): *Mangfold og samspill*, Oslo 1999

Når gamle ideer, målsetninger og perspektiver kommer i misskreditt og dør ut, finner nye ideer lettere et livgivende jordsmonn. Det blir en ledig plass.¹

Med denna metaforiske modell forklarer Tøssebro, liksom Söder gjort tidligere, att optimismen beträffande det pedagogiska arbetssättet ebbade ut och ersattes av en flod av medicinska innovationer. Sven-Eric Liedman har beskrivit flera vanliga förklaringar till ideologisk förändring.² Med hans terminologi kan Tøssebros förklaringsmodell ses som en mognadsprocess. Ideologin följer en livscykel från födelse till manbarhet, och sedan återgång och utplåning som ger utrymme för nya krafter. Söders förklaring kan, enligt Liedman, karakteriseras som produktionssättsförklaring. Ideologierna är knutna till produktionssätten, när den ideologiskt baserade förändringen har genomförts har samhället och produktionssätten förändrats och ställer krav på ideologiska förändringar. I en hermeneutisk avhandling om de svenska specialistsjukhusens uppgång och fall har Agneta Kanold beskrivit diskrepansen mellan den officiella problemordningen, de anställdas ordning och de vårdades ordning.³ Dels var den ordning som fanns på golvet en helt annan än den som föreskrevs uppifrån, dels var de uppifrån kommande direktiven diffusa och motsägande, vilket synliggör en mycket komplicerad utvecklings- och förändringsprocess. Diskrepansen mellan de övergripande målen och det konkreta genomförandet har även beskrivits av Barbro Blomberg. Hon har beskrivit nedifrån kommande stabila och kraftfulla strategier, mera utgående från professionernas än de officiella målbeskrivningarna och brukarnas behov.⁴

Slutsatser

De forskare som refererats ovan använder främst fyra tolkningsramar; en historiskt texttolkande som till exempel hos Nordström och Brockstedt; en diskursanalytisk där Birgit Kirkebæk är tongivande, en konstruktionistisk som företräds av Jan Froestad, Eva Simonsen och Henri-Jacques Stiker och en ideologikritisk som representeras av Mårten Söder. Utvecklingen har enligt dessa arbeten styrts bland annat av pedagogiska innovationer, disciplineringssträvanden, vetenskaplig konstruktion och samhällseliga ideologier. Det teoretiska perspektivvalet i dessa avhandlingar är dock inte alltid enty-

¹ Ibid. s 19

² Sven-Eric Liedman & Ingemar Nilsson: *Om ideologi och ideologianalys*, Göteborg 1989, s 155 f

³ Agneta Kanold: *Vårdens ordningar. Tvångsvård av normöverträdare med bristande begåvning*, Stockholm universitet, Stockholm 2004

⁴ Barbro Blomberg: *Inklusion en illusion? Om delaktighet i samhället för vuxna personer med utvecklingsstörning*, Umeå universitet, Umeå 2006

digt, och är ibland svårt att följa i den skriftliga framställningen från tolkningsram till data och vidare till resultat.

Den som vill ta sig an den historiska utvecklingen inom det så kallade omsorgsområdet i Sverige behöver förhålla sig till dessa fyra teoretiska inriktningar. Den samlade kunskapen har varit en viktig bas för mitt kunskapsinhämtande och tolkningsarbete. Flera arbeten som tagits upp ovan kommer att refereras i avhandlingens olika delar. Genomgången av den tidigare forskningen har givit mig möjligheter att pröva den bild av historien som jag har framtolkat ur mitt källmaterial. Mera om detta i metodkapitlet.

Som beskrivits tidigare har jag valt att följa tre perspektivistiska linjer, en personhistorisk, en pedagogik/medicinhistorisk och en kunskapshistorisk. Dessa perspektiv förekommer givetvis i viss mån även hos andra forskare som huvudsakligen valt andra perspektiv. Man skulle kunna säga att mitt eget val av teoretisk ram i viss mån inspirerats av dessa föregångare. I likhet med diskursanalysen och socialkonstruktionismen betraktar jag sättet att tänka inom idiotområdet som en produkt av några centrala aktörers samspel under sin tids villkor. Min teoretiska ram har ett tolkande syfte, där jag lyfter fram ett sätt att förstå idiotundervisningens uppkomstbetingelser. Jag knyter här an till ett tolkande och kritiskt granskande perspektiv i de ideologikritiska och historiskt tolkande förståelseramarna. Jag har valt att föra in Flecks teori om hur tankestilar växer fram i sina respektive tankekollektiv, dels därför att den på ett fruktbart sätt kan göra mina historiska data möjliga att förstå, dels för att inkludera denna tolkningsram i forskningen inom området.

För den teoretiska tolkningen har mitt val fallit på Ludwik Flecks lära om tankestil och tankekollektiv, främst för att kunna fokusera själva tänkandet och de aktörer som verkade inom området.¹ De främsta skälen för detta val är den korta tidsperioden som jag ägnat mig åt, avsaknaden av offentliga riktlinjer och de kortvariga, ofta abrupt avbrutna verksamheterna. Även valet av den hermeneutiska tolkningsmetoden, som inneburit närläsning av texter och utsagor, har varit bestämmande för detta val. Min användning av Flecks teori utvecklas i teorikapitlet.

¹ Ludwik Fleck: *Uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum. Inledning till läran om tankestil och tankekollektiv*, Stockholm 1997

Metod

Den hermeneutisk/existentiella metoden

Den metod som tillämpats i avhandlingen är hermeneutisk med såväl historiska som existentiella infallsvinklar. Det historiska angreppssättet söker, genom att undersöka *spår*, rekonstruera det förflutna. Den existentiella aspekten betonar sådant som inte kan utläsas enbart genom *spår*: historiska personers inre verklighet – motiv, tankar och upplevelser. Hermeneutiken beskrivs ofta som humanvetenskapens metod där mångtydigheten, att det finns flera sätt att förstå världen, är en grundläggande utgångspunkt. Per-Johan Ödman beskriver, med referenser till den hermeneutiska teoribildningen, hermeneutiken som en samlingsbeteckning för flera olika synsätt och metodiska infallsvinklar.¹ Den existerar inte som ett allmänt, sammanhängande område, utan som en mångfald specialiserade tolkningsläror.² Det finns därför flera vägar att nå kunskap, varje text kräver särskilda överväganden vad gäller metod. Att tolka är dessutom en personlig akt – varje uttolkare närmar sig texten på ett individuellt sätt. Det finns flera metodmässiga infallsvinklar och flera möjliga tolkningar. Detta innebär inte att tolkandet är godtyckligt. Varje tolkning måste, som redovisas nedan, kontrolleras genom olika metodiska förfaranden och dokumenteras. Det måste ställas höga krav på validitet och tillförlitlighet.

Ödman beskriver en stegrande ordning av tolkningsakter med avseende på graden av abstraktion: elementär tolkning, berättande tolkning och vetenskaplig tolkning.³ Människan har utvecklat en förmåga till elementär tolkning och en förförståelse av företeelser som har mellanmänniskt och kulturellt väl etablerade innebörder som förenklar tolkningsarbetet. Vi förstår en företeelse omedelbart, till exempel att samtliga i den långa kön väntar på bussen, och vet att andra förstår på samma sätt. Ödman beskriver det som att sinnesintrycken, tolkningen, förståelsen och språket går samman i en blixtn snabb akt där inga faser är urskiljbara. Tidigare tolkningserfarenheter ligger till grund för vår förståelse. Vi utför omedvetet ständiga tolkningar av verkligheten. Vi tolkar mer medvetet när våra erfarenheter inte räcker till. Ödman framhåller att även om den elementära tolkningen är osammansatt så innebär inte det att dess tolkningsobjekt är okomplicerade. De utgör däremot företeelser som vi har en väl utvecklad förförståelse för. För att referera till ex-

¹ Per-Johan Ödman: *Tolkning, förståelse, vetande. Hermeneutik i teori och praktik*, Stockholm 2005

² Till exempel hos Schleiermacher, Dilthey, Gadamer, Ricoeur och Trankell

³ Per-Johan Ödman 2005

emplet ovan, så kan man tänka sig att en resenär utan förkunskap om den svenska kökulturen kanske tolkar kön som att alla har gott om tid, eller att kön är ett forum för social kontakt. Även vår spontana förmåga att förstå människor i det förflutna bygger på grundläggande likheter mellan grunderna för deras tillvaro och vår egen.

Tolkning av en berättelse eller text befinner sig på en högre abstraktionsnivå än den elementära tolkningen. Även beskrivning av mycket enkla företeelser innebär företagna val och utslutningar. Historiska texter har, liksom nutida, ofta propagandistiska eller retoriska syften. Förutom att studera textens positiva värld, det vill säga genom att ta det som författaren vill säga för givet, måste man även studera den negativa världen, det vill säga det som författaren döljer, eller inte har sagt. Westin beskriver, med referens till Ricoeur, texten som väsensskild från talet.¹ Talet sker i en dialogsituation, medan texten är åtskild från sin författare och får därför en viss självständighet: *Den kan tolkas också på andra sätt än i enlighet med vad upphovsmannen avsåg att säga. Banden till författaren som person är brutna.*

Den vetenskapliga tolkningen har den högsta abstraktionsnivån. Den text som skall tolkas sätts då i samband med andra texter av större komplexitet. Teorier används som medel att kontrollera tolkningsarbetet. Å andra sidan granskas och kontrolleras teorin med utgångspunkt från iakttagelserna av verkligheten.

Tolkningen kan, som inledningsvis beskrivits, fokusera den yttre verkligheten bakom en händelse eller den existentiella värld händelsen ger uttryck för. Historisk hermeneutik innebär en tolkning av yttre förlopp, yttre verklighet. Genom att utgå från olika spår tar man reda på vad som hände vid tidpunkten för deras tillkomst. Den existentiella tolkningen syftar till att förstå företeelser och handlingar som uttryck för en existentiell situation. I båda fallen ställs krav på att vetenskapliga kriterier uppfylls. Ödman framhåller att det som regel krävs en växelverkan mellan båda tolkningsformerna så att de ömsesidigt kan stödja och bekräfta varandra.²

Den existentiella tolkningen är en särskild aspekt av tolkningen av inre verklighet som innebär att man med utgångspunkt i en historisk text kan uttolka hur personerna upplevde sig själva. Eftersom språket är ett grundelement i existensen, kan texten, genom sin existentiellitet, avslöja de personliga villkoren. Det existentiella förhållningssättet i forskningen förutsätter en tänkt dialog mellan ett tolkande subjekt och ett tolkat subjekt.

Anders Gustavsson har, med referens till Geertz, beskrivit skillnaden mellan historisk och existentiell tolkning med begreppen erfarenhetsnära och

¹ Charles Westin: Från registrering av uppgifter till tolkning av texter. Reflektion över en hermeneutisk avhandlings tillkomst. I: Bengt Erik Eriksson & Elisabet Näsman (red): *Samhällsvetenskap & vardagserfarenhet*, Stockholm 1994, s 161

² Per-Johan Ödman 2005, s 86–102

erfarenhetsöverskridande.¹ Det historiska tolkningsintresset är erfarenhetsnära: [...] *man utforskar vad en viss person i en viss historisk situation eller en viss grupp menat med en handling, utsaga etcetera i en viss given historisk situation*. Fokus ligger på fenomenets uppkomst, de personer som producerat det och deras erfarenheter. Den erfarenhetsöverskridande tolkningen förverkligas däremot i ett teoretiskt och ett existentiellt projekt:

I den erfarenhetsöverskridande tolkningen betraktas informanternas förståelse så att säga på distans, från forskaren eller någon annans utifrånperspektiv. Distanseringen innebär ofta en abstraktion, där informanternas erfarenheter lyfts upp på ett teoretiskt erfarenhetsplan. Men erfarenhetsöverskridandet får också sin speciella karaktär av förståelse genom att det skapar förutsättningar för forskaren, eller den som tar del av forskningsresultaten, att fördjupa förståelsen av sina egna livsmöjligheter.²

Gustavsson beskriver de två tolkningsformerna, inte som varandra uteslutande utan som komplementära. De har ett dialektiskt samband vilket exemplifieras med en pendling [...] *mellan ett intresse för vad författaren menat och ett intresse för alla de andra innebörder, meningar och betydelser som går att utläsa ut texten*.

Med referens till Asplund diskuterar Gustavsson människans grundläggande förmåga att tolka, det vill säga söka betydelse, innebörd, mening.³ Asplund menar att uttolkaren, genom att konstruera metaforer, söker något som är betydelsefullt. Att tolka är att se något som något betydelsefullt. Ruth Rajamaa använder, med referens till Ricoeur och Frege begreppet *referens* i sin tolkning av Vadstenasystrarnas verksamhet.⁴ Rajamaa menar att man i tolkningsarbetet kommer närmare fenomen i äldre tider genom att fokusera på dess referenser istället för på dess mening: textens diskurs säger något medan dess referens säger något om någonting. Lexikalt kan detta fenomen beskrivas som att om ett uttryck refererar, så existerar något som det refererar till.⁵ Rajamaa drar med Ricoeur slutsatsen att:

Det som skall förstås är inte i första hand den (värld) som står bakom texten utan den värld som texten refererar till och som därför utvecklar sig framför texten, mellan tolkaren och den text han tolkar.⁶

¹ Anders Gustavsson: *Tolkning och tolkningsteori I. Introduktion*. Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm 2000, s 6 ff

² Ibid. s 7

³ Ibid. s 4

⁴ Ruth Rajamaa: *Systrarnas verksamhet, undervisning och uppfostran i Vadstena kloster 1384–1595*, Stockholms universitet, Stockholm 2000, s 20f

⁵ *Filosofilexikonet*, Stockholm 1988, s 461

⁶ Ruth Rajama 2000, s 21

Textens mening ligger enligt detta synsätt inte gömd bakom texten, utan blir synlig under tolkningen av texten, tack vare referenserna:

De refererar till en möjlig värld, som texten tillhandahåller, (och) är samtidigt referenser till vår egen värld. [...] Forskaren och dennes värld i nuet kan möta den värld texten uppenbarar. Den existentiella ansatsen tillämpas således inte enbart gentemot tolkningsobjektet utan inkluderar även forskaren. Varje text talar lika mycket om en möjlig värld som den talar för möjliga sätt för tolkaren att orientera sig i denna värld.¹

Ödman beskriver tre typer av kriterier eller krav för etablering av tolkningssystem och val av tolkning; del/helhetskriteriet, inre och yttre kontroll samt uttolkarens förmedling av tolkningar på ett, för läsaren förståeligt och godtagbart sätt.² Charles Westin beskriver två aspekter av del/helhetskriteriet, för det första att bryta ner texternas helhet till delutsagor.³ För det andra att tolkandet och sammanställningen av delutsagorna för att skapa en ny helhet; i mitt fall en sammanfattande tolkning av tänkandet om idioti under 1800-talets mitt. Anders Gustavsson betecknar del/helhetskriteriet som hermeneutikens huvudkriterium:

[...] den rör överensstämmelsen mellan del och helhet, dels vad gäller tolkningens (helhetens) stöd i materialet (delarna), dels vad gäller olika deltolkningars konsistens och stöd för en övergripande tolkning.⁴

Kvale beskriver, med referens till Radnitzky, den hermeneutiska tolkningen som en cirkel- eller spiralrörelse och förtydligar del/helhetskriteriet på följande sätt:

Förståelsen av en text sker genom en process i vilken de enskilda delarnas mening bestäms av textens helhetliga mening, sådan den föregrips. Den närmare bestämningen av de enskilda delarnas mening kan så småningom förändra den ursprungligen föregripna meningen hos helheten, som återigen kan komma att förändra meningen hos de enskilda delarna och så vidare. En sådan hermeneutisk texttolkning är i princip en oändlig process, men upphör i praktiken när man kommit fram till en rimlig mening, en giltig enhetlig mening, fri från inre motsägelser.⁵

Den inre kontrollen berör tolkningssystemets logik. Man kontrollerar om tolkningar motsäger varandra eller den sammanfattande huvudtolkningen. Tolkningen, helheten, måste vinna stöd i allt material, delarna, för att kunna betraktas som rimlig. Westin nämner två kriterier för intern kontroll av tolk-

¹ Ibid.

² Per-Johan Ödman 2005

³ Charles Westin 1994, s 164

⁴ Anders Gustavsson 2000, s 18

⁵ Steinar Kvale: *Den kvalitativa forskningsintervjun*, Lund 1997, s 50

ningar, unikhet och homogenitet.¹ Rimligheten av en tolkning ökar om tolkningen är grundad på textens innehåll av unika detaljer som tillsammans ger en harmoniserande helhetsbild. Radnitzky framhåller att tolkningen av meningen avslutas när man har kommit fram till en god *gestalt*, det vill säga ett inre sammanhang i texten utan logiska motsägelser.²

Genom den yttre kontrollen undersöks ifall tolkningarna och tolkningssystemet har sammanhang med tolkningsobjektet. Den yttre kontrollen kan ske genom att man kontrollerar tolkningar och teoretiska antaganden mot primärdata. Westin karakteriserar den yttre kontrollen med begreppen konsekvens och vedertagen kunskap.³ Prövningen innebär att den slutliga tolkningen måste stå sig mot andra tolkningar och allmänt vedertagen kunskap.

Ödman skiljer på kriteriekraven vid tolkning av yttre verklighet och vid existentiell tolkning. Vid tolkning av yttre verklighet finns det efterlämnade spår som visar vad som faktiskt har hänt. Utöver del-helhetskriteriet framhåller Ödman, på basis av Trankell, att man kan ställa upp två huvudkrav; Tolkningen skall kunna förklara väsentliga data och ensam förklara primärdata.⁴ Vid existentiell tolkning kan man endast indirekt kontrollera tolkningar mot spår som har avsatts av mänskligt handlande.

Vad gäller förmedling av tolkningsarbetet tar Ödman upp tre aspekter.⁵ Den första gäller språket som är den grundläggande förutsättningen för att nå mottagaren. Ett tydligt, enkelt och vardagligt uttryckssätt bör eftersträvas. Det andra gäller ens egen förförståelse. Eftersom det handlar om ett möte mellan skilda förståelsehorisonter, kontextuella situationer, bör förförståelsen redovisas. Den tredje aspekten gäller kontrollkravet som tillgodoses genom omsorgsfull dokumentation och argumentation. Kontrollen bygger sålunda på uttolkarens dokumentation av tolkningsarbetet. Ödman framhåller att det slutligen handlar om att öka mottagarens förståelse.

Tillämpning av det hermeneutiskt/existentiella perspektivet

Etnologerna Billy Ehn och Barbro Klein beskriver i *Från erfarenhet till text* vetenskapliga texters tillkomst som lika gåtfull som skönlitterära verks bakgrund:

Varifrån kommer idéerna och tolkningarna? Varför ser texten ut som den gör? Hur väljs orden? Ett svar är att liv blir skrift genom att ting, handlingar och människor betraktas som något annat än "liv", nämligen som tecken och symboler. Allt står för något annat i ett oändligt metaforiskt universum och skrivandet blir en fråga om att översätta mellan olika nivåer av teckenkom-

¹ Charles Westin 1994, s 168

² Gerard Radnitzky: *Contemporary schools of metascience II*, Göteborg 1970

³ Charles Westin 1994

⁴ Per-Johan Ödman 2005

⁵ Ibid.

plexitet. Tecknen tolkas, sammanfogas och formuleras, särskiljs och byts ut. Man kan säga att skrivandet är en sorts byggverksamhet med ord.¹

Författarna talar om studiet av levande varelser, befintliga organisationer och samhällen, men problematiken skiljer sig litet från studiet av tidigare levtt liv som dokumenteras i texter och andra artefakter. Ett avhandlingsarbete är en lång och mödosam process kantad av många misstag, återvändsgränder, men även av framgångar. När avhandlingstexten börjar att leva, gå sina egna vägar, och i bästa fall bli en förståelig och för några kanske intressant text, återstår ett komplext arbete med att rekonstruera och förtydliga gången i tolkningsarbetet. Det slipper den skönlitterära författaren, verkets tillkomst-historia överlämnas till andra uttolkare.

Min förförståelse inom det område som avhandlingen omfattar innebar god kunskap om nutida och 1900-talets andra hälfts tänkande om personer med nedsatt begåvning. Min kunskap omfattar funktionsnedsättningens karaktär och orsakssammanhang, pedagogik- och stödåtgärder, samt tänkbara resultat av insatserna. Dessutom kunskap om existentiella aspekter av livssituationen för såväl personer med nedsatt begåvning som de personer som omger dem, anhöriga, pedagoger och stödpersoner. Denna kunskap har inhämtats genom släkt- och vänskapsförhållanden och ett yrkesliv inom området. Jag har i ett flertal skrifter med pedagogisk inriktning riktat mig till såväl personer med nedsatt begåvning som till anhöriga och personal. Jag har även genom skrifter deltagit i den ideologiska debatten kring utvecklingen av stödformerna.

I efterhand kan jag se att mitt avhandlingsarbete tvingat mig att ompröva min förförståelse vid ett antal tillfällen. Jag hade till exempel en föreställning om att drivkrafter hos personer under 1800-talet inte är väsensskilda från motiv hos nu levande personer. Jag har emellertid inte dragit slutsatsen att det nutida begreppet *personer med nedsatt begåvning* är identisk med avhandlingens begrepp *personer med idioti och sinnesslöhet*.² Jag har varit uppmärksam på riskerna med att tolkningarna kan färgas av min förförståelse.

En annan föreställning som jag hade vid arbetets början, som då handlade om Emanuella Carlbecks person och verksamhet, var att jag skulle hitta exempel på unikt och progressivt pedagogiskt tänkande. Jag följde hennes verksamhet fram till hennes död 1902. Detta visade sig inte vara fallet, varken hos Emanuella Carlbeck eller hos någon av de andra nyckelpersonerna

¹ Billy Ehn & Barbro Klein: *Från erfarenhet till text. Om kulturvetenskaplig reflexivitet*, Stockholm 1994, s 38

² Beträffande källmaterialets framställning av begåvningsnivåer finns dock en förvånande överensstämmelse med nutida tänkande, det vill säga definitionerna av svagbegåvad, samt lindrigt, måttligt och gravt nedsatt begåvning. På detta område har min förförståelse underlättat tolkningsarbetet.

vars gärning jag undersökt. De flesta pedagogiska innovationer förefaller vara företagna innan 1800-talets början.

En annan förväntan jag hade beträffande arbetet med materialet om Emanuella Carlbeck var att jag i släktens artefakter, brev och levnadsteckningar, skulle hitta spår av tänkande kring idioti, eftersom hennes första elev var en systemson. Han är dock knappast nämnd i denna del av källmaterialet. Jag förväntade mig även att släktens religion, swedenborgianismen, skulle ge vissa nycklar till förståelsen av tillståndet idioti. Detta mödosamma och tidskrävande arbete som ledde mig in i Swedenborgs värld var mycket intressant, men gav knappast utdelning beträffande tänkande om idioti. Dessa två infallsvinklar gav dock ändå stor utdelning, eftersom den kunskap som jag inhämtat om släktens världsliga och religiösa förhållanden, det vill säga den kontext som omgav Emanuella Carlbeck, fick betydelse för den slutliga tolkningen av hennes situation.

Sökandet efter, och kompletterandet av relevant empiriskt material, historiska artefakter, har varit en pågående process under hela avhandlingsarbetet. Källmaterialet kring Emanuella Carlbeck ledde mig genom referenser bland annat till Danmark, Frankrike och Schweiz, senare till England, Finland och Norge. Allt eftersom sökandet fortskred vidgades och fördjupades tillgången på källmaterial och därmed tolkandet. Genom referenser i tidigare forskning inom området hittade jag nytt relevant källmaterial. Även material från andra områden, till exempel psykiatri, har lämnat värdefull information. Under litteraturgenomgången uppmärksammade jag att andra som forskat om 1800-talets mitt, ställt en rad hypoteser som jag inte fann stöd för i det gemensamma källmaterialet och som jag därför fann anledning att pröva. Det gäller bland annat karakteristiken av periodens pedagogiska verksamhet; optimistisk med hänsyn till vilka resultat man förväntade sig kunna uppnå genom uppfostran och utbildning; tolkningen av drivkrafterna som övervägande filantropiska och religionens överordnade betydelse. Jag ville även undersöka karaktären av den professionsstrid som pågick mellan pedagoger och läkare, som flera författare beskrivit. Forskning om aktuell tidsperiod och de personer som ingår i min avhandling är dock sparsam, och de hypoteser som har ställts är ofta svagt underbyggda, bland annat beroende på att forskningen spänt över långa tidsperioder och därför blir övergripande. Jag uppmärksammade även att flera av författarna hade oklara begrepp om den nutida innebörden av kategoribeteckningen personer med nedsatt begåvning.

Westin beskriver i sin artikel om sitt avhandlingsarbete värdet av att träffa och intervjuva några av de personer vars brev till invandrartidningen han uttolkade. Främst syftar han till att bakom de problem som formulerats i breven fanns andra och djupare problem.¹ De personer som jag skriver om i min avhandling kan inte besökas eller intervjuas, men jag har besökt flera av de platser och byggnader där de levde eller bedrev sin verksamhet, och där-

¹ Charles Westin 1994, s 156 ff

igenom erfarit en icke formulerbar känsla av att därigenom ha erhållit värdefull information. Jag har besökt prästgården där Emanuella Carlbeck växte upp, gått i rummen där hon vistats och i trädgården där hon skötte om sina rabatter. Jag har besökt samtliga byggnader där hon bedrev sin verksamhet. Vid Vadsbro museum har jag besökt ett särskilt *mosterrum* som är tillägnat Emanuella Carlbeck, och beskådat några av de artefakter hon lämnat efter sig. På Johannesberg, Emanuella Carlbecks slutliga anstalt i Mariestad upptäckte jag artefakter som tillhört henne, något som de nuvarande vårdarna var okunniga om.¹ Jag har besökt Gamle Bakkehus, där Duurloo började sin verksamhet. Starkast var upplevelsen vid besöket på Nya Varvet, där Emanuella Carlbeck öppnade sin första skola. Vid synen av längorna, placerade i vinkel intill varandra, där Emanuella Carlbeck hade sin idiotskola i den ena och Julius Glasell sin dövstumskola i den andra var det inte svårt att föreställa sig hur kontakten skedde. Studiet av Emanuella Carlbecks liv gav mig sedan förståelse av en mera abstrakt karaktär. Anders Gustavsson har exemplifierat denna process på ett träffande sätt genom att jämföra med skönlitterär läsning.² Vanligtvis läser vi inte en roman för att förstå författarens intentioner menar han, utan för att bli delaktiga i den särskilda värld som författaren skapat. I forskarens fall är detta en teoretiskt konstruerad värld av begrepp som ger de studerade fenomenen mening. Jag anser att mina utflykter till efterlämningarna av de undersökta personernas fysiska omgivning varit givande och har givit mig en särskild inblick i deras värld.

Analysen

Till att börja med närmade jag mig det empiriska källmaterialet på ett öppet sätt, det vill säga att jag gjorde mig så mottaglig som möjlig för alla texter och vad de sade mig rent spontant. Med utgångspunkt i data rekonstruerades sedan aktörernas sätt att uppfatta och beskriva *idiotsaken* i ett historiskt, erfarenhetsnära beskrivningssätt/tolkningsintresse. Det innebar att jag sammanfattade aktörernas egna berättelser i en ny berättelse. Berättelsen om abnormskolemötet i Köpenhamn sommaren 1872, som inleder avhandlingen, är en sådan tidig framtolkning av forskarens berättelse där utgångspunkten är ett fotografi av deltagare vid mötet.

Vid framtolkning av berättelserna har texterna granskats etymologisk. Citat har använts för att visa grunden för tolkningarna och rimligheten i dessa. I berättelserna fokuserades personernas levnadsbana, grundläggande teman i texterna (referenser) och utsagor som jag fann intressanta för studien. Jag

¹ En fotpall med Emanuella broderat på kudden, och en teckning av det ursprungliga Johannesberg utförd av en av hennes elever.

² Anders Gustavsson: *Tolkning och tolkningsteori II. Fördjupning*, Texter om forskningsmetod nr 4, Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm 2000

ställde en rad frågor till källmaterialet. Hur beskrev aktörerna sig själva? Vad innebar tillståndet idioti i deras perspektiv? Vad ansåg de om orsaks-sammanhangen? Vilka insatser ansåg de vara nödvändiga? Vad förväntade de sig för resultat av insatserna? Beträffande existentiella aspekter har jag försökt närma mig de enskilda personernas livssituation, personlighet, föreställningar och bevekelsegrunder. Jag sökte även efter latenta betydelse: Vad var det aktören undanhöll eller inte berättade om sig själva och sina motiv?¹ Min erfarenhetsnära tolkning/berättelse bygger här även på vissa genealogiska studier.²

Dessa rekonstruktioner underkastades sedan mera erfarenhetsöverskridande tolkningar. Min fråga var då: Vad är det texten säger något om, utöver det som de historiska personerna själv såg och påpekade? En viktig utgångspunkt för dessa analyser var bland annat att jag fann likheter i motiv och tänkande mellan aktörerna. Ett annat sätt att uttrycka detta är att det fanns samband mellan de sammanfattande berättelser som jag fått fram i min erfarenhetsnära tolkning. Berättelser med grundläggande likheter ställde så att säga krav på att sammanföras i en överordnad berättelse. I denna erfarenhetsöverskridande tolkning fick jag stöd av Ludwig Flecks teori om tankestil och tankekollektiv som just handlar om socialt delade sätt att tänka, till exempel om ett sjukdomstillstånd och dess behandling. Jag såg att hans teori även kunde tillämpas på tänkandet kring idiotsaken och teorin har således fått ett ganska stort inflytande över avhandlingens slutliga struktur. I avhandlingen tar det sig uttryck i att framställningen i viss mån organiserats med utgångspunkt ifrån de olika tankekollektiv och tankestilar jag identifierat.

En annan princip för framställningen är att jag försökt behålla ett historiskt tidsperspektiv och successivt beskriva hur de olika tankekollektiven och tankestilarna utvecklats. I ursprunget till 1800-talets tänkande kring idioti fanns exempelvis dels en medicinsk tankestil kring kretinism, dels en psykiatrisk tankestil kring idioti representerad av Guggenbühl och Séguin som båda hade sina särskilda förespråkare i Danmark. En andra psykiatrisk tankestil, representerad av hospitalläkare, utvecklades sedan i de nordiska länderna. De första som tog sig an uppgiften om undervisning och uppfostran av idioter var emellertid en samling av nordeuropeiska dövstumpedagoger.

Växlingen mellan erfarenhetsnära tolkningar/berättelser och mera teoretiskt övergripande, erfarenhetsöverskridande tolkningar/berättelser ska förstås som en pendling där jag gått fram och tillbaka mellan de olika ansatserna. De olika berättelserna har prövats mot varandra och mot andra nutida historiska beskrivningar, både av den tidens och nutida sätt att förstå fenomenet nedsatt begåvning. Berättelserna skrevs om i ett antal omgångar i takt

¹ Latent i betydelsen negativ eller immanent

² Genealogi = släktforskning

med att analysen fortskred och i syfte att tydligt beskriva sambandet mellan källmaterialet och de kollektiva tankestilarna.

Avhandlingen omfattar cirka 40 år av verksamhet inom idiotområdet, främst knutet till nyckelpersoner. Tolkningarna av källmaterialet har strukturerats i tre delar: Föregångsmännen och deras nordiska förmedlare, nordiska asylläkare och dövstumpeagoger, slutligen Emanuella Carlbeck i Sverige. Dessa tolkningar är teoretiska och står i ett mer distanserat och överskridande förhållande till det empiriska källmaterialet. Syftet är att läsaren skall kunna följa logiken i resonemanget. De framtolkade tankestilarna illustreras med hjälp av nedanstående figur. Slutkapitlet ger en helhetsbeskrivning av tidsperioden och söker finna belägg för tolkningen av tankestilar och tankekollektiv. Den pekar dessutom framåt mot en ny framväxande tankestil.

Matris 1: Tankestilens innehåll

Framträdelseformer	INSATSER Samhälleliga Medicinska Pedagogiska	Förväntade resultat
Benämning		
Orsaker		

Teori för den slutliga tolkningen

Inledning

Avhandlingens syfte är att beskriva tänkandet hos nordiska innovatörer inom idiotskoleområdet under 1840–1870-talen mot bakgrund av det tänkande som utvecklades i Nord- och Mellaneuropa vid den aktuella tiden. Fokus i mitt avhandlingsarbete var till att börja med den svenska utvecklingen främst genom Emanuella Carlbecks verksamhet. Men för att få en fullständig bild av denna har det varit nödvändigt att även studera utvecklingen i såväl Mellaneuropa som i övriga nordiska länder. I försöken att förstå Emanuella Carlbecks tänkande och arbete väcktes också mitt intresse för hur hennes sätt att se på idioterna och idiotundervisningen förhöll sig till andra samtida tänkares. I grund och botten visade det sig vara svårt att beskriva och förstå hennes tänkande utan att relatera det till de tankar som fanns vid den aktuella tiden i och utanför Norden. Därmed flyttades också fokus till de nordiska länderna med Mellaneuropa som bakgrund. Slutligen har det även skett en förskjutning i själva studieobjektet i och med att fokus inte ligger på verksamheter utan på tankestilar och tankekollektiv enligt Ludwik Flecks terminologi.

Tre utomnordiska föregångsmän fick framför andra stor betydelse för den nordiska utvecklingen, vilket bland annat är belagt i artiklar och rapporter från nordiska intressenters studieresor; den franska medicinstuderanden Édouard Séguin som var verksam i Paris 1842–1848; den schweiziska läkaren Johann Guggenbühl som var verksam i Interlaken 1842–1867; samt den preussiska dövstumpepedagogen Carl Wilhelm Saegert som var verksam i Berlin 1845–1858. Samtliga var som framgår aktiva vid sina skolor endast under relativt kort tid, men förmådde att bli ryktbara i kraft av sitt tänkande som spriddes genom skrifter och nordiska besökare i deras skolanstalter. Séguin byggde på erfarenheter som gjorts inom den parisiska psykiatrin, och fokuserade bland annat på förmodade samband mellan idioti och brister i sinnes- och rörelseorganen. Guggenbühl var förankrad i tidens strävanden att råda bot på den endemiska kretinismen, och inriktade sin behandling på tänkande som rörde *miasma* som orsak till kretinism.¹ Han, liksom de flesta andra som deltog i den offentliga diskussionen använde begreppen kretinism och idioti som identiska. Saegert som var verksam inom dövstumundervis-

¹ Miasma: Dåtida vetenskaplig teori om att ett ämne, miasma, bland annat i luft, vatten och jord orsakade sjukdom. Kretinism: En åkomma vars främsta framträdelseformer var dvärgväxt, struma och idioti. Sjukdomen betecknas i dag hypotyreos och orsakas av brist på jod.

ningen menade att tillståndet idioti måste angripas med pedagogiska metoder. I sitt pedagogiska tänkande byggde denna treklöver på det omfattande didaktiska nytänkandet som startade under senare hälften av 1600-talet, nådde sin höjdpunkt under 1700-talet och fortsatte under början av 1800-talet.¹

Mitt intresse när det gäller de tre föregångarna är den bild av dessa som frontfigurer som återgavs av de nordiska aktörerna. De första i de nordiska länderna som, med hänvisning till Séguin, Guggenbühl och Saegert, i artiklar uppmärksammade frågan om idioters utbildning och uppfostran, var läkare vid sinnessjukhospital; dansken Harald Selmer 1851, norrmannen Ludvig Wilhelm Dahl 1866 och svenskarna Carl Ulrik Sondén 1857, Ernst Salomon 1869 och Nils Gustav Kjellberg 1869. Deras syfte var i första hand att skapa kunskapsgrund för mer ändamålsenliga uppfostransalternativ än hospitalen för dessa patienter. De första praktiker i Norden som tog sig an frågan om idiotundervisning var dövstumpeagoger, ofta med fokus på språket genom tal- eller ljudmetoden; Hans Peter Duurloo 1855 och Johan Keller 1865 i Danmark, samt Julius Glasell i Sverige 1866.² Från 1856 tog Fredrik Glad Balchen vid Christiania Dövstummeinstitut emot enstaka idiotiska elever. Dövstumskoleföreståndaren Carl Henrik Alopæus tog 1876 initiativ till bildandet av den första skolanstalten för idioter i Finland, förlagd till Pedersöre. Han var innan dess aktiv inom det nordiska idiotområdet, besökte flera idiotskolor i Tyskland och medverkade vid det nordiska abnormskolemötet i Köpenhamn 1872. Den första som startade skolverksamhet för idioter i Sverige, 1866, var prästdottern och autodidakten Emanuella Carlbeck, som lade stor vikt vid de evangeliserande aspekterna av uppfostran. Genom bildandet av *Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård* 1869, öppnandet av föreningens skola i Stockholm 1870, och genom starten av föreningens seminarieutbildning 1879, lades grunden för en specifik sinnesslöpedagogik. I Danmark och Norge baserades utbildningen av lärare fram till 1930-talet på studieresor till utländska skolor.

¹ Johan Amos Comenius: *Didactica Magna* 1657, *Orbis Pictus* 1658; Jean-Jacques Rousseau: *Émile ou De l'éducation* 1762; Johan Bernhard Basedow: *Framställning till människovänner och förmögna män angående skolor, studier och deras inflytande på den allmänna välfärden* 1768, *Metodboken för familjernas och folkens fäder* 1770, *Elementarverket* 1774; Johann Heinrich Pestalozzi: *Wie Gertrude ihre kinder lehrt* 1796; Friedrich Fröbel: *Människans uppfostran* 1826

² Årtalen inom parentes syftar för Duurloo och Kellers del på tidpunkten då de startade idiotskolor. För Glasells del syftar årtalet på tidpunkten för publiceringen av en artikelserie om idioti i *Olivebladet*.

Tankestil och tankekollektiv

I det slutliga tolkningsarbetet har jag anknutit till Ludwik Flecks kunskaps-teori och har funnit den mycket användbar.¹ Enligt Fleck förutsätts såväl vetenskapsmannen som den mera perifert insatta i ett område ingå i flera olika *tankekollektiv*, där inträdet i dessa är en särskild *tankestil*. Mitt val av Flecks teori beror dels på att han undersöker medicinska frågeställningar, som även min avhandling till en del gör, han analyserade utvecklingen av medicinsk kunskap om syfilis, dels att den har en pragmatisk och icke normativ karaktär. Enligt Flecks teori är utvecklingen av vetenskaplig kunskap inte väsensskild från hur kunskap genereras i andra kollektiv. Kaj Johansson, som i avhandlingen *Den torgförda biologin* undersökt populärvetenskapliga frågeställningar, betonar fördelarna med detta angreppssätt:

Flecks breda angreppssätt har ändå den fördelen att såväl det vetande som befinns vara vetenskapligt som den kunskap vilken i olika historiska skeenden bestäms som ickevetenskaplig, kan förstås i termer av tankekollektiv och tankestil. I det avseendet är tankekollektiv och tankestil deskriptiva och funktionella begrepp som väl lämpar sig för att historiskt utforska och jämföra delar i ett komplext tankelandskap.²

Jag har funnit att utveckling av kunskap inom idiotområdet kan framtolkas och beskrivas med hjälp av Flecks teoretiska instrument. Andra tänkbara teoretiska utgångspunkter hade kunnat vara Alfred Schutz arbeten som vidareutvecklats av Peter Berger och Thomas Luckmann eller ett diskursbegrepp så som det använts exempelvis av Michel Foucault.³ Jag har funnit dem

¹ Ludwik Fleck (1886–1961) var polsk mikrobiolog verksam i Polen och Israel. Vid sidan av ett omfattande medicinsk författarskap utgav han 1935 ett vetenskapsteoretiskt arbete: *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache. Einführung in die Lehre von Denkstil und Denkkollektiv*. Av politiska och kulturella orsaker, Fleck satt bland annat i tyskt koncentrationsläger, har hans bok kommit i skymundan och inte erhållit den plats inom den engelskspråkiga vetenskapsteoretiska diskussionen som den förtjänar. Fleck publicerade sig i huvudsak i medicinska tidskrifter, främst på tyska och polska. Bengt Liliequist har för Sveriges del sökt råda bot på detta genom en svensk översättning, utgiven 1997: *Uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum. Inledning till läran om tankestil och tankekollektiv*. Liliequist, som liksom Fleck är medicinare och vetenskapsteoretiker, disputerade 2003 på en avhandling om Flecks tänkande: *Ludwik Flecks jämförande kunskapsteori*. Avhandlingen är en diskussion av Flecks teori i relation till kunskapsteoretiker som Kuhn, Popper med flera. Enligt Liliequist motsvarar Flecks begrepp tankestil och tankekollektiv närmast Kuhns begrepp paradigm och scientific community.

² Kaj Johansson: *Den torgförda biologin. Studier i populärvetenskapens problem och tematik*, Göteborg 2003, s 43

³ Alfred Schutz: *The Phenomenology of the Social World* (1932), Evanston 1932/1967; Peter Berger & Thomas Luckmann: *The Social Construction of Reality*

mindre fruktbara därför att de också betonar andra aspekter än de som jag tar upp.

Fleck skriver i skärningspunkten mellan kunskapsteori, kunskapssociologi och kulturanthropologi.¹ Där dominerar de filosofiska och vetenskapsteoretiska perspektiven. De flesta som refererar till honom läser hans teori om tankekollektiv och tankestil som en kunskapssociologisk teori om hur olika teorier och kunskapsområden kan förstås och beskrivas, jämförbar med Thomas Kuhns teori om paradigmatiska förändringar.² Beträffande likheter mellan Kuhn och Fleck har Ulla Ekström von Essen funnit att dessa är många.³ Hon menar att det snarare rör sig om relativt ofta förekommande uppfattningar i den kunskapshistoriska litteraturen än direkta kopplingar hos Kuhn till Fleck. Vad som främst skiljer dem åt är synen på hur förändringar sker inom ett vetenskapligt kollektiv. Kuhn anser att det sker inom revolutionära perioder medan Fleck menar att de sker hela tiden.

I likhet med exempelvis Mary Douglas använder jag Flecks arbete som en empiriskt grundad teori – i mitt fall om hur tänkandet kring idiotundervisningen växte fram mellan olika aktörer under 1800-talet.

Flera svenska forskare har anknutit till Flecks teoribildning; vetenskapsteoretikern Margareta Hallberg har studerat kunskapsbildning inom etnologin⁴; Ulrika Graninger skriver om den bakteriologiska vetenskapens introduktion i Sverige⁵; ekonomen Staffan Laestadius undersöker arbetsdelningsbegreppets utveckling hos en rad klassiska ekonomer⁶ och Ulla Ekström von Essen har studerat folkhemmets kommunideologi ur ett idéhistoriskt perspektiv.⁷ En del aspekter som tas upp i dessa arbeten kommer att diskuteras i

lity. A Treatise in the Sociology of Knowledge, Garden City 1966; Michel Foucault: *Vetandets arkeologi*, Lund 1972

¹ Antropologen Mary Douglas använder i *Thought Styles. Critical Essays on Good Taste*, London 1996, begreppet thought style, med hänvisning till bland andra Ludwik Fleck (s xii), med utgångspunkt i att kulturella bias färgar tänkandet. Medan Fleck med sitt tankestilsbegrepp fokuserar framväxten och stiliseringen av kunskap inom ett tankekollektiv, ofta en icke fysiskt sammanhållen krets, betonar Douglas kunskapens förankring i samhället eller i grupper inom samhället

² Thomas Kuhn: *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1970

³ Ulla Ekström von Essen: *Paradigm eller tankestil? En jämförelse av Ludwik Flecks och Thomas S Kuhns kunskaps- och vetenskapsteorier*, Avdelningen för idéhistoria, Stockholms universitet, Stockholm 1996, s 57 f

⁴ Margareta Hallberg: *Etnologisk koreografi*, Nora 2001

⁵ Ulrika Graninger: *Från osynligt till synligt. Bakteriologins etablering i sekelskiftets svenska medicin*, Stockholm 1997

⁶ Staffan Laestadius: *Arbetsdelningens dynamik. Om synen på arbetsdelning och kunskapsbildning inom industriell verksamhet*, Lund 1992

⁷ Ulla Ekström von Essen: *Folkhemmets kommun. Socialdemokratiska idéer om lokalsamhället 1939–1952*, Avesta 2003

slutkapitlet. Även internationellt har det publicerats en rad arbeten om Flecks teoribildning.¹

En tankestil bärs enligt Fleck upp av ett tankekollektiv, och det är där kunskapen formas. Han differentierar mellan tillfälliga och stabila, eller förhållandevis stabila, tankekollektiv. Ett tankekollektiv, i sin mest elementära form, uppkommer alltid när två eller flera människor utbyter tankar och det uppstår en tankegemenskap. Tillfälliga tankekollektiv uppkommer och försvinner, och uppstår igen vid förnyad kontakt. De stabila tankekollektiven existerar i anslutning till mer organiserade sociala grupper. Om en större grupp existerar tillräckligt länge fixeras tankestilen och får en formell struktur.² Begreppet tankekollektiv refererar enligt Fleck dock inte till en bestämd grupp eller social klass, det är mer funktionellt än substantiellt och liknas vid begreppet kraftfält inom fysiken. Tankestilar och tankekollektiv kan enligt Fleck endast framtolkas i ett historiskt perspektiv: [...] *olika varianter kan jämföras med varandra och utforskas som resultat av en historisk utveckling.*³ Han urskiljer tankekollektiv, inte bara inom vetenskap utan inom olika yrkesgrupper, religionen, konst, mode etcetera. Skilda tankekollektiv korsar varandra och träder i interaktion med varandra.

Fleck exemplifierar, som nämnts, sin teori med den historiska utvecklingen av syfilisbegreppet, från medeltidens etiskt/mystiska tänkande, sjukdomen betecknades *lustsot* och ansågs vara gudasänd, över det senare empiriskt/terapeutiska synsättet där sjukdomen behandlades med metalliska läkemedel, slutligen kvicksilver, fram till det experimentellt/terapeutiska tänkandet som 1904 ledde till upptäckten av syfilisbakterien.⁴ Fleck menar att det finns ett samband mellan vetenskapligt underbyggda fakta och mer eller mindre besläktade förvetenskapliga föreställningar, han betecknar dessa *uridéer* eller *föridéer*. Beträffande syfilis fanns det till exempel tidiga föreställningar om blodförändringar.⁵ Många vetenskapliga fakta har utvecklats från sådana uridéer som Fleck betecknar som utvecklingsanlag.⁶ I avhandlingen diskuterar jag främst kollektiva tankestilar som handlar om kretinism, idioti och sinnesslöhet; hur dessa tillstånd beskrevs, vilka orsaker som ansågs finnas, samt vilka pedagogiska, sociala och medicinska åtgärder som ansågs vara adekvata. Jag har funnit att kunskapen om till exempel idioti utvecklades i flera tankekollektiv.

¹ Gunnar Andersson: Problems in Ludwik Fleck's Concept of Science. *Methodology and Science* nr 17/1984; R S Cohen & T Schnelle (red): *Cognition and Fact: Materials on Ludwik Fleck*, Dordrecht 1986; Jonathan Harwood: Ludwik Fleck and the Sociology of Knowledge. *Social Studies of Science*, nr 1/1986

² Ludwik Fleck 1997 s 103

³ Ibid. s 100

⁴ Ibid. s 16 ff

⁵ Ibid. s 34 f

⁶ Ibid. s 48

Vid en historisk undersökning av tankestilen framkommer enligt Fleck spår av flera utvecklingshistoriska inslag.¹ En tankestil innehåller vidare såväl förvetenskapliga, kulturellt betingade som vetenskapliga komponenter. Fleck benämner de två slagen komponenter *aktiva* och *passiva*. Han exemplifierar med den historiska *aktiva* sammankopplingen av alla veneriska sjukdomar under den religiösa beteckningen *lustsot*. Genom experiment med kvicksilverbehandling upptäcktes en *passiv* koppling, i vissa fall fungerade behandlingen i andra fall inte.² På ett liknande sätt kan man säga att det historiskt sett skett en aktiv sammankoppling av olika tillstånd under beteckningen idioti. Genom upptäckten av jodämnets inverkan vid kretinism upptäcktes en passiv koppling. Alla kretiner var inte idioter. Det råder enligt Fleck ett oskiljaktigt beroende mellan aktiva och passiva komponenter, båda ökar när fakta ökar.³ Detta har jag tolkat så att ju mera vetenskaplig kunskap desto flera frågor är möjliga att ställa. Dessa aspekter exemplifieras i slutdiskussionen.

Den grundläggande principen i Flecks tänkande om tankestil och tankekollektiv är *tanketvånget* – tvånget för individen att inordna sig i ett socialt grundat sätt att tänka. Det är i grund och botten inte individen som tänker, utan den sociala gemenskapen:

Hon kan inte tänka annorlunda än så som bestäms av det inflytande på hennes förstånd som den sociala omgivningen med nödvändighet utövar.⁴

Alla människor lever på det sättet under ett bestämt tanketvång, de som avviker stöts ut och bestraffas.⁵ Fleck talar om motstånd inom tankekollektivet mot fritt och godtyckligt tänkande.⁶ Innehållet i tankestilen uppfattas som självklart, över vilket det inte ens är möjligt att reflektera.⁷

Ju mera speciellt och ju mer avgränsat innehållet i en tankegemenskap är desto starkare är de enskilda medlemmarnas tankebundenhet.⁸

Eftersom nyskapande av kunskap är otänkbar utan en befintlig kunskapsgrund, menar Fleck att kunskapsprocessen inte är individuell utan en social verksamhet.⁹ Han talar om förgrundsfigurer mer som upptäckters fanbärare än som ensamma fullbordare, vilket stämmer när det gäller de tre mellaneuropeiska innovatörer som jag studerar. Han beskriver den vetenskapliga

¹ Ibid. s 100

² Ibid. s 23

³ Ibid. s 85 f

⁴ Ibid. s 55

⁵ Ibid. s 100

⁶ Ibid. s 102

⁷ Ibid. s 106

⁸ Ibid. s 106

⁹ Ibid. s 50 f

verksamheten som ett organiserat kollektivarbete med arbetsdelning, medarbetare, förberedande arbeten, teknisk assistans, ömsesidigt idéutbyte, diskussioner etcetera. Kunskapen växer således fram i en viss tid, i ett visst samhälle, knuten till en viss grupp aktörer.

Det finns vetenskapliga hierarkier, grupper, anhängare och motståndare, sällskap och kongresser, periodiska tidskrifter, utbytesarrangemang etc. Kunskapens bärare är ett välorganiserat kollektiv, vars kapacitet vida överträffar den enskilda individens förmåga.¹

Även det faktum att mottagaren strängt taget aldrig förstår en tanke helt på det sätt som sändaren avsett, ser Fleck som ett argument för att kunskapen tillhör kollektivet och inte individen.² Han framhåller att den vetenskapliga verksamhetens sociala karaktär även får innehållsliga konsekvenser, den så att säga upphettas:

Ord, som tidigare var enkla benämningar, förvandlas till slagord. Satsen, som tidigare varit enkla påståenden, blir stridsrop. [...] Nya motiv som propaganda, förfalskning, auktoritet, konkurrens, fiendskap och vänskap, begrepp som inte kan frambringas av ett isolerat individuellt tänkande, träder fram.³

I mitt material kan detta exemplifieras med att den psykiatriska diagnosen idioti ersattes av beteckningen sinnesslöhet, dels för att distansera pedagogiken från psykiatrin, dels för att det senare begreppet hade erhållit ett nytt positivt innehåll och även betecknade en högre grad av bildbarhet än idioti. Sådana förändringar av begrepp på grund av ny kunskap eller nya attityder, pågår fortfarande inom området, och kommer att så göra även framöver.

Fleck för ett resonemang om individens kontra kollektivets kapacitet. Han ser den individuella personligheten som en personifikation av många olika personligheter som tar en gemensam gestalt:

I analogi härmed består tankekollektivet av skilda individer, men har sin egen särskilda inre gestalt och särskilda förhållningsregler. Tankekollektivet är en rentav stabilare och konsekventare helhet än den så kallade individen, som alltid är fylld av motstridiga impulser.⁴

Enligt Fleck kan en individ undersökas med utgångspunkt i kollektivet likaväl som omvänt, dock är endast den kollektivt uttryckta tankestilen tillgänglig för undersökning.⁵ Det är till exempel inte främst individen Emanuella Carlbeck som är intressant i denna undersökning utan det sociala skeende som möjliggjorde hennes verksamhet och sätt att tänka. På tal om så kallade pionjärer anser Fleck att den skenbara unikheten hos en pionjär endast åter-

¹ Ibid. s 51

² Ibid. s 51 f

³ Ibid. s 51 f

⁴ Ibid. s 53

⁵ Ibid.

speglar frånvaron av medarbetare i de spår som är utgångspunkt för tolkningen. Om en individuell prestation skall få bestående värde beror således på om de utförs under socialt gynnsamma omständigheter.¹

I Flecks definition av tankestilen är varseblivning och gestaltande andra huvudbegrepp. Vid de öppna, oriktade första intrycken i en varseblivning av ett visst fenomen, drivs seendet hit och dit, genom förvirrade och kaotiskt sammanförda delmotiv från olika stilar och motstridiga stämningar:

Det hela är en strid mellan tankemässiga synsätt. En fast saklig punkt saknas och det är möjligt att på ett nästan godtyckligt sätt se saken på det ena eller andra sättet. Där finns inget stöd, inget tvång, inget motstånd och faktas "fasta grund" saknas.²

Det oklara, ursprungliga seendet är således stillöst, det driver hit och dit. Man kan se detta som att det pågår en strid mellan skilda möjliga tankemässiga synsätt där en fast, saklig punkt saknas, och där det är möjligt att på ett nästan godtyckligt sätt se saken på det ena eller det andra sättet. *Det finns inget stöd, inget tvång, inget motstånd och "faktas fasta grund" saknas.* Det avlöses först i ett så kallat gestaltseende där ett visst sätt att se på det aktuella fenomenet fixeras.³

Kunskapsprocessens allmänna inriktning är alltså: största möjliga tanketvång med minsta möjliga tankemässiga godtycklighet. Så uppstår ett faktum; först en motståndssignal i det ursprungliga kaotiska tänkandet, därefter ett bestämt tanketvång och slutligen en omedelbart varsebliven gestalt.⁴

Tankestilen karakteriseras således av en gemensam uppfattning om hur de fenomen som är intressanta för ett tankekollektiv ska förstås, vilket innefattar vilka omdömen som är adekvata och vilka kunskapsmetoder som bör komma till användning.⁵ Detta innebär att en tankestil enbart kan växa fram med stöd inom ett tankekollektiv. I mitt material finns ett sådant exempel där den danska psykiatern och koleraläkaren Hübertz, i Guggenbühls efterföljd, inte fick gehör för extrema balneologiska orsaks- och behandlingssammanhang på bekostnad av de rent pedagogiska insatserna.⁶ Senare togs idéerna emellertid upp av det stilbildande tankekollektivet, men i en mycket modifierad form kompletterat med pedagogiska insatser. Fleck exemplifierar ett sådant personligt skapande utan anknytning till ett tankekollektiv med Leo-

¹ Ibid.

² Ibid. s 94

³ Ibid.

⁴ Ibid. s 96

⁵ Ibid. s 100

⁶ Balneologi=läran om vattnet och klimatet fysiologiska verkan och användning i terapeutiskt syfte

nardo da Vinci, som trots många utmärkta idéer inte efterlämnat något spår i vetenskapen.¹

Innehållet i en tankestil har enligt Fleck tre olika källor, föregående kunskap, inre och yttre tankevandring.² Föregående kunskap förmedlas genom uppfostran, utbildning och tradition. I denna form av kunskap ingår även föridéerna, som till exempel miasmateorin som förelöpare till fruktbar kunskap om kretinism. Beträffande idiotins orsaker fanns det föridéer som betonade till synes motstridande ståndpunkter, syndigt leverne hos föräldrarna och idioti som en gudasänd egenskap – helighet. Inom tankekollektivet sker vidare en utveckling av tankestilen genom en rad processer: stilisering, systematisering, utsällning, förstärkning och legitimering. Enligt Fleck är det intrakollektiva tankeutbytet, eller tankevandringen, grunden för vår förståelse av tankarnas föränderlighet. Detta innebär att förändringen sker genom det ömsesidiga utbytet av tankar inom kollektivet. Genom processerna som förstärkning (förtätning) och stilisering omformas och anpassas preliminär kunskap till en tankestil. Vid en intrakollektiv tankevandring kommer tankestilen att delvis förändras, det sker en förskjutning eller förändring av tankestilen: *Det kan vara fråga om små skiftningar i betydelse till en nästan fullständig omvärdering av innebörden eller ett utplånande av varje mening [...].*³ Tankestilen kan sedan förändras i det inre kretsloppet: [...] genom att nya tankar införlivas som inte har ett individuellt utan ett socialt ursprung, så att till slut ingenting av de ursprungliga tankarna finns kvar.⁴

En person ingår som regel i flera tankekollektiv och kan då fungera som *förmedlare* i det interkollektiva tankeutbytet. I mitt källmaterial finns det flera exempel på personer som fungerade som förmedlare mellan psykiatriska och dövstumpedagogiska tankekollektiv och det framväxande sinnesslöpedagogiska tankekollektivet. Enligt Fleck är det vanligare att en person tillhör flera från varandra avvikande tankekollektiv än nära och besläktade tankekollektiv.⁵ Skilda tankekollektiv träder i interaktion med varandra och påverkar varandra. Ju större skillnad det är mellan två tankestilar desto mindre blir utbytet av tankar.⁶ Kommunikationen med andra tankekollektiv innebär ett fortlöpande omformande inflytande från och på andra tankestilar, en yttre tankevandring. I min analys av källmaterialet om idiotsaken har jag funnit att tänkandet inom detta område kan förstås som organiserat inom några olika tankekollektiv som på olika sätt sysselsatte sig med vård, utbildning och uppfostran av människor som i dag kallas personer med utvecklingsstörning eller med nedsatt begåvning. Tolkningarna bygger på doku-

¹ Ludwik Fleck 1997, s 53

² Bengt Liliequist: *Ludwik Flecks kunskapsteori*, Umeå 2003, s 46

³ Ludwik Fleck 1997, s 109

⁴ Ibid. s 60

⁵ Ibid. s 108

⁶ Ibid. s 109

menterat samspel mellan ovannämnda personer, dels i form av att de refererat till varandra – det var de dock sparsamma med – dels i form av likheter som jag funnit i deras sätt att beskriva sina idéer och verksamheter. Ur dessa artefakter har jag försökt framtolka, dels vilket tillstånd de ansåg idioti vara och vilka föreställningar de hade om orsakerna, dels vilka pedagogiska och medicinska insatser de förespråkade och vilka resultat de förväntade sig – det vill säga tankestilarna.

Ett tankekollektiv består av medlemmar med olika vikt och betydelse för tankestilens utformning. Fleck talar om att ett tankekollektiv består av en liten betydelsefull, initierad *esoterisk* krets och en större *exoterisk* krets bestående av mer eller mindre oinvidga medlemmar:

Ett tankekollektiv består av flera sådana överlappande kretsar. En individ tillhör flera exoteriska kretsar men få eller kanske inga esoteriska. [...] Den exoteriska kretsen har ingen omedelbar förbindelse med denna tankebildning utan förmedlas endast via den esoteriska. Merparten av medlemmarna i ett tankekollektiv måste för sin kontakt med tankestilens föreställningar således hysa förtroende för de initierade medlemmarna. Dessa är emellertid å andra sedan inte heller helt självständiga utan är, medvetet eller omedvetet, mer eller mindre beroende av den "offentliga meningen", dvs. den exoteriska kretsens åsikter.[...]¹

Fleck för ett resonemang om demokratin inom ett tankekollektiv med utgångspunkt i de sociologiska begreppen elit och massa.² Om massan, de exoteriska kretsarna, har en stark position får relationen en demokratisk karaktär. Utifall elitens, den esoteriska kretsen, är starkare isolerar den sig från massan, med hemlighetsmakeri och dogmatik som konsekvens: *Den demokratiska formen befördrar utveckling av idéer och framsteg, den dogmatiska leder i vissa fall till konservatism och stagnation*. Fleck framhåller att detta är ofta fallet inom religiösa tankekollektiv.³ Det finns här anledning att anknyta till Max Webers idealtypsteori om ledargestalters auktoritet eller dominans där legitimiteten baseras på rationell, traditionell, eller karismatisk grund.⁴ Medan Fleck med tankekollektivsbegreppet inte avser att rekonstruera en historisk befintlig grupp, syftar Max Weber med teorin om legitimiteten hos olika maktutövare, till att beskriva dynamiken i faktiska organisationer. Av de tre auktoritetsformerna, den rationella, den traditionella och den karismatiska, är det den senare som är användbar som ett komplement till tolkningen av mitt material. Den karismatiska ledargestalten träder fram i situationer som är ovanliga eller spänningsfyllda och där det existerar brist på såväl kunskap som insatser inom ett område. I det tidiga 1800-talet enga-

¹ Ibid. s 105

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Max Weber: *Ekonomi och samhälle. Förståelsesociologins grunder 1–3*, Lund 1983

gerade frågorna om kretinism och idioti den medicinska och pedagogiska vetenskapen utan att lösningar kunde skönjas. Samtliga personer som ingår i avhandlingen framträdde i denna bristsituation.

Weber beskriver karismatiskt ledarskap som en rad positioner, från den ursprungliga eller *rena* karisman som bygger på en religiös kallelse och kontakt med övernaturliga makter, till mera sekulära former som är grundade på exceptionella förmågor och kunskap som ledaren besitter. Guggenbühl och Séguin var, trots att de betonade religionens betydelse, sekulärt karismatiska inspiratörer för nordiska anhängare. Emanuella Carlbecks ledarskap kan däremot bäst beskrivas som rent andligt karismatiskt.

Successionen är den kritiska punkten inom ett karismatiskt kollektiv. Om ledaren faller ifrån, avsätts eller drar sig undan, som fallet var med såväl Guggenbühl som Séguin, fallerar även saken. Ett annat skäl till en karismatiskt burens tankestil lätt går under när den karismatiska ledaren byts ut är att kollektivet ofta också, över tid, genomgår en rutiniseringsprocess som förflackar idéerna genom inflytande från olika former av byråkratiska principer som gynnar organisatorisk stabilitet, men som samtidigt urvattnar idéinnehållet.

De flesta texter, om inte alla, som uttolkas i denna avhandling har karaktären av populärvetenskap. Kaj Johansson har i *Den torgförda biologin* studerat populärvetenskapen ur ett fleckperspektiv.¹ Johansson refererar beträffande populariseringens funktion till en uppsats av Fleck:

[...] popularisering är en ständigt närvarande och verksam process både inom och mellan tankekollektiv. För Fleck är populariseringen alltså inte begränsat till en process som bara riktas ut från tankekollektivet. Av den anledningen behandlar han också den popularisering som rör sig inom kollektivets olika kretsar.²

Fleck beskriver popularisering som en aktivitet som riktar sig från den tongivande, esoteriska, kretsen inom tankekollektivet till de mera perifera, exoteriska, och vidare mellan olika tankekollektiv. Popularisering åstadkommes genom att det med hjälp av förenkling och värdering skapas en åskådlig och övertygande bild.³ Ett exempel i min avhandling är hospitalläkarna som med förankring i ett psykiatriskt tankekollektiv bildar ett kollektiv för kunskap om sinnesslöhet genom att med sina artiklar framhålla en genomförbar lösning på sinnesslöproblemet. Tankekollektivet var kortvarigt och upplöstes i princip efter publiceringen av artiklarna.

¹ Kaj Johansson 2003

² Ibid. Referens till Ludwik Fleck: *The problem of Epistemology* [1936] I: Cohen, Robert S & Schnelle, Thomas (eds.) *Cognition and Fact. Materials on Ludwik Fleck*, Dordrecht 1986, s 85

³ Ludwik Fleck 1997, s 111 f

Källmaterial

Tillgången på källmaterial och litteratur har varit god. Kontinuerlig utökning har skett genom referenser i källskrifter och litteratur. Utöver de arkiv som redovisas i källförteckningen har dokument inhämtats från följande arkiv: Kungliga Biblioteket, Stockholm; Det Kongelige Bibliotek, København; Riksarkivet i Helsingfors; Helsingfors universitetsbibliotek; Riksarkivet i Norge; Staatsbibliothek zu Berlin; The British Library, Wetherby.

Som källmaterial räknas skrifter, dokument, brev, fotografier och andra artefakter som producerats under den undersökta tidsperioden. För fullständig förteckning se Källor och litteratur. Citat från källmaterial och litteratur i löpande text markeras med kursiv stil. På samma sätt markeras utländska beteckningar och uttryck som har en särskild eller ovanlig karaktär. Uteslutning av delar av citat från en sammanhängande text markeras med [...]. På samma sätt markeras mina förtydliganden inom hakparenteser.

Källkritiska aspekter

I min analys av relationerna mellan de tre mellaneuropeiska grundarna och medlemmarna av de nordiska tankekollektiven har funnits riklig tillgång till källmaterial från deras hand, samt beskrivningar av deras verksamheter från den aktuella tiden. För Séguins del har jag dock, på grund av bristande kunskaper i franska, fått förlita mig på den av honom godkända översättningen av hans bok till engelska som utgavs 1866.¹ Av samma anledning har jag inte kunnat ta del av franska kommentarer till hans verksamhet, vilket hade varit önskvärt, men inte nödvändigt eftersom avhandlingen handlar om hur han bemöttes i Norden. Jag har dock kunnat kontrollera vissa grundläggande fakta genom en skrift som utgivits av den franska ALTER-gruppen och som innehåller ett kapitel om Séguin.²

Angående primärkällor om Emanuella Carlbeck och hennes verksamhet har samtliga kända källor anlitats. Släkterna Carlbecks och Odhner brev finns i Gunnel Ginsburg Segerstedts släktarkiv. Där finns ett fåtal brev från Emanuella till Hanna Odhner. Samtliga tidigare biografier om Emanuella Carlbeck hänvisar till anteckningar som hon skall ha fört om sin verksam-

¹ Edward Seguin: *Idiocy and its Treatment by the Physiological Method*, William Wood, New York 1866/1971

² André Michelet: Séguin Édouard Onésime 1812–1880, I: Henry-Jacques Stiker m fl (red): *Handicap et inabdaption. Fragments pour une histoire: notions et acteurs*, ALTER, Paris 1996

het.¹ Att hon har fört anteckningar är belagt. I ett brev omtalar hon att Lotten W² hjälpt henne med att renskriva dessa. Hanna Odhner redovisar omfattande citat från anteckningarna i sin bok *Emanuella Carlbeck. Spridda drag ur hennes lif och verksamhet. Samlade af H-a O.* Odhner citerar även långa stycken av brev som i dag inte är tillgängliga. Alla försök att spåra det ursprungliga manuskriptet, eller anteckningar och brev som detta bygger på, har misslyckats. Även Nordström gjorde ihärdiga försök att få fram materialet.³ I brist på primärkällor har Hanna Odhners biografi över Emanuella Carlbeck ändå anlitats.⁴

Mycket arbete har lagts ned på att utöka källmängden. I avhandlingsarbetets slutskede har påträffats 15 brev från Emanuella till system Gabriella som hittats i ett lönnfack i en chiffonjé. Dessa brev ägs av Bertil Johansson, Herrljunga. I breven beskrivs bland annat tiden på Nya Varvet och flyttningen därifrån.

Efter sekelskiftet 1900 publicerades en rad levnadsteckningar över kända eller berömvärda personer. Dessa biografier har ofta en idealiserande tendens och en tidsbunden språkdräkt. Citaten från brev, dagböcker och anteckningar är ofta omfattande. Hanna Odhners levnadsteckning över sin moster Emanuella Carlbeck tillhör denna genre.

Elisabeth Mansén som skrivit en biografisk avhandling om Thekla Knös, hävdar att genren är orättvist förbigången i forskningssammanhang, eftersom den innehåller värdefullt och annars otillgängligt material.⁵ Mansén anser att dessa biografier ofta innehåller ett unikt material av genuint personhistoriskt intresse, särskilt vad gäller kvinnohistoria. Utan Hanna Odhners biografi skulle tillgången till källmaterial om Emanuella Carlbeck vara begränsat.

Av de 75 textsidorna i Odhners bok är endast 27 procent författade av Odhner. Övrig text är angiven som citat, främst av Emanuella Carlbeck.⁶ Tyvärr redovisar Hanna Odhner sina källor på ett sparsamt men tidstypiskt sätt. I regel sägs breven vara *till en vän* eller *från en vän*. Emanuella Carlbecks citerade anteckningar innehåller ytterligare kryptiska personbenäm-

¹ Hanna Odhner: *Emanuella Carlbeck. Spridda drag ur hennes lif och verksamhet. Samlade af H-a O.* Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, Stockholm 1903; Olof Seger: *Emanuella Carlbeck. En pionjärs levnadsteckning. Tidningen för Skaraborgs län*, Mariestad 1945; Daniel Melin: *Johannesberg 1866–1966. Skaraborgs och Älvsborgs läns skol-, yrkes-, och vårdhem för psykiskt utvecklingsstörda*, Mariestad 1966

² Wassberg

³ Stig G Nordström 1968

⁴ Hanna Odhner 1903

⁵ Elisabeth Mansén: *Konsten att förgylla vardagen. Thekla Knös och romantikens Uppsala*, Nora 1993, s 18–19

⁶ 37 sidor anges som citat från Emanuellas anteckningar. 14 sidor anges vara citerade brev från Emanuella till vänner. Fyra sidor anges vara citat från brev till Emanuella, dikter mm. Odhners kommentarer består av 20 sidors text.

ningar: *Familjen B.*, *Pastor P.H.*, *Grevinnan C.* och så vidare.¹ Under avhandlingsarbetet har stor möda lagts ned på att identifiera personerna bakom initialerna, strävanden som oftast lyckats.

Odhner är den av Carlbecks biografier som i störst utsträckning bygger på och citerar från dessa minnesanteckningar. Nordström framhåller att Seger har missuppfattat och förvanskats uppgifterna i Odhners bok.² Melin bygger i sin tur på Segers bok. I dessa biografier är vissa begrepp moderniserade. Odhner använder, i likhet med Emanuella Carlbeck, beteckningen *idioti* medan Seger talar om *sinnesslöhet* och Melin om *psykisk utvecklingsstörning*. Även hos Odhner har det troligen företagits vissa moderniseringar av det förmodade manuskriptet. Riksdaler, som gällde på den tid Emanuella Carlbeck skall ha skrivit sina anteckningar, är till exempel genomgående översatt med kronor. Det närmaste man kommer Emanuella Carlbecks försvunna anteckningar är ändå den biografi som skrevs 1903 av systerdottern Hanna Odhner. Hanna hade tidigt nära kontakt med Emanuella och var under en period verksam som hennes assistent. Hon arbetade tidvis som översättare av engelsk litteratur och torde därför vara medveten om problemen med att överföra en text till ett nytt språk. Men man kan även anta att hon ville att hennes moster och vän skulle framstå i en så positiv dager som möjligt.

I ett debattinlägg i Länstidningen, Mariestad den 2 oktober 1891 angående om det var Julius Glasell eller Emanuella Carlbeck som startade det första idiothemmet i Sverige, citeras ett par avsnitt ur anteckningarna.³ Genom att jämföra med Hanna Odhners version av samma text kan hennes eventuella bearbetning av den ursprungliga texten studeras.

Länstidningen som förutsätts ha haft tillgång till Carlbecks originalmaterial ger följande version av anteckningarna:

En liten son till en nära anhörig som saknade normal begåfning – blef 1862 vid 6 års ålder lämnad i vård hos ett par äldre fruntimmer, hvilka skötte ekonomien⁴ vid Dövstumskolan å Nya Varfvet vid Göteborg, där bataljonspredikanten pastor B.J. Glasell var religionslärare och lofvat tillse gossens vård. Efter ett år flyttades gossen till ett i dövstumskolans närhet boende äldre fruntimmer, men på grund af hennes sjuklighet måste han efter endast ett år åter förflyttas till föräldrahemmet. [...] Å Nya Varfvet vid Göteborg öppnade jag den 1 september ett litet hem för sinnesslöa barn. Fyra emottogs nämligen den 1, 5 och 7 sept. samt den 5 okt, och verksamheten fortgick därstedes ett halft år, under vilken tid hemmet åtnjöt uppmuntrande råd och vänligt bistånd af d. v.⁵ bataljonspredikanten B.J. Glasell. Efter denna korta tid befanns af flere skäl en flyttning nödvändig.

¹ Hanna Odhner 1903, s 26 och 33

² Stig G Nordström 1968, s 246

³ Hvem grundlade den första idiotanstalten i Sverige?

⁴ Hushållet

⁵ där varande

Odhners version av anteckningarna:

En liten son till en nära anhörig hade alltmera befunnits i saknad af normal begåfning och utveckling. Vid 6 års ålder blef denne gosse lämnad i vård hos ett par äldre fruntimmer, hvilka skötte ekonomien vid dövstumskolan å Nya Varfvet vid Göteborg, där bataljonspredikanten, pastor B J Glasell, var religionslärare och lofvat tillse gossens vård. Efter ett år flyttades denne till ett i dövstumskolans närhet boende fruntimmer, men då hon för ålder och sjuklighet ej kunde behålla honom, måste han efter endast ett år återvända till föräldrahemmet.¹ [...] I detta hem, som öppnades den 1 sept. 1866, mottogs inom en månad fyra sinnesslöa barn, och verksamheten fortgick därstädes ett halft år, under hvilken tid hemmet åtnjöt uppmuntrande råd och vänligt bistånd af d. v. bataljonspredikanten Glasell.²

Som framgår har Odhner företagit några redigeringar, utan betydelse för innebörden.

¹ Hanna Odhner 1903, s 10

² Ibid. s 15

Den grundande treklövern

Grundarnas tid

Utgångsläget

Denna första empiriska del behandlar tre samtida personer som kan betecknas som innovatörer som systematiskt utprovade olika insatser beträffande idioti, inspirerade av riktningar inom medicin och pedagogik; fransmannen Édouard Séguin, schweizaren Johann Guggenbühl och preussaren Carl Wilhelm Saegert. Séguin började att arbeta med en elev 1837, i mera organiserad form först 1842.¹ Guggenbühl öppnade sin anstalt 1841.² Saegert startade sin idiotklass 1844. Divergerande och oprecisa uppgifter finns i olika publikationer.³ I den tidiga nordiska debatten om idiotskolor benämndes de som en inspirerande treklöver. Att dessa tre personer i dag framstår som grundare innebar inte att de var unika, de ingick var för sig i olika tanketraditioner, och det fanns en rad andra som dock inte väckte lika stor uppmärksamhet i de nordiska länderna.

Den gemensamma nämnaren för de två förstnämnda är medicin, Guggenbühl var allmänläkare, Séguin studerade medicin. Båda anknöt i medicinskt hänseende på olika sätt till den, under första hälften av 1800-talet, framväxande hygienismen, som betonade den fysiska och sociala miljöns betydelse för människans hälsa. Guggenbühl anknöt till de traditionella balneologiska aspekterna av hygienismen, det vill säga läran om vattnets och klimatets fysiologiska verkan och användning i terapeutiskt syfte.⁴ Séguin anknöt främst till de moralhygieniska aspekterna. Guggenbühl var dessutom påverkad av tankestilar inom den traditionella kemoterapin, främst gällande örter och metalliska lösningar; Séguin av den framväxande fysiologin; hans metoder kan betecknas som en tidig form av fysioterapi. Trots de gemensamma utgångspunkterna fick såväl tänkandet som praktiken mycket olika utformning. Guggenbühls främsta innovativa element var den helande alpluften, troligen inspirerat av den pågående sanatoriebehandlingen av lungsot. Séguin, som var verksam inom den tongivande parisiska psykiatrin, byggde på en kombination av den metodik som användes där och omfattade fysiska

¹ Henri-Jaques Stiker: *Handicap et inadaptation. Fragments pour une histoire: notions et acteurs*, ALTER, Paris 1996

² Rainer Schmitz: *Die gros waren durch ihr Herz. Pionere der Sozialarbeit für Behinderte*, Berlin 1983

³ Leo Kanner: *Den psykiska utvecklingsstörningen. Vårdens och forskningens historia*, Stockholm 1968; R C Scherenberger: *A History of Mental Retardation*, London 1983

⁴ Ulrika Graninger 1997, s 328

träningsprogram. Såväl Séguin som Guggenbühl kompletterade sitt medicinska tänkande med pedagogiska program. Saegert förebådar en något anorlunda inriktning. Han var dövstumlärare och sade sig bygga sin pedagogiska metod på kunskap om människans psykiska utveckling. Han menade dock att undervisningen, med hänsynstagande till den fysiska hälsan, borde ske i nära samarbete med läkare.¹

Tidens medicinska tankestilar

Vid sjukhuskomplexet Bicêtre i Paris startade 1842 Édouard Séguin, med bistånd av den psykiatriska läkarvetenskapen, en klass för idioter. På Abendberg vid Interlaken i Schweiz öppnade allmänläkaren Johann Guggenbühl vid samma tid en kretinanstalt. Begreppen kretin och idioti användes ofta synonymt.

De båda innovatörerna fick stor medial genomslagskraft. Séguin genom sin handbok i idiotundervisning, vars första version *Traitement Moral, Hygiène et Éducation des Idiots et Autres enfants Arriérés* utkom 1846 och översattes till engelska första gången 1852.² Han uppmärksammades även av katolska kyrkan och gavs epitetet *Idioternas apostel*. Séguin var sekulärt inriktad, men betonade etiska eller moraliska aspekter. Guggenbühl nådde medial uppmärksamhet genom skrifter och föredragsturnéer samt genom rapporter från *idiotvänner* som besökte idiotanstalten på Abendberg.³ Guggenbühl hade en mera religiös framtoning. I hans, för att använda ett nutida begrepp, *varumärke* ingick en berättelse om ett möte med en kretin i bön vid en madonnabild vid en landsväg. Denna upplevelse fick, enligt anekdoten, Guggenbühl att ägna sitt liv åt kretinernas botande.⁴

Såväl Séguin som Guggenbühl kombinerade medicin och pedagogik i sina skolprogram. Senare i detta kapitel skall huvuddragen i det tillgängliga pedagogiska tänkandet skisserats. Nedan skall de vetenskapliga strömningar eller tankestilar som var aktuella, och sambandet mellan dessa, klargöras, främst medicinska, psykiatriska och fysiologiska. Psykiatrin var under den här tiden i färd med att etablera sig som en särskild gren av medicinen, medan fysiologin ännu inte var en särskild vetenskap.

Hygienismen, den ur upplysning och romantik sprungna samhällsmedicinska praktiken, bildade i början av 1800-talet grund för utvecklingen av en

¹ Carl Wilhelm Saegert: Heft II, *Psychische Antropologie mit Beispielen* Selbstverlag, Berlin 1846, s 1

² Édouard Séguin: *Traitement Moral, Hygiène, et Éducation des Idiots et Autres enfants Arriérés*, Ballière, Paris 1846; Edward Seguin: *Historical Notice of the Origin and Progress of the treatment of Idiots*, Cleveland 1852

³ Idiotvänner eller idiotofiler var en beteckning på personer som arbetade för idiotsakens främjande

⁴ Leo Kanner 1968

allmän folkhälsorörelse i Frankrike, och fick senare betydelse för samhällsutvecklingen i hela västvärlden. Den franska hygienistiska rörelsen var nära lierad med *saintsimonismen*, en utopisk reformrörelse som ville skapa ett bättre samhälle för svaga och fattiga. Flera av de hygienistiska läkarna i Frankrike, bland andra Séguin, var lärjungar till Henri Saint-Simon.¹ Det hygienistiska programmet var omfattande; från hälsosamma bostäder för fattiga människor, fria från fukt och med god lufttillförsel, och hälsosamma fabriksmiljöer till regler för ett hälsosamt och moraliskt levnadssätt. Under 1800-talets första hälft fanns en rad folkhälsomässiga utmaningar för den medicinska vetenskapen. Främst den dödsbringande koleran, som kom och gick regelbundet i samtliga länder, men även den regionalt utbredda kretinismen, en åkomma som bland annat ledde till dvärgväxt och idioti, som främst i Centraleuropa skördade många offer och ägnades en störtflod av skrifter och rapporter. Det hygienistiska tänkandet var en viktig beståndsdel i försöken att bekämpa såväl koleran som kretinismen. Man kan säga att hygienismen var en dåtida moderörelse bland läkare, jämförbar med dagens upptagenhet av kosthåll, kroppsbyggande och plastikkirurgi, och en förelöpare till 1900-talets sociala ingenjörer. Även den allmänna pedagogiken influerades, såväl genom standard för skolbyggnader och medicinska kurer, som den pedagogiska inriktningen där pedagogen genom sin personliga framtoning och moral var en mentalhygienisk innovatör. Näringsriktig kost och gymnastik var viktiga beståndsdelar i skolans arbete. En motsvarande utveckling skedde inom psykiatrin.

Ett annat nytt område som upptog tidens läkare var fysiologin, vetenskapen om organismernas normala liv och funktioner.² Fysiologin kom även att prägla de nya tankestilarna kring såväl idiotins orsaker och behandling som pedagogiken. Genom att använda en metafor skulle man kunna säga att medicin och pedagogik under denna tid gick hand i hand, vilket upplevdes som ett fruktbart samarbete. Sammanfattningsvis kan sägas att utvecklingen präglades av framväxandet av en biologisk och naturvetenskaplig medicinsk vetenskap. De pedagogiska programmen som anammades av den hygienistiska rörelsen hade sina rötter hos Comenius och i upplysningen och romantiken – hos Locke, Rousseau, Basedow och hos Pestalozzi och Fröbel.

Balneologiska föreställningar

Karin Johannisson har i *Kroppens tunna skal* beskrivit den medicinska kulturen under 1800-talet som sammansatt av flera skikt där det fanns spår av folkmedicinska, vardagsmedicinska och alternativmedicinska praktiker.³ I förkristen tid ansågs vissa offerkällor, där ett källrå höll till, kunna bota sjukdom och annan ofärd. Vid kristendomens införande, kristnades även

¹ Erwin H Ackerknecht: *Medicine at the Paris Hospital 1794–1884*, Baltimore 1967

² *Bonniers svenska ordbok*, 2002

³ Karin Johannisson: *Kroppens tunna skal*, Göteborg 2001

källorna och gavs kristna namn.¹ S:t Eriks källa på Mösseberg hade troligt en sådan bakgrund. Sägner kan berätta att blinda fick synen tillbaka efter att ha tvättat ögonen eller druckit vattnet i källan. Särskild hel-brägdagörande effekt ansågs de röda, järnhaltiga källorna ha. Vid reformationen revs krucifixen som rests invid källorna och de förbjöds och vandaliserades. Med den upplysta tiden kring 1700-talets slut återfick källorna sin betydelse eftersom man ansåg att mineralen i vattnet hade hälsobringande effekter, och hälsobrunnar växte upp kring källorna. Behandlingen ansågs medicinskt berättigad. Vid Sveriges första brunnsort, Medevi brunn, gjordes, långt in på 1800-talet, en salva av hinnan på vattnet. Ögonen smordes in med denna, och den ansågs ha en helande och stärkande effekt. Vattnet kallades *acidium universale*.² De sjuka kom till Medevi för att dricka vatten, man började med små kvantiteter och ökade dessa successivt. Vid flera källor inrättades hospital eller lasarett.

Redan i badkulturernas Rom fanns det, under de första seklen av vår tideräkning kallvattensdoktorer som ordinerade en kombination av olika kalla bad, fasta, dieter och kroppsövningar. Under 1800-talet ändrades vattenmedicinen från att påverka processer inom människan till yttre påverkan. Den första moderna kallvattensteorin presenterades av Foyer omkring 1700. Han påstod att rakitis, engelska sjukan, uppkom genom att prästerna hade slutat att doppa barnet i vatten vid dopet. Vattenbehandlingen kom enligt Bergmark att särskilt intressera teologerna och det finns exempel på att präster förordnades till brunnsintendenter.³ Denna utveckling fortsättemed upprättande av havsbad. Efter engelskt mönster bildades de kända badorterna på västkusten, till exempel i Lysekil, Marstrand, Strömstad och Särö. I tillägg till havsvattnets helande verkan kom havsluften. Med hjälp av eudiometer gjordes dagliga avläsningar av luftens syrehalt. Förutom vattnet och luften ansågs själva naturen, dånet från vågorna, vinden och solen befrämjande för hälsan.⁴

Upphovsmännen till de mer specialiserade vattenkurerna var tyskarna Vinzenz Priessnitz (1799–1851) och Sebastian Kneipp (1821–1897). Förutom vattenkurerna förordade Priessnitz ett enkelt och sunt levnadssätt med riklig tillgång på vatten, sol och luft. Han underströk att inget annat än kallt vatten fick användas. Pastor Kneipp fortsatte Priessnitz' utveckling av vattenkurerna. Hans behandlingsmetod bestod av tre delar, begjutning, inlindning och ångning.⁵ Begjutningarna, eller översköljningarna utfördes med hjälp av en vattenkanna. Varje sjukdom behandlades genom begjutning av

¹ Matts Bergmark: *Bad och bot. Om vattnet som läkemedel och njutningsmedel*, Stockholm 1985, s 35

² Matts Bergmark, Stockholm 1985, s 157

³ Ibid. s 230–231

⁴ Ibid. s 268

⁵ Ibid. s 287

en bestämd kroppsdel. Även vid inlindningarna bestämde sjukdomens art vilken kroppsdel som skulle inlindas. Det fanns 13 slag av inlindningar. Kneipp kombinerade vatteninlindningarna med avkok på örter och ättika. Han använde även varmt vatten i kombination med örter. Det tredje behandlingssättet var ångbad: näs- och öronångbad, armångbad, fotångbad, nattstolsångbad och helångbad. Kneipp förespråkade även härdning, till exempel genom att gå barfota. I denna anda tillkom den luftiga Kneippsandalen.

Svenska vattenläkare hämtade sitt kunnande vid de priessnitzska och de kneippska kuranstalterna. 1897 utgavs den tyska överläkaren Ludwig Disqué's bok *Naturenlig behandling av sjukdomarne i Sverige*.¹ De behandlingsområden som togs upp var: *Luft och ljus; Ändamålsenlig näring (diet); Vatten i dess olika användningsformer (hydroterapi); Massage; Gymnastik, ortopedi, smärtstillande handgrepp, rörelse och terrängkurer; Elektricitet*. I skriften anges framgångsrik behandling av hjärnåkommor som *hjärnvattensot*² och epilepsi bland annat med vattenterapi.

Vattenmedicinen bedrevs långt in på 1900-talet. Alla läkare stödde emellertid inte vattenkurerna, i *Hygiea* 1856 varnade överläkaren vid Danviken hospital, Sondén, för vattenkurerna.³

Det pedagogiska tankestilarvet

Under 1800-talet skördades frukterna av 16- och 1700-talets stora pedagogiska innovationer. De första försöken med mer strukturerad undervisning av idioter, som skall beskrivas i detta kapitel, byggde på redan formulerade pedagogiska principer. Det nya var att metoderna anpassades till idioter, liksom tidigare till dövstumma och blinda.

Nedan skall behandlas några personer, vilkas tänkande fick särskild stor betydelse för den konkreta utformningen av idiotskolan, och som kan sägas ha inspirerat en utveckling av tankestilar med fokus på idiotundervisningen: renässanspedagogen Johann Amos Comenius (1592–1670); upplysningspedagogen Johan Bernhard Basedow (1724–1790); samt reformpedagogerna Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827) och Friedrich Fröbel (1782–1852). De tidiga idiotpedagogerna hänvisade till dessa föregångare i sina skrifter. Som huvudkälla har använts Wilhelm Sjöstrands två arbeten: *Pedagogiska grundproblem i historisk belysning* och *Pedagogikens historia I–III*.

Comenius pedagogiska tänkande präglades av såväl teologi som filosofi. Han knöt i viss mån an till tidens empiriska och induktiva tänkande när han i så hög grad postulerade att kunskap om tingen inhämtas genom erfarenheter

¹ Ludwig Disqué: *Naturenlig behandling av sjukdomarne med särskild beskrifning på verkningsmedels i den naturenliga läkemetoden (Den fysikalisk-dietetiska kurmetoden)*, Göteborg 1897

² Hydrocefalus, vattenskalle

³ Ibid. s 243

som förmedlas med hjälp av sinnesorganen. Hans religiösa tänkande kring naturen och naturprocesser var grundläggande för hur pedagogiken utformades. Guds tanke avspeglar sig i naturen där det råder harmoni och sammanhang. Även i pedagogiskt hänseende var naturen inspirationskälla, vilket leder till ett nödvändigt hänsynstagande till människans egen natur: *Ty naturen går alltid från det lättare till det svårare, fortskrider långsamt och tvingar icke fram något som icke efter inre mognad strävar efter att bryta sig väg.*¹ De pedagogiska principerna är gudagivna och kan iakttagas i naturen – fågeln fostrar sina ungar och trädgårdsmästaren vårdar det som växer. Människan är skapad av Gud till hans avbild som den högsta i skapelsen. Detta förpliktigar människan att tillägna sig kunskaper om allt som skapats. Människan får därvid en aktiv roll i skapelsen, hon är Guds medskapare. Målet för människolivet är evig salighet hos Gud. Comenius ansåg att det krävdes utbildning för att vinna full mänsklighet. De av Gud givna anlagen för intellektuell bildning, dygd och fromhet behöver stöd för att utvecklas. Skolorna är verkstäder där människor dans.² I den stora undervisningsläran *Didactica Magna*³ lade Comenius fram en organisationsplan för en allmän skola indelad i fyra stadier där de två första var moderskolan för åldrarna 1–6 år och modersmålsskolan eller folkskolan för åldrarna 7–12 år.

Sjöstrand betecknar Comenius som ett pedagogiskt geni, som i de flesta hänseenden föregrep den följande utvecklingen, trots att hans praktiska inflytande under levnadstiden var måttligt.⁴ I *Didactica Magna* beskrev Comenius en offentligt anordnad skola för alla och han anses vara den första som presenterade en demokratisk pedagogik, något som hänförts till hans starka förankring inom de böhmiska bröderna, en förreformatorisk rörelse med tidigkristna ideal. Han angav syftet att *lära alla allt*. Med detta menade han att varje enskilt barn skulle ha möjlighet att utvecklas på bästa sätt efter sina förutsättningar. De anlagsmässiga förutsättningarna var olika, men kunskapsinhämtandet skulle inte vara beroende av ålder, kön, samhällsställning och ekonomiska förhållanden.

Huvudprincipen i Comenius didaktik är åskådlighet. Eleven ska ges möjlighet till olika sinneserfarenheter av kunskapsstoffet, i naturen, genom konkreta föremål, bilder, språket etcetera. Inläringen blir mer effektiv om flera sinnen stimuleras samtidigt. Genom sinnesförmimmelser och erfarenhet av konkreta ting kan barnets förmåga att minnas stimuleras. Han ansåg att all kunskap nås genom sinnena, och att barn ofta inte förstår saker eftersom de inte fått möjlighet att direkta bekanta sig med dem.⁵ Han föreslog promena-

¹ Wilhelm Sjöstrand: *Pedagogikens historia I, Från antiken till det första världskriget*, Lund 1966, s 119

² Ibid. s 117

³ Publicerad på olika språk 1628, 1638 och 1657

⁴ Wilhelm Sjöstrand 1966, s 121

⁵ Ibid., s 169

der och utflykter för att skaffa sig kunskap om verkstäder och affärer och samhället i övrigt. I *Orbis Sensualium Pictus* 1658 som är den första bilderboken för barn, illustrerades begrepp med bilder.

I *Informatorium Scola Infantiae* beskrev Comenius grunderna för det första skolstadiet som försiggick i hemmet. I översättningen till tyska kom de första sex åren av barnets liv att betecknas *Mutterschule*, småbarnsskola vore kanske mera korrekt. Med skriften ville han ge föräldrarna en plan för en medveten uppfostran. Skriften innehåller regler för barnets grundläggande vård beträffande kost och klädsel, vidare riktlinjer för tre viktiga undervisningsområden: religion och moral, motorik, samt språkliga och intellektuella färdigheter.¹ Först tränas uppfattningsförmågan genom sinnena, sedan minne och föreställning, därpå förstånd och slutledning, slutligen viljan.² Som tidigare nämnts betonar Comenius vikten av att i undervisningen åskådliggöra tingen i det verkliga livet. Begreppen, tingen, det verkliga livet och åskådlighet är huvudprinciperna för den intellektuella utvecklingen. Föräldrarna är förebilder för barnet, särskilt när det gäller moral. Som riktmärke för föräldrarna nämns en rad dygder som föräldern själv skall visa och ha som mål i sin uppfostran.³ Olika material skulle vara tillgängliga för pyssel, byggande, arbete, målning, sång och musik. Vikt lades även vid vistelse i naturen och lek med andra välartade barn. Comenius motsatte sig en auktoritär uppfostran: *Tukten skall utövas i faderlig, kärleksfull anda, och man får endast i nödfall tillgripa aga. Klander, beröm och tävlan är i regel fullt tillräckliga medel.*⁴

Comenius betonar att det finns individuella skillnader med olikheter i de medfödda anlagen, både vad gäller begåvning och karaktärsegenskaper. Ingen är dock så illa utrustad att han inte kan nå målet: intellektuell bildning, dygd och fromhet.⁵ När han blev ifrågasatt på detta område svarade han: *När ni säger att allt slag trä inte duger till slevor, så svarar jag: Men alla människor kan bli människa om inte höga trappsteg fördärvar det hela.*⁶

För den fortsatta utvecklingen inom pedagogiken hade Jean-Jacques Rousseau stor betydelse även om han knappast berörde frågan om utbildning för folket. Han betonade vikten av att följa barnets mognadsprocess i under-

¹ Martin R Textor: Die Mutterschule. Zum 400. Geburtstag von J. A. Comenius, *Welt des Kindes* No 5 1992, s 30–31

² Wilhelm Sjöstrand 1966, s 71

³ Måttlighet, hederlighet, hörsamhet, sannfärdighet, rättvishet, kärlek till nästan, tålmod, tjänstvillighet, hövlighet

⁴ Wilhelm Sjöstrand 1966, s 120

⁵ Ibid.

⁶ Wenn Sie sagen, dass man nicht aus jedem Holz einen Löffel schnitzen könne, so antworte ich: Aber aus jedem Menchen kann ein Mench werden, wenn nicht einer Auftritt, der die Sache verdirbt. www.planet-wissen.de/ Porträt Johan Amos Comenius [hämtad 2006-03-20] [citatet är översatt till svenska av undertecknad].

visningen och låta det växa i enlighet med sina individuella förutsättningar, principer som även företrädde av Comenius.

Johan Bernhard Basedow, filantropismens grundare, förespråkade ett allmänt offentligt skolväsende. Förutom de egna undervisningserfarenheterna hämtade han inspiration från såväl Sokrates och Comenius som Rousseau och Locke. Grundläggande var som hos Comenius tanken att undervisningen skulle bygga på sinnlig åskådlighet. I motsats till Comenius, som ville förbereda eleven för den eviga saligheten, var Basedows mål att skapa en allmännyttig, lycklig människa.¹ Bestraffning skulle i möjligaste mån undvikas, läraren skulle appellera till barnets ärelystnad genom ett slags poängsystem. Undervisningen skulle upplevas som angenäm och leken var ett viktigt moment. Liksom Comenius lade han stor vikt vid att läraren, ur moralisk synvinkel, skulle vara ett föredöme för barnen.

En princip som härrörde från upplysningsfilosofen Locke var att kunskapen skulle vara nyttig: *icke mycken, men idel nyttig kunskap*.² Detta innebar även av att undervisningen skulle vara strukturerad och ordnad. I *Elementarverket*, som omfattade fyra rikt illustrerade band, sammanfattades vad Basedow ansåg vara nödvändig kunskap. Verket har kallats 1700-talets *Världen i bild*.

Beträffande religionen skilde Basedow sig från Comenius. Han ansåg att skolan skulle stå fritt i förhållande till kyrkan och endast undervisa i allmän religionskunskap, dock skulle moralisk fostran vara en viktig del av skolans arbete. Även fysisk fostran hade stort utrymme i undervisningen som ett medel för den karaktärsmissiga daningen. Förutom i gymnastik och dans deltog eleven i olika idrottsliga övningar: ridning, fäktning, simning och brottning. Beträffande karaktärsbildningen knöt han an till Sokrates tankar kring själverksamhet, vilket innebar att förlösa elevens inneboende förmåga att tillägna sig dygder.³

Basedow gick långt i sin strävan efter realism, åskådlighet och stimulerandet av alla sinnen i undervisningen. Ett exempel är att det för geografielektionerna byggdes upp två stora halvklot där landområden och hav markerades för att eleven genom att gå från det ena landet till det andra skulle göra egna erfarenheter.⁴

Johann Henrik Pestalozzi var starkt påverkad av Rousseau och kom att få stor betydelse för folkbildningen under 1800-talet. Sjöstrand framhåller att Pestalozzi hade för avsikt att psykologisera undervisningen och citerar: *Uppfostringskonsten måste väsentligen och i alla sina delar upphöjas till en ve-*

¹ Wilhelm Sjöstrand 1966, s 173

² Ibid. s 171

³ Sokrates kallade denna metod maieutik: förlösningskonst

⁴ Wilhelm Sjöstrand 1966, s 172

tenskap, som skall framgå ur det djupaste vetande om människonaturen och byggas på detta.¹

Pestalozzi var socialt engagerad och ägnade sig till främst åt fattigskolor. Hans mål var att hjälpa folket att höja sig ur materiellt och andligt armod, för att på så sätt skapa en lyckligare människa och även ett bättre samhälle.² Rent konkret skulle detta ske genom uppfostran, vilket innebar att utbilda huvud, hand och hjärta så att varje barn kunde få optimala utvecklingsbetingelser att göra det bästa av sig själv. Det är troligt att hans pedagogiska devis, *hjälp till självhjälp*, syftar på den sokratiske förlossningskonsten. Han ansåg att barnets fysiska och själsliga förmögenheter, anlagen, måste övas på ett metodisk och stegvis fortskridande sätt med utgångspunkt i direkta erfarenheter. Syftet med den intellektuella träningen var att, med utgångspunkt i åskådning bilda tydliga begrepp. För att bilda kunskap om tingen användes inkörsportarna namn (ljud, ord och meningsbildning), form (kvadrat, cirkel etcetera.) och antal (konkreta föremål som läggs samman och skiljs åt). Den fysiska bildningen som omfattade träning av sinnesorgan och lemmar, utgick från enkla aktiviteter som att slå, kasta, stöta, dra etcetera. För den sedligt religiösa bildningen utgick Pestalozzi från förhållandet mellan mor och barn, där känslor av tillgivenhet och kärlek bildas. Detta mönster av känslor överförs sedan såväl till barnets lärare, som genom sin förebild ersätter föräldrarna, som till det högsta väsende varifrån allt gott kommer.³ Pestalozzi ansåg att, liksom i hemmet, är ordning och lydnad viktiga principer i skolan. Formandet av ett acceptabelt socialt beteende, hänsynstagande, respekt, vänskap och kärlek ställde krav på systematisk påverkan.⁴

Såväl Comenius som Pestalozzi presenterade tankar om små barns undervisning och bildning. Friedrich Fröbel tog ytterligare ett steg mot en pedagogik för små barn. Han var även influerad av Rousseaus tänkande. Frøbels viktigaste skrift *Människans fostran* utkom 1826, och 1830 öppnade han sin kindergården i Thüringen. Han ägnade sig främst åt barn i åldrarna 3–6 år.

Frøbels utgångspunkt var, som hos Comenius, föreställningen om att det i tillvarons innersta väsen, såväl i naturen som hos människan, finns ett aktivt, skapande förnuft som bottnade i Guds kraft. Inom pedagogiken gäller det enligt Fröbel att locka fram de andliga och intellektuella resurserna snarare än att tillföra barnet något. Han ansåg att barnet främst utvecklade sina förmågor genom fantasin och leken, och att hänsyn måste tas till barnets utvecklingsnivå och behov av egen aktivitet. Olika lustfyllda verksamheter

¹ Pestalozzi, Johann Heinrich: Mina efterforskningar över naturens gång i människosläktets utveckling. I: Sjöstrand, Wilhelm (red) *Pedagogikens historia I, Från antiken till det första världskriget*, Lund 1966, s 279

² Ibid. s 279

³ Ibid. s 281, 282

⁴ Wilhelm Sjöstrand: *Pedagogiska grundproblem i historisk belysning*, Lund 1970, s

syftade till att väcka och styrka barnens motoriska förmågor, öva upp såväl sinnesorganen som form- och taluppfattning. Fröbel introducerade lekmaterial i olika färger och former, pussel i form av en kub etcetera. I barnträdgården arbetade man även med papper, trä, sand och lera. Flera aktiviteter syftade till att stödja barnens sociala förmågor.¹

Fröbel var inte ensam om att tänka på de små barnens bildning. Den begynnande industrialiseringen med nya möjligheter till arbete för kvinnor uppenbarade stora missförhållanden när mödrarna tvingas lämna sina barn ensam hemma, i bästa fall under tillsyn av äldre syskon. Friedrich Oberlin öppnade en så kallad barnasyl i Elsass. På 1830-talet öppnades asylskolor för fattiga barn i såväl Köpenhamn som Christiania och Stockholm. I England bildade industrimannen Robert Owen skolor för sina arbetares barn så tidigt som 1820.²

Mot den bakgrund som beskrivits i detta kapitel, till exempel idén om allmänna skolor och utbildning av även små barn, förefaller det rimligt att tiden var mogen för skolor även för barn som var blinda, dövstumma eller hade bristande begåvning. I det följande skall visas vilket utrymme den pedagogik som beskrivits ovan fick hos de första idiotpedagogerna.

¹ Wilhelm Sjöstrand 1966, s 301 f

² Ibid. s 301 f

Johann Guggenbühls balneologiska tankestil

Frågan om kretinismen präglade den medicinska diskussionen under första delen av 1800-talet. Endemisk kretinism uppträdde i så stor omfattning i Mellaneuropa att försöken att hitta botemedel kom högt upp på såväl den vetenskapliga som den politiska agendan. Genom så kallade kretinräkningar konstaterades att sjukdomen främst förekom i det inre av Centraleuropas dalgångar. Kännetecknen på kretinism var bland annat dvärgväxt, struma och idioti. Den första vetenskapliga publikationen om ämnet var Fodérés *Traité du goître et du crétinisme (Om struma och kretinism)*, som publicerades 1792.¹ Fodéré, som var professor i experimentell fysik och kemi, ansåg att sjukdomen orsakades av stillastående och fuktig luft. Efter Fodérés skrift kom en mängd skrifter om kretinism. Med anknytning till Hippokrates teorier om sjukdomar hos barn, främst epilepsi, presenterades en rad naturliga orsaker, baserade på jordmånens, drickvattnets och luftens kemiska sammansättning samt vindarnas och solljusets inflytande.

Bakgrunden för Guggenbühls verksamhet är att finna i samtidens stora intresse för kretinismen, man kan säga att han ingick i ett medicinskt tankekollektiv kring kretinism. I likhet med den övriga vetenskapliga traditionen, skilde han i sin rapport 1853 till den schweiziska naturforskarföreningen, inte mellan kretinism och idioti, utan såg kretinism som ett samlingsbegrepp för flera olika tillstånd, som uppstod under fostertiden och fram till det sjunde levnadsåret.² Tillstånden karakteriserades av två element: sinnesslöhet och kroppsliga avvikelser eller funktionsstörningar.³ Han ansåg att den ursprungliga skadan inträffade i hjärnan och ryggmärgen.⁴ Han indelade sinnesslöheten i flera grader, från lindrig till grav.⁵ Orsaken till hjärnskadan fann Guggenbühl i utdunstningen av skadliga ämnen i jordmån, så kallad miasma. I mera allmänna ordalag uttryckte han att orsaken är allt som försvagar och nedsätter livsfunktionerna.⁶ Vissa människor eller släkter ansågs disponerade för sjukdomen.

¹ Francois Emanuel Fodéré: *Traité du goître et du crétinisme*, Turin 1792

² Johann Jakob Guggenbühl: *Die Heilung und Verhütung des Cretinismus und Ihre neuesten Fortschritte. Mitteilungen an die schweizerische naturforschende Gesellschaft*, Bern 1853, s 7.

³ Ibid. s 7: Die Geistesschwäche und körperliche Anomalien und Funktionsstörungen.

⁴ Ibid. s 7: Cerebro-Spinalsystems

⁵ Ibid. s 24 f f: geringeren, mittleren, hoher, höchsten

⁶ Ibid. s 6: Ursache des Cretinismus ist alles, was schwächt und die Lebensthätigkeit depotenzirt

Guggenbühl beskriver inledningsvis de åtgärder som i förebyggande syfte var nödvändiga för att på sikt få bukt med åkomman. Han betecknade dessa som en omfattande kultiveringsverksamhet, där såväl hälsomyndigheter som folkbildning engagerades.¹ Han beskriver en tidig form av socialmedicin, där de viktigaste åtgärderna förutsatte en rad omfattande samhällshygieniska, medicinska, sociala, juridiska och utbildningsmässiga åtgärder.² Jorden skulle bearbetas för att få bukt med den miasmatiske utsöndringen. Sumpiga områden skulle utdikas; hälsosamma bostäder skulle byggas, det vill säga, på torr grund med god ventilation och tillgång till dagsljus; tillgången på närande föda och gott dricksvatten skulle vara riklig. Brännvinsbruket skulle minskas genom samhälleliga åtgärder; familjer som var disponerade för struma skulle få tillgång till jodhaltigt koksalt; äktenskap mellan personer som bar disposition för kretinism skulle förbjudas; ingifte i släkterna skulle stimuleras; den fysiska uppfostringen skulle förbättras, småbarnsskolor skulle införas.

Anstalten på Abendberg

De som redan var angripna av åkomman skulle behandlas med ett helt spektrum av metoder. Till det fordrades anstalter. Idiotanstalten skulle vara både ett sjukhus och en skola, där medicinska och pedagogiska metoder skulle gå hand i hand. Dessutom skulle den innehålla lokaler för hantverksaktiviteter.³ Behandlingen krävde så speciella föranstaltningar att skiljandet av barnet från familjen var en grundförutsättning. För att undvika negativa effekter av samlivet på anstalten, skulle en fullständig kretinkoloni bestå av olika avdelningar.⁴ Han beskrev sin institutionsmodell: Tidig behandling ansågs vara av stor vikt. En spädbarnsavdelning ansågs nödvändig för bland annat att vetenskapligt kunna efterforska om åkomman var medfödd eller senare påkommen. Behandlingen av barnen skulle i huvudsak bestå av kroppslig vård och behandling. Barn mellan ett och sju år som hade en viss språklig förmåga skulle finnas i en särskild avdelning. Den skulle dels vara inriktad på barn som var stumma, men som hade en viss förmåga att lära sig att kommunicera genom åtbörder, dels på epileptiska och oroliga barn. En avdelning skulle finnas för barn som endast var *blödsinnig*, det vill säga sinnessvaga, utan kroppsliga sjukdomar. Behandlingen skulle främst vara pedagogisk, men även bestå av närande kost och fysisk fostran. Dessutom skulle en vård och skyddsavdelning finnas för icke botbara barn med progressiv kretinism, inte

¹ Ibid. s 6: Culturwerk

² Ibid. s 6 f

³ Ibid. s 82

⁴ Ibid. s 82: Cretinen-Colonie

minst för att skydda allmänheten för anblicken av dessa barn.¹ Vidare skulle en förplägnings- och förlossningsavdelning finnas för gravida kvinnor som riskerade att föda kretiniska barn.

Anstalten på Abendberg hade 1853, enligt Guggenbühl, ännu inte nått alla dessa mål. Den bestod, förutom ekonomibyggnader, av två nyuppförda bekvämt inrättade träbyggnader, trädgård och gymnastikplan. Husen var byggda av trä, eftersom detta ansågs leda värme och fukt i mindre grad än sten som var det naturliga byggnadsmaterialet på så hög höjd. Husen hade sammanlagt 20 rum, varav tre större salar, badrum och gymnastiksal. Alla rum var uppvärmbara, salarna var försedda med kakelugnar. I sovrummen fanns ventilationsinrättningar. Köket hade järnspis och en behållare för uppvärmning av badvatten. Två källor gav utmärkt dricksvatten.²

Medicin och pedagogik

Huvudprincipen för kretinterapin var att den skulle vara stärkande och uppväckande, annars hade de inlärande och avledande aktiviteterna ingen verkan. Det främsta medlet var luften; den tunna, rena bergsluften ansågs ha en läkande effekt på organismen.³ Guggenbühl hänvisar till experimentella försök som visat att såväl människor som djur upptar mera syre i sådan luft än i luften i låglandet.⁴ Därigenom stiger förmågan att tillgodogöra sig näring, liksom att värmebildningen och aktiviteten i nervsystemet ökar.

Kosthålllet på Abendberg var, enligt Guggenbühl, enkelt och okonstlat. Mjölk ansågs stärka såväl benstomme som muskler och nerver, och under de tidiga levnadsåren var mjölk den huvudsakliga födan. Under sommaren genomgick barnen en getmjölkskur, som ansågs ha en särskilt stark verkan. En egenskap hos mjölken som nämns är att den är aromatisk. Vidare ingick i kosthållningen, förutom potatis, ris, bröd, kött och rotfrukter, beroende på tillgången under olika årstider.

För att stärka såväl huden, som hos kretiner ansågs vara kall, slapp och rynkig, som vitaliteten överhuvudtaget, användes uppvärmda aromatiska örtbad. De örter som växer i alperna ansågs ha en särskild god verkan, till exempel timjan, kamomill, mejram och isop. För att stärka och härda huden användes även kalla avrivningar, bad och duschar. Under sommaren duschades utomhus i särskilda duschinrättningar.⁵ Inlindning av kroppen i kalla våta lakan användes för att höja pulsen. Detta hade, enligt Guggenbühl en särskild god inverkan på barn med kramper. Efter baden torkades kroppen med

¹ Ibid. s 82: [...] aus sanitätspolizeilichen Gründen dem Blicke des Publikums entzogen werden sollten

² Ibid. s 98

³ Ibid. s 83: Guggenbühl använder ibland ordet electriche för läkande, s 83

⁴ Ibid. s 83: Guggenbühl använder i detta sammanhang uttrycket starkelektrischen Luft

⁵ Ibid. s 84: Staubapparaten. Staub=fors

flanellhanddukar och smörjdes in med sprithaltiga och aromatiska ämnen. Man använde sig även av solbad och solvarma sandbad. Elektromagnetisk behandling företogs, dels i ljumma bad, dels genom att magneten fördes över den förtvinade eller förkrympta kroppsdelen och längs ryggraden.

Den inre medicinska behandlingen syftade främst till att råda bot på brister i vätskebalansen som bland annat ansågs ge kramper. De främsta medlen fick man genom att pressa saften ur olika örter, bland andra tussilago, fjällfibbla och myskgräs. Av grundämnen nämns olika föreningar av jod och järn för blodbildningen, kalcium för benstommen och fosfor för att förbättra inlärningsförmågan. Koppar- och zinkföreningar i höga doser ansågs mycket verksamma mot kramper. Levertran, två matskedar dagligen, ansågs ge näring och kraft till såväl muskler som psyke. Guggenbühl refererar till positiva erfarenheter med animalisk magnetism, en tidig form av hypnos, bland annat mot kramper.¹

Guggenbühl återopade fysiologiska lagar om behov av stimulering för att återupprätta förlorade hjärnfunktioner.² För detta behövs en särskild sinnes träning. Kretiner ser, enligt Guggenbühl som regel gott på långt håll, men har svårt att uppfatta saker som finns i den nära omgivningen. Träningen bestod i att fixera och studera föremål. För att träna hörseln är den mänskliga rösten det bästa medlet, dessutom sång och musik. Att lära sig melodier är en första väg till språkbildning. En kinesisk gonggong och en klocka användes för att stimulera hörseln. Att träna känseln kräver särskilda övningar, bland annat genom att eleven fick känna på olika material. Lukt- och smaksinnena är, enligt Guggenbühl, ofta dåligt utvecklade och tränades genom saker som med utpräglad lukt eller smak. Fundamenten i träningen var betraktande och upprepande. Man använde goda avbildningar, och samlingar av olika föremål, tyg, plantor, djur och mineraler. Barnen sökte därefter upp föremålen i naturen. I en liten trädgård lärde sig barnen hur ljuset, värmen och fuktigheten påverkar växtligheten. Artificiella pedagogiska och didaktiska förhållningssätt var enligt Guggenbühl inte alltid att föredra. Anstaltens majestätiska omgivning sågs som den viktigaste källan för stimulering av sinnena. Även de lägst stående lär sig, enligt Guggenbühl som regel snabbt att spontant se sjöarna, fjällen, glaciärerna, solen och månen.

Pedagogik var en viktig beståndsdel i de insatser som erbjöds på Abendberg. Under ett år hade Guggenbühl studerat Pestalozzis arbetssätt.³ Kretiner kan, enligt Guggenbühl ibland lära sig att läsa och skriva rent mekaniskt, men utan sinnesövningarna lär de sig inte att förstå det de läser och skriver. Inläringen av bokstäver underlättas genom användningen av stora avbildningar av de olika bokstäverna. I de svåraste fallen, där barnet hade svårt att fixera, användes fosforescerade, självlysande bokstäver.

¹ Ibid. s 85 f

² Ibid. s 90

³ Rainer Schmitz 1983, s 90

Han beskrev behandlingen på Abendberg som mild och omsorgsfull med familjeliv som förebild. Eftersom det fanns barn från olika länder på anstalten, bestod den av en tysk, en fransk och en engelsk *familj* där barnen talade sitt modersmål. Anpassningen till vardagslivets fasta regler var en viktig del av pedagogiken.

Som nämnts ansåg Guggenbühl att huvudorsaken till olika sjukdomar var att finna i klimatiska förhållanden. Han hade observerat att barnen, i sydlig och sydvästlig väderlek blev mer envisa.¹ Utvecklingen skedde enligt Guggenbühl på ett egendomligt språngvist sätt. Man kan träna ett barn i månader utan positiva resultat, men plötsligt kan förändringen komma över en natt, något som kopplades till företeelser i naturen.

Gymnastik såväl inomhus som i friska luften för att stärka kroppen, var en viktig del av behandlingen. Inomhus används olika apparater, till exempel en hängbro som barnen gick över för att sätta alla muskler i verksamhet och en viktlyftningsapparat som kopplades till vikter med olika tyngd.² De små barnen som ännu inte kunde gå, tränades i en amerikansk *Baby Jumper*, där barnet fästes vid en elastisk gummilina, så att den minsta rörelse från barnets sida leder till att det hävs upp i luften. På utomhusidrottsplatsen fanns vanliga gymnastikredskap som räck, barr och klätterstång. Den bästa gymnastiska träningen ges dock, enligt Guggenbühl, genom arbete i trädgården och annat odlingsarbete.

Ida Hahn-Hahns rapport från Abendberg

Den tyska författarinnan, grevinnan Ida Hahn-Hahn, som själv hade en dotter med idioti besökte Guggenbühl på Abendberg under försommaren 1842.³ Hahn-Hahn gjorde tidigare under året en resa, bland annat till Sverige, där hon i en tidning läste om Abendberg, vilket säger något om Guggenbühls ryktbarhet.⁴ I självbiografin *Sibylle* beskriver hon 1846 en resa till Schweiz och Italien som hon gjorde tillsammans med sin sjukliga dotter Benvenuta.⁵ Författarinnan använder beteckningen *blöde*, svagsint, om sin dotter. Trots att läkarna hade förordat frisk luft, gott klimat, förströelse och nöjen, avled Benvenuta sedan, 17 år gammal i Italien.⁶

Efter den nordiska resan reste grevinnan till Schweiz för att träffa Guggenbühl. Detta besök har hon beskrivit i skriften *Die Kinder auf dem Abendberg*.⁷ Redogörelsen af besöket refereras här, dels på grund av att författaren

¹ Ibid. s 92 f

² Ibid. s 93: schwebende Leiter

³ Leo Kanner 1968, s 17

⁴ Countess Ida Hahn-Hahn: *Travels in Sweden: sketches of a journey to the north*, London 1845

⁵ Gräfin Ida Hahn-Hahn: *Sibylle. Eine Selbstbiographie, I, II*, Berlin 1846

⁶ Ibid. II, s 246, 296 f

⁷ Gräfin Ida Hahn-Hahn: *Die Kinder auf dem Abendberg. Eine Weihnachtsgabe*, Berlin 1843

själv hade ett idiotiskt barn. Hahn-Hahn berättar den i litteraturen och källmaterialet ofta anförda anekdoten om Guggenbühlsom sedan i flera versioner skulle komma att bli vida känd.¹ På en vandring såg den 20-åriga Johann Guggenbühl en äldre kretin på knä framför en madonnabild vid väggkanten, mumlande brottstycken av en bön.² Han följde efter mannen till en liten stuga i närheten, där modern berättade att hon lärt honom bönen som barn. Sedan hade han dagligen, vid samma tid och i alla väder, bett sin bön vid bilden. Denna händelse grep tag i Guggenbühl, och blev enligt Hahn-Hahn och flera andra sagesmän, bestämmande för hans gärning i livet.

Anstalten bestod, vid besöket, av ett par träbyggnader, ett litet kapell och ett stenhus för djuren. Runt husen fanns flera ängar och en trädgård. Inredningen i husen var enkel, närmast torftig. Allt var gjort av trä, väggar, bänkar, stolar och små enkla sängar. Hahn-Hahn träffade de elva barnen samlade runt ett stort bord i skolsalen. Några lärde sig bokstäverna genom att den unga läraren, som inte förefaller ha varit pedagogiskt skolad, visade upp planscher med bokstäver i mycket stort format. Läraren instruerade dem även fysiskt att forma munnen för att kunna ljuda på det rätta sättet. Andra barn bildade former med olika träbitar eller tittade på bilder. Alla barnen krävde uppmärksamhet för att inte bli sittande och banka i bordet med träbitarna eller henfalla till ett passivt stirrande. Ett barn satt i en liten gunga, en annan på en gunghäst. En treåring, som nyss hade kommit till anstalten, låg på golvet utan vilja och kraft att röra sig eller ens kräva mat. Hahn-Hahn refererar till Guggenbühl när hon skriver att kloka och lärda lär nog barnen aldrig bli, men några har säkert förmåga att utöva hantverk, husliga eller rutinpräglade sysslor. Alla kan dock lära sig att behärska sin kropp, så att de inte endast förblir en *människoformad köttklump*.³

Förutom en ung man som fungerade som lärare hade Guggenbühl anställt två katolska barmhärtighetssystrar för att ta hand om barnen.⁴ Två pigor hade hand om hushållet, två drängar ansvarade för trädgård och djurhållning. Kreaturen bestod av en häst för det lilla åkerbruket, två åsnor för transporter, fyra hönor och ett dussin getter. Anstalten levde till stor del av det som egendomen kunde ge: grönsaker, mjölk och bränsle. De flesta av barnens föräldrar var enligt Guggenbühl utfattiga – *blutarme*, utan möjlighet att kunna betala för barnen. Gåvor från givmilda givare nära och fjärran var välkomna. I skolsalen, där barnen brukade visas upp för besökare, fanns även en bössa för penninggåvor – *Gotteskasten*.

¹ Ibid. s 12

² I en version som återges av Kanner mumlade kretinen Fader vår framför ett krucifix. Leo Kanner 1968, s 12

³ Gräfin Ida Hahn-Hahn 1843, s 15: ein menschlich geformtes Stück Fleisch

⁴ Det fanns flera kvinnliga ordnar som syslande med såväl undervisning som vård - lehrschwester och barmherzigenschwestern.

Guggenbühl hade sin bostad på Abendberg, han disponerade två celliknande kammare; ett skrivbord, en bokhylla och ett medicinskåp i det ena; hans säng, ett stort bord och en soffa för besökande i det andra. Man kan föreställa sig grevinnan sittande i soffan medan Guggenbühl berättade om verksamheten. Hahn-Hahn återger Guggenbühls övertygelse om att dessa barn, ifall de kommer till Abendberg i tid, helst bara några månader gamla, kan väckas till medvetenhet.

Guggenbühl praktiserade även som läkare i de små byarna i Interlaken, vilket gav honom en viss inkomst. Hahn-Hahn beskriver Guggenbühl som en from man, som utan Guds medverkan inte skulle förmå driva verksamheten. Enligt Kanner lämnade grevinnan ett avsevärt ekonomisk bidrag.¹ Enligt Hübertz betalade hon för ett barns uppehälle på Abendberg. Barnet kallades *das Kind der Gräfin*².

Tankekollektiv kring kretinism/idioti

Som beskrivits inledningsvis var Guggenbühl förankrad i ett mellaneuropeiskt medicinskt tankekollektiv kring kretinism som byggde på miasmateorin. Inom den medicinska vetenskapen kopplades även andra sjukdomar, som till exempel lungsot och kolera till miasmans inverkan.

Guggenbühls idéer om behandling av kretinism/idioti nådde även personer utanför Mellaneuropa som hade uppmärksammat frågan om idioters behandling och uppfostran. Han väckte stor uppmärksamhet i hela den *civiliserade* världen, som Kanner uttrycker det.³ Abendberg blev närmast en helig vallfartsplats för läkare, pedagoger, författare och andra idiotvänner. Guggenbühl propagerade för sina idéer vid vidsträckta och årslånga föredragsturnéer. Anstalter, efter mönster från Abendberg, bildades i ett flertal europeiska länder. Anstaltsnamn som Mariaberg i Tyskland och senare Johannesberg i Sverige vittnar om detta. Av namnkunniga personer som inspirerades av Guggenbühl, och som kan sägas ha ingått i tankekollektivet kring kretinism/idioti kan nämnas amerikanerna W Millard, direktör för Eastern Counties Asylums for Idiots, och läkaren Samuel Gridley Howe.⁴ I England förfäktade författaren och publicisten Robert Chambers Guggenbühls idéer.⁵ I Tyskland bildade läkaren Rösch en systeranstalt till Abendberg – Mariaberg.⁶ Han startade 1850 den första tidsskriften inom området: *Beobactigen*

¹ Leo Kanner 1968, s 17

² Jens Rasmussen Hübertz: *Svagsindighed eller Idiotisme og dens Helbredelighed; de Epileptiskes Forhold til Idioterne*, København 1855, s 70

³ Leo Kanner 1968, s 16 ff

⁴ R C Scheerenberger 1983, s 71

⁵ Rainer Schmitz 1983, s 93

⁶ Christian Bradl: *Anfänge der Anstaltsfürsorge für Menschen mit geistiger Behinderung (Idiotenanstaltswesen)*, Frankfurt 1991, s 221 f

über den Cretinismus.¹ Kanner framhåller Guggenbühls stora betydelse och ryktbarhet; han valdes in i ett antal läkarsällskap i ett flertal europeiska länder och även i Ryssland. Det startades enligt Kanner anstalter efter Abendbergs mönster bland annat i Tyskland, Österrike, Storbritannien, Nederländerna, Danmark och USA, ofta med personal som fått sin utbildning på Abendberg:

Guggenbühl reste från plats till plats och föreläste, gav råd och inhöstade hedersbevisningar och beundran. Man förklarade honom vara den man som hade bragt det nya evangelium till en förut försummad del av mänskligheten.²

Guggenbühls tankestil

Som nämnts använde Guggenbühl alternativt benämningarna kretinism och idioti. Han ansåg att kretinismen hade många framträdelseformer och att orsakssammanhangen var *balneologiska*. Miasmatiske påverkan ledde till skador i hjärnan och ryggmärgen. Insatserna bestod av en rad medicinska, det vill säga balneologiska, kemoterapeutiska och dietiska insatser, kompletterat med pedagogik i form av fysisk träning, åskådlighetsundervisning och sinnesträning. Han hade sålunda anknytning till medicinska tankekollektiv beträffande hygienism, balneologi och kemoterapi, samt pedagogiska tankekollektiv. I hygienistisk/balneologisk anda föreslog han samhällsinsatser i form av jord-, vatten- och byggnadsförbättringar. Beträffande prognos talade han om förbättringar för de flesta – vid tidigt insatta insatser även om bot. Guggenbühl var nyskapande beträffande anstaltsbildandet. Han var även inne på rätt väg beträffande kemoterapi som behandlingsorm för kretinism, jod var ett av de grundämnen han experimenterade med.

¹ Leo Kanner 1968, s 56

² Ibid. s 18

Matris 2: Guggenbühls tankestil

<p>Framträdelseformer</p> <p>Dvärgväxt, struma, progressiv fysisk och intellektuell funktionsnedsättning</p>	<p>INSATSER</p> <p>Samhälleliga</p> <p>Förebyggande genom:</p> <p>Kultivering av miasmahaltiga områden</p> <p>Förbud mot giftermål bland besläktade</p> <p>Anstalter med differentierade avdelningar i mycket höglänta trakter</p>	<p>Förväntade resultat</p> <p>Förebygga utveckling av kretinism i samhället</p> <p>Individuell förbättring, utveckling, bot</p>
<p>Benämning</p> <p>Kretinism/idioti</p>	<p>Medicinska</p> <p>Balneologiska insatser: bad, luft, sol</p> <p>Dietetik, kemoterapi, magnetism, etcetera</p> <p>Pedagogiska</p> <p>Tillpassning av existerande pedagogiska metoder</p>	
<p>Orsaker</p> <p>Påverkan av miasma</p> <p>Ärftlig disposition</p>		

En tankestils utmönstring – och fortlevande

Efter att det uppstått rykten om missförhållanden vid Abendberg 1858, bildades en offentlig undersökningskommission, vars slutsatser ledde till att anstalten avvecklades. Det framhölls att vittgående missförhållanden under längre tid rått vid anstalten, och att Abendbergs ryktbarhet saknade vetenskaplig och erfarenhetsmässig grund.

Guggenbühl sades bland annat ha förevisat normalbegåvade barn som botade kretiner. Down berättade från ett besök på Abendberg 1842:

I shall never forget the feelings of disappointment and chagrin when, on reaching the summit of the Abendberg, which I had mounted as a pilgrime to a shrine, I found the pupils in a state of physical and mental neglect [...]¹

Den starka reaktionen på Guggenbühls verksamhet hängde kanske även samman med att man på 1850-talet kom orsakssammanhagen för kretinism på spåren, brist på jod, och att man som en följd av detta, i förebyggande syfte, började att tillföra joderat salt i födan.² Först i slutet av seklet kopplades sjukdomen till sköldkörteln. Den betecknas i dag *hypotyreos* eller *myxödem* och är orsakad av underproduktion av hormon i sköldkörteln. Under fosterstadiet får barnet hormon från modern och är normalt vid födseln. Symtomen börjar först framträda efter ett par månader. Behandlingen, som leder till fullständigt tillfrisknande, består av tillförsel av tyroxinhormon, sköldkörtelhormon. Således hade Guggenbühl rätt när han framhöll att kretinism var orsakad av en ämnesbrist. Men boten var att hitta i havsbandet, och inte i de högsta alperna.

Men Guggenbühl hade fortfarande sina anhängare långt efter att anstalten var avvecklad, berättelsen om Abendberg fick stor betydelse för utvecklingen av anstalter i de nordiska länderna långt in på 1900-talet. I aktuell tyskspråkig litteratur framhålls Guggenbühl fortfarande som en stor inspiratör.³ Trots en i huvudsak kritisk inställning avslutar Kanner sitt avsnitt om Guggenbühl med följande reservation:

Men man måste å andra sidan också erkänna Guggenbühl som den oomtvistlige upphovsmannen till tanken på anstaltsvård för psykiskt utvecklingsstörda och också till tankens tillämpning. De hundratals institutioner som i dag är i bruk leder sitt ursprung i nedstigande led från Abendberg.⁴

¹ John Down: *Mental affections of children and youth*, London 1887, s 2 f

² Jod förekommer i små mängder i naturen, i havsvattnet, i havsväxter och i saltvatensfisk. Ämnet framställdes första gången 1811 ur aska av alger, *Focus uppslagsbok* 1958

³ Christian Bradl 1991

⁴ Leo Kanner 1968, s 22

Édouard Séguins fysiologiska pedagogik

Séguin i Frankrike

Édouard Séguin var en av de första som arbetade mera systematisk med undervisning av idioter.¹ Han var verksam inom den franska psykiatriska traditionen där diagnosen idioti först lanserades, det vill säga inom Esquirols skola.² Inom detta tankekollektiv diskuterades uppfostran av idioter, ofta med utgångspunkt i Itards försök med *den vilda pojken från Aveyron*.³ Förutom Jean Itard (1774–1838) publicerade sig flera författare i frågan: Pinel, Esquirol, Séguin, Voisin, Belhomme och Niepce.⁴

Innan Séguin startade sin karriär inom idotundervisningen studerade han juridik samtidigt som han var verksam som journalist, verksamheter som säkert fick stor betydelse för hans goda förmåga till skriftlig framställning.

1839 redogjorde han för erfarenheter som lärare för en idiotisk elev.⁵ Samma år arbetade han som assistent vid en dövstumskola som undervisade enligt talmetoden, och skrev sedan en bok om Jacob Rodrigues Péreires (1715–1780) metod.⁶

1840 företog han på uppdrag av Guillaume Ferrus (1784–1861) en undersökning om idioter vid l'Hospice des Incurables.⁷ 1842 startade han en klass för idioter vid Bicêtre; 1843 påbörjade han medicinska studier under Félix Voisin; 1846 öppnade han en privat skola på rue Pigalle i Paris. Hans metoder var kontroversiella, och han blev uppsagd från skolan vid Bicêtre och

¹ Tidsuppgifter om Séguins verksamhet och publikationer varierar mycket i såväl äldre som senare källor. Jag har valt att använda bibliografin i den av Séguin godkända översättningen av *Traitement Moral, Hygiène, et éducation des Idiots et Autres enfants Arriérés*: Edward Seguin: *Idiocy and its Treatment by the Physiological Method*. William Wood, New York 1866/1971; dessutom André Michelets artikel: Séguin Édouard Onésime 1812–1880, I: Henri-Jacques Stiker (red): *Handicap et inadaptaion. Fragments pour une histoire: notions et acteurs*, ALTER, Paris 1996, s 168–179, som källa för tidsangivelser och publikationer

² Pinel använde begreppet *idiotie* [idiotism], Esquirol *idiot*

³ Itard, Jean M G: *De l'éducation d'un homme sauvage ou des premiers développements physiques et moraux du jeune sauvage de l'Aveyron*, Paris 1801

⁴ Edward Seguin 1866/1971, s ix ff

⁵ *Conseils à Monsieur O sur l' éducation de son enfant idiot*, 1839

⁶ Édouard Séguin: *Jacob Rodiques Péreire. Notice sur sa vie et ses travaux et analyse résumée de sa méthode*, Paris 1847

⁷ 1841 och 1842 publicerades hans rapport i två delar: *Théorie et Pratique de L'Éducation des Idiots*

anklagad för misshandel av elever i sin privata skola på grund av sina undervisningsmetoder, det vill säga den extrema fysiologiska träningen. 1846 publicerade han sitt kända arbete *Traitement Moral, Hygiène, et Éducation des Idiots et Autres enfants Arriérés*.¹ Han hade goda kontakter inom idiotområdet i England och USA, främst med Down, Howe och Wilbur. I *Idiocy and its Treatment by the Physiological Method* refererar han till skrifter av flera utomfranska författare, bland andra Guggenbühl, Howe, Eschricht och Wilbur.² Under 1848 engagerade Séguin sig i den revolutionära rörelsen och var som en konsekvens av detta 1850 tvungen att emigrera till USA. 1861 återvände han till Frankrike för att slutföra sin medicinska utbildning och flyttade sedan slutgiltigt till USA. I Amerika ändrade han sitt namn till Edward Seguin. När jag behandlar hans franska period skriver jag genomgående Édouard Séguin.

Séguin i USA

Séguins skrift översattes första gången till engelska 1852; 1864 översattes den ånyo med titeln *Idiocy: its Diagnosis and Treatment by the Physiological Method*.³ 1866 kom en av Séguin godkänd översättning till engelska: *Idiocy and its Treatment by the Physiological Method*.⁴ Det är ett omtryck 1971 av denna version som använt som källa för denna avhandling. Skriften fick stor betydelse och genomslagskraft såväl i Europa som i Amerika. Kunskaperna letade sig även upp till de nordiska länderna.

Av förordet till skriften framgår att den bygger på flera tidigare skrifter av Séguin, främst *Traitement moral, hygiène, et éducation des idiots et autres enfants arriérés*. Det handlar sålunda inte om en direkt översättning av den franska utgåvan. I Amerika arbetade Seguin vid såväl offentliga som privata skolanstalter och var med om att bygga upp staternas omfattande institutionsprogram. Han var den första presidenten i *The American Association on Mental Deficiency*. 1879 startade Seguin och hans andra fru Elsie Mead en externatskola: The Seguin Physiological School for Feeble-minded Children i New York stad.⁵ Seguin avled 1880 i dysenteri.

¹ Édouard Séguin 1846

² Edward Seguin: *Idiocy and its Treatment by the Physiological Method*, William Wood, New York 1866/1971

³ Edward Seguin *Idiocy: its Diagnosis and Treatment by the Physiological Method*, Wood, New York 1864

⁴ Edward Seguin 1866/1971

⁵ R C Scheerenberger 1983, s 69

Definition, orsaker och framträdelseformer

En av Séguins inspiratörer var dövstumpedagogen Péreire, och det var troligen talmetoden inom dövstumpedagogiken som visade honom vägen till den fysiologiska kopplingen till pedagogiken.¹ Esquirol hade beskrivit två grader av idioti: imbecillitet och egentlig idioti.²

Den grupp Séguin ansåg hade störst utbyte av hans pedagogiska/fysiologiska metod var de egentliga eller som han sade de *harmlösa* idioterna. Beträffande de imbecilla, det vill säga sinnesslöa, ansåg han att de var behäftade med svåra uppfostringsproblem.³ Hans definition av idioti, som fick stor betydelse för uppläggningsen av pedagogiken, fokuserade på viljemässig oförmåga att styra såväl olika organ som förmågor. Han ansåg att den harmlösa idioten oftast hade en måttligt nedsatt begåvning kombinerad med fysiska funktionsnedsättningar, främst i rörelseorganen. Séguin beskriver den harmlösa idioten som glad, social, och lättfostrad. För att han/hon skulle kunna fungera behövdes emellertid ett omfattande träningsprogram.

Séguin påpekade att definitionerna av idioti hade varit så många, så olika, och så bristfälligt kopplade till behandling av åkomman, att de hade liten praktisk betydelse. Han menade att hans definition, som visserligen också var bristfällig, var strikt kopplad till en behandlingsplan, och därför fick gälla tills en bättre definition och bättre behandlingsformer hade åstadkommit.

Han definierade grundskadan som en svaghet i nervsystemet som hade åstadkommit av skilda orsaker: Séguin räknade med fyra former av idioti, beroende på orsaken till skadan; skador under graviditeten, förlossningen eller i senare åldrar; bristande sociala förhållanden; samt ärftliga och endemiska orsaker. Idiotin framträdde i form av nedsatta funktioner vad gäller reflexer, instinkter och medvetenhet. Han ansåg att idioten har en viss förmåga att röra sig, känna, förstå och vilja, men är oförmögen att använda dessa förmågor: *Han gör inget, tänker inte på något, bryr sig inte om något – en varelse inestängd i ofullbordade organ*. Idiotismen ansågs vara djup när själva nervcentret var angripet, och ytlig när endast det perifera systemet var skadat. Han använde begreppet organisk när skadan i nervsystemet är observerbar, och funktionell när sådana förändringar inte kan observeras.

Den tidiga skadan kopplades till olika former av fysiska och psykiska orsakssammanhang. Han ansåg att en rad sjukdomar sekundärt kunde leda till idioti: epilepsi, vattenskalle, mässling, kikhosta och frossfeber. När det gäller

¹ Édouard Séguin: *Jacob-Rodrigues Pereire. Notice sur sa vie et ses travaux et analyse résumée de sa methode*, Paris 1847

² Sinnesslöhet

³ Owe Røren: *Pessimism, farlighet, tvång och våld vid tidiga skolor för idiotiska barn*. I: Wass, Ingrid (red): *Velferd og vanferd*, Dansk psykologisk Forlag, Århus 2001

vanförhet hävdar Séguin att detta kan leda till den yttre formen av idioti, främst genom att barnet undanhålls förmåga till kommunikation och därmed att skaffa sig kunskap. Grunderna kan då även läggas för den djupare formen. Dövhet och blindhet från födelsen har enligt Séguin samma effekt.

Orsaken kan även ligga i att kvinnan under graviditeten utsatts för starka intryck, depressioner, chock, umbäranden, ansträngningar, smädelser och övergrepp. Vidare nämner han näringsbrist och brist på solljus som orsaksfaktorer. Skadan kan även ha uppkommit i befruktningsögonblicket, genom att sädesvätskan påverkats av giftiga vätskor av könsligt- eller menstruationsursprung. Spermier kan även ha blivit skadade på grund av dryckenskap.

Beträffande social inverkan, avses att faktorer hos föräldrarna, främst hos modern, har framkallat idiotismen.¹ Han fäste stor vikt vid moderns känslomässiga engagemang i barnet, under de händelserika foster- och amningsstadierna. Han menade att orsakerna till brister hos modern kunde kopplas till att modern själv, eller att kvinnor i tidigare generationer utsatts för fattigdom och svält. Han ansåg att motsatsen även kunde vara fallet, det vill säga att modern blivit så överstimulerad av musik, parfym, starka smaker, tavlor, böcker, teater eller föreningsverksamhet att hennes förmåga att vara en god moder undergrävts. Han använder en bild från växtvärlden för att illustrera detta: När växter utsätts för forcerad framdrivning, omvandlas blommornas ståndare och pistiller till vackra ofruktbara kronblad.² Kvinnan kan även ha påverkat fostret genom exklusiva, icke närande födoämnen som syltlök, godsaker, citroner, te eller konjak. Hon kan även ha påverkat fostrets utveckling genom att kasta upp maten efter att hon ätit.

Ärftlighet kopplar han till förekomsten av idioti eller sinnessjukdom i släkten i en eller flera generationer.³

Med endemiska orsaker avsåg han en den omfattande förekomsten av idioti eller kretinism inom vissa geografiskt avgränsade bergsområden. Han ansåg att det även fanns en låglandsvariant av åkomman.⁴ Han beskriver även den form som den engelska läkaren Down senare gav beteckningen mongolism och som senare fick hans namn, Down's syndrom.

¹ Séguin använder begreppet *parental conditions* i den amerikanska utgåvan

² [...] forcing converts the pistils and stamens of flowers into beautiful fruitless petals.

³ Edward Seguin 1866/1971, s 41

⁴ Edward Seguin 1866/1971, s 43

Séguin använde beteckningen *lowlands cretinism* eller *furfuraceous cretinism*, det senare troligen på grund av den torra huden med benägenhet för exem:

[...] with its milk-white, rosy and peeling skin, with the shortcoming of all the integuments, which give an unfinished aspect to the truncated fingers and nose: with its cracked lips and tongue; with its red, ectropic conjunctiva, coming out to supply the curtailed skin at the margin of the lids.¹

Fysiologi och moral treatment

Den pedagogik som Séguin beskriver i sina texter är baserad på en form av helhetssyn; Sinnesområden som syn, hörsel och känsel korresponderade, dels med varandra, dels med inre sinnen som psyke, vilja och intelligens. Genom att kombinera träningen av olika sinnen kunde en förbättring ske, ja även botande av hela organismen. I Amerika skrev Séguin artiklar om träning av *ett idiotiskt öga* och *en idiotisk hand*. Genom att träna koordinationen mellan sinnen kunde såväl synen, hörseln och rörelseförmågan som intelligensen och viljan förbättras.

Beträffande pedagogiken, så fanns redan en rad arbetssätt beskrivna i den ymniga pedagogiska litteraturen. Av hans skrift framgår det att han var väl förtrogen med Comenius, Basedow och Pestalozzi.² Séguin betonade vikten av fysisk rörelse även i mer allmän form än de ingående träningsprogrammen. Vidare förespråkade han integrering i samhället utanför skolanstalten. Sinnesträning och form- och färginläring hade en utbredd plats. Han producerade eget undervisningsmaterial, bland annat i form av pussel och läggspele, som senare kopierats och fortfarande används. Även boklig kunskap betonades, historia, geografif, läsning och skrivning efter var och ens förmåga. Det som emellertid var nyskapande i den séguinska pedagogiken var hans program för social fostran, den metodik som han i den engelska versionen av sin bok betecknade *moral treatment*, vilket innebär inläring av takt och ton, etikett, trevligt och normalt uppförande etcetera.³ Denna form av inläring ansågs idioterna särskilt mottagliga för. Klar struktur och gränser ansågs viktiga, och inte minst att pedagogen fungerade som en förebild. Uppföljarna beskrev Séguin som en vacker och tilltalande man. Moral treatmentmetodik kom senare, långt in på 1900-talet, att bli grundläggande för undervisning inom skolan för sinnesslöa, senare inom särskolan. Moral treatment var en del av det hygienistiska tänkandet, och fick bland annat stor betydelse inom psykiatrin som ersättare för direkta tvångsmetoder. De första spåren hittas hos Pinel och Séguin på Bicêtre.

¹ Edward Seguin 1866/1971, s 44

² Ibid. s 30 f

³ Ibid. s 74 f

Séguins tankestil

Séguin definierar idioti som en åkomma med flera orsakssammanhang och framträdelseformer. Vid djup idioti har en skada uppstått i det centrala nervsystemet. Vid ytlig idioti, som Séguin betecknar organisk, är endast det perifera nervsystemet skadat och framträder som bristande rörelse- och sinnesförmåga, vilket kan leda till deprivation och nedsatt intellektuell utveckling. Beträffande prognos talar Séguin om såväl förbättring som bildbarhet och bot. Av de 25 till 30 procent som kan sägas närma sig normal mognad kan några, beträffande omdömesförmåga, enligt Séguin, jämföras med vanliga ungdomar.

Séguins program omfattade en rad insatser; medicinska, det vill säga fysiologiska, hygienistiska och psykiatriska; samt anpassning av en rad klassiska pedagogiska infallsvinklar. Hygienismen hos Séguin riktade sig främst till det sociala området i form av *moral treatment*. Han var nyskapande beträffande den extremt fysiologiska träningen.

Matris 3: Séguins tankestil

Framträdelseformer: Flera former och grader av intellektuell-, sinnes- och fysisk funktionsnedsättning	INSATSER: Samhälleliga: Anordnande av anstalter för livslång vistelse	Förväntat resultat: Ökad kompetens inom olika områden Förbättring, bot
Benämning: Idioti	Medicinska: Fysiologisk träning av sinnen, motorik, koordination.	
Orsaker: Arv, skada, social, endemisk	Moral treatment Pedagogiska: Tillämpning av kända pedagogiska metoder	

Tankekollektiv

Séguin var förankrad i såväl psykiatriska, fysiologiska, hygienistiska som pedagogiska tankekollektiv. Inledningsvis har framhållits att en rad personer inom den franska psykiatrin ingick i ett inhemskt tankekollektiv kring uppfostran av idioter. När Séguin lämnade idiotklassen på Bicêtre fortsatta Felix

Voisin hans arbete.¹ Genom sin skrift blev Séguin detta tankekollektivs främsta företrädare utåt.

I förordet till sin skrift *Idiocy and its treatment by the physiological method* placerar Séguin sig som förgrundsfigur bland en rad samtida västeuropeiska och amerikanska företrädare för idioters utbildning och uppfostran, bland andra de amerikanska läkarna Howe och Wilbur.² Han hade även tät kontakt med de engelska läkarna Conolly och Down. Séguin framställer sig som den förste och ifrågasätter uppgifter om att Guggenbühl och Saegert hade öppnat sina anstalter utan kännedom om hans verksamhet.³ Han sammanfattar ett tillfälle 1854 då flera av de amerikanska förgrundspersonerna träffades med följande:

When men are gathered together for a common purpose, their object being common, their mind being blended; they cease to think as many; the same idea flows from all brains.⁴

De nordiska hospitalläkarna refererade till Séguin, men var ofta kritiska till den långtgående fysiologiska träningen, som de uppfattade som en extrem form av dressyr. Detta arbetssätt fick knappast någon efterföljare inom det nordiska idiotområdet. När dövstum pedagogerna refererar till Séguin gäller det främst sinnesträningen i sin klassiska utformning och kopplingen mellan träningen av sinnen, rörelseförmåga och intellekt. Séguins fysiologiska metod fick däremot en efterföljare när läkaren Maria Montessori 1898, inom psykiatri i Rom, startade undervisning av tillbakastående barn. Séguins helhetsmodell med ett batteri av insatser fick däremot många efterföljare i Norden.

¹ R C Scheerenberger 1983, s 81

² Edward Seguin 1866/1971, s 12 ff

³ Ibid. s 13

⁴ Ibid. s 12

En tankestil med fokus på den intellektuella utvecklingen – Carl Wilhelm Saegert

Carl Wilhelm Saegert var dövstumpedagog, direktör för Königlichen Taubstummen-Anstalt zu Berlin från 1840, och från 1843 även generaldirektör för det preussiska dövstumväsendet.¹ Eftersom skolan fick anmälningar angående elever som han bedömde vara sinnesslöa² företog han från 1842 försök med undervisning av dessa vid dövstumskolan.³ För att pröva sina tankar om idiotundervisning i en större omfattning planerade han att starta en särskild uppfostringsavdelning⁴ för sinnesslöa i en del av dövstumskolan som skulle läggas ned. Statsmakterna ansåg emellertid att detta inte var en statlig uppgift, vilket ledde till att Saegert 1845 öppnade en privat anstalt, som snart visade att det fanns ett stort behov av sådan undervisning. Saegert ansvarade för den pedagogiska inriktningen, hans fru för den dietiska vården, det vill säga kosthållet. 1853 hade skolan 30 elever som var indelade i tre grupper: internatelever som levde i en familjelik gemenskap inom skolan, externa elever som endast deltog i den dagliga undervisningen, samt 10 frielever som vårdades i familjer utanför anstalten och dagligen deltog i undervisningen.⁵

Saegerts skolanstalt

Saegerts skola var indelad i tre klasser.⁶ I den lägsta klassen, där det fanns yngre och nyanlända elever, och som hade karaktären av en småbarnsskola, inlärdes grundläggande fysiska färdigheter som att sitta, stå, gå, springa, att äta och dricka på egen hand. Vidare tränades sinnena genom olika uppmärksamhets- och koncentrationsövningar. Till den mellersta klassen kom eleverna när de hade uppnått vissa motoriska färdigheter och när sinnena ansågs tillräckligt väckta. Där övades språkliga färdigheter och begreppsbildning. Denna klass var delad, en grupp som helt saknade språk arbetade med form-

¹ Christian Bradl 1991, s 226–230

² Blödsinnig

³ Christian Bradl 1991, s 226–230

⁴ Erziehung

⁵ Königliche Freischüler som den preussiska kungen åtagit sig att ansvara för ekonomiskt

⁶ Ferdinand Schmidt: Ein Besuch in der Saegertchen Heilanstalt für Blödsinnige in Berlin, *Illustrierte Zeitung* 1847, s 202 ff. Källa: Schmitz, Rainer (red) *Die grossen waren durch ihr Herz. Pionere der Sozialarbeit für Behinderte*, Berlin 1983

färg-, mängd- och räknebegrepp genom ickeverbalt undervisningsmaterial. I den övre klassen tränades läs- och skrivfärdigheter, samt utveckling av den verbala förmågan genom återgivande av berättelser. Vid skolan fanns bland andra två tidigare dövstumlärare som skulle komma att få stor betydelse för utvecklingen av verksamheten; Heyer och Bösch.

Saegerts teori om negativ intelligens

1845–46 beskrev Saegert sitt pedagogiska arbetssätt i *Über die Heilung des Blödsinns auf intellektuellem Wege*.¹ Han sade sig bygga sin pedagogiska metod på kunskap om människans psykiska utveckling.² I skriften redovisar han förberedande studier i såväl filosofi, till exempel av Kant, som medicin. Förutom att referera till psykiatrerne Pinel och Esquirol hänvisar han till nyare psykologisk forskning.³ Saegert ansåg att den pedagogiska uppgiften måste ske i nära samarbete mellan pedagog, läkare och psykolog. Han såg dövstumpedagogiken som en viktig utgångspunkt och var anhängare av talmetoden. Saegert hänvisade till att såväl Guggenbühl som Séguin anlätade dövstumlärare i sina skolor. Han ansåg att sinnesslöhet hade en rad olika orsaker, främst skador eller störningar av hjärnan under graviditet, förlossning eller småbarnsålder.⁴ Saegert anslöt sig till Esquirols gradering: sinnesslöhet⁵, egentlig idioti och kretinism.⁶ Han menade att, ifall inga pedagogiska insatser företogs, kunde det ske en utveckling från sinnesslöhet till idioti. Liksom Esquirol ansåg han att kretinism var en särskild endemiskt betingad sjukdom som trots den intellektuella begränsningen inte var helt identisk med idiotism. Men liksom en person med sinnesslöhet eller idiotism kan vara blind eller dövstum, kan han vara angripen av kretinism. Saegert delade dock inte Esquirols åsikt om att inget kan göras för idioten eller kretinen på pedagogisk väg.⁷ Han jämförde de fysiska lagarna med de psykologiska. Liksom man inte kan säga att köld inte har någon temperatur kan man heller inte säga att en sinnesslös, idiot eller kretin inte har någon intelligens. I detta sammanhang använde han begreppet *negativ intelligens*.⁸ Liksom temperaturen kan öka och minska genom fysiska insatser kan en persons intelligens

¹ Carl Wilhelm Saegert: *Über die Heilung des Blödsinns auf intellektuellem Wege*, Heft I: *Vorwort*, Selbstverlag, Berlin 1845; Heft II: *Psychische Antropologie mit Beispielen*, Selbstverlag, Berlin 1846

² Carl Wilhelm Saegert: Heft II, *Psychische Antropologie mit Beispielen* Selbstverlag, Berlin 1846, s 1

³ Ibid. s 9

⁴ Ibid. s 132 ff

⁵ Imbecillité

⁶ Carl Wilhelm Saegert: Heft I: *Vorwort*, Selbstverlag, Berlin 1845, s 202 ff

⁷ Ibid. s 205

⁸ negativen Seite der Intelligenz, Ibid. s 204

påverkas genom pedagogiska metoder. Utgångspunkten för Saegerts tänkande är att orsaken till sinnesslöhet är att hitta i hjärnan och nervsystemet.

Nervsystemet är förmedlingslänken mellan det psykiska *Geist* och det fysiska *Leib*.¹ Vid till exempel en retning av sensorisk art i näsan påverkas de fysiska nerverna genom en nysning. När känslonerverna retas påverkas rörelsenerverna i musklerna. När hörselnerverna retas rör personen på huvudet. När nerverna som är förbundna med synen retas griper händerna efter det föremål som är i fokus för synen.

Intelligensbegreppet är historiskt sett ett mångtydigt begrepp som härrör ur det latinska *intelligere*: förstå.² Det användes först i Sverige som filosofisk term i betydelsen inse, varsebliva.³ Under mitten av 1800-talet användes begreppet i en allmän betydelse angående såväl riksdagsmän som djur: förmågan att förstå och fatta.⁴ I *Latinsk svensk ordbok* översätts begreppet bland annat med: iakttaga, varsebli, lägga märke till, förnimma, känna igen, förstå med sinnena och förståndet.⁵ Mot denna bakgrund är det inte svårt att förstå kopplingen mellan de yttre sinnena och det inre – psyket.

Bot eller bättring

Saegert framhåller i sin skrift att han haft stor framgång i sitt arbete. Av tio elever som till en del varit fullständiga idioter, haft olika grader av sinnesslöhet eller haft svag begåvning⁶, och som från början inte talat, hade fyra utvecklat sin tal- skriv- och läsförmåga. Han nämner två elever som med lätthet uttalade enstaka ord. Fyra elever, varav två var unga vuxna när de kom till anstalten, var i full utveckling.⁷ Samtliga elever hade gjort varierande framsteg. Två av dessa, kanske de svagbegåvade, hade gjort stora framsteg. Det finns gott om mycket positiva beskrivningar av de resultat som Saegert uppnådde. Den engelska sinnesjukreformatorn Tuke beskrev, efter ett besök vid Saegerts skola, resultaten av undervisningen som *so triumphant that they [eleverna] were ultimately able to mix with the world without being recognized as idiots*.⁸ Vid besök av danskarna Eschricht och Moldenhawer

¹ Carl Wilhelm Saegert, 1845, s 14 ff

² Svensk uppslagsbok, Malmö 1947

³ Elof Hellquist: *Svensk etymologisk ordbok*, Lund 1980, s 412

⁴ *Svenska akademins ordbok över svenska språket*, Lund 1974

⁵ A W Ahlberg: *Latinsk svensk ordbok*, 1987, s 456

⁶ Svachsinnig

⁷ Carl Wilhelm Saegert 1845, s 219: Von zehn zeitdem in Behandlung genommen Individuen, die zum Teil völlig idiotisch waren, zum Teil Blödsinnig oder schwachsinnig in verschidenen Graden, haben bereits vier sprechen, schreiben und lesen gelernt, die vorher ganz stum waren; zwei andere sprechen jetzt wortweise mit Leichtigkeit; andre vier, welche schon 18jährig (und eins 20jährig) waren, sind in voller Entwicklung.

⁸ R C Scheerenberger 1983, s 86

bekräftar Saegert deras, från Séguin inhämtade kunskap, att huvudomfånget hos eleverna hade växt och huvudformen hade ändrats under utbildningens gång.¹ Det kan förefalla som Saegert trodde att idioter kunde botas, och naturligt nog framhöll han sina positiva erfarenheter.

De danska idiotvännerna som besökte anstalten, Eschricht (1953) och Moldenhawer (1854) såg bakom retoriken. I inledningen till beskrivningen av besöket i Saegerts skola skisserade Eschricht målen för en dansk idiotanstalt. Han talade om den tänkbara anstalten som en asyl för landets fattiga där de [...] *kunde oplæres til nogenlunde at hjælpe sig selv, holde sig reengelige og udføre et eller andet af de simpleste, mekaniske Arbejder.*² Trots detta påstod han att sinnesslöhet är *helbredelig*, det vill säga [...] *lader sig mindske tilstrækkelig til ikke længre at forhindre fornuftig Virksomhed [...]*³ Enligt Eschricht kan uppfostran och utbildning hindra att den obegåvade förblir ohjälplig under hela sin levnad. Moldenhawer uttryckte detta på ett ännu klarare sätt. När han talade om att förmå sinnesslöa barn all *lämna idiotillståndet* eller om barn *som har varit idioter* och om deras övergång till normalskolan, förespråkar han en skola [...] *som er beregnet paa meget svage Evner [...] med et ringere Forraad af Kundskaber [...]*⁴ För att rätt förstå Saegerts, Eschrichts och Moldenhawers tänkande i detta sammanhang måste man ta fasta på deras förståelse av intelligensbegreppet. Först i början av 1900-talet formulerades ett kvantitativt intelligensbegrepp. Den intelligens man då kunde mäta var statisk och fastställd vid barnets övergång till vuxen ålder. Det tidiga 1800-talets tänkare ansåg inte, som jag tolkar det, att idiotens intelligens egentligen kunde förändras, men att de genom en tillrättalagd pedagogik kunde utnyttja och utveckla de förmågor som ändå fanns och därmed kunde utnyttja samhällets stödresurser.

Då Saegert 1858 inledde en politisk karriär övertogs skolan av en av dess lärare, Friedrich Heyer. Skolan flyttades sedan och avvecklades vid Heyers död 1872.⁵ En så kallad *dotteranstalt* till Saegerts skola bildades samtidigt i Berlin av den tidigare överläraren vid Saegerts skola, Wilhelm Bösch. Såväl Bösch som Heyer markerade övergången med att ge ut egna skrifter.⁶ Heyer

¹ Daniel Frederik Eschricht: *Om Muligheden af at helbrede og opdrage Idioter og de fra Födslen i aandsløve Børn i almindelighed til gavnlige Medborgere, samt om Betingelserne for at skaffe de derom i Utlandet gjorte Erfaringer Anvendelse i vort Fædreland*, København 1854, s 95

Johannes Moldenhawer: *Besøg i nogle Idiotanstalter på en Rejse i Tyskland og Schweiz sommaren 1854*, Kjøbenhavn 1855, s 32

² Daniel Frederik Eschricht 1854, s 87

³ Ibid. s 97

⁴ Johannes Moldenhawer 1855, s 32 f

⁵ Rainer Schmitz 1983, s 101–107

⁶ Wilhelm Bösch: *Meine Erfahrungen über Heilung Erziehung und Unterricht von Schwerhörenden, Blöd- und schwachsinnigen*, Selbstverlag, Berlin 1858; Frie-

utgav ytterligare två skrifter om idiotskolfrågan.¹ Saegert räknades som en förgrundsfigur, och skolan hade täta besök av intresserade från Norden, England och Amerika. Även Guggenbühl besökte skolan. Som framgår ovan drev Saegert sin skola i endast 13 år. Hans ryktbarhet måste förstås utifrån publiceringen av de två skrifterna, med påföljande besök av idiotvänner. Av de nordiska idiotpedagogerna är det Duurloo som refererar till Saegert, dock inte särskilt ingående, utan främst rörande dövstumpedagogikens lämplighet inom idiotundervisningen. Flera av de nordiska hospitalläkarna refererar till Saegert, och Eschricht och Moldenhawer besökte, som redan sagts, hans skola.

Tankestil och tankekollektiv

Saegert byggde sin pedagogik varken på Guggenbühls balneologiska/hygienistiska eller på Séguins fysiologiska tänkande. Släktskap fanns dock med den existerande pedagogiken, främst i form av åskådlighetsundervisning, sinnesövningar och gymnastik. Liksom de ovannämnda ansåg han att alla kunde utvecklas och arbetade med klasser i olika nivåer. Hans anstalt hade en större skolmässig prägel än Guggenbühl och Séguins och hade inga inslag av medicinsk behandling.

Saegert benämnde sitt synsätt psykologiskt. Hans syn på sinnenas betydelse för den intellektuella utvecklingen var även i samklang med tidens aktuella psykologiska forskning. De första experimentella psykologerna under den senare delen av 1800-talet arbetade med mätning av enkla sensoriska fenomen; Wundt i Leipzig, Galton i London och Cattell i USA. Galton trodde att test av sensorisk diskrimination kunde fungera som mått på intelligens:

The only information that reaches us concerning outward events appears to pass through the avenue of our senses; and the more perceptive the senses are of difference, the larger is the field upon which our judgement and intelligence can act.²

Galton hade observerat att idioter hade liten förmåga att urskilja värme, kyla och smärta och drog slutsatsen att förmågan att skilja mellan olika sinnesintryck var störst hos de mest intelligenta. Cattell var den första som använde begreppet *mental test* i den psykologiska litteraturen, även han influerad av det sinnesinriktade synsättet:

drich Heyer: *Die Heil- und Bildungsanstalt für Blödsinnige zu Berlin. Bericht über deren Grundung und Entwicklung*, Berlin 1858

¹ Friedrich Heyer: *Beitrage zur Lösung der Idiotenfrage, Hirschwald, Berlin 1861; Über Idiotismus, seine Begrenzung und Einteilung*, Berlin, 1862

² Anne Anastasi: *Psychological Testing*, New York 1955, s 8

The tests, which had to be administered individually, included measures of muscular strength, speed of movement, sensitivity to pain, keenness of vision and of hearing, weight discrimination, reaction time, memory and like. In this choice of tests, Cattell shared Galton's view that a measure of intellectual functions could be obtained through tests of sensory discrimination and reaction time. Cattell's preference for such tests was also bolstered by the fact that simple functions could be measured with precision and accuracy¹.

Flera europeiska psykologer: Kraepelin, Oehrn och Ebbinghaus i Tyskland samt Ferrari i Italien arbetade utifrån den fysiologiskt-sinnesinriktade inriktningen, men det var först med Binet och hans medarbetare som den stora innovationen inom intelligenspsykologin kom 1904. Binet hade redan börjat experimentera med mätning av komplexa intellektuella funktioner då ett uppdrag i en offentlig utredning om förutsättningarna för undervisning av avvikande barn i Paris skolor, gav honom möjlighet att utveckla sina tankar. Resultatet presenterade Binet och Simon i den så kallade 1905-skalan.² Binet kritiserade de befintliga testerna för att de var för inriktade på sinnesupplevelser. Men fortfarande fanns sensoriska moment med.³ Binet kom att revolutionera synen på idioter genom sina testmetoder som fick en stor genomslagskraft i början på 1900-talet, vilket fick stora pedagogiska konsekvenser:

It is pure folly to devote six or eight years to teaching the letters to a child who will never be able to read, or who, if he should manage to read a little, will not understand what he reads. To such an unfortunate, it is quite enough to give lessons in walking, feeding, dressing himself, and in simple occupations, such as dusting or sweeping. Such cases do not require schools so much as places where they can be taken care of.⁴

Saegert hade liksom Guggenbühl och Séguin anknytning till det anglosaxiska tankekollektivet kring uppfostran av idioter. Som tidigare nämnts uttryckte sig den engelska psykiatireformatorn Tuke mycket berömmande om hans verksamhet. Skolan i Berlin besöktes av flera nordbor, Eschricht och Moldenhawer lämnade positiva rapporter. Saegert påverkade de nordiska pedagogerna genom betonandet av dövstum pedagogiken och de skolmässiga aspekterna.

¹ Ibid.

² Alfred Binet & Theodore Simon: *Méthodes nouvelles pour le diagnostic du niveau intellectuel des anormaux*, *Année psychol* 1905/11; Alfred Binet, & V Henry: *La Psychologie individuelle*. *Année psychol*, 1895/2; Alfred Binet: *Attention et adaptation*. *Année psychol*, 1899/6; Alfred Binet & Theodore Simon: *Upon the necessity of establishing a scientific diagnosis of inferior states of intelligence*. In: Dennis, W (ed): *Readings in the history of psychology*, New York 1948

³ Anne Anastasi, 1955, s 10

⁴ Alfred Binet & Theodore Simon: *Mentally Defective Children*, Edward Arnold, London 1914; *Les Enfants Anormaux*, Libraire Armand Colin, Paris 1907

Matris 4: Saegerts tankestil

Framträdelseformer	INSATSER	Förväntade resultat
Olika grader av nedsatt begåvning	Samhälleliga Särskilda skolor	Alla är utvecklingsbara
Benämning Idioti	Medicinska Allmänmedicin	
Orsaker Hjärnskada	Pedagogiska Tillämpning av existerande pedagogik Dövstump pedagogik	

Slutsatser

Vi har sett att Guggenbühl, Séguin och Saegert under 1840-talen väckte uppmärksamhet hos en rad engelska och amerikanska läkare som läste deras skrifter, besökte skolorna och publicerade rapporten från deras besök. De var verksamma inom psykiatrin där stora reformarbeten pågick. En del av reformarbetet gick ut på att hitta en bättre lösningar för idioter än vistelse på hospital. Den engelska psykiatireformatorn Tuke besökte Saegert och skrev om hans skola i mycket berömmande ordalag. Séguin hade tät kontakt med de amerikanska läkarna Howe och Wilbur samt med de engelska läkarna Conolly och Down.¹ Han emigrerade till Amerika, främst med stöd av Howe. Guggenbühl företog föreläsningsturnéer i England och Amerika. Hans supportrar var främst anstaltsdirektören Millard och läkaren Howe i Amerika och publicisten Chambers i England.² Han fick särskild stor betydelse i Danmark eftersom Hübertz helt hade anammat hans balneologiska koncept.

Som jag ser det bildades under den här tiden ett européiskt/amerikanskt tankekollektiv där man sökte efter modeller för en lösning hemmavid. Till att börja med hade Guggenbühl stort inflytande och det bildades modellanstalter både i Europa och i Amerika. Efter hans detronisering, på grund av missförhållanden och falska förespeglningar om positiva resultat samt klargörandet av orsaken till kretinism, utslöts han ur tankekollektivet. Man hade dock anammat hans anstaltsmodell med olika avdelningar. Séguin höll ställningen längre, bland annat på grund av att hans innehållsrika skrift i flera omgångar översattes till engelska. Efter sin etablering i Amerika fick han inte så stort inflytande som han förväntat sig, kanske på grund av, som Scheerenberger framhåller, att han hade stora svårigheter att samarbeta.³ Saegert som var dövstum pedagog fick störst inflytande bland pedagoger i de nordiska länderna.

Trots att Guggenbühls, Séguins och Saegerts skolverksamheter endast pågick under en kortare tid fick de stor betydelse för utvecklingen i Europa och USA; Guggenbühl var verksam i 20 år innan anstalten lades ned under extraordinära omständigheter. Séguin och Saegert var verksamma i ett tiotal år. Några år efter Séguins emigration fanns det knappast spår kvar efter hans skola i Paris. Saegert övergick till politisk verksamhet och hans skola drevs vidare av lärare vid anstalten med delvis andra inriktningar.

Man kan inte säga att det i Europa och Amerika bildades någon klar tankestil med utgångspunkt i Guggenbühl, Séguin och Saegert.

¹ Edward Seguin 1866/1971, s 12 ff

² R C Scheerenberger 1983, s 71

³ Ibid. s 68

Nordiska tankekollektiv

Hospitalläkarnas tid

I detta kapitel skall behandlas det första nordiska tankekollektivet bestående av de hospitalläkare som först publicerade sig om idioti under åren 1850-1870. Urvalet är baserat på artiklar och skrifter och består av en dansk och en norsk läkare, samt tre svenska, som var verksamma under denna tid: Harald Selmer, Ludvig Vilhelm Dahl, Carl Ulrik Sondén, Ernst Salomon och Nils Gustav Kjellberg. Jag ser dessa fem läkare som deltagare i ett nordiskt tankekollektiv inom psykiatrin som även hade anknytning till ett vidare europeiskt psykiatriskt tankekollektiv. Deras artiklar bidrog till framväxten av en nordisk sinnesslöpedagogisk tankestil. Nedan beskrivs vilka de refererade till i vetenskapliga sammanhang, hur de såg på orsakssammanhang och sjukdomsbild, samt deras förslag till politiska, medicinska, psykologiska och pedagogiska åtgärder. Andra frågor som ställs till källmaterialet är hur de såg på läkarens uppgift i detta sammanhang och på frågan om prognos. En viktig aspekt är bakgrunden till att respektive läkare skrev artikeln. Beräkningar av antalet idioter, ansågs som grundläggande och behandlades rikligt i flera av artiklarna, är inte intressanta i detta sammanhang utan som registrering av företeelsen. I följande fotnot redovisas källmaterialet bestående av artiklar till större delen publicerat i medicinska tidskrifter, kronologin följer tidpunkten för publiceringen¹ En artikel med detta ämne har publicerats tidigare.²

Förebilder

I tidiga nordiska texter om idiotundervisning refereras det genomgående till treklövern; Édouard Séguin, Johann Guggenbühl och Carl Wilhelm Saegert, så också i ovannämnda artiklar. De tre grundarna hade stor medial genomslagskraft genom skrifter och föredragsturnéer samt genom rapporter av

¹ Harald Selmer: *Om Idiotisme og Idiotasyler*, Bibliotek for læger, København 1851; Carl Ulrik Sondén: Om Idioters uppfostran och undervisning, *Hygiea. Medicinsk och Farmaceutisk Månadstidskrift*, No 5 1857; Ludvig Vihelm Dahl: Idiologi og Kretinisme. *Norsk Magazin for Lægevidenskaben*. Tyvende Bind, Christiania 1866; *Bidrag til Kundskab om de Sinsyge i Norge*, Christiania 1859; Ernst Salomon: Om anstalter för idioters vård i Norden. *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Litteratur*, Lund 1869, s 50–72; Nils Gustav Kjellberg: *Några ord om Idiologi och Uppfostringsanstalter för Sinnesslöa barn*, 1. *Om idiotins ubredning*, 2. *Om vårdanstalternas uppkomst*, Uppsala Läkareförenings Förhandlingar, Bd IV 1869, Bd VI 1870/71

² Owe Røren: Nordiska hospitalläkarens engagemang i idiotfrågan 1850-70. I Att finnas och synas när historia skrivs, *Handicaphistorisk Tidsskrift* 13/2005

idiotvänner som besökte anstalterna.¹ Séguin var särskilt intressant för dessa hospitalläkare, eftersom han utgick från den normbildande franska psykiatrin. Hans handbok i idiotuppfostran *Traitement Moral, Hygiène et Éducation des Idiots et autres enfants arriérés* utkom 1846 och översattes första gången till engelska 1852. Guggenbühls verksamhet växte fram som en åtgärd för att hejda den endemiska förekomsten av kretinism i Mellaneuropas inland. Han publicerade sig 1853.² Saegert, som var föreståndare vid dövstuminstitutet i Berlin, men som också förlitade sig på medicinska insatser, beskrev sitt arbetssätt i flera skrifter.³ Flera nutida historiker, till exempel Kanner och Scheerenberger, framhåller dessa tre personers stora betydelse.⁴ Scheerenberger framhåller att de lade grunden till den snabba utvecklingen inom området under den senare hälften av 1800-talet.⁵ Kjellberg beskrev 1870 ett 60-tal idiotanstalter i Norra Europa.⁶

Det vetenskapliga kunskapsläget

Vid början av 1800-talet fanns expanderande medicinsk kunskap om hjärnan och nervsystemet. Beskrivningar av mikrocefali och hydrocefali⁷ fanns sedan århundraden. Man kände även till skadeeffekterna på hjärnan av återkommande epileptiska anfall.⁸ Beträffande den medicinska behandlingen stödde man sig emellertid fortfarande på Hippokrates: miljöombyte, bad, dietetik och olika medikamenter.⁹ Upplysnings- och reformpsykiatern vid Bicêtre och Salpêtrière, Pinel, beskrev 1801 i *A Treatise on Insanity* idiotism som en särskild form av psykisk sjukdom definierad som avsaknad av intellekt och vilja.¹⁰ Som ersättning för fysiskt tvångsinriktad behandling lanserade han *moral treatment*. Pinels efterföljare, Esquirol beskrev 1845 i *Mental Maladies* en gradering av den intellektuella oförmågan hos idioter. Orsakssambanden beskrev han som endemisk, ärftlig, brister i omsorg och tillfällig eller

¹ En vanlig beteckning under den aktuella tiden

² Johann Jakob Guggenbühl: *Die Heilung und Verhütung des Cretinismus und Ihre neuesten Fortschritte*. Mitteilungen an die schweizerische naturforschende Gesellschaft, Bern 1853

³ Carl Wilhelm Saegert: Heft II: *Psychische Anthropologie mit Beispielen*, Selbstverlag, Berlin 1846

⁴ Leo Kanner: *A History of the Care and Study of the Mentally Retarded*, Illinois 1964; R C Scheerenberger: *A History of Mental Retardation*, London 1983

⁵ R C Scheerenberger 1983, s 68, 73

⁶ Nils Gustav Kjellberg 1870/71

⁷ Liten skalle och vattenskalle

⁸ R C Scheerenberger 1983, s 40

⁹ Ibid. s 27

¹⁰ Pinel, Philippe H: *A Treatise on Insanity*. Cadell and Davies, London 1806, s 40; Pinel, Philippe H: *Traité Médico-Philosophique sur L'Aliénation Mentale, ou la Manie*. Richard, Paris 1802

spontan.¹ Han ansåg att sensorisk deprivation genom bristande sinnesförmågor, omgivningsfaktorer och bristande omvårdnad kunde ha negativ verkan på intelligensutvecklingen. Såväl Pinel som Esquirol hade en relativt negativ uppfattning om förmågan till utveckling hos idioten.

Frågan om *kretinismen* präglade den vetenskapliga diskussionen under första delen av 1800-talet. *Endemisk kretinism* uppträdde i så stor omfattning i Mellaneuropa att försöken att hitta botemedel kom högt upp på den vetenskapliga agendan. Genom så kallade kretinräkningar konstaterades att sjukdomen främst förekom i inre Centraleuropas dalgångar. Oftast användes *kretinism* och *idioti* som synonymer. Kännetecknen på kretinism var bland annat dvärgväxt, struma och nedsatt intelligens. Den första vetenskapliga publikationen om ämnet var Fodérés *Om struma och kretinism*, som publicerades 1792.² Fodéré som var professor i experimentell fysik och kemi, ansåg att sjukdomen orsakades av stillastående och fuktig luft. Efter Fodéré kom en mängd skrifter om kretinism. Med anknytning till Hippokrates teorier om sjukdomar hos barn, främst epilepsi, presenterades en rad *naturliga* orsaker: jordmånen, drickvattnets och luftens kemiska sammansättning samt vindarnas och solljusets inflytande. På 1850-talen kom man orsakssammanhängen på spåren, jodbrist, och började i förebyggande syfte att tillföra joderat salt i födan. Det experimenterades med transplantationer av sköldkörteln och injektioner, på 1890-talet utvecklades sköldkörtelextrakt i tablettform.³ Sjukdomen betecknas i dag *hypothyreos* eller *myxödem* och är orsakad av underproduktion i sköldkörteln. Under fosterstadiet får barnet hormon från modern och är normalt vid födseln. Symtomen börjar framträda efter ett par månader. Behandlingen består av tillförsel av *thyroideahormoner*. Även i dag finns hypothyreos i utvecklingsländer.

Allt fler författare började på olika grunder beskriva olika typer av idioti. Sammanblandning av sjukdomstillstånd var vanlig, Troxler ansåg till exempel att dövstumhet var en form av idioti.⁴ Séguin stod för en teoribildning där idioti sågs som en kombination av kroppsliga, sinnesmässiga och intellektuella brister – sensorisk idioti.⁵

¹ Jean E D Esquirol: *Mental Maladies. Treatise on insanity*, New York 1845/1965.

[*Des Maladies Mentales Considérés sous les Rapports Médical, Hygiénique, et Médico-Legal*. Vol I & II. Meline, Bruxelles 1838]

² Francois Emanuel Fodéré: *Traité du goître et du crétinisme*, Turin 1792

³ Leo Kanner: *Den psykiska utvecklingsstörningen. Vårdens och forskningens historia*, Stockholm 1968, s 77

⁴ Troxler IPV: *Der Cretinismus und seine Formen als endemische Menchenenartung in der Schweiz*, 1836

⁵ Leo Kanner 1968, s 63

Fem biografier

Sinnessjukläkaren Harald Selmer tävlade med Hübertz om tjänsten som överläkare vid det nya hospitalet i Århus. Det blev Selmer som 1852 fick företräde, vilket fick Hübertz att ändra inriktning på sina karriärsträvanden och satsa på idiotområdet. Selmer hade redan 1841 utgivit skriften *Om Psykiatriens Tilstand i Danmark* där han uttryckte stark kritik av tillståndet inom området. Han översatte flera aktuella utländska psykiatriska skrifter till danska och deltog flitigt i den offentliga debatten. 1846 författade han agitationsskriften *Almindelige Grundsætninger for Daarevæsendets Indretning som fast Resultat af Videnskab og Erfaring fremstillet for det større Publikum*. I *Dansk Biografisk Leksikon* tilldelas Selmer epitetet *den danske psykiatris fader*. Vad som gör Selmer förtjänt att räknas bland initiativtagarna till upprättande av idiotskolor är hans tidiga 30-sidiga artikel i tidskriften *Bibliotek for læger* 1851, som han för övrigt var redaktör för: *Om idiotisme og Idiotasyler*.¹ I skriften redovisar han kännedom om idiotanstalter i Frankrike och Tyskland, tillika med nystartade verksamheter i England och Nordamerika. Trots att flera verksamheter var anslutna till asyler för sinnessjuka, ansåg Selmer att den behandling som idioter är i behov av är väsensskild från behandlingen av sinnessjuka.

Carl Ulrik Sondén var den första svenska läkare som behandlade idiotfrågan, i artikeln *Om Idioters uppfostran och undervisning*.² Under tiden 1832–1862 var Sondén först läkare, sedan överläkare vid Danviks hospital och dårhus. 1833–34 företog han en resa genom Danmark, Holland, Belgien, Frankrike och flera tyska stater för att studera kurhospital för sinnessjuka.³ I Paris besökte han idiotskolan vid Bicêtre.⁴ Han var engagerad i Sundhetskolegium från 1849 och medicinalråd 1858–74.⁵ Han såg som sin uppgift att modernisera sinnessjukvården, bland annat genom att i Pinels anda förbjuda bruken av tvångsmedel.⁶ Mot denna bakgrund kritiserade han den svenska sinnessjukvården, och arbetade under lång tid för att upprätta ett nytt hospital i Stockholm som ersättning för det ålderdomliga Danviks hospital. 1961 öppnades Stockholm Hospital som var avsett att arbeta efter de senaste metoderna. Han deltog vid bildandet av tidskriften *Hygiea* och var under många år dess huvudredaktör.⁷

Bakgrunden till Ludvig Dahls skrifter var inventeringar av landets sinnessjuka som företagits med hjälp av landets präster och skollärare 1826–55. 1853

¹ Harald Selmer 1851, s 26–58

² Carl Ulrik Sondén 1857, s 306

³ Herman Hofberg: *Svenskt biografiskt handlexikon*, 1906

⁴ Carl Ulrik Sondén 1857, s 306

⁵ Året efter att han skrev rubricerade artikel

⁶ Herman Hofberg: *Svenskt biografiskt handlexikon* 1906

⁷ Herman Hofberg 1906

företog Dahl en studieresa till sinnessjukanstalter i Tyskland och Frankrike, där han bland annat företog vetenskapliga undersökningar av kretiner. 1856 besökte han anstalter i Danmark, Holland, Belgien och Storbritannien.¹ Dahl var utbildad utomlands, troligen i Tyskland. Syftet med uppföljningen, som företogs med medel från det offentliga, var att korrigera de misstag som kunde ha gjorts av inom området okunniga personer som medverkat vid inventeringarna, samt att skaffa ny kunskap om orsakssammanhang och behandlingsformer. Dahl genomförde sin undersökning 1857–1858 genom personliga besök hos dem som ingick i de tidigare inventeringarna. Vid tidpunkten för undersökningen var Dahl verksam som underläkare vid Gaustad sindsygeasyl i Christiania.² Under flera år var han även verksam som fängelseläkare. I denna studie fokuseras på de aspekter i Dahls rapport som rör idioter. Idioter eller *fjanter*, en folklig beteckning som Dahl även använde, definieras som *saadanne, der lide af en en almindelig Svækkelse eller Mangel paa Udvikling af Forstands-Evnerne*³. Dahl räknar alla former av sinnessjukdom som hjärnåkommor.⁴

Efter utgivningen av skriften gjorde Dahl karriär inom det offentliga sinnessjukväsendet; under 1864–1868 var han verksam vid Indredepartementets medicinalkontor. Mot bakgrund av resultaten av sin undersökning planerade han och startade Rotvoll Asyl vid Trondheim; under 1871–1875 var han överläkare och direktör vid sjukhuset. 1875 blev han utnämnd till medicinaldirektör – en för honom särskilt upprättad befattning inom medicinalväsendet. Dahl var bland initiativtagarna till flera läkarkongresser, såväl skandinaviska som internationella. 1877 blev han hedersdoktor vid Uppsala Universitet. Vid den åttonde internationella läkarkongressen i Köpenhamn 1884 var han vicepresident till lika med hederspresident i sektionen för offentlig medicin och hygien.⁵

Dahl anslöt sig till 1800-talets sociala reformpsykiatri. Beträffande förebyggande arbete talar han om behovet av upplysning och framsteg när det gäller såväl medborgarnas levnadssätt som samhällliga villkor. Nedbrytande sedvänjor måste brytas och omhändertagandet av de sjuka vid anstalterna, med användning av omfattande tvångsmedel, måste radikalt förändras. [...] *de Syge underkastes en ligefrem ødelæggende Behandling [...]*⁶

¹ *Norsk Biografisk Leksikon*, 1926, s 230–231

² Dahl arbetade 1855–1866 som *reservelæge* vid asylen

³ Ludvig Vilhelm Dahl: *Bidrag til Kundskab om de Sinsyge i Norge*, Christiania 1859, s 6

⁴ *Hjernelidelse*, s 73

⁵ *Norsk Biografisk Leksikon* 1926

⁶ Ludvig Vilhelm Dahl: *Bidrag til Kundskab om de Sinsyge i Norge*, Christiania 1859, s 303

Hospitalöverläkaren Ernst Salomon, skrev sin artikel 1869 i den skandinavistiska tidskriften *Nordisk Tidskrift*.¹ 1874 bildade Malmöhus läns landsting en kommitté för upprättande av en idiotanstalt med Salomon som en av dess ledamöter. Landstingsförordningen av 1862 stadgade ett regionalt ansvar för samhällsangelägenheter som bland annat sjukvård. 1877 bildades en styrelse för uppförandet av Malmöhus läns idiotanstalt med Salomon som ordförande; anstalten öppnades 1879 och fick senare namnet Möllevångshemmet. Förutom uppgiften som ordförande var han landstingets inspektör vid anstalten. Salomon avled oväntat 1880, 49 år gammal.² Salomon var inte anstaltens läkare, men hade troligtvis mött idioter i egenskap av hospitalöverläkare. Salomon framhöll i artikeln att knappt hundra idioter vårdades på de svenska hospitalen.

Professorn i psykiatri och överläkaren vid Uppsala Hospital Nils Gustav Kjellberg var den förste läkare i Sverige, som i någon större omfattning intresserade sig för idioter, eller sinnesslöa som var den beteckningen han använde. 1863 disputerade han med avhandlingen *Om sinnessjukdomarnas stadier*, där han dels skilde mellan idioti och kretinism, dels beskrev idioti som en form av hämmad utveckling begränsad till förståndet.³ Med avhandlingen avsåg han att, utifrån objektiva iakttagelser, beskriva sinnessjukdomarnas symptom: *Den som vill lära känna en sjukdom måste se den och jämföra [...]*⁴ Med stöd i litteraturen fann han att sinnessjukdom var en hjärnåkomma, och att det av varje form av sjukdomen fanns spår i hjärnan. Att undersöka detta låg emellertid utanför hans uppgift. Samma år utnämndes han till professor i psykiatri vid universitetskliniken vid Ulleråker i Uppsala. Kjellberg var ledamot i flera kommittéer som förberedde reformer av sinnessjukvården. 1878 förordnades han till Medicinalstyrelsens inspektör för uppfostringsanstalter för sinnesslöa barn.⁵ Han var en av initiativtagarna till *Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård*, (FSBV), och var under ett tjugotal år föreningens ordförande.⁶ I egenskap av föreningens ordförande och Ecklesiastikdepartementet inspektör för sinnesslövården, hade han god insyn och kunde därmed tillgodose de statliga intressena i den framväxande idiotiskolverksamheten. Som ordförande för FSBV företog han flera studieresor till utländska idiotanstalter och deltog även i internationella konferenser

¹ Ernst Salomon: Om anstalter för idioters vård i Norden. *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Litteratur*, Lund 1869

² Lars-Olof Jacobson: *Omsorger i hundra år*, Malmöhus läns landsting 1978

³ Nils Gustav Kjellberg: *Om Sinnessjukdomarnas stadier*, Uppsala 1863, s 11

⁴ Ibid. s 2 f

⁵ L Bergström: N G Kjellberg. En kämpe för en sund mänsklighet. *Svenska Spörsmål*, No 20 1894

⁶ 1869–1893

inom området. Han hade besökt Down i London, och beskriver Earlswood som den fullständigaste idiotanstalt som existerar.¹

1869–1871 publicerade han skriften *Några ord om Idioti och Uppfostringsanstalter för sinnesslöa barn*, som bestod av två delar: *Om idiotins utbredning* och *Om anstalternas uppkomst*.² Idiotfrågan var ett av Kjellbergs många intresseområden med anknytning till psykiatrin. Hans minnestecknare Bergström framhåller att det teoretiska inte var Kjellbergs styrka, utan det praktiska när det gäller administration och förebyggande arbete.³ Hans främsta psykiatriska insats var, enligt Bergström, att han tidigt såg sambandet mellan syfilis och sinnessjukdomen *dementia paralytica*.⁴ Han talade ivrigt om nödvändigheten av att, med hänsyn till elevernas hälsa, reformera skolväsendet och framförde vittgående skolhygieniska synpunkter som bland annat omfattade skolans ämnen, läromedel och lokaler. Han framträdde även med föredrag om psykiatriska skadeverkningar av alkohol och tobak.⁵

Artiklarnas tillkomsthistoria

Under mitten av 1800-talet var idiotfrågan på väg att bli en samhällsfråga; andra områden som berördes var, förutom fattigvården, asylen för sinnessjuka och dövstumskolorna. Det var inom de två sistnämnda områden som en mera samlad kunskap om idioti börjat formeras. I nästa kapitel skall dövstumspedagogerna komma till tals. Det finns skäl att poängtera att läkarna, genom att de stod ensamma i denna fråga, utöver att ta tillvara det mellaneuropeiska arvet, kände ett stort behov av nordiskt samarbete. De utgjorde, som tidigare nämnts, ett nordiskt tankekollektiv med anknytning till ett internationellt psykiatriskt tankekollektiv.

Ett skäl till att frågan nu blev aktuell i Norden var att läkare i England och Nordamerika hade börjat ifrågasätta omhändertagandet av idioter. I England hade sinnessjukvårdreformatorn John Conolly tagit upp frågan; 1846 publicerade han en artikel i den danska *Ugeskrift for Læger*.⁶ I Nordamerika hade Samuel Howe (1801–1876) tagit upp frågan på ett kraftfullt sätt 1848.⁷ Selmer och flera av de nordiska läkarna refererade i sina artiklar till Conollys och Howes insatser.

¹ Nils Gustav Kjellberg: *Några ord om Idioti och Uppfostringsanstalter för Sinnesslöa barn*, 2 *Om vårdanstalternas uppkomst*, Uppsala Läkareförenings Förhandlingar, Bd VI 1870/71, s 23

² *Uppsala Läkareförenings Förhandlingar*, Bd IV 1869; Bd VI 1870/71

³ L Bergström 1894, s 25

⁴ *Ibid.* s 5

⁵ *Ibid.* s 19

⁶ John Conolly: Bemærkninger om nogle franske Hospitaler for Afsindige, *Ugeskrift for læger*, No 7–9 1846

⁷ Samuel Howe: *On the Causes of Idiocy*, Boston 1848

I arbetet med 1858 års svenska sinnessjukstadga hade Sondén verkat för att utsluta idioter från placering på hospital.¹ Så blev det inte, först i nästa stadga 1883 skrevs in att endast *sinnesslöa (idioter)* som var *våldsamme eller opålitlige*, och därför inte kunde beredas ändamålsenlig vård i hemmet, fick placeras på hospital.² Denna skrivning fanns även med i stadgan av 1901.³ Man får tro att arbetet med att avskryva idioter från asylvården för sinnessjuka var en högprioriterad fråga i samtliga nordiska länder.

Med avseende på de sammanhang där artiklarna publicerades, var syftet att nå den medicinska expertisen, säkert med tanke på att påverka utvecklingen inom området. Troligen ansåg läkarna att frågan kunde avskrivas först när det fanns särskilda anstalter för idioter. För att nå en vidare publik publicerades Salomons och Kjellbergs artiklar som särtryck.

Salomon skrev sin artikel med hänvisning till den då pågående insamlingen för upprättandet av en idiotskola som satts i gång av *Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård*, FSBV.⁴ Uppsatsen avslutas med en uppmaning att ge medel till insamlingen för att starta en idiotanstalt för dessa, som han uttryckte sig, *som är beroende av andras förböner för en dräglig levnad*.⁵

För en asylläkare med reformidéer var definitionen av sinnessjukdom en grundläggande fråga, och i detta sammanhang var utskiljningen av idioti av stor vikt. Vidare var det viktigt att läkarnas kompetens blev tillvaratagen. Selmer förespråkade särskilda idiotasyler där även läkaren har en uppgift, utan att därmed påstå att läkaren skulle kunna uträtta så mycket för idioterna.⁶

Sondéns artikel var avsedd att föredragas vid Naturforskarmötet i Christiania 1856, men blev av något skäl ej anmäld, och fick stå över och publicerades i *Hygiea* året därefter.⁷ Sondén framhöll att stora positiva förändringar skett inom sinnessjukvården de senaste 20 åren, där han själv tagit stor del.⁸ Sondén ansåg att det nu var dags att fästa uppmärksamheten på *särskilda skolor eller uppfostringsanstalter för svagsinta barn eller s. k. idioter*.⁹

¹ Kongl. Maj:ts nådiga Stadga angående sinnessjukes behandling och vård, 5 mars 1858

² Kongl. Maj:ts nådiga Stadga angående anstalter för sinnessjuka, 2 november 1883

³ Kongl. Maj:ts förnyade nåd. Stadga d. 14 juni 1901, ang sinnessjuka

⁴ Ernst Salomon: Om anstalter för idioters vård i Norden. *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Litteratur*, Lund 1869, s 50–72

⁵ Ibid. s 72

⁶ Harald Selmer 1851, s 56

⁷ Carl Ulrik Sondén 1857, s 21

⁸ 1861 öppnades, på Sondéns initiativ, Stockholms Hospital, populärt kallat Konradsberg efter områdets tidigare besittare

⁹ Carl Ulrik Sondén 1857, s 300

Han menade att frågan, liksom sinnessjukvården, borde vara en statsangelägenhet. Frågan var av stor principiell betydelse, eftersom idioterna var en belastning vid *sinnessjukes kuranstalter*:

[...] långsamt bortdöende, att ej säga lefvande förmultnande sängliggare, eller åtminstone osnygge, alltid obehaglige snyltgäster [...]¹

Sondén avsåg att genom sin artikel att avskilja idioterna från de sinnessjuka, och föreslog en gemensam nordisk beteckning: *svagsinta*.²

Även Salomons motiv för att skriva artikeln förefaller vara den belastning som han ansåg idioterna vara på hospitalen där de *trängas om platserna* och uppfattas som *främmande gäster*.³

Selmer och Dahl förefaller inte ha engagerat sig ytterligare i idiotfrågan utöver publiceringen av sina artiklar. Salomon och Kjellberg skrev sina artiklar med anknytning till Föreningen för Sinnesslöa Barns Vårds insamlingar. Såväl Sondén som Salomon var medlemmar vid upprättandet av föreningen.⁴ För Salomon och Kjellbergs vidkommande kom det att handla om livslånga engagemang – om än av mera administrativ än medicinsk karaktär. Salomon som ordförande i styrelsen för Möllevångshemmet, Kjellberg som ordförande i FSBV, tillika med Medicinalstyrelsens inspektör av skolanstalterna för sinnesslöa. Kjellbergs artikel, liksom övriga artiklar som han publicerade i Uppsala Läkareförenings handlingar, utgavs samtidigt som särtryck till stöd för FSBV. Vid bildandet av föreningen var tre syskon Kjellberg medlemmar: N G med fru, Adolf med fru, samt Elisabeth, fröken. Anton Kjellberg blev föreningens första läkare.⁵ Att Kjellberg var personligt engagerad i frågan omvittnar det faktum att han vid sin död testamenterade samtliga av sina fastigheter i Uppsala till föreningens arbetshem Rickomberga.⁶ Det finns anledning att ställa sig frågan om det i släkten Kjellberg fanns något barn som var i behov av omsorg vid sinnesslöskola.

I den första årsberättelsen för FSBV anges, som ett motiv för brådskande byggnad av sinnesslöanstalter, att kommande stadga för hospitalen begränsar inskrivning av idioter till sådana *som till följd av sinnessjukdom kunna anses för samhällets lugn vådliga*.⁷

¹ Ibid. s 300

² Ibid. s 301

³ Ibid. s 51

⁴ *Berättelse och redovisning till Föreningen för sinnesslöa barns vård*, 1871, s 39 ff

⁵ Ibid. 1870, 1871

⁶ Erik Montell: *Sävstaholmsföreningen*, Stockholm 1982, s 30

⁷ *Berättelse och redovisning till Föreningen för sinnesslöa barns vård*, 1870, s 3

Terminologi

Läkarna knyter an till äldre folkliga beteckningar, som *ffjols*, *ffjanter* och *fånar*. Som professionell beteckning använder samtliga Esquirols beteckning *idioti* eller det latinska *idiotismus*. Att Sondén, Salomon och Kjellberg har ambitionen att normalisera, eller skapa nya nordiska begrepp, får tolkas som att de anser att behandling av idioter inte enbart är en uppgift för läkare. Sondén föreslår *svagsinta barn* som ett gemensamt nordiskt begrepp. I begreppet svagsint lägger han, inspirerad av Séguins terminologi, en mer eller mindre allmän svaghet eller bristande utveckling av de kroppsliga organen och själsförmögenheterna.¹ Salomon använder begreppet *ofullkomne*, som han indelar i *sinneströga (mindre vetande)*, *sinnesslöa (halfidioter)* och *fånar (helidioter)*.² De sinneströga benämner han även *efterblivna*. Det är främst de sinnesslöa och fånarna som behöver anstaltsvård. I prefixet *sinn* lägger han, liksom ovannämnda, brister i fysiska förmågor och sinnesförmågor.

Kjellberg talar i sin artikel genomgående om *idioti*, trots att han använder *sinnesslö* i rubriken. Kanske på grund av att han riktade sig till läkare.³ I FSBV:s första årsberättelse 1870 används beteckningen *sinnesslö* med tillägget: *eller som de vanligen kallas Idioter*.⁴ I officiella handlingar 1878 används båda begreppen, medan *sinnesslö* anses överordnat.⁵ Det är troligt att FSBV och Kjellberg, med prefixet *sinn*, inte hänvisade till övriga fysiska förmågor och sinnesförmågor - utan enbart till den psykiska, det vill säga den intellektuella förmågan. Detta kan jämföras med utvecklingen av begreppen i Danmark och Norge, *aandssvag*. Det kan här vara värt att poängtera att medan *idiot* härrör från den franska traditionen, så härrör prefixet *sinn* från den tyska. *Schwachsinn* innebär den lindrigare graden av *idioti*, *blödsinn* den grövre.⁶ Enligt Svenska Akademiens ordbok har *sinne* en fornordisk innebörd – förstånd.

¹ Carl Ulrik Sondén 1857

² Ernst Salomon: Om anstalter för idioters vård i Norden. *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Litteratur*, Lund 1869, s 50–72

³ Nils Gustav Kjellberg: *Några ord om Idioti och Uppfostringsanstalter för Sinnesslöa barn*, 2 *Om vårdanstalternas uppkomst*, Uppsala Läkareförenings Förhandlingar, Bd VI 1870/71, s 50 f

⁴ *Berättelse och redovisning till Föreningen för sinnesslöa barns vård*, 1870, s 3

⁵ Medicinalstyrelsen: *Medicinalförfattningar 1877–1882*, s 50

⁶ Walter Marle: *Guttmanns Medizinische Terminologie*, Berlin 1932

Referenser

I dessa tidiga artiklar refereras i huvudsak till Séguin, Guggenbühl och Saegert, men det finns ytterligare mera perifera referenser.

Selmer skisserar, mot en bakgrund av redovisade erfarenheter av ovan nämnda, en modell för uppfostran och behandling.

Sondén refererar i sin artikel till Esquirol, Séguin, Guggenbühl, Saegert, samt danskarna Eschricht och Hübertz, förutom till skolanstalter i England och Amerika. Han anger att han besökt idiotskolan på Bicêtre.

Dahl diskuterar åsikter som framförts av Esquirol, Guggenbühl och Hübertz, han har kritiska och självständiga synpunkter på samtliga. Beträffande kretinism refererar han flitigt till den tyska patologen Rudolf Virchow som var anhängare av miasmateorin.¹

Salomon refererar till Séguin, men det är osäkert om han hade läst Séguins skrift, eftersom han inte refererar direkt till denna. Han känner väl till Eschricht, bland annat i svensk översättning. Eschricht som var varm anhängare av Séguin har i flera skrifter beskrivit hans arbetssätt, och troligtvis hade Salomon inhämtat sina kunskaper om Séguin däriifrån. Oftast refererar han till sådant som var Eschrichts käpphästar: idiotens behov av olika former av sinnesstimulans, föreståndarens, eller snarare föreståndarinnans, egenskaper och epileptikers menliga inverkan på idioter. Det förefaller heller inte som om han besökt Gamle Bakkehus vid Köpenhamn och Emanuella Carlbecks skolanstalt i Skövde, utan refererar till anstalternas årsberättelser, och återger fallbeskrivningar däriifrån – inga egna beskrivningar förekommer. Beträffande läkarnas referenser till varandra refererar Dahl till Selmer, Salomon till Kjellberg. Selmer och Kjellberg refererar till den engelska sjuksjukvårdreformatorn John Conolly.

Kjellberg tar utgångspunkt i den mellaneuropeiska litteraturen i kretinfrågan, men distanserar sig i förhållande till denna. Han refererar till Séguin, Guggenbühl och Saegert.

Såväl Dahl som Sondén nämner det nystartade försöket med en idiotanstalt i Danmark. Dahl varnar för att förlita sig på privata initiativ – underförstått som i Danmark.

Salomon refererar till Duurloos verksamhet vid Gamle Bakkehus, han återger från årsberättelsen grunderna i pedagogiken och flera elevbeskrivningar. I referensen till Emanuella Carlbecks anstalt återger han namnen på de första åtta barnen. Även Kjellberg refererar till Carlbecks verksamhet i Skövde.

¹ Rudolf Virchow: *Ueber [sic] den Cretinismus*, 1851

Ställningstaganden

Definition

Med stöd hos Esquirol såg Selmer idioti som ett tillstånd som inte tillåtit den psykiska förmågan¹ att utvecklas normalt. Han stödjer Séguins och Saegerts betoning av kopplingen till fysiska och sinnesmässiga funktioner och definierar svagsinhet som ett tillstånd där barnet redan från födelsen uppvisar allmän svaghet eller bristande utveckling av de kroppsliga organen och själsförmögenheterna. Med stöd av Esquirol framhåller han att det vid idioti ofta förekommer någon form av bildningsfel i kraniet. Han beskrev flera former av mikrocefali.²

Dahl inleder sin artikel med att definiera idioti som bristande utveckling av hjärnan, ofta kombinerad med avvikande utveckling av kroppen. Han menar att idioten, ytligt sätt, har en normal kroppsutveckling, men att man vid en noggrann undersökning finner att nästan alla har någon form av brist i den kroppsliga utvecklingen.³ Han förefaller emellertid inte anse att de kroppsliga bristerna hade ett direkt samband med idiotin.

Salomon refererar till Kjellbergs definition av idioti, det vill säga att förstörelseprocessen hos idioten var begränsad till hjärnan och dess höljen.⁴ Först med Kjellberg begränsas idiotin till den intellektuella utvecklingen. I sin avhandling beskriver han två former av hämmad utveckling, *idiotia* och *cretinismus*.⁵ Vid idioti är hjärnans utveckling hämmad, förståndsformögenheterna är mer eller mindre begränsade, medan den övriga organismen är normalt bildad. Vid kretinism är organismen i sin helhet outvecklad sedan småbarnsåldern. Han har även en annan förklaring än de övriga till den ofta förekommande kopplingen mellan idioti och sinnesförmågor:

Hjernen vars nutritiva lif genom den lokala sjukdomsprocessen blifvit rubbadt, utvecklar sig abnormt och ofullständigt, under det organismen i öfrigt lyder nydannelsens fastställda lagar, så framt ej den cerebrala defecten är så betydlig, att den jemväl återverkar på kroppsutvecklingen i öfrigt.⁶

Framträdelser

Selmer framhåller att man finner bildningsfel i kraniet, såväl stora som små kranier, och deformerade skallar hos vissa idioter, men tycker inte att mätning av huvudformen är en framkomlig väg inom diagnostiken.⁷ Beträffande yttre kännetecken finner han inte att dessa är enhetliga, men uppehåller sig

¹ Aandsevnerne

² Harald Selmer 1851, s 26–29

³ Ludvig Vilhelm Dahl 1866, s 235, 245

⁴ Nils Gustav Kjellberg 1869

⁵ Nils Gustav Kjellberg 1863, s 11

⁶ Nils Gustav Kjellberg 1869, s 11

⁷ Harald Selmer 1851, s 30

vid blick, rörelsemönster, röst och känslouttryck. Det kan handla om en oförmåga att fixera blicken, eller en död blick. Han har observerat en bristfällig såväl grov- som finmotorik, med bland annat osäker gång och ättsvårigheter som konsekvenser. Ofta utvecklar idioten stereotypa rörelser, vaggande av kroppen och säregna rörelser med händerna, även stereotypa ljudliga uttryck förekommer. Överhuvudtaget är artikulationen bristfällig – ibland finns en frapperande likhet med *dyrestemmer*.¹ Han har observerat två motsatta psykiska tillstånd, slöhet och oro. Beträffande de känslomässiga uttrycken finner han såväl *otidig ömhet* som *otidig råhet*.²

Sondén lägger vikt vid huvudformen. Huvuden beskrivs som mycket små eller mycket stora. Ansiktsuttrycken är grinande, buttert eller smilande – munnen bred, gapande, dreglande – blicken oroligt eller stirrande utan liv. Vidare beskrivs lemmarna utvecklade eller missbildade, därigenom är gången osäker och vacklande.³

Salomon lämnar detaljerade beskrivningar av såväl halvidioterna, det vill säga de sinnesslöa som helidioterna:

Deras (halvidioternas) hufvud är missbildadt, antingen för stort eller för litet; bakhuvudet litet och tillplattat i jämförelse med ansigtet, hvars drag är regelbundna; pannan låg och bakåtslutande; ögonen ostadiga; läpparna tjocka. Huden är tjock och skrovlig. Deras armar och ben äro icke i proportion med den öfriga kroppen. Näsröten är bred. De sinnesslöa idioterna äro glupska och osnygga. Deras sinnen äro ofullkomliga.⁴

Beträffande helidioterna skriver han:

Det är intressant att iakttaga dessa automatens åtbörder. Några fortsätta med att balancera kroppen på vissa enformiga sätt under utstötandet av entoniga läten. Andra ruska ständigt på hufvudet; slicka fingrarna; sammanslå händerna, stöta sig mot väggen; blåsa med munnen o.s.v.

Hufvudets storlek är antingen öfver eller under det rätta måttet. Munnen är uppfylld av saliv och under densamma rinner ständigt drägel. Öronen är spetsiga och illa fästade vid hufvudet. Håren äro borstartade; skägget saknas. Hufvudet hålles framåtlutadt. Huden är skrynklig och missfärgad; samt afsondrar en illaluktande smörja.

Ansiktsuttrycket förenar barndomens och ålderdomens drag, så att det alltid är svårt att efter utseendet bedöma automatens ålder. Hela fysiomin bär pregel af psykisk nullitet.⁵

¹ Ibid. s 33

² Ibid. s 31–39

³ Carl Ulrik Sondén 1857, s 302

⁴ Ernst Salomon: Om anstalter för idioters vård i Norden. *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Litteratur*, Lund 1869, s 53

⁵ Ibid. s 54

Varken Dahl eller Kjellberg gör några beskrivningar av idiotens yttre egenskaper, utan fokuserar den bristfälliga intellektuella utvecklingen.

Orsaker

Beträffande idiotins orsak, så hävdar Selmer att sjukdomen inte alltid är medfödd, utan även kan orsakas av senare hjärnskador. I detta sammanhang stöder han sig på Saegert som anser att idiotismen ofta är en följd av andra sjukdomar och hjärnskador i den tidiga barnåldern.¹ Selmer stödjer såväl Séguins som Saegerts betoning av kopplingen till fysiologiska funktioner som rörelseförmåga, syn och hörsel. Han anser dock att *Aarsagerne till Idiotismen ligge meget i det Dunkle*.² Han är inte främmande för att moderns sinnesrörelser under graviditeten, eller modersmjölken hos liderliga och drickfälliga kvinnor, eller att hög ålder hos fadern eller alkoholpåverkan under befruktningen kunde vara en orsak till utvecklingen av idioti. Han spekulerar även i att det kan ske en viss *Udtømmelse af Naturens Produktivitet*.³ Med det menar han att när en kvinna föder många barn med korta mellanrum, är det inte orimligt att föreställa sig att naturen inte mäktar att varje gång framställa friska barn. Han varnar dock för att blanda samman ofta förekommande yttre förhållanden med de egentliga orsakerna. Liksom Hübertz ansåg Selmer att miljömässiga förhållanden vara betydelsefulla, men utan att söka idiotins orsak i balneologiska faktorer. Sondén uttalar sig inte om etiologin. Dahl menade att det inte finns en enda orsak till uppkomsten av idioti, utan att det finns flera samverkande eller även separata orsaker.⁴ Huvudorsakerna till alla former för sinnessjukdom, även idioti, är enligt Dahl arv, ofta förstärkt genom nära släktskap mellan makar, samt missbruk av alkohol. Han ansåg att alkoholmissbruk dels kunde skada fostret under graviditeten, dels att missbruk som regel ledde till sociala förhållanden som alstrade dessa sjukdomar.

I skriften redovisas studier av släkter där dessa faktorer anses spela en stor roll.⁵ Den ärftliga egenskapen ger inte endast upphov till egentlig sinnessjukdom och idioti, utan till en rad andra åkommor, som till exempel epilepsi, tuberkulos, dövstumhet, albinism och spetälska. Dahl ansåg emellertid inte att tät förekomst av dessa åkommor nödvändigtvis beror på arv, utan de kan även bero på en rad andra sociala och samhällsliga orsaker, det vill säga miljömässiga orsaker. Han talar heller inte i så kallade rasbiologiska termer. Han beskriver till exempel en tattarsläkt, där så gott som samtliga har någon av dessa åkommor, men menar att detta mycket väl kan bero på deras lev-

¹ Harald Selmer 1851, s 37 f

² Ibid. s 38

³ Ibid

⁴ Ludvig Vilhelm Dahl 1859

⁵ Ibid. s 76 ff

nadssätt under mycket svåra förhållanden. Han menar ändå att det över tid kan bildas degenerativ ärftlighet i en släkt.

Beträffande idioti beskriver Dahl främst andra sjukdomar som han påträffat hos idioter, till exempel epilepsi, hydrocefali, mikrocefali, epilepsi och förlamning, men han ser inte dessa som orsaker till idioti. Han nämner även några särskilda orsaker som förefaller ha mera direkt inverkan på utvecklingen av idioti. Några orsaker har förankring i folkmedicinsk tro, till exempel att kvinnan blivit skrämdd av något under graviditeten, eller att hon erfarit en svår sorg. Andra orsaker är av social karaktär, till exempel nöd, fattigdom och svält. Åter andra har en kulturell innebörd, till exempel i vissa isolerade delar av landet, sedvänjan att linda barnets huvud, eller felaktig föda. Några orsaker härleder han ur misshandel av kvinnan under graviditeten, skador under förlossningen eller slag eller fall där barnets huvud skadats. I dessa sammanhang framhåller Dahl de svåra geografiska och ekonomiska förhållanden som många innevånare i landet lever under.

I en senare artikel *Idioti och Kretinisme* som bygger på observationer i så kallade kretinområden i Tyskland, framhåller Dahl att idioti och kretinism är två olika tillstånd och avvisar att det finns någon form av icke endemisk kretinism.¹ Han provar samliga hypoteser om kretinismens orsak, och finner de flesta ogiltiga utom eventuellt miasmahypotesen. Han håller för rimligt att kretinism bland annat uppkommer genom ohygieniska bostäder i fuktiga, ofta översvämmade områden. För övrigt tror han att orsakssammanhangen är sammansatta.

Salomon anser att alla personer som inte är *sinnnesfriska* omfattas av benämningen sinnessjuka, så även idioterna.² Han delar in idioterna, *de ofullkomne* i tre kategorier: *sinneströga*, *sinnesslöa* och *fånar*. De sinneströga, mindre vetande, skiljer sig kroppsligen föga från andra människor, utom beträffande förmågan att tänka och vilja. Han använder även begreppen *sena* eller *efterblivna barn*.³ Utan särskilda åtgärder kan de inte tillnärmelsevis nå samma kunskaps- och färdighetsnivå som andra. Deras sinnen äger mindre skärpa, men är fullt användbara. Deras bristande förmåga härrör från svårigheten att uppfatta:

De sakna urskiljning och taga skämtsamma saker allvarsamt, under det att de skratta åt sorgliga förhållanden. Deras minne är föga verksamt och pålitligt; deras vilja utan kraft; de kunna till en viss grad sammanfatta och jmföra förhållanden, men de kunna ej höja sig till allmänna och abstrakta begrepp.⁴

¹ Ludvig Vihelm Dahl: *Idioti og Kretinisme. Norsk Magazin for Lægevidenskaben*. Tyvende Bind, Christiania 1866

² Ernst Salomon 1869, s 50 ff

³ Ibid. s 53. Salomon refererar till fransk litteratur genom att sätta *enfants arriérés* inom parentes.

⁴ Ibid.

De sinneströga, halvdioterna har en ursprunglig slöhet i hjärnan, och kan omöjligt varda människor med förmåga till en någorlunda fri tillvaro. De omfattas av ett flertal fysiska avvikelser. Sinnena är ofullkomligt utvecklade. Talförmågan och ordförrådet äro högst inskränkta; omdömesförmågan saknas alldeles.¹

När det gäller fånarna, eller helidioterna, så utmärks de, enligt Salomon, av *en fullkomlig frånvaro av intelligens, moralisk känsla och instinkt, beroende på ursprungligt fel i skelettbildningen*.² Han anser att ett av de viktigaste kännetecknen på helidioti är brist på språk:

[...] högsta gradens idioter göra aldrig försök att tala; de lida af idiotisk stumhet, hvilken härrör af brist på tankar, och är till sin natur något helt annat än döfstumheten.³

Salomon anser att det vid sinnesslöhet rör sig om en ursprunglig svaghet i hjärnan, medan det vid fullständig idiotism rör sig om ett ursprungligt fel i hela skelettet.⁴

Kjellberg uttalar sig inte om orsakerna till idioti utöver att den degenerativa processen i hjärnan avslutas under fosterstadiet, eller under de första fyra åren. Senare utvecklas de intellektuella förmågorna abnormt, medan kroppsutvecklingen i övrigt är normal.⁵ I sin andra artikel aviserar han en kommande publikation: *Om idiotiens orsaker och de vanligaste former, hvarunder densamma uppträder*, men någon sådan artikel har inte tryckts i Uppsala Läkarförenings Förhandlingar.⁶ I ett referat från en konferens i Tyskland 1874 till Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård, anger Kjellberg, med referens till Morels teoribildning, att det orsakssammanhang som är rådande bland de vetenskapsmän som sysslar med frågan, och som han själv finner rimligt, är att:

[...] denne degeneration endast kunde utbildas sig under inflytande af en sjuklig process, antigen såsom följd af ett ärftligt anlag, eller genom en hjernsjukdom under fosterlivet eller kort efter födelsen. För den defekta hjernan återstår duglighet för vissa förrättningar, men andra hafva gått förlorade, och disposition kvarstår jemväl för ytterligare sjukdomsprocesser.⁷

Bot eller bättring?

Selmer ansåg inte idiotismen vara ett absolut obotligt tillstånd, men han talar i detta sammanhang snarare om *opdragelighed* än om *hælbredilighed*.⁸ Han

¹ Ibid. s 54

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Ibid. s 53 f

⁵ Nils Gustav Kjellberg 1869, s 11

⁶ Nils Gustav Kjellberg 1870/71, s 30

⁷ *Berättelse och redovisning till Föreningen för sinnesslöa barns vård*, 1875, s 47 f

⁸ Harald Selmer 1851, s 54

anser att frågan om bot har liten praktisk betydelse, eftersom man inte är benägen att uppge hoppet om förbättring förrän motsatsen är vetenskaplig bevisad.

Han anser att den prognostiska kunskapen är mycket osäker och att en ändamålsenlig omsorg kan få många att i hög grad förbättras.¹

Det er ved Erfaringen noksom godtgjort, at naar en passende Behandling og Opdragelse anvendes, kan en ikke ringe Del av Idioterne udvikles meget. Mange kunne endog blive ganske brugbare for Samfundet, Flere komme till at føre en menneskelig Tilværelse i Stedet for en dyrisk, og Alle blive delaktige i Goder som den forsømte Idiot ikke kjender.²

Sondén förväntar sig begränsade resultat av insatserna, för en del förbättring och relativ omskapning, för alla förbättrade levnadsförhållanden.³

Dahl varnar för stora förväntningar beträffande möjligheterna till bot och utbildning:

Jeg tror ikke, at man maa gjøre sig for store Forventninger om dem i den første Egenskab, men blot betragte dem som Steder, hvor disse Ulykkelige, befriede fra de hjemlige Forholds ofte skadelige Indflydelser, under deres Opvæxt kunne finde den kyndige Pleie, som dees sædvanlig svagelige Legemer tiltrænge, paa samme tid som deres Aand modtager den størst mulige Udvikling.⁴

Salomon anser att idioti, i egentlig mening, inte kan kureras. Konsekvenserna av den lindrigare formen av idioti kan minskas, men dock inte hävas helt och hållet. De sinneströga kan genom en särskild anpassad uppfostran och undervisning:

[...] i lyckligaste fall bringas därhän att de kunna bli tjänliga biträden i hvardagslivets underordnade bestyr. Halvidioterna kunna inöfvas till vissa mekaniska grepp och sysselsättningar, hvarigenom de kunna i någon mån motaga en dresyr med hänsyn till deras personliga snygghet.⁵

Kjellberg hade heller inte så höga förväntningar, det handlade i första hand om att värna släktet mot faran för psykiskt och intellektuellt förfall, därefter att vårda dem som icke kunna *hjälpa sig sjelfva*. I vissa individuella fall kunde man ha förhoppningen om att någon kunde räddas.⁶ Han framhöll att många hade lämnat idiotanstalterna med högre moral, friare intelligens och större arbetsduglighet.⁷

¹ Ibid. s 42

² Ibid. s 40

³ Carl Ulrik Sondén 1857, s 307

⁴ Ludvig Vilhelm Dahl 1859, s 305

⁵ Ernst Salomon 1869, s 55

⁶ Nils Gustav Kjellberg 1869, s 3

⁷ Nils Gustav Kjellberg 1870/71, s 29

Vad bör göras?

Selmer skisserar, mot en bakgrund av redovisade erfarenheter av Séguin, Guggenbühl och Saegert, en modell för uppfostran och behandling av idioter:

Særegne Idiotasyler, med særegne Bygninger, særegne Læger, særegne Lærere og særegne Helbredelses og Opdragelsesapparater [...]¹

Han uttryckte kritiska synpunkter på att Saegerts skola låg i stadsbebyggelse mitt i Berlin. Idioten bör behandlas på landet, med stränga krav på vanliga sanitära anordningar. Idioten bör så långt som möjligt ställas i ett nära förhållande till naturen. Det komplicerade stadslivet gör det svårt för honom att få en riktig föreställning om saker och ting, eftersom han har svårt för abstrakt tänkande. Bostaden måste inrättas så att han varken kommer till skada själv eller riskerar att skada andra.²

Beträffande idioterna berättar Dahl att relativt välsituerade föräldrar ställt krav om att antingen måste asylerna mottaga flera av dessa barn eller så måste särskilda inrättningar bildas. Han pekar på de erfarenheter som gjorts i Danmark genom bildandet av en anstalt.³ En sådan inrättning bör dock vara en statlig angelägenhet och inte förlitas på vare sig privat spekulation eller människokärlek. Dahl föreslår att en sådan inrättning, till att börja med kombinerades med en anstalt för döva.⁴

I Uppsala Läkareförenings Förhandlingar skriver Kjellberg, beträffande idioter, i en uppsats om skolans komplettering av hemmen för att ivarata barns psykiska hälsa:

[...] sådana barn måste i regel afskiljas från de öfriga för att på ett särskildt sätt behandlas och uppfostras. Något afsende på naturanomalierna behöfver man sålunda ej fästa inom de allmänna skolorna.⁵

Samtliga läkare förespråkade särskiljande av de idiotiska barnen från såväl familjen som den allmänna skolan.

Pedagogiken

Selmer talar om vikten av tidig stimulans för hindra utvecklingen av allt grövre idioti, det gäller att lära barnet att artikulera, väcka dess uppmärksamhet och se skillnad mellan föremål. Före ettårsåldern kan man enligt

¹ Harald Selmer 1851, s 57

² Ibid. s 44, 50

³ Gamle Bakkehus

⁴ Vid den här tidpunkten leddes Gamle Bakkehus av dövstumpepedagogen Duurloo. I Tyskland ledde Saegert en dövstumskola samt en privat enhet för idiotiska barn.

⁵ Nils Gustav Kjellberg: *Om våra skolors inflytande på Ungdomens Helse och Utveckling*, Uppsala Läkareförenings Förhandlingar 1873

Selmer dock inte avgöra om ett barn är idiotiskt. Han refererar Séguins huvudprinciper för uppfostran av idioter: Systematisk träning av alla kroppens muskler, sinnen och intellektuella förmågor för att knyta honom till omvärlden. Dessutom olika former för bad och en näringsrik diet. Detta arbete kräver en sådan konsekvens att det är omöjligt att genomföra i ett privat hem.¹ Selmer framhåller att även andra, som Guggenbühl, Saegert med flera har lämnat viktiga bidrag till idiotpedagogiken.

Dahl ansåg att dövstumslärare borde stå för pedagogiken.²

Även Sondén hänvisar till Séguins träningsprogram.³ Han betonar dock i större grad än de övriga inslagen av den moraliska behandlingen (moral treatment), det vill säga ett strukturerat system för att skapa ordning, lydnad och arbetsamhet. Han betecknar dock Séguins metod för fysisk och moralisk *exercis*.

Salomon gör en omfattande genomgång av Séguins pedagogik, även kompletterad med Eschrichts synpunkter på denna, och exempel från idiotskolan i Haag. Han refererar även till Frøbels småbarnspedagogik.⁴

Kjellberg som är starkt kritisk till pedagogiken i den allmänna skolan, framhåller idiotskolans pedagoger som mönstergilla. Han framhåller särskilt vikten av att göra undervisningen till en tillfredsställande istället för en plågsam sysselsättning, och hoppas att idiotskolorna skall återverka på den allmänna uppfostringsmetoden.⁵ Han ansåg att även psykologerna hade något att lära vid idiotanstalterna.

Läkarens uppgift

Selmer föreslår en rad hygienistiska insatser beträffande anstalten: Rikligt med ljus, luft och värme, god plats att röra sig utan att skadas.⁶ Han har synpunkter beträffande klädseln som skulle vara bekväm och varm, med hänsynstagande dels till renligheten, dels till förebyggande av onani. Av mera strikt medicinska behandlingsmetoder nämner han bad och diet. Selmer varnar emellertid för tron att läkaren kan uträtta särskilt mycket för idioten.⁷ Men han ansåg ändå att behandling av idioter var en uppgift för läkare. Han stödde sig framför allt på Saegert som hävdade att medicinsk behandling ofta måste föregå den egentliga uppfostran, eftersom idioti är ett så genomgripande patologiskt tillstånd att patienten även i somatiskt hänseende måste ägnas stor medicinsk inriktad uppmärksamhet.⁸ Séguins betoning av pedago-

¹ Harald Selmer 1851, s 43–45

² Ludvig Vilhelm Dahl 1859, s 305

³ Carl Ulrik Sondén 1857, s 304–305

⁴ Ernst Salomon 1869, s 55–59

⁵ Nils Gustav Kjellberg: *Om vårdanstalternas uppkomst*, Uppsala Läkareförenings Förhandlingar, Bd VI 1870/71, s 29 f

⁶ Harald Selmer 1851, s 44 f

⁷ Ibid. s 56

⁸ Harald Selmer 1851, s 50–54

gen framför läkaren finner han grundad, dels i att Séguin själv inte var läkare, dels i en på personliga omständigheter grundad ovilja mot läkarkåren.¹ Han menade dock att man skulle akta sig för att se idiotupppfostran främst som en uppgift för läkare.

Dahl skisserar på en modell där idiotanstalten kombineras med en inrättning för dövstumma. Läkarens uppgift begränsas till omsorgen om deras kroppsliga tillstånd.²

Sondén ansåg att vården av de svagsinta är lika mycket en psykiatrisk som en pedagogisk uppgift.³ Salomon ser idiotupppfostran främst som en uppgift för pedagogen, anstalterna bör inte mottaga barn med kroppsliga defekter eller epileptiker.⁴

Kjellberg ansåg att läkaren hade en viktig uppgift, särskilt vid de större anstalterna, genom jämförande undersökningar i skolrummet och på lekplatserna, *äfven någon gång på obductionbordet: [...] studiet af hjernans funktioner [är] av stor betydelse.*⁵

Utveckling av en tankestil

Det framgår av ovanstående att de fem läkarna som beskrivits, i hög grad refererade till samma personer, kände till varandra och hade vissa grundläggande, gemensamma idéer. Bland annat såg de som sin uppgift att påskynda tillkomsten av idiotanstalter eftersom de ansåg att idioter inte hörde hemma på hospitalen. Samtliga läkare ansåg att skapande av idiotanstalter är en uppgift för samhället, liksom detta redan var fallet för sinnessjuka, blinda och dövstumma. Man kan se deras artiklar som en tillitsfull diskussion inom ett tankekollektiv. Läkarna refererar till varandra, men artiklarna följs inte upp genom kritiska eller positiva kommentarer, av de andra inom kollektivet. De behandlar de frågeställningar som var aktuella inom psykiatrin, men hade de samma åsikter? I det följande skall denna fråga försöka besvaras. En annan fråga är om man kan skönja någon utveckling av tankestilen. Klarast ser man utvecklingen vid jämförande med tänkandet hos de tre grundarna. Samtliga, utom i viss mån Dahl, avvisar Guggenbühls balneologiska föreställningar beträffande orsak och botemedel, dock framförs hygienistiska idéer om skapande av goda levnadsförhållanden. Kretinfrågan avfördes från agendan, främst genom Kjellbergs försorg. Däremot lever Guggenbühls anstaltstänkande kvar i artiklarna. Flera kritiserar Séguins fysiologiska träningspedagogik som de anser vara en extrem form av dressyr. Den pedago-

¹ Séguin var dock medicinstuderande. Han slutförde sin läkarutbildning efter flyttningen till Amerika.

² Ludvig Vilhelm Dahl 1859, s 305

³ Carl Ulrik Sondén 1857, s 300

⁴ Ernst Salomon 1869, s 60

⁵ Nils Gustav Kjellberg 1870/71, s 29

giska helhetsmodellen, som är grundläggande hos Guggenbühl, Séguin och Saegert förs vidare, dock utan att utvecklas. Läkarens roll var självklar hos Guggenbühl med hans medicinska insatser i form av balneologi, kemoterapi, magnetism etcetera; Séguin förlitade sig på den fysiologiska medicinen och psykiatrin i form av *moral treatment*. De fem nordiska läkarna ser ingen så självklar läkarroll. Det talas dock i vaga ordalag om framtida forskning.

Beträffande orsakssammanhagen presenteras inget som inte fanns med hos Séguin och Saegert, dock framförs allt klarare att det rör sig om en av skilda orsaker och mer eller mindre djupgående skada i hjärnan. De beskriver ett spektrum av orsaker till skadan: arv, miljö, degeneration, fysiska skador, alkoholmissbruk hos föräldrarna etcetera.

De flesta av läkarnas definitioner av idioti omfattar, liksom hos Séguin, såväl intellektuell som fysisk oförmåga. Kjellberg är ensam om att se nedsatt förstånd och andra funktionsnedsättningar som åtskilda. Eftersom han är bland de senare som publicerar sin artikel kan det uppfattas som en utveckling av tankestilen inom kollektivet.

Idiotins framträdelserformer beskrivs som mycket divergerande; överaktivitet eller slöhet, stort huvud eller litet huvud etcetera, utan att beskriva individerna som representanter för skilda former för åkomman. Däremot blir det efter hand allt klarare att man ser två olika former för idioti som får konsekvenser för det framtida omhändertagandet. Det talas om hel- och halvidioter; ibland används idioti endast om den svårare formen, ibland även kretin om dessa. De tenderar att beteckna den lindrigare formen för sinnesslöhet och liknande begrepp.

Ingen av läkarna tror att idioti kan botas, dock kan en avsevärd förbättring ske genom främst pedagogiska insatser i särskilda anstalter. Det blir allt klarare att det behövs två olika former av anstalter, en skolmässig för de sinnesslöa och en med inriktning på omhändertagande för helidioterna.

Läkarnas egna bidrag är som nämnts en öppen fråga. Man tror dock att det finns uppgifter för särskilda idiotläkare. Artiklarna publicerades under en period av 20 år i tre nordiska länder. De svenska läkarna Kjellberg och Salomon var de enda som gjorde ytterligare insatser inom området, Salomon som ordförande och inspektör för Malmöhus landstings idiotanstalt fram till sin död 1880, Kjellberg som ordförande i Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård och Medicinalstyrelsens inspektör för sinnesslöanstalterna. Kjellberg var den ende som under längre tid engagerade sig i sinnesslöfrågan utöver det som reformerna av sinnesjukvården betingade. Han var en av nyckelpersonerna vid det andra nordiska mötet för abnormskolan 1876, där han främst uttalade sig ur ett medicinskt perspektiv. Kjellberg avled 1893.

Sammanfattningsvis menar jag att hospitalläkarna kan betraktas som ett tankekollektiv. De omständigheter som i första hand gjorde dem till ett kollektiv var:

De hade en gemensam utbildningsmässig och professionell bakgrund
De var läkare vid hospital för sinnessjuka med uppgifter att reformera vården

En av dessa reformer var att bereda behandlings- och uppfostransmöjligheter för idioter utanför hospitalen

De orienterade sig om de anstalter för idioter som bildats i Mellaneuropa

De publicerade artiklar i medicinska och vetenskapliga tidskrifter om med förslag till åtgärder

De var verksamma under samma tid

De kände till varandra och tog del av varandras artiklar och refererade till varandra

Hospitalläkarnas kollektiv kan också förstås med utgångspunkt i att de hade vissa gemensamma idéer, som kan ses som en tankestil:

De såg pedagogiska åtgärder som de främsta

De förespråkade särskilda anstalter

De uttryckte osäkerhet om läkarens roll i sammanhangen, men menade dock att uppgifter fanns

Beträffande orsakssammanhangen framhöll de hjärnskada av olika grader och av skilda primära orsaker

De graderade idioterna i bildbara och obildbara

Beträffande idiotins framträdelseformer ansåg de att det fanns en stor variation inom det onormala

Man kan säga att hospitalläkarnas tankekollektiv successivt förlorade sin betydelse i och med att pedagogerna tog vid. Det var också till pedagogiken läkarna ställde de största förväntningarna.

Matris 5: Hospitalläkarnas tankestil

<p>Framträdelseformer</p> <p>Divergerande yttre uttryck</p> <p>Två former: 1. enbart nedsatt intelligens. 2. nedsatt intelligens och andra sjukdomar eller funktionsnedsättningar</p>	<p>INSATSER</p> <p>Samhälleliga</p> <p>Differentierade särskilda anstalter</p> <p>Medicinska</p> <p>Allmänmedicin, dietetik, medicinsk forskning</p> <p>Pedagogiska</p> <p>Tillämpning av existerande pedagogiska metoder</p>	<p>Förväntade resultat</p> <p>Måttliga</p> <p>Förbättring</p> <p>Värdiga levnadsvillkor</p>
<p>Benämning</p> <p>Idioti/sinnesslöhet</p> <p>Hel- och halvidiot</p>		
<p>Orsaker</p> <p>Ytlig eller djupgående skada i hjärnan av flera orsaker</p>		

En utomnordisk läkare

John Langedon Down var en av de första läkarna i Europa som ägnade sig enbart åt idioti. Han var samtida med de läkare som detts kapittel handlar om.¹ Han nämns av flera av huvudpersonerna i denna avhandling, bland andra den svenska hospitalläkaren Kjellberg. Trots att han visade på en framkomlig väg för såväl läkarvetenskapen som pedagogiken fick han inte den uppmärksamhet han förtjänade.

1858 fick den nyutbildade Down, av den engelska sinnessjukreformatorn John Conolly, uppdraget att som direktör reformera den stora idiotanstalten The Royal Earlswood Asylum for Idiots, som hade kritiserats för missförhållanden.² Earlswood öppnades 1855, samma år som Gamle Bakkehus startade, under Prins Alberts beskydd, av pastorn Dr Andrew Reed efter en lyckosam insamlingsaktion. Reed besökte Guggenbühl på Abendberg och han kom till London som rådgivare vid uppbyggningen.³ De två huvudprinciperna för anstalten var dels att uppfostran skulle bygga på religiösa värderingar, dels att idioterna där skulle få en stadigvarande vistelse.⁴ Starten blev emellertid inte lyckosam, och efter inspektioner av Conolly lämnades långtgåen-

¹ 1828-1896

² O Conor Ward: *John Langedon Down. A Caring Pioneer*, London 1998

³ Ibid, s 29 ff

⁴ Ibid. s 33

de kritik av såväl materiell standard, pedagogik, hygien som medicinskt omhändertagande. Conolly som 1845 hade besökt Séguin i Paris, introducerade hans pedagogik för Down. Séguin, som sedan 1850 var verksam i Nordamerika, besökte Earlswood tillsammans med Samuel Howe 1856. Mellan Down och Séguin fanns en ömsesidig uppskattning och de korresponderade under hela den tid de var verksamma.

Down fick genom sitt chefskap för Earlswood tillgång till en anstalt med många intagna i alla åldrar, 1856 var antalet 207, 1865 var antalet 418, vilket gav honom möjlighet till forskning och utvecklingsarbete, något som gör honom särskilt intressant i detta sammanhang. Han är den särskilda idiotläkare som Selmer förespådde. 1887 angav han att han hade observerat 2000 patienter med idioti. I sitt forskningsarbete använde Down sig av gängse metoder, mätning av kranier och obduktioner, 1866 hade han företagit 150 obduktioner.¹ När han publicerade sin första rapport 1862: *Observation on an Ethnic Classification of Idiots* angav han emellertid inga fynd av strukturella förändringar i kranierna eller hjärnorna hos sina patienter.² Det förefaller som om det som fick störst betydelse för hans forskning var hans innovativa användning av fotografi. Cirka 200 fotografier från Downs hand och öga är bevarade. Down beskrev i sin första rapport tre orsakssammanhang: medfödd, i huvudsak ärftligt, skador under graviditet, förlossning och spädbarnstid, samt utvecklingsmässiga, det vill säga över- och understimulering under barndomen.³ Mest känd har Down senare blivit för sin beskrivning av *mongolism*, med bakgrund av bland annat studier av fotografier. Han såg denna form av idioti som medfödd, det vill säga en form av arvmässig degeneration. Han ansåg att degenerationen hade en koppling till tuberkulos hos föräldrarna.⁴ Down beskrev flera varianter av idioti med etniska förtecken: etiopisk, malajisk och aztekisk. Det har diskuterats hurvida Down anknöt till rasläran, han anses vara påverkad av sin mentor Conolly som var en ivrig anhängare av den då så populära etnologiska läran om skillnader i huvudform hos olika raser.⁵ Det förefaller dock som om Down använde de etniska markörerna som ett praktiskt och illustrativt sätt att organisera sina fynd. I den aztekiska gruppen placerade han patienter med mikrocefalus. Det stora flertalet fall tillhörde naturligt nog den kaukasiska gruppen.⁶ Scheerenberger anser att Down, med den etniska klassifikationen, inte avsåg att misskreditera andra raser utan ville poängtera att tillståndet var av generell mänsklig karaktär och därför inte borde belastas föräldrarna.⁷ I sin text i *Quain's Dic-*

¹ Ibid. s 46 f

² London Hospital Reports 3, s 259–262

³ R C Scheerenberger: *A History of Mental Retardation*, London 1983, s 56 ff

⁴ O Conor Ward 1998

⁵ Ibid. s 129

⁶ Benämning på den *vita rasen*

⁷ R C Scheerenberger, s 57

tionary of Medicine 1882 använde Down inga etniska kännetecken i sina diagnoser.¹ Den mongoloida gruppen var där betecknad som *strumous* – tuberkulös.² Som en kuriositet kan nämnas att Down's sondotter Lady Stella Brain födde en son, John, med mongolism.³ 1966 upptogs *mongolism* i WHO:s förteckning över sjukdomar under beteckningen *Down's syndrom*.

1868 öppnade Down tillsammans med sin fru en privat anstalt, Normansfield, för barn till bättre bemedlade. Anstalten utvecklades till ett omfattande familjeföretag där Down's söner Reginald och Percival, båda läkare, tillsammans med sina makor var verksamma. En jämförelse kan göras med familjen Kellers utveckling av De Kellerske anstalter i Danmark. Liksom sina inspiratörer Guggenbühl och Séguin ägnade sig inte Down enbart åt det strikt medicinska. I *The Education and Training of The Feeble in Mind*, beskrev han ett helhetsprogram för uppfostran av idioter.⁴ Down skapade genom sin verksamhet grunden för flera nya professioner: lekterapeuter, arbetsterapeuter, talterapeuter och speciallärare.⁵ Beträffande medicinska aspekter, utöver de undersökningsmetoder som han lanserade, begränsade sig dessa till poängtering av dietens stora betydelse.⁶ Såväl Earlswood som Normansfield finns i dag som museer.

Vi har sett i kapitlet om de nordiska hospitalläkarna att de redovisade ett, närmast förvirrande, spektrum av symptom och framträdelseformer beträffande idioti. Down's förtjänst som läkare var att han började beskriva skilda former. Han förfinade även de pedagogiska insatserna. Han förtjänar att kallas en ny generations grundare inom det europeiskt/amerikanska tankekollektivet kring sinnesslöhet.

¹ O Conor Ward 1998, s 132

² Ibid. s 132 f

³ Ibid. s 142

⁴ London 1876

⁵ O Conor Ward 1998

⁶ Ibid.

Tankestilstridens tid

Öppnandet av den köpenhamnska idiotanstalten Gamle Bakkehus föregicks av en strid om vilken inriktning anstalten skulle ha och vilka barn som skulle tas emot. I denna konflikt ställdes tidens tankestilar mot varandra. Enligt Balslev Wingenders avhandling om Gamla Bakkehus handlade striden i huvudsak om huruvida anstalten skulle ha en medicinsk eller pedagogisk inriktning samt om även barn med epilepsi skulle mottagas. Framför allt två personer företrädde de olika tankestilarna, läkaren och den tilltänkte föreståndaren för anstalten Jens Rasmussen Hübertz och professorn i fysiologi och zoologi Daniel Frederik Eschricht.¹ Hübertz förslag innebar medicinska och pedagogiska insatser, samt att epileptiker skulle mottagas eftersom många idioter även hade den åkomman. Eschrichts motstånd riktades främst mot frågan om epileptiker skulle tas emot och att anstalten skulle ledas av en läkare. I stället förespråkade han en starkare pedagogisk inriktning. De pedagogiska tjänster som Eschrichts bundsförvant filologen Johannes Moldenhaver erbjöd till anstalten avvisades.

Emedan Balslev Wingender förtjänstfullt fokuserar förkomsten av disciplinering och kontroll avser jag i detta kapitel att undersöka, utöver det rent personhistoriska, den medicinska/pedagogiska tankestil som Hübertz företrädde samt den pedagogiska tankestil som Eschricht och Moldenhaver anslöt sig till. För svenska läsares hjälp behöver jag återge fakta som även finns hos Balslev Wingender men är dessa grundade i egna studier av källorna. Jag har dock inte dragit andra slutsatser från källmaterialet beträffande ovannämnda grundläggande aspekter än vad Balslev Wingender gjort.

Danmark hade tidigt lagstadgade rättigheter till allmän skolgång, redan 1771 togs initiativ till en undervisningsplan för hela landet.² I Köpenhamns *Fattigplanen af 1799* stadgades även om skolplikt för fattiga barn. Även för barn under fem år inrättades särskilda skolor, så kallade barnasyl, förelöpare till dagens daghem. Lagstiftarens medvetenhet om nödvändigheten av skolgång innebar emellertid inte att det offentliga stod för kostnaderna. Det förväntades att skolorna skulle drivas genom offentlig och privat välgörenhet, det vill säga att det offentliga stod för riktlinjerna och den övergripande tillsynen, medan kostnaderna för driften lades på medborgarnas välgörenhet.

¹ Nete Balslev Wingender: *”Drivhuset for den sygnende Plante” Børn och opdragelse i åndssvageanstalten Gl. Bakkehus 1855–1902*, København 1992

² Harald Jørgensen: *Studier over det offentlige fatigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede*, København 1975

Selmer versus Hübertz

Läkaren Harald Selmer aktualiserade frågan om idioters fostran och utbildning i Danmark med sin artikel i *Bibliotek for Læger* 1851.¹ Hans syfte med artikeln var att föreslå omhändertagande av idioter utanför hospitalen, där de tog upp platser till ingen nytta för dem själva. Liksom de andra nordiska hospitalläkarna såg han många pedagogiska infallsvinklar, men knappast någon medicinsk. Efter publiceringen av artikeln ägnade han sig, mig veterligen, inte åt idiotfrågan.

Selmer gör i sin artikel en exposé över befintliga idiotanstalter, han beskriver bland andra Guggenbühls, Séguin och Saegerts verksamheter. Han hävdar att de två förstnämnda fått mer uppmärksamhet än de förtjänar och inte är så exklusiva som de själva framhåller.² Séguins metod för träning av fysik, sinnen och intellektuell förmåga beskrivs som förtjänstfull, men han anser att det närmast är en form av mekanisk dressyr. Han anser att Saegert kan mäta sig med Guggenbühl och Séguin beträffande deras förtjänstfulla insatser, men att *Saegerts undervisning gaar mere ud paa at kultivere de højere aandsevner*.³ Det är troligen Saegerts skolinriktning som han har tagit fasta på. Selmer lägger vikt vid Saegerts ambition att samarbeta med läkare, samt att han hade en rimlig ambitionsnivå beträffande resultaten.⁴ Beträffande idiotins fysiska orsaker talar han, liksom övriga nordiska hospitalläkare, om djupa och ytligare skador i hjärnan.⁵ Selmer har behandlats utförligt i kapitlet om hospitalläkarna.

Det var dock inte Selmer utan läkaren Jens Rasmussen Hübertz som blev *Grundlægger af den danske aandssvageforsorg*.⁶ Efter läkarexamen innehade Hübertz kandidatjänst vid sinnessjukhospital och var senare epidemiläkare under en dysenteriepidemi.⁷ I samband med den senare tjänsten samlade han material till sin doktorsavhandling i ämnet dysenteri.⁸ Efter att ha praktiserat som läkare under ett tiotal år utnämndes han till läkare vid hospitalet och fattigvården i födelsestaden Ålborg. Han företog under denna tid, med statligt stöd, längre studieresor i Tyskland och Danmark för att sätta sig in i sinnessjukvården. Han skrev om sina intryck i *Om Daarevæsendets indretning i Danmark* 1843, där han dels redovisande antalet sinnessjuka i landet,

¹ Harald Selmer 1851

¹ Ibid. s 56

² Ibid. s 47

³ Ibid. s 49 f

⁴ Ibid. s 50

⁵ Ibid. s 29

⁶ *Dansk Biografisk Leksikon* 1887–1905

⁷ Biografiska uppgifter om Hübertz är i huvudsak hämtade från *Dansk Biografisk Leksikon* 1887–1905

⁸ Jens Rasmusen Hübertz: *De ratonibus causalibus dysentteriae epidemicae*, Kiel 1826

dels beskrev de bristande förhållanden de sinnessjuka levde under samt lämnade förslag till organisation av landets sinnessjukvård. 1851 publicerade han ytterligare en undersökning av de sinnessjuka.¹ Under flera år arbetade han i Köpenhamn med statistiska undersökningar av sinnessjukvården, där han liksom Selmer drog en skiljelinje mellan sinnessjuka och idioter. Av Dansk Biografisk Leksikon framgår att Hübertz även hade ett litterärt liv.²

I tävlan med den yngre kollegan Harald Selmer sökte han tjänst som överläkare vid det nyuppförda sinnessjukhuset i Århus, men Selmer fick tjänsten. Hübertz, som tidigare inte intresserat sig specifikt för idiotism, ändrade nu inriktning för sina yrkesmässiga strävanden mot behandling och uppfostran av idioter. Nete Balslev Wingender menar att det är troligt att Hübertz ändrade inriktning på grund av nederlaget beträffande tjänsten i Århus och att det var Selmer som direkt anmodade honom till denna kursändring.³ Hübertz inriktade sig på idiotområdet och företog, genom bland andra drottning Caroline Amalies försorg, under 1852–53, en längre utlandsresa till Tyskland, Schweiz, Frankrike och England för att studera behandlingen av idioter. Rapporten, som riktades till kungen och de statliga myndigheterna, innehöll dels förslag till hur landets omsorg om idioter skulle organiseras, dels ett förslag till upprättande av en medicinsk och pedagogisk idiotanstalt i Köpenhamn.⁴ I rapporten beskrevs olika grader av idioti och Hübertz menade att alla kunde förbättras genom särskilda pedagogiska och medicinska åtgärder. Han anknöt troligen till Guggenbühls gradering: *geringeren, mittleren, hoher, höchsten*.⁵ Han tänkte sig dock inte att anstalten skulle bereda plats för de svagaste.⁶ Hübertz fick inte den uppmärksamhet han förväntade sig, under 1853 blev såväl myndigheterna som han själv sysselsatta med en kole-raepidemi som härjade i Köpenhamn. 1854 skickade Hübertz en enkät till landet präster, som i likhet med den tidigare undersökningen om sinnessjuka bland annat syftade till att räkna antalet idioter i landet. I september samma år bildades en kommitté för upprättande av en anstalt för idiotiska och epileptiska barn i Köpenhamn.⁷ Medlemmarna i kommittén hade koppling till offentliga instanser som utbildningsväsendet och sjukvården samt även till kungahuset. Ett huvudsyfte var insamling av medel för att upprätta anstalten.

¹ De Sindsyge i Danmark, København 1851

² Hübertz skrev flera uppskattade historiska arbeten. Uppskattad blev emellertid inte skriften *Slesvig-Hoslsteinismen og de Danske Slesvig* som han 1845 utgav anonymt om förhållandet mellan Tyskland och det danska hertigdömet Schleswig, där han förfäktade att Danmark inte hade något att frukta från Tyskland.

³ Nete Balslev Wingender 1992, s 29

⁴ Jens Rasmussen Hübertz: *Foranstaltninger for Idioter og Svagsindige Børn; Oprettelse af en pædagogisk og medicinsk Anstalt for Saadanne m.m.*, Landsarkivet i København, Kjøbenhavn 1853.

⁵ Johann Jakob Guggenbühl 1853, s 24

⁶ Ibid.

⁷ Commiteen for Oprettelse af en Helbredelseanstalt for Idioter og epileptiske Børn.

Kommittén publicerade i september 1854 ett upprop i flera tidningar med uppmaning till allmänheten att bidra ekonomiskt till inrättandet av anstalten.¹

Som nämnt inledningsvis erbjöd den 22-åriga filologen Johannes Moldenhawer genom en skrivelse, troligen uppmanad av Eschricht, att taga plats i kommittén för Gamle Bakkehus, vilket avvisades.²

Moldenhawers ståndpunkt

Moldenhawers akademiska inriktning var språkvetenskap och han undervisade i språk under sin studietid.³ Med stöd av professor Eschricht företog han 1854 en studieresa till Tyskland och Schweiz där han besökte Saegerts och Guggenbühls skolanstalter. Han redogjorde för deras verksamhet i en 90-sidig skrift: *Besøg i nogle Idiotanstalter* [...].⁴ Några av hans iakttagelser är refererade i kapiteln om Guggenbühl och Saegert i andra deln om Grundarna. Han byggde på dessa erfarenheter när han 1855, också genom förmedling av Eschricht, startade undervisning av en 10-årig idiotisk flicka, Mille, vid det köpenhamnska barnsjukhuset. I en senare artikel beskrev han denna insats som det första försöket i Danmark med uppfostran av idioter.⁵ Mille hade inget talspråk, och han ansåg att huvuduppgiften var att få henne att tala: *I Sproget mødes Forstanden, Gemyttet, [känslolivet] og Villien*.⁶ Med utgångspunkt i sina kunskaper om barns språkliga utveckling försökte han med hjälp av lekar och beröm att få Mille att uttala vissa ljud och ljudkombinationer. Genom ett alfabetsspel, som vanligen användes i skolan, fick han henne på detta sätt att uttala alla ljud i det danska språket, och vidare kombinera flera ljud till benämning av för henne välkända föremål. Moldenhawer

¹ Inbydelse til ved Bidrag at fremme Oprettelsen af en Helbredelseanstalt for idiotiske, svagsindige og epileptiske Børn i Kjøbenhavn. *Berlingske Tidende*, 30 september 1854

² Moldenhawers skrivelse 5 januari 1855.

³ Han tog studentexamen vid *Efterslægtsselskabets skole*, en filantropiskt inriktad skola som hade upprättats 1787 med syfte att bryta latinskoledominansen genom att bereda barn och ungdom upplysning i borgerlig riktning – *at uddanne dydige og duelige borgere med sunde begreber, gode grundsætninger og nyttige kunskaber, med fysisk styrke og legemlig færdighed*. Han studerade sedan filologi samtidigt som han undervisade i språk. Han tillhörde en släkt av flera lärda män. Hans farfar var professor i teologi, senare förtjänstfull överbibliotekarie vid Det Kongelige Bibliotek i Kjøbenhavn. Källa: *Nordisk Familjebok*, Ugleupplagan 1894

⁴ Moldenhawer, Johannes: *Besøg i nogle Idiotanstalter på en Rejse i Tyskland og Schweiz sommaren 1854*, Kjøbenhavn 1855

⁵ Johannes Moldenhawer: De første Forsøg her i Landet paa at opdrage Idioter, *Tidskrift for Filantropi* 1877, s 79–93

⁶ Ibid. s 83

skriver att Mille under de tre månader som undervisningen pågick gjorde stora framsteg såväl språkligt och motoriskt som beteendemässigt. Undervisningen avbröts på grund av att han åter företog en studieresa, denna gång till både idiot- och blindanstalter. Mille kom samma år till Gamle Bakkehus. Av årsberättelsen framgår att Mille fortfarande saknade förmåga att uttala många av bokstäverna.¹ Hon förstod när man talade till henne, men kunde bara uttala ett fåtal ord. I påföljande årsberättelse beskrivs Mille som ett av fyra barn som inte kunde tillgodogöra sig den undervisning hon fick och därför skulle behöva ett lägre undervisningssteg.²

Moldenhawers idéer om idiotundervisning förefaller knyta an till de kända pedagogiska metoderna som användes i den ordinära skolan. Han tillförde tankekollektivet idéer, såväl från det internationella tankekollektivet kring idioti, som från det allmänpedagogiska tankekollektivet.

Echrichts ståndpunkt

Inför förberedelsen för inrättandet av anstalten möttes Hübertz av nya motgångar genom en betydelsefull motståndare – professorn i fysiologi och zoologi vid den medicinska fakulteten i Köpenhamn, Daniel Fredrik Eschricht.³ Han publicerade skriften *Om Muligheden at helbrede och opdrage Idioter*[...].⁴ Skriften byggde dels på besök i olika idiotanstalter utomlands, dels på egna iakttagelser i Danmark. Skriften mynnade ut, som nämnts ovan, i ifrågasättande av Hübertz på flera punkter, dels att idiotuppfostran primärt var en pedagogisk uppgift och att den planerade anstalten inte borde leas av en läkare, dels att anstalten även skulle ta emot barn med epilepsi. Kortfattat behandlas även en del medicinska aspekter. Epilepsifrågan föranledde en livlig debatt, bland annat i Berlingske Tidende, där Eschricht refererade till Séguin som stöd för sin ståndpunkt.⁵ Eschricht höll en rad populära föredrag i olika ämnen, tolv av dessa publicerades i skriften *Folkelige foredrag* 1855–

¹ *Anden Beretning om Helbredelses-Anstalten for idiotiske, svagsindige og epileptiske børn paa Gamle Bakkehus ved Kjøbenhavn*, Kjøbenhavn 1857 s 18

² *Tredie Beretning om Helbredelses-Anstalten for idiotiske, svagsindige og epileptiske børn paa Gamle Bakkehus ved Kjøbenhavn*, Kjøbenhavn 1858, s 18

³ Enligt *Dansk Biografisk Leksikon* var det inom zoologin Eschricht gjorde sina vetenskapliga insatser, trots att han i över 30 år höll föreläsningar i fysiologi för medicinstuderande, och även skrev *Handbog i Physiologien*. Under en period var han rektor vid universitetet. Han presenterade flera uppskattade zoologiska arbeten, bland annat om grönlandsvalen.

⁴ Daniel Fredrik Eschricht *Om Muligheden af at helbrede og opdrage Idioter og de fra Fødslen i aandsløve Børn i almindelighed til gavnlige Medborgere, samt om Betingelserne for at skaffe de derom i Utlandet gjorte Erfaringer Anvendelse i vort Fædreland*, København 1854

⁵ Berlingske Tidende 29 december 1854

56.¹ I ett av dessa fördrag *De første idiotopppdragere*, 1855, beskrev han vad som utträttats när det gällde utbildning av idioter i Frankrike, Schweiz och Tyskland med referenser till Séguin, Guggenbühl och Saegert.

Eschricht använder *aandslöv*, på svenska sinnesslö, som samlingsbegrepp. Han indelar dessa i undergrupperna *sinker* och idioter.² I likhet med Selmer räknar han kretiner som en särskild grupp. Med *egentlig fjollede* eller *sinker* avsåg han barn som utvecklades sent och som inte hade motoriska brister eller sinnesdefekter. Han beskrev två typer beroende på etiologin. En typ som orsakades av skada i moderlivet eller i tidiga barnaår. Dessa hade en begränsad hjärnskada och var mottagliga för uppfostran. En andra typ ansågs vara orsakad av onani eller dryckenskap. Hos dessa pågick en progressiv degeneration i hjärnan och de var ej mottagliga för uppfostran.

Med *egentlige idioter* avsåg han barn, som på grund av en skada i moderlivet eller i tidiga barnaår åsamkats en hämning i hjärnan som påverkar sinnes- och rörelseorganen. Han beskrev tre typer, dels en flegmatisk typ med symptom som slapphet, dorskhet och slöhet, dels en sangvinisk typ som karakteriserades av oro och flyktighet. Båda formerna krävde en särskild anpassad pedagogik. Han beskrev dessutom en kronisk form med höggradig, djup idioti förenad med omfattande sjukdomar i hjärnan och nervsystemet, till exempel epilepsi och hydrocefalus. Dessa var enligt honom ej bildbara.³

Han beskrev även en tredje grundform, kretinism, som förekom endemisk i inlandets dalgångar och kustlandets sankå områden. Tillståndet är påverkbart, ibland låter det sig hävas genom vistelse i en hälsosammare miljö.

Det var den form som han betecknade som den egentliga idiotismen Eschricht liksom Séguin främst ägnade sin uppmärksamhet. Han ansåg att dessa kan ha olika grader av intellektuell begåvning, deras främsta svårighet är en bristande användning av sinnes- och rörelseorganen. Han talar, liksom Séguin, om uppfostran av olika organ. När eleven kan använda synen, hörseln, motoriken på ett adekvat sätt är idiotin hävd. Även de intellektuella förmågorna förbättras genom opplärningsprocessen. Först när idioten hör och ser, kan han lära sig något om det han hör och ser.

Beträffande botbarhet hade Eschricht en nykter inställning. Liksom Séguin ansåg han att vissa kunde nå så långt att de kunde bli delaktiga i samhällslivet, underförstått kunde skaffa sig en enkel försörjning. För de flestas del talar han endast om en väsentlig förbättring.⁴ För ett fåtal kan man dock inte räkna med någon förbättring alls.

¹ Daniel Frederik Eschricht: *Folkelige Foredrag*, København 1855–56

² Sinker kan närmast översättas med försenad, efterbliven, eller med dagens terminologi svagbegåvad

³ Han använder begreppet *helbredelige*

⁴ Daniel Frederik Eschricht 1855–56, s 120

Eschricht satte idiotin i ett vidare sammanhang, såväl idioter som vanliga medborgare hade olika grader av begåvning och utvecklingsmöjligheter:

Glemmer man kun ikke, at en fullstændig Udvikling af de menneskelige Aandsevner overhovedet ikke falder i nogen Dødeligs Lod; at vi blandt Samfundets værdige Medlemmer fra den meest Begavede føres lidt efter lidt til den mindst Begavede gennem utallige Overgangsled; at Samfundet kun har forholdsvis faa Stillinger, der passe for Mathematikeren og Philosophen, utallige, der endnu passe heelt vel for dem, der i disses Øine gjelde for høist tungnemme og inskrænkede Personer, og at i enhver borgerlig Tjenste, ja næsten i hver Huusholdning behøves underordnede Hjelpere til at virke og arbejde beskedent og ærligt under Tilsyn og Veiledning af den Overordnede, [...]¹

Han ansåg att insatserna vid den planerade idiotanstalten Gamle Bakkehus skulle bygga på pedagogisk och medicinsk grund. Med begreppet uppfostran avsåg han den pedagogiska aspekten, med behandling den medicinska. En förutsättning för ett bra resultat var enligt Eschricht dels att uppfostran och behandling startades tidigt, dels att inrättningarna var ändamålsenliga. Med adress till den tilltänkta föreståndaren, läkaren Hübertz, ansåg han att anstalten inte skulle ledas av en läkare, utan av en man eller en kvinna som var utbildade för ändamålet, det vill säga pedagoger. Han betonade kvinnornas särskilda lämplighet för uppgiften.

Hübertz ståndpunkt

Gamle Bakkehus öppnade i november 1855, men 14 dagar efter öppningen avled Hübertz, 61 år gammal, efter en hjärnblödning. Efter Hübertz död utkom hans skrift *Svagsindighed eller Idiotisme og dens Helbredelighed* [...] som troligen var menad att bemöta Eschrichts kritik.² Förordet är undertecknat J. R. Hübertz 14 dagar efter hans död 1 december.

I den 107-sidiga skriften sammanfattades inledningsvis erfarenheterna från studieresan och svaren på prästenkäten, dessutom redovisades hans tankar om idiotism och idiotskolor där större delen behandlar medicinska aspekter. Huruvida skriften lades till grund för upprättandet av Gamle Bakkehus är osäkert. I formulär för ansökningsscheman, läkarintyg etcetera kan emellertid Hübertz medicinska ståndpunkter utläsas.

Definitioner

Hübertz definierar idioti som en undergrupp av kategorin sinnessjuka. Inom den samlande beteckningen ryms svagbegåvade, idioter, vanvettiga och pe-

¹ Daniel Frederik Eschricht 1855–56, s 97

² Jens Rasmussen Hübertz: *Svagsindighed eller Idiotisme og dens Helbredelighed; de Epileptiskes Forhold til Idioterne*, København 1855

riodiskt vanvettiga.¹ Det som skiljer idioten från de övriga kategorierna är enligt Hübertz att han är *svagsindig*, på svenska sinnessvag, det vill säga svag i såväl *psyke*, *aand*, som *krop*. Han kopplar sinnessvagheten till barna-åren, medan sinnessjukdomen till största delen uppträder och förekommer i vuxen ålder.²

Han pekar på den begreppsförvirring som uppstår genom att olika beteckningar används i skilda länder. Mot denna bakgrund framhåller han att idiotism och kretinism är två begrepp för samma tillstånd. Han beskriver idiotens fysiska framtoning genom motsatspar. Kroppen kan vara välbildad, men även missbildad. Huvudet och ansiktet kan vara stort – eller litet, halsen kort och kraftig – eller lång.³ Även de psykiska egenskaperna beskrivs genom motsatspar, till exempel slö eller häftig.

Idiotismen indelas i flera grader beroende på förmågan att uttrycka sig språkligt.⁴ Idioter av första graden är den lindrigaste formen. De svagbegåvade, enfaldiga, räknas inte som idioter. Idioter av första graden meddelar sig med mer eller mindre tydliga ord och meningar, samt även med gester och miner. Dessa har vissa föreställningar som rör det dagliga livet och har vissa begrepp. Den som har idioti av andra graden använder oförståeliga ord, oartikulerade ljud och ostyriga gester. De har endast små spår av psykiska förmågor. Idioter av tredje graden saknar helt förmåga att meddela sig, uttrycker sig endast med spontana skrik och läten. Man kan enligt Hübertz då tala om en fullkomlig fördunkling eller förmörkelse av de psykiska förmågorna.

Orsaker

Hübertz ansåg att idiotin har mångfacetterade orsaker. Insjuknandet tycks verka enligt särskilda, en del ännu inte kända, lagmässigheter. Han lämnar en översikt över de vanligaste orsakerna.⁵ Det första området omfattar balnologiska orsaker, det vill säga påverkan av jordmånen, landskapsformen och klimatet på födelse eller vistelseorten. Han bygger, enligt egen utsaga, på egna och andras jämförelser mellan förekomsten av idioti inom vissa områden, och knyter även an till undersökningar som företagits i mellersta och södra Europa, han fäste tilltro till miasmateorin.⁶ En annan viktig sjukdomskälla ansåg han vara olika sjukdomstillstånd, såväl epidemiska och endemiska sjukdomar som sjukdomar och andra omständigheter som modern, fostret eller barnet utsätts för. En grupp orsaker sägs härröra från föräldrarnas situation, det vill säga deras psykiska och moraliska tillstånd, och brister i uppfostran av barnet. Hübertz framhåller även samhällseliga orsaker som bristan-

¹ Hübertz använder begreppen *sindsyg*, *tungnæm* och *afsindig*

² Jens Rasmussen Hübertz 1853, s VII, VIII

³ *Ibid.* s 5 f

⁴ *Ibid.* s 13 f

⁵ *Ibid.* s 56 ff

⁶ *Ibid.* s 20 f: Rapport de la Commiss. Sarde

de möjlighet till utbildning: På fattigdom följer brister i kosthållning och klädsel, samt bristande möjlighet till undervisning:

Da flere af de angivne og andre Sygdomsaarsager samle sig om den Fattiges Hoved, er det let at indsee, at Idiotismen just i den Fattiges Hjem maa forekomme hyppigst.¹

När det gäller den medicinska förståelsen av idiotins huvudorsaker, *causa proxima*, refererar Hübertz till läkare som presenterat olika teorier; från fel i hjärnans hårdhet och uppbyggnad, blodets sammansättning och *sygelig Afvigelse af det organiske Princip* till slutliga stadier av rakitis och skrofler.² Han ansåg dock att ingen ännu hade beskrivit den egentliga orsaken, utan har presenterat antingen verkningar av sjukdomen eller senare stadier i sjukdomsförloppet. Han tyckte dock att Demme har kommit närmast med sin teori om en sjuklig avvikelse från den organiska principen, dock utan att det enligt Hübertz egentligen ökar förståelsen.

Balneologiska orsaker

För att beskriva orsaker till idioti och inriktningen av nödvändig behandling och uppfostran av idiotiska barn använde Hübertz växtmetaforer. I skriften *Svagsindighed eller Idiotisme og dens Helbredelighed*, talar han inledningsvis om plantor som behöver skötsel och vård för att nå sitt fullkommande.³ Även plantor behöver uppfostran. Plantor som, i ett tidigt skede, har missköts, kan ändå räddas genom att man ger dem uppmärksamhet och vård. Liksom plantor behöver stödanordningar för att växa sig raka, behöver människan stöd i form av uppfostran, skola och undervisning:

Idiotismen kan under gunstige Omstændigheder og ved en klog Opfostring og Opdragelse dels forebygges, dels helbredes eller standses i dens Fremgang.⁴

Luften och vindarna

Hüberts beskriver riskområden, där idioti ofta utvecklas – områden där luften inte förnyas, till exempel när vindar stängs inne i trånga dalar och gränder. Särskilt farlig är fuktig luft, dimma och stillastående vatten och bostäder med dålig ventilation. Hans tänkande på detta område sammanfaller med idéer som framfördes av Guggenbühl och även med den balneologiska tankestilen inom läkarvetenskapen. Även snabba temperaturväxlingar och kall luft tillhör riskförutsättningarna. Särskilt farligt är det när vindarna blåser i endast en riktning. Hübertz exemplifierar med vindarna som kommer in från *Västerhavet* tenderar att påverka vegetationen. Han har observerat att de träd som växer närmast havet är små och förkrympta, medan de som växer i lä

¹ Ibid. s 57

² Engelska sjukan och tuberkulos

³ Jens Rasmussen Hübertz 1855, s V

⁴ Ibid. s 11

för vinden växer sig normala: *Vinden har pidsket dem til cretinske vanskabninger.*¹ Hübertz menar att även de människor som lever i dessa utsatta områden, påverkas av vindarna, särskilt de svaga och de som har disposition för idiotism.

Ljuset

Angående ljusets inverkan används åter växtmetaforer. Plantor som har dålig tillgång på solljus har sämre växtförmåga och färgrikedom än de som får mera ljus. Det samma gäller för djur och människor, de blir mindre, en del blir idioter. Han exemplifierar med höga träd, som hinder för ljus till bostäder. Det framhålls att idioti gärna utvecklas på skuggsidan av berg och höjder.

Jordmånen och dricksvattnet

Hübertz konstaterar att det finns vetenskaplig oenighet, såväl om huruvida geologiska faktorer och dricksvattnet sammansättning inverkar som på vilket sätt de inverkar. Han anger att det har framhållits att vattnet i områden med skiffer-, kalk- och lergrund kan innehålla ämnen som har skadlig inverkan. Hübertz refererar till Dr Grange som såg magnesium i jordmånen som främsta orsak.

Det geografiska läget

Sammanfattningsvis finner Hübertz att bostadens och ortens exposition, utsatthet, är den viktigaste orsaken till att sjukdomar utvecklas:

Expositionen över en ikke ganske ubetydelig Indflydelse paa de climatiske forhold, hvorunder ikke blot Planter og Dyr, men ogsaa Mennesker i en given Egn i det Hele staae, og forskjellige Sygdomstilstande, kunde derved betinges, blandt andre ogsaa Idiotismen, og efter hvad der foreligger, synes det afgjort, at en af de almindeligste Aarsager til Idiotismens hyppige Forekommen er en slet geographisk Exposition af Bygningerne, Byerne, Egnene. En menneskelig Bygning har en slet Exposition og Beliggenhed, naar Luften forhindres Adgang og naar Solen ikke tillstrækkeligt kan oplyse og opvarme den: naar der findes side Enge og Moradser i dens Nærhed; naar den staar på fugtig Grund, uden at der er braget Omsorg for Fuktighedernes Afledning ved Draining; naar den er beliggende lige under eller paa Skraaning af en Bakke, og især naar den Højde hvorpaa den ligger, har vestlig og nordlig Heldning. En Egn har en slet Exposition, naar den ligger paa den nordlige og vestlige Skraaning af et Bjerg, en Bakke, osv.²

Det förefaller som om Hübertz har stort förtroende för de teorier som framhåller balneologiska orsaker till idiotismens ursprung. I utsatta områden utsätts alla innevånare för sjukdomar, om än i lägre grad. Han talar även om en medfödd disposition för idiotism, troligen orsakad av bland annat alkoholism

¹ Ibid. s 23

² Ibid. s 28

och omoral.¹ Risken att en person kommer att utveckla idioti kan minskas eller försvinna vid gynnsamma miljöförhållanden. Vid sämre miljöförhållanden, skador på fostret, felaktig föda etcetera, kan dispositionen komma att utvecklas och resultera i en manifest idiotism. Hübertz hade små pedagogiska insikter, men hade för avsikt att anställa pedagoger vid Gamla Bakkehus.

Epilepsifrågan

Som nämnts tidigare var frågan om epileptiska barn hörde hemma på en idiotanstalt eller inte, en huvudfråga i den vetenskapliga diskussionen under tiden för planerandet av anstalten Gamle Bakkehus. Hübertz ansåg att epileptiska barn hade en ännu svårare belägenhet än de idiotiska eftersom många idiotiska barn får ett kärleksfullt bemötande i hemmet till skillnad mot barn med epilepsi. Anfällen alstrar skräck och ångest hos omgivningen, vilket leder till ett allt sämre bemötande. Detta innebär att de, eftersom de alltid är beroende av stöd och hjälp, har svårt att få ett acceptabelt liv. Det finns dessutom inga botemedel att tillgå i hemmen. Han ansåg att epileptikern, liksom idioten är helt beroende av offentlig omsorg.²

Hübertz hade, under sina studier och sina resor, funnit att läkarvetenskapen inte ägnat denna grupp patienter någon större uppmärksamhet. På sin senaste resa hade han dock vid Salpêtrière fått kännedom om en behandling av epileptiska barn som var under förberedelse. Metoden gick ut på att samtidigt styrka *Legemets og Sjælens Kræfter* genom omfattande rörelse i friluft, gymnastik och bad, samt undervisning och uppfostran. För den satsning som var nödvändig fordrades en anstalt. Detta var samma metod som användes vid behandling av idioter, och Hübertz trodde att metodens positiva inverkan på epileptiker hade upptäckts genom att epileptiker som felaktigt klassas som idioter, behandlats med gott resultat.

Åsikten att epileptiker hade menlig inverkan på idioter, framfördes i många sammanhang, bland andra av Eschricht. Hübertz delade inte denna åsikt eftersom han vid sina resor hade observerat att båda dessa grupper fanns i de flesta anstalter. Han skrev, med tydlig adress till Eschricht:

Idioten af Alle paavirkes mindst af at se et epileptisk Anfald. De Europæiske Regjeringer og Autoriteterne under disse, som med saa stor Almindelighed have holdt Idioter och Epileptiske sammen, maatte være meget grusomme, dersom denne Forbindelse medførte nogen Fare for Idioterne. Jeg har ogsaa selv været Vidne tiltil at Epileptiske have havt deres Anfald midt i en stor Flok af Idioter og epileptiske Børn, uden at nogen af dem tog den allermindeste Notis deraf.³

Mot denna bakgrund föreslog kommittén att även barn med epilepsi skulle tas emot vid Gamle Bakkehus. Detta ändrades inte efter Hübertz frånfälle.

¹ Ibid. s 56

² Ibid. s 99 f

³ Ibid. s 102

En svensk meningsfrände

Även en svensk läkare engagerade sig i idiotfrågan ur ett balneologiskt perspektiv, dock vid en senare tidpunkt; allmänläkaren Anton Nyström doktoretrade 1868 i Lund med avhandlingen *Cretinism och Idioti*.¹ Han hade sedan läkarpraktik i Stockholm, och var en flitig liberal skribent och föreläsare i olika medicinska, sociala, politiska, religiösa och historiska ämnen.² Han behandlade dock inte idiotfrågan under sin senare karriär. Han blev mest uppmärksammasad för arbeten om sexualitet, han engagerade sig mot en lag om förbud av preventivmedel. Vidare hade han ett stort engagemang i arbetarfrågan.³

Nyström tar upp den rikhaltiga kretinislitteraturen, han avvisar en del hypoteser, bland annat att kretiner är en särskild västgotisk ras som dragit sig tillbaka i Pyrenéerna.⁴ Han anser andra hypoteser för möjliga, och hänvisar flera gånger till den norska läkaren Fredrik Dahls undersökning, särskilt beträffande frågan om arvets betydelse och äktenskap genom nära besläktade. Han kommer emellertid inte fram till någon klar skiljelinje mellan kretinism och idioti, utan anser att de har flera gemensamma symptom utöver förståndsruubningen. Han säger sig ha observerat sporadiska fall av kretinism i Sverige och Danmark.⁵ Han ansåg att kretinism och idioti var former av *samma grundlidande*.⁶ Vid idioti drabbas endast hjärnan, vid kretinism angrips såväl hjärnan som den övriga kroppen. Idiomi kan utvecklas till kretinism.

Han ansåg att idioti och kretinism inte kan botas, men väl förbättras genom medicinska och pedagogiska åtgärder och hänvisar till de positiva resultat som vunnits vid idiotanstalterna. Han menade att hygienistiska åtgärder beträffande bostadsort, bostäder och offentligt hälsöväsande, i förebyggande syfte, var nödvändiga. Angående så kallade kretinorter krävdes flyttning av hela orten till en mera hälsosam omgivning. Han ansåg att ett flertal sjukdomar, även syfilis, kunde botas genom byte av vistelseort.⁷ Nyström avvisade hypotesen om att kretinismen orsakades av brist på jod i födan.⁸ Att det vid havskusten inte förekommer struma och kretinism ser han som en följd av, dels kustbefolkningens konstitution, dels havets positiva inflytande på hälsan:

¹ Anton Nyström: *Cretinism och Idiomi*, Stockholm 1868

² *Nordisk Familjebok*, Tredje upplagan, Stockholm 1931

³ Gotthilf Stenhoff: *Anton Nyström: Minnesord*, Särtryck ur Svensk Läkartidning No 27 1931

⁴ Anton Nyström 1868, s 16

⁵ *Ibid.* s 17

⁶ *Ibid.* s 98

⁷ *Ibid.* s 100

⁸ *Ibid.* s 57

[...] Vi påpeka kustboernes och sjömännens starka natur och att den sjukdom, som i förhållande till andra sjukdomar borttrycker det största antalet af människorna, lungsoten, på hafvet kan lindras, ja t. o. m. upphöra.¹

Slutsatser

I skriften *Svagsindighed eller Idiotisme og dens Helbredelighed* refererar Hübertz till ett flertal författare inom tankekollektiv kring kretinism, bland andre Fodéré, Rösch och Guggenbühl.² Hübertz tankestil skiljer sig inte nämnvärt från Guggenbühls; Han menade att idioti och kretinism betecknar samma åkomma och ansåg att orsakerna till idioti var en kombination av ärftlig disposition och sociala förhållanden som utlöses av olika klimatiska och geologiska förhållanden. Liksom Guggenbühl ansåg han samhällliga ingripanden vara nödvändiga. De planerade medicinska insatserna var i första hand balneologiska eller hygienistiska, det vill säga att flytta barnet från utsatta områden, exempelvis vindpinade kustområden, till en skyddad ort. De övriga medicinska insatserna begränsades till bad, helst havsbad. Han förordar inte som Guggenbühl kemoterapi och magnetism, däremot anser han att dieten är viktig. Beträffande de pedagogiska insatserna föreslår han, utan att utveckla sina idéer, liksom föregångarna en anpassning av den existerande pedagogiken, som han säger, inte är främmande för någon lärare – den är dock svår att förmedla.³ Han ansåg att förbättring och kanske även bot kunde ske till följd av insatser inom dessa områden. I detta sammanhang myntade han uttrycket *helbredelsens mulighet*.⁴ Han nämner ett exempel från Abendberg där han hade iakttagit en elev, som skulle vara en mönster-elev i vilken vanlig skola som helst. Han antar att det dock finns en viss möjlighet att eleven haft anlag för kretinism som har hävts genom anstaltsvistelsen, men troligast att det har funnits sociala skäl till hans brister och att han inhämtat det försummade genom utbildningen på Abendberg.

Hübertz hade anknytning till flera medicinska tankekollektiv, främst balneologiska och hygienistiska, men även tankekollektiv inom psykiatri och epidemiologi. Hans tänkande beträffande orsakerna till idioti sammanfaller med rådande tankestilar beträffande kolera, dysenteri och lungsot. Den norska psykiatern Dahl förfäktade liknande ståndpunkter.⁵ Som nämnts avled Hübertz innan han fick förverkliga sina idéer och ersattes av en dövstumlärare som kom att betona pedagogiska aspekter av verksamheten. Det balneologiska tänkandet kvarstod dock i de frågeformulär som utformats av Hübertz och som skickades till presumtiva elevers familjer, läkare och präster. Då ny

¹ Ibid. s 69

² Jens Rasmussen Hübertz 1855

³ Ibid. s 78

⁴ Ibid. s 61

⁵ Ludvig Vilhelm Dahl 1866, s 249

anstaltsbyggnad uppfördes 1860 gjordes omfattande balneologiska och hygienistiska föranstaltningar vilket behandlas i kapitlet om dövstumpedagogerna.

Beträffande frågan om epilepsi, som han ägnade stor uppmärksamhet, rönt han stort motstånd inom det framväxande nordiska tankekollektivet kring idioti. Även inom sinnessjukvården fanns det en mycket negativ och pessimistisk hållning till epilepsi. På detta område var det dock hans linje som på sikt skulle komma att segra.

De idéer som Eschricht framhöll skiljer sig, som nämnts tidigare, från Hüberts på två områden, frågan om epileptikers tillhörighet på idiotanstalter och frågan om ledarskapet, det vill säga att en idiotanstalt skulle ledas av en pedagog. I övrigt delar de två motståndarna de flesta åsikter, även de balneologiska orsakssammanhangen och idéerna om vilken behandling som var verksam. Eschricht betonade dock även vikten av Séguins fysiologiska träningsmetodik.

Att den svenska läkaren Nyström så sent som 1868 företrädde balneologiska teorier i samband med idioti och andra sjukdomar måste tolkas som att det då fortfarande fanns en verksam balneologisk tankestil i Norden.

I ett nutida perspektiv kan det förefalla som om orsakerna till striden var små och att den egentliga skillnaden mellan Eschrichts och Hübertz idéer egentligen rörde frågan om epilepsi. Beträffande de pedagogiska insatserna hade de två motståndarna stort sett samma inriktning, även om Hüberts inte beskrev dem i detalj. Vid Hübertz frånfälle bidrog Duurloo till att dessa aspekter väl tillgodosågs, något som kommer att tas upp i kapitlet om dövstumpedagogerna. Svagheter i planerna för Gamle Bakkehus, synes snarare ha varit av medicinsk än av pedagogisk art. Det gamla Bakkehuset där anstalten först etablerades var långt ifrån någon idealisk miljö ur balneologisk synvinkel. De svaga medicinska resultaten skulle komma att prägla det fortsatta arbetet, och konflikterna, inom anstalten. Konflikten fick stora konsekvenser för hur man i det sinnesslöpedagogiska tankekollektivet senare kom att förhålla sig till Gamle Bakkehus. Detta behandlas i nästa kapitel. Det förefaller som om det bakom idéaspekten i striden fanns en personstrid och att Eschricht uppmuntrade och stödde Moldenhawers ambition att bli styrelseledamot, lärare eller föreståndare, för att därigenom kunna påverka anstaltens riktlinjer.

Matris 6: Hübertz tankestil

Framträdelseformer	INSATSER	Förväntade resultat
Tre olika grader av nedsatt begåvning, ofta kombinerat med divergerande fysiska särprägel	Samhälleliga Förebyggande genom balneologiska åtgärder Medicinska	Viss bot och bättring beroende på grad av idioti
Benämning Idioti/kretinism	Balneologiska insatser Dietetik	
Orsaker Okända orsaksfaktorer Hypoteser om orsaker: Miasmatiske påverkan Ärftlig disposition Skador och andra sjukdomstillstånd Sociala och samhälleliga orsaker	Bad Pedagogik Existerande pedagogiska metoder	

Pedagogernas tid

Inledning

I detta kapitel skall i huvudsak behandlas ett tiotal år, 1855–1866, då pedagoger planerade och tog initiativ att starta idiotskolor i Norden. Under tolkningsarbetet har pedagogerna framstått som ett tankekollektiv och avsikten är att undersöka vilken tankestil, alternativt tankestilar som fanns inom kollektivet. Inspirationen hämtades bland annat från Tyskland, där dövstumpedagogen Carl Wilhelm Saegert 1842 hade startat idiotundervisning i anslutning till den dövstumskola han förestod. I den tidiga nordiska debatten om idiotskolor nämndes Saegert i samma andetag som Séguin och Guggenbühl, de utgjorde så att säga i inspirationshänseende en treklöver.

Den första dövstumpedagogen i Norden som övergick från dövstumskolan till undervisning av idioter var teologen Hans Peter Duurloo som 1855 övertog föreståndarskapet för Gamle Bakkehus i Köpenhamn efter läkaren Hübertz frånfälle. Han var föreståndare vid Døvstumskolen, grundet på Talemetoden, Johan Keller var en av skolans lärare. Deras relation under den tiden vet vi inget om. Även Johannes Moldenhawer var verksam i Köpenhamn, bland annat med undervisning av en idiotisk flicka. Dessa tre herrar var konkurrenter om tjänsten vid Gamle Bakkehus. Att Moldenhawer kände till sina medtävlare är sannolikt, han skulle senare komma att bilda par med Keller vid utgivandet av *Nordisk Tidsskrift*.

I Norge bedrevs undervisning av ett fåtal idiotiska elever inom Christiania dövstumminstitut från 1856. En särskild lärare, Hans Hansen, var avdelad för detta. Denna verksamhet skildes från dövstumskolan och utvecklades 1874 av Hansen och Anton Lippestad med idéer hämtade bland annat från Duurloo.

Den förste svensk som engagerade sig i idiotfrågan var teologen Julius Glasell, föreståndare vid dövstumskolan på Nya Varvet i Göteborg. Detta skedde genom en initierad artikelserie i *Olivebladet* 1866–67, där han bland annat efterfrågade en kvinna som ville ta sig an idioternas sak i Sverige. Det skulle komma att bli Emanuella Carlbeck som startade sin första skola i Göteborg 1866. Artikeln hade ingen angiven författare, men en notis i *Nordisk Tidsskrift* informerade om att det var Glasell.

Även den finländska teologen och dövstumföreståndaren Carl Henrik Alopæus sökte genom studieresor i Norden och Tyskland kunskap om idiotundervisning och publicerade reseberättelser, bland annat om möten med Duurloo och Keller, i olika tidskrifter. Först 1876 startades en idiotskola i Finland med anknytning till dövstumskolan i Åbo där Alopæus var föreståndare.

Den svenska idiotskolan hämtade sin inspiration från andra sidan Sundet. Köpenhamn var Nordens huvudstad, beträffande såväl pedagogik som andra kulturformer. De första studieresorna gick till Köpenhamn; Emanuella Carlbeck gjorde sitt första månadslånga besök där 1867.¹ För att riktigt förstå de första svenska initiativen inom idiotskoleområdet, är det nödvändigt att känna till den verklighet som mötte svenskarna där. Liksom de såg verksamheten med svenska ögon är även denna avhandling till en del en utblick från den svenska sidan av Sundet. Syftet med detta kapitel är att undersöka vilka ställningstaganden dessa pedagoger gjorde i det initiala arbetet i idiotskolorna, vilka pedagogiska metoder som användes och vilken roll dövstump pedagogiken spelade. Den metod inom dövstump pedagogiken som refererades till var talmetoden som gick ut på att lära ut talteknik till icke hörande. Metoden föreföll användbar även för idioter som också hade talproblem, om än av andra orsaker. I följande sex biografier presenteras deltagarna i tankekollektivet och deras tänkande. Avslutningsvis argumenteras för att de hade en gemensam tankestil grundat bland annat i att de hade likartad utbildningsbakgrund, var verksamma under samma tid och att de träffade och refererade till-, eller kritiserade varandra.

Eftersom flertalet av föregångsmännen inom idiotundervisningen var teologer behövs inledningsvis en diskussion om teologers relation till pedagogiken. Den klassiska pedagogikens fader Comenius var teolog, men hade ett vidare perspektiv på undervisningen. Såväl Basedow som Pestalozzi hade studerat teologi; Basedow ansåg att skolans religionsundervisning skulle ha allmän karaktär, medan Pestalozzi var förankrad inom pietismen.

Traditionellt bestod prästens pedagogiska uppgifter i *katetik*, det vill säga undervisning i den kristna läran. Den allmänna folkskolan föregicks av sådan undervisning utförd av präster samt uppföljning i hemmen i form av husförhör. Successivt, i linje med den övriga samhällsutvecklingen, ändrades prästens pedagogiska praktik.² För att kunna förmedla den kristna läran till dövstumma behövde läraren kunna kommunicera med eleven. Detta skedde antingen, som vid talmetoden genom att lära ut talteknik och munavläsning, eller vid teckenmetoden genom att lära ut tecken och att undervisa genom teckenspråk. Mot denna bakgrund började dessa teologer att intressera sig för idiotundervisning. Av de teologer som behandlas i detta kapitel betonade Glasell och Alopaeus undervisningen om kristen tro. Båda var dövstumlärare men undervisade troligen inte idioter, deras arbete inom detta område var av förberedande och igångsättande karaktär. Duurloo betonade inte den religiösa undervisningen utan såg det pedagogiska arbetet i ett vidare perspektiv med utgångspunkt bland annat i de kända pedagogiska metoderna. Keller

¹ Hanna Odhner: *Emanuella Carlbeck. Spridda drag ur hennes liv och verksamhet. Samlade af H-a O.* Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, Stockholm 1903, s 17

² Carolina Gustavsson & Rune Larsson: *Aktuella trender inom religionspedagogisk forskning och praktik, Tro & Liv 1/07*

betonade som skolföreståndare de organisatoriska av skolarbetet. Normmännen Hansen och Lippestad var seminarister, Lippestad hade även studerat teologi. Jag förmodar att en dövstumslärare under den här tiden var en person som hade tillägnat sig kunskaper att undervisa enligt talmetoden eller teckenmetoden, oavsett vilken övrig utbildningsmässig bakgrund personen hade. Idiotpedagogiken var i sitt vardande där inget var att hämta vid seminarierna. Samtliga personer som beskrivs i detta kapitel, utom Glasell, var närvarande vid abnormskolemötet i Köbenhavn och ansåg sig vara abnormskolelärare, eller blivande sådana. Efter sitt misslyckande med såväl att bli styrelseledamot som att få att få anställning som föreståndare vid Gamle Bakkehus anställdes Moldenhawer 1856 som lärare vid det äldre Blindinstitutet. När det nya institutet upprättades 1858 blev han dess förstelärare och föreståndare. Tillsammans med Johan Keller startade han *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvtumme- og Idiotskolen* 1867. Trots att han företrädde blindskolan, ägnade han ofta uppmärksamhet åt idiotsaken och publicerade 1968–1969 artiklar om den europeiska idiotuppfostningens historia.¹

Det är rimligt att tänka sig att Moldenhawer ursprungligt tänkte sig en framtid inom idiotskolan. Uppbackad av Eschricht företog han sin studieresa till de mest uppburna anstalterna och gjorde ett kortvarigt undervisningsförsök. Efter Hübertz frånfälle sökte han, liksom Johan Keller och Hans Peter Duurloo, tjänsten som föreståndare vid Gamle Bakkehus, men blev utkonkurrerad av Duurloo. Att Duurloo föredrogs kan ha berott på att han hade den längsta undervisningserfarenheten, de senaste fem åren som föreståndare vid en dövstumskola. Moldenhawer var länge efter sin anställning i blindskolan en aktiv medlem av det sinnesslöpedagogiska tankekollektivet. Att han ges så begränsat utrymme här beror på att han till större delen representerade blindskolan. Han hade dock stort inflytande över tankestilen inom det idiotpedagogiska tankekollektivet, inte minst på grund av samspelet med Johan Keller genom redaktörskapet av *Nordisk Tidsskrift*.

Hans Peter Duurloo

Efter examen vid Fredriksborg Lærde Skole och teologisk examen verkade Duurloo dels som informator, dels som lärare vid privata och kommunala skolor för normala barn.² 1850 anställdes han som lärare och föreståndare vid Døvtummeskolen, grundet på Talemotoden. Efter Hübertz frånfälle

¹ Johannes Moldenhawer. Udsigt over Idiotopdragelsens Historie, *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvtumme- og Idiotskolen*, 1868/69

² Hans Peter Duurloo var bondeson. Hans far som var född i den danska kolonin St Jan i Västindien och hade drivit en plantage där hade efter att den danska kolonin upphörde etablerat sig på en gård på Sorö. Källa: *Danskt Biografisk Leksikon*, 1887–1905, s 567

1855 förordades han som föreståndare vid Gamle Bakkehus.¹ Anstaltens tillkomsthistoria har berättats om i tidigare kapitel.

Helbredelses-Anstalten for idiotiske, svagsindige og epileptiske Børn paa Gamle Bakkehus ved København, öppnade 1855 i lantliga Fredriksberg, som i dag ligger inom stadens norra ytterområde. Bakkehuset är i dag museum. Det är emellertid inte *helbredeseanstalten* som uppvisas, utan Bakkehuset som legendarisk bostad och träffpunkt för nyckelpersoner inom litteratur, bildkonst och vetenskap under romantikens danska guldålder då huset var bostad för litteraturprofessorn och författaren Knud Rahbek och hans hustru Kamma. När idiotskolan startade var detta redan historia. HC Andersen, som i unga år var gäst i Bakkehuset, skriver om en tågresa, som bland annat gick förbi *helbredelseanstalten*: ” [...] endnu er det Aandens Hjem, Drivhuset for den sygnende Plante!”² I sanning en kommentar i romantikens anda. Det är troligt att Bakkehuset valdes som plats för Helbredelseanstalten med utgångspunkt från den positiva laddning platsen hade, ett annat alternativ som diskuterades var Fredriksborgs slott.

Duurloos utbildningsplan

Året efter starten presenterade Duurloo en undervisningsplan för skolan.³ Av planen kan utläsas att den till stor del byggde på, dels de teorier som då nyligen beskrivits av Édouard Séguin, dels på Duurloos erfarenheter av talmetoden inom dövundervisningen, samt på ljudmetoden från läsinläringen inom den allmänna skolan.⁴ Utgångspunkten i planen var Séguins teori om de olika sinnenas ömsesidiga betydelse för idiotpedagogiken. Detta tänkande omfattades även av Saegert. Tillståndet idioti ansågs vara orsakat av hjärnans och nervernas bristande makt över sinnesorgan och muskler.

Bristerna i rörelse- och sinnesorganen ansågs vara till hinder för att de psykiska förmågorna – *det sjælelige liv* – utvecklades:

[...] ingen Sjøleyttring staar isoleret, men er i organisk Sammenhæng med det hele aandelige Liv, og Udvikling i een Retning medfører Udvikling i flere [...]⁵

Genom att träna sinnes- och rörelseorgan förväntade man sig enligt planen, att även den psykiska förmågan skulle utvecklas, det vill säga att utvecklingen skedde i växelverkan mellan kropp och själ:

¹ Psykiatern Jens Rasmussen Hübertz, som var initiativtagare till anstalten, och som ursprungligt var anställd som föreståndare, avled 14 dagar efter anstaltens öppnande.

² *Et stykke Perlesnor* 1859

³ *Første Beretning om Helbredelse-Anstalten for idiotiske, svagsindige og epileptiske barn paa Gamle Bakkehus ved Kjøbenhavn*, Kjøbenhavn 1856

⁴ Édouard Séguin: *Traitement Morale, Hygiène, et Éducation des Idiots et Autres enfants Arriérés*, Ballière Paris 1846

⁵ *Første Beretning om Gamle Bakkehus ved Kjøbenhavn*, Kjøbenhavn 1856, s 61–62

[...] Enhver Vækkelse af Sjælelivet medfører forøget Herredømme over Legemet, og ethvert forøget Herredømme over Legemet virker vækkende paa sjælelivet.¹

Träningen av de olika sinnena var integrerad i ämnen som gymnastik, artikulations- och språkövningar, bildförståelse, läsning och skrivning, räkning, handarbete och sång. Grunden för pedagogiken var ordning och disciplin, det vill säga en fast indelning av skoldagen och strukturerad sysselsättning. Genom det dagliga umgänget med lärare och andra anställda skulle elevens avvikande beteende regleras och normaliseras.² Kroppslig straff skulle endast undantagsvis förekomma, till exempel vid lättja och orenlighet.

Varierade taktfasta gymnastikövningar syftade till att uppöva viljan att behärska muskler, kropp och sinnen. Artikulationsövningar hade till syfte att träna örat, ögat och talorganen. På detta område anknöt Duurloo till talmetoden inom dövundervisningen, det vill säga att den *uegenligt dövstumme* skall tränas i att tala. Eftersom idioter ofta saknade, eller hade bristfälligt tal, låg det troligen nära till hands för före detta dövstumpepedagoger att applicera de talmetoder som användes inom dövstumundervisningen. Talet tränas, dels genom att benämna föremål, former och färger, dels genom samtal kring ett särskilt bildmaterial som Duurloo tidigare använt vid dövstumskolan. För att uppnå färdighet i läsning ansågs ljuden viktigare än bokstavens benämning.

Idiotens bristande förmåga att räkna ansågs orsakad av bristande förmåga att minnas. För att konkretisera användes hjälpmedel som kulram, mynt och pinnar: *Regning drives först ganske mekanisk ved at reducere Tallene til Streger*. Genom grundläggande skrivning, det vill säga skrivning av streck, tränas ögats utveckling.

Handarbete beskrivs i studieplanen som ett viktigt moment. Som grundläggande handarbetsaktiviteter nämns byggnad med klossar, pappersklippning och färgläggning av bilder. Fortsättningsvis, stickning och sömnad för flickorna, och trädgårdsarbete och täljning för pojkarna. I förlängningen såg Duurloo handarbetet som förberedelse för en framtida yrkesverksamhet för vissa elever. Han räknade emellertid med bestående begränsningar även hos dessa elever, till exempel när det gäller finare kvinnliga handarbeten.

Planen avslutas med tankar om undervisningens begränsningar. Avancerade ämnen som religion, geografi och rättskrivning uteslöts. Duurloo ansåg liksom Séguin att idiotskolans uppgift var att upprätta barnets förmåga att styras av viljan. När detta samband är upprättat, det vill säga när förmågan och viljan att lära uppnåtts, bör den fortsatta undervisningen ske i den vanliga skolan. Duurloo framhöll emellertid att dessa elever inte kan jämföras med sina framtida, *mere begavede* medelever. I denna fråga verkar det rimligt att anta att Duurloo inspirerats av tankar i tiden om dövas integrering i

¹ Ibid. s 56

² Jfr Séguins tankar om *moral treatment*.

samhället. En rimlig tolkning är att Duurloo inte ansåg att man, genom undervisningen kunde förbättra själva begåvningen, utan endast en koordinering av sinnen och motorik för att tillgodogöra sig den egentliga begåvningen. Även den vanliga skolan rymde enligt honom elever med olika begåvning. Detta var den ursprungliga innebörden av begreppet svagsint – svag till sinnena. I ansökningsformuläret jämföras begreppen idioti och *svagsindighet*.

Gamle Bakkehus 1855–1872

Åren 1855–59 kan karakteriseras som ett 4-årigt provisorium. Anstalten drevs som helbredelseanstalt för idioter med plats för 20 elever i det för ändamålet inte särskilt väl ägnade Rahbekska Bakkehuset.¹ Vid årsskiftet 1856 hade 7 elever mottagits. Under 1856 hade skolan 16 elever. 14 elever togs in medan 5 skrevs ut – två av dessa genom att de avled. Redan 1856, det egentliga första året, skrevs två elever ut som obotliga – uhelbredelige. De följande tre åren var elevantalet 19, 21 och 24.² Under dessa år utskrevs 5, 1 och 2 elever; tre av dessa genom att de avled och två sändes bort som obotliga., På grund av platsbrist tog inga elever emot från andra nordiska länder. Det fanns vid den här tiden inga idiotskolor i de andra nordiska länderna, och ansökningarna var många, främst från välsituerade föräldrar.

Åren 1860–1870 kan karakteriseras som en 10-årig etableringsfas. 1860 uppfördes en ny huvudbyggnad och skolans namn ändrades till Idiotanstalten på Gl. Bakkehus. *Helbredelse*, det vill säga botande togs bort från målsättningarna. Det bildades två avdelningar: *Oppdragelseafdelningen* i den nya byggnaden och *Plejeanstalten* i det gamla Bakkehuset.³ Skolan hade plats för 60 elever. Nu fick man även möjlighet att ta emot elever från de övriga nordiska länderna, och det var nu de fem svenska eleverna, som beskrivs nedan, vistades på Gamle Bakkehus. Den nya byggnaden innehöll även en liten *pleieavdelning* för äldre, så kallade obotliga idioter, vilkas anhöriga ville skulle vara kvar. Från 1860 till 1865 ökade elevantalet trots det ökade utrymmet endast från 25 till 39.⁴

¹ Anstalten öppnades 15 november 1855, 14 dagar senare avled föreståndaren Hübertz

² På grund av in- och utskrivning under året är det svårt att avgöra hur många elever som vistades vid anstalten varje år.

³ *Første Beretning om Gamle Bakkehus ved Kjøbenhavn*, Kjøbenhavn 1856

⁴ Elevantal och utskrivning 1860–65:

1860: 25 / 2 utskrevs, 1 avled

1861: 39 / 3 utskrevs, 3 avled, 1 utskrevs som sindssvag

1862: 41 / 7 utskrevs, 1 utskrevs som uhelbredelig

1863: 41 / 5 utskrevs, 2 utskrevs efter konfirmation, 1 avled

1864: 41 / 6 utskrevs efter konfirmation, 1 avled

1865: 39 / 8 utskrevs efter konfirmation, 1 avled

1871 uppfördes en *pleieanstalt*, vårdanstalt på en intilliggande tomt – det första steget på vägen mot vad som senare skulle komma att betecknas som en fullständig anstalt, det vill säga en anstalt där de intagna kunde bo hela livet.

Hygienistiska föreställningar om idiotins orsaker och bot

Ovan har den pedagogiska inriktningen vid skolan på Gamle Bakkehus och skolans byggnadsmässiga utveckling beskrivits. Hübertz hade tänkt sig en anstalt med medicinsk och pedagogisk inriktning. Som svar på Eschrichts kritik mot att Hübertz som var läkare skulle leda en skolanstalt svarade han att han avsåg att anställa pedagoger för de pedagogiska uppgifterna. Hübertz medicinska tankegångar, det vill säga idéer om hygienism och balneologi var inte utmönstrade under den tid som här beskrivs.¹ I ansökningsformulären till anstalten som ifylldes av familjens läkare och präst, gjordes genom de frågor som ställdes, vissa antaganden om orsaker till åkomman. Det ansågs bevisat att det fanns lokala orsaker till att idioti uppstår och utvecklas hos ett barn. Man önskade därför en beskrivning av barnets födelse- och vistelseort, med avseende på jordgrundens art – bland annat om den var lerig, sandig eller fuktig. Det frågades även efter bostadens läge, om den låg i en sluttning eller på slättland, om den har ett fritt och ljust eller ett slutet och mörkt läge. I fall den låg i en sluttning, önskades uppgifter om dess riktning. Det frågades särskilt om hemmet låg öppet för västliga och nordliga vindar. Vidare önskades uppgifter om dricksvattnets beskaffenhet. Att miljömässiga förhållanden ansågs viktiga framgår av att sådana aspekter beaktades noga vid uppförandet av den nya anstalten, något som beskrivs i den fjärde årsberättelsen.² Sanitära och byggnadsmässiga förhållanden var mycket bristfälliga i det gamla huset. Nu skulle erfarenheterna från de första åren, samt all tillgänglig kunskap som gjorts vid andra anstalter i Europa beaktas. Vid grundarbetet av huset lades stor vikt på att undvika fuktighet. Nybygget planerades för 60 barn. Könen är åtskilda, endast matsalen, gymnastiksalen och vissa lekrum är gemensamma. De utrymmen där barnen skall vistas är förlagda till första våningen. Rummen låg på solsidan, de hade fritt utblick med god ljus- och lufttillförsel. Man har undvikit nordligt läge för de rum där barnen skall vistas. Rummen är försedda med kakelugnar. Luftmängden i de olika lokalerna är angiven, och anses vara riklig.³ Ventilationen är även tillgodosedd i korridorerna enligt ett nytt tyskt system.⁴ Toaletter med indraget vatten finns i anknytning till sovsalarna. Det togs hänsyn till det som vi i dag skulle kalla

¹ Balneologi=läran om vattnet och klimatet fysiologiska verkan och användning i terapeutiskt syfte

² *Fjerde Beretning om Helbredelses-Anstalten for idiotiske, svagsindige og epileptiske børn paa Gamle Bakkehus ved Kjøbenhavn*, Kjøbenhavn 1859

³ 600 kubikfot i sovsalarna

⁴ Det Berlinske Apparat

barnvänlighet eller handikappanpassning, bland annat genom avrundade hörn. Personalens lägenheter, som fanns i samma hus, var förlagda där med tanke på att ge möjlighet till tillsyn i samtliga av barnens lokaler. Man får förmoda att dessa hygienistiska tankegångar var förankrade hos läkarna i anstaltens styrelse och hos tillsynsläkaren. Hur Duurloo ställde sig till dessa är okänt.

Läkarens roll vid Gamle Bakkehus

Nete Balslev Wingender har i sin avhandling beskrivit läkarens undanskymda roll vid anstalten.¹ Hon har funnit att föreståndaren inte skapade tillräckligt utrymme för de medicinska aspekterna, något som på sikt ledde till att Duurloo 1887 tvingades avgå som anstaltens föreståndare. Av anstaltens första statuter, som troligen formulerats i samarbete med Hübertz, framgår att föreståndaren var ålagd att i samarbete med anstaltens styrelse ansvara för såväl behandling som undervisning.² De medicinska aspekterna är formulerade endast i slutet av en bisats: *samt Lægetilsyn og Medicin*.³ Läkaren fungerade i princip som husläkare. Ursprungligt hade det troligen varit meningen att Hübertz som föreståndare skulle ansvara för såväl det medicinska som det pedagogiska innehållet – det senare med hjälp av pedagoger. Vid Hübertz frånfälle fick styrelsens ordförande, överläkare J P Jacobsen ta sig an de medicinska uppgifterna.⁴ I årsberättelsen för 1856 benämns tillsynen av elevernas hälsa daglig läkarettillsyn och har övertagits av en läkare som bodde närmare anstalten än vad Jacobsen gjorde.⁵ Det förefaller rimligt att Jacobsen, i tillägg till sina övriga läkaruppgifter, inte skulle kunna åta sig den medicinska tillsynen vid anstalten. I den fjärde årsberättelsen nämns att man fått bukt med de matsmältningsproblem som varit vanliga de första åren.⁶ Elevernas hälsotillstånd anses som vanligt ha varit gott under året, med undantag av förkylningar och enstaka fall av frossa och halsfluss.⁷ Epileptiska anfall har dock hört till ordningen – medicinska åtgärder i samband med epilepsi nämns dock inte.

Hübertz främsta medicinska idéer, det vill säga angående hygienism och balneologi, hade beaktats genom diskussionerna av de olämpliga förhållan-

¹ Nete Balslev Wingender 1992, s 74 ff

² *Første Beretning om Gamle Bakkehus ved Kjøbenhavn*, Kjøbenhavn 1856, s 52–54

³ *Ibid.* s 52: 4. *Anstalten vil bestræbe sig for at give de Optagne den for ethvert Barns Opdragelse, Uddannelse og mulige Helbredelse eller Forbedring meest passende Veiledning og Pleie m. m. , endvidere Logie, Kost, Vask, Lys og Varme samt Lægetilsyn og Medicin.*

⁴ Justitsråd Johannes P Jacobsen var enligt Balslev Wingender 1992, s 32 överläkare vid Garnisons Hospital tillika änkedrottningens livläkare.

⁵ *Anden Beretning om Helbredelses-Anstalten for idiotiske, svagsindige og epileptiske børn paa Gamle Bakkehus ved Kjøbenhavn*, Kjøbenhavn 1857, s 4

⁶ *Fjerde Beretning om Gamle Bakkehus ved Kjøbenhavn*, Kjøbenhavn 1859, s 8

⁷ Koldfeber och chronisk halspine

dena i samband med det gamla Bakkehuset, och i mycket hög grad genom uppförandet av den nya anstalten. Den ursprungliga tanken om medicinskt ledarskap hade dock negligerats, något som inte sammanföll med Jacobsens föreställningar. 1860 lämnade han ett förslag till styrelsen om nödvändigheten av att återupprätta den ursprungliga organisationen av anstalten.¹ Detta innebar främst att återupprätta en medicinsk ledningsfunktion i Hübertz anda. Han menade att anstalten skulle upprätta samma organisation som fanns vid hospitalen för sinnessjuka – han var själv hospitalläkare – där läkaren skulle disponera över medicinska, psykologiska och pedagogiska insatser. Med de medicinska insatserna avsåg han de farmakologiska och de dietiska. Han ansåg även att gymnastiken hörde in under medicinen, något som säkert väckte starkt motstånd hos Duurloo eftersom förbättringen av kroppens funktion, i det pedagogiska tänkandet, ansågs nära förbunden med den intellektuella utvecklingen. I förlängningen ansåg Jacobsen att medicinsk kompetens var nödvändig ur vetenskaplig synvinkel. Vad Jacobsen lade i begreppet vetenskaplig framgång inte av skrivelsen. Balslev Wingender menar att detta kan ha varit frågeställningar kring orsaker, diagnostisering och klassificering, vilket inte bekräftas av de nya statuter som kom 1862.²

Duurloo ställde sig inte avvisande till anställningen av en fast läkare vid anstalten, han menade att det kunde få stor betydelse, särskilt för de epileptiska barnen. I detta uttalande kan det ligga en god del ironi eftersom mycket lite hittills hade utträttats inom detta område. Duurloo uttalade sig överhuvudtaget ironiserande om Jacobsens förväntade resultat av den medicinska behandlingen. Jacobsen sade sig beredd att i en övergångsperiod åta sig läkareuppgifterna vid anstalten. Dessutom borde en psykiatrisk utbildad medhjälpare anställas, som på sikt kunde överta läkaretjänsten.³ Jacobsen avled dock 1861. Balslev Wingender framhåller att Jacobsens hjärtesak därmed förlorade sin aktualitet. Ingen av ledamöterna i styrelsen var tydligen beredd att föra saken vidare, eller också hade Jacobsen varit ensam i styrelsen om sina ståndpunkter.⁴

1862 utarbetas nya statuter där bland annat helbredelsemålsättningen togs bort och läkarens roll och uppgifter preciserades.⁵ Läkaren blir sidoordnad förståndaren och skall tillsammans med honom ha tillsyn över hygien, kosthåll och hälsoföreskrifter. Läkaren skall rådfrågas om allt som rör ele-

¹ Forslag om Nødvendigheden av at restituere den oprindelige Organisation som er givet Helbredelses Anstalten paa Gl. Bakkehus. Jens Rasmussen Hübertz: *Forslag til Foranstaltninger for Idioter og Svagsindige Børn; Oprettelse af en pædagogisk og medicinsk Anstalt for Saadanne m.m.*, Landsarkivet i København, Kjøbenhavn 1853

² Nete Balslev Wingender 1992, s 77

³ Ibid. s 77–78

⁴ Ibid. s 80

⁵ *Sjette Beretning om Helbredelses-Anstalten for idiotiske, svagsindige og epileptiske børn paa Gamle Bakkehus ved Kjøbenhavn*, Kjøbenhavn 1863

vernas aktiviteter utanför undervisningssituationen. En särskild passus i statuterna betonar en ny aspekt av läkarrollen: *Særlig har han att iaktage og forfølge de psychiske Anomalier hos Eleverne og bidrage Sit til deres Fjernelse*. Först 1874 anställdes en psykiater vid anstalten, C G Gædeken som samtidigt blev överläkare vid Københavns Kommunehospitals Afdeling for Sindsyge, vidare var han professor i hygien och rättsmedicin. De fortsatta kontroverserna mellan Duurloo och läkarvetenskapen har beskrivits av Bal-slev Wingender.

Svagpresterande elever

Många av de elever som vistades på Gamle Bakkehus fungerade lågt intellektuellt och i utbildningsplanen och årsberättelserna skisserar Duurloo även pedagogiska insatser för dessa. Vid Landsarkivet i København finns ett omfattande material om Gamle Bakkehus: Duurloos utbildningsplaner, årsberättelser där man kan följa enskilda elever genom skolåren, ansöknings-scheman, pedagogernas utvecklingsberättelser och brev angående enskilda elever etcetera. Se Källor och litteratur.

Det kan vara av intresse att studera några av dessa svagare elever, valet faller på några elever från Sverige. Erik Nørr har i en studie uppmärksammat 27 elever, från andra nordiska länder, de flesta från Norge, vid Gamle Bakkehus.¹ Åtta av dessa elever var från Sverige. Under åren 1861 till 1868 togs fem svenska elever emot vid skolan. Nørr nämner ytterligare tre svenska elever, som togs emot under sjuttioalet. Dessa var vuxna män, och hade, enligt vad som framgår av arkivmaterialet, normal begåvning. De hade tidigare varit intagna vid inrättningar för sinnessjuka i Sverige – en hade till och med varit gymnasielärare, och tas av dessa skäl inte med här. Även Johan Kellers skola tog emot elever från andra nordiska länder, dock inga från Sverige.²

Syftet med detta avsnitt är som nämnts ovan, dels att exemplifiera den undervisning som bedrevs vid Gamle Bakkehus med elevbeskrivningar, dels att sätta de fem svenska eleverna i fokus. I görligaste mån har jag även sökt efter material om dessa elevers situation efter Köpenhamnsvistelsen, i ett fall har jag lyckats. Se kapitlet om Emanuella Carlbeck.

Uppgifter om eleverna finns i ansökningshandlingar och elevförteckning.³ Ansökningshandlingarna är undertecknade av läkare och präst på hemorten. Den första svenska eleven, *Eva Anette Nilsson*, som kom till skolan 1860, hade elevnummer 60. Det innebär att skolan i det provisoriska Bakkehuset, under de fyra år den existerat, hade tagit emot ett 60-tal elever. Flertalet av de svenska barnen, två flickor och två pojkar, var i 11-årsåldern när de kom

¹ Erik Nørr: Nordiske elever på Gamle Bakkehus 1860–80. I: Wass, Ingrid (red): *Velferd og vanferd*, Århus 2001

² Ibid.

³ Opplýsingsskjemaer og hovedprotokoller

till skolan. En flicka var sju år. Skolan tog under den första tiden emot barn mellan 5 och 15 år. Fram till sekelskiftet var flertalet elever vid Gamle Bakkehus var 10–11 år.

Det framgår av elevförteckningen att de fem barnen hade en omfattande grad av nedsatt begåvning. Ingen av dem kunde tala eller förstå särskilt mycket. Att man inte alls reflekterade över att det var ett främmande språk som de skulle förstå och tala, kan vara ett tecken på att deras förmåga var generellt låg. De förefaller även ha haft liten förmåga att klara vardagliga bestyr som hygien och måltider. Tre av barnen hade epilepsi, ett var halvsi-desförlamad. Barnen uppvisade även beteenden som oro och självdestruktivitet.

Erik Nørr visar i sin studie att de utomdanska familjer som hade möjlighet att skicka sina barn till idiotskolan i Köpenhamn var relativt välsituerade. Kostnaderna för de utomdanska eleverna var 350 Rd per år, så gällde även för de fem svenska eleverna. Fädernas yrken uppges vara professor, godsägare¹, köpman, lantbrukare och *fragtmand*.² Den geografiska närheten till Köpenhamn spelade också en viss roll. Tre av barnen kom från Skåne; Lund, Landskrona och Helsingborg, de två andra från Lidköping och Stockholm. Eva Annette Nilsson kom från Landskrona – rakt över Sundet, knappt två mil från Köpenhamn. Hanna Warholm som var från Lund, var fyra mil hemifrån. Frank Henning Bern, från Helsingborg, hade kortaste resan till Danmark om än inte till Köpenhamn.

Barnen vistades relativt kort tid på Gamle Bakkehus, kortast två månader, längst två år, i genomsnitt ett år. Inget av barnen förefaller ha varit samtidigt på anstalten. Barnen avlöste varandra, det förefaller som om en plats var vikt för svenska barn. Fragtmandens dotter stannade endast två månader. Euphemia som var orolig och hade epilepsi stannade längst, i två år. Samtliga barn togs, enligt *hovedprotokollen*, hem efter föräldrarnas önskemål. Om föräldrarnas skäl att ta hem sina barn var ekonomiska, eller om de var missnöjda med skolan framgår inte. Skolan har emellertid inte beskrivit dessa barn som *icke helbredelige*. I liggaren nämns tre former av oavslutad skolgång: *udtaget efter forældrenes ønske*, *udtaget af anstalten* och *overført till Plejeanstalten*.³ Man får förmoda att *udtaget af anstalten* innebar att detta var en elev som av olika skäl inte kunde stanna på anstalten. Om de svenska eleverna togs hem på grund av att föräldrarna inte ville ha dem överförda till *Plejeanstalten* är svårt att säga. Vad som hände med fyra av barnen efter hemkomsten har inte kunnat klargöras. Den åttaåriga stockholmaren Hugo som återvände 1866 kan inte ha kommit ifråga för FSBV:s skola som öppnade 1870, eftersom han troligen inte hade tillräcklig begåvning. Han finns heller

¹ Propretarie

² Troligen en person som sysslar med frakter till lands eller sjöss

³ Erik Nørr 2001

inte i skolans förteckning över elever. Euphemia kom sedan till Emanuella Carlbecks skola i Skövde.

Euphemia Johanna Knutsson

Euphemia var född den 13 juni 1853. Fadern K. M. A. Knutson var lantbrukare i Sjöryd vid Lidköping i Västergötland. Sjöryd ligger på östsidan av Dettern, en gren av Vänern. I en annan källa benämns han som possessionat – godsägare.¹ Euphemia var nummer fyra av sju syskon. Övriga syskon upp-ges i ansökningen till Gamle Bakkehus vara friska.

Euphemia kom till Gamle Bakkehus den 8 augusti 1863 som tioåring, och stannade i två år. Hon var den enda av de svenska eleverna som stannade under relativt lång tid vid skolan. Förutom en måttlig grad av nedsatt begåvning hade hon epilepsi. Beteendemässigt beskrivs hon vara orolig. Av årsberättelsen för 1866 framgår att Euphemia var placerad i *Legestueavdelingen*, det vill säga där de barn som stod på lägsta begåvningsnivå vistades. Hon var det yngsta av barnen där. Eftersom hon var nyanländ till anstalten gavs en relativt omfattande beskrivning av henne:

Hun er proportioneret², har en frisk Hudfarve, men er paafaldende lille af sin Alder (ved sin Ankomst hertil havde hun en Vægt af 27 Pund, altsaa som et fireaars Barn). Hun har sunde Sandser, uhindret Brug af Lemmerne, synes ikke at forstaae Tiltale, kan ej tale. Hun slentrer gjerne urolig og nynnende omkring, vælter og tumler med Stole og vad hun kan magte, eller aftager sine Klæder, lægger sig nu og da til Ro paa Gulvet eller paa Bordet for atter begynde samme tankeløse Færd. Kun naar det kommer an paa at bemægtige sig en Trevl eller en Papirstump, røber hun Overlæg, ja List, sidder da stille og tilfreds og piller itu, men støier heftigt op og strider imod, naar man vil berøve hende dette Tidsfordriv. Hun er ret reenlig og kan tildeels hjælpe sig selv ved sin Afklædning og sine Maaltider. Krampe har hun ofte haft i Hjemmet, dog ikke i de sidste 3 Maaneder.

Under sit korte Ophold paa Anstalten har hun for en Deel aflagt sin urolige Travlhed og er bleven mere lydlig. Hendes Helbred bestandig været tilfredsstillende, intet Krampetilfælde har indfundet sig.³

Året därpå beskrivs Euphemia åter i årsberättelsen. Hon befinner sig fortfarande i *Legestueafdelningen*. Man konstaterade att hon, under sin korta tid vid anstalten hade genomgått en relativt positiv utveckling beträffande koncentration, handlag och imitation, och beskrivs som utvecklingsbar. Även när det gäller hennes huvudintresse, ommöblering, har större planmässighet

¹ Johannesbergs matrikel, Länsarkivet i Västergötland, Mariestad

² Proportionerlig=välväxt. Malmström, Györki & Sjögren: *Bonniers svenska ordbok*, Stockholm 1994

³ *Beretning fra Gamle Bakkehus*, Kjøbenhavn 1864

och begåvning konstateras. Hon har endast haft ett par mindre epileptiska anfall, troligen astatisk-myoklona anfall.¹

At hun bestandig bedre fatter Tiltale, adlyder villigere, viser mere Opmærksomhed, Haandelag og Efterlignelsesdrift vidner om, at Evner ere tilstede, som ved fortsat Vejledning til en vis Grad ville kunne udvikles. Først paa at tale gjør hun ikke; derimod kan hun undertiden, hvad hun ej tidligere har gjort, falde paa at synge, selv Melodier, som hun ikke har hørt her, men maa have gjemt i Hukommelsen fra Hjemmet. Hendes Uro er ikke saa rastløs som tidligere, og skjønt hendes Tilbøjelighed til at flytte og opstable, hvad hun kan magte, vedbliver, viser der sig dog deri mere Kunstfærdighed og Plan. Med hendes Hudfølelse er der en paafaldende Ejendommelighed, at der förløber en meget kendelig Tid, inden et Smerteintryck naaar til hendes Bevidsthed; støder hun sig, staaer hun stille og i speændt forventning en halv Snees Sekunder, som om hun frygtede, at Smerten nok vilde finde sig, og først da brister hun paa eengang i hæftig Graad. I Forsommeren og nu atter i Efteraaret har hun haft et Paar kortvarige Krampeanfald, ellers har hendes Helbred saavel som hendes Humør bestandig vææret fortrinlig.²

Euphemia flyttade hem från Gamle Bakkehus 1865, tolv år gammal. Skälet för hemtagningen angavs vara att modern saknade henne när hon var så lång tid hemifrån.³ Två år senare, 1868, kom Euphemia tillsammans med brodern Carl till Emanuella Carlbecks skolanstalt, som då fanns på Kultomten vid Skövde, inte långt från hemorten. Båda beskrivs i matrikeln som *vårdpatienter*. Beträffande Euphemia har tydligen inga större framsteg skett sedan vistelsen i Köpenhamn. Av beskrivningar av Carl, som gjordes av flera besökare vid skolanstalten, framgår det att han, trots sin vårdpatientstatus, var ett barn som man lade märke till.

Hugo och Hanne

Euphemia avlöstes i *legestueavdelningen* av Hugo Nathan Assur, köpmansson från Stockholm.

¹ Astasi = oförmåga att stå, myokloni = muskelryckningar. Min tolkning efter Karl Grunewald: *Medicinska omsorger om utvecklingsstörda*, Stockholm 1980, s 158 ff

² *Beretning fra Gamle Bakkehus*, Kjøbenhavn 1865

³ Ibid.

Hugo var sju år gammal och beskrivs enligt följande i årsberättelsen:

[...] Fra Fødselen var han sund, talte och trivdes godt indtil han i sit 4de aar angrebes af af en heftig meningitis cerebialis¹ ”med kvarstående Exudat”², efter hvilken Sygdom, der egentlig kun varede 1 Dag, Evnerne och dermed Sproget efterhanden tabte sig, indtil han for c 1 Aar siden ganske hørte op med at tale.³

Hovedet er noget stort, ellers er han velskabt og af sundt Udseende, Sandserne gode, kun hudfølelsen sygelig sensibel. Gangen er, som saa hyppig hos Hydrocephaliske, ubehjælpelig og vaklende, Armenes og Hændernes Bevægelser usikre og kraftesløse, saa at han ikke kan aabne en Dør, maa hjælpes ved sine Maaltider o.s.v. Tiltale forstaaer han ikke, kjender ikke engang sit Navn, ligesaa lidt som han er istand til at frembringe nogen artikuleret Lyd eller ved nogetsomhelst Tegn give sig tilkjende; Musik derimod lytter han efter. Alltid tripper han om smilende og glad men eensom, thi sine Kamerater ændser han ikke, enten klappende i Hænderne eller tumelende med en Stol, medens han lader en gennemtrængende snærende Lyd høre som Tegn paa sin Tilfredshed og vedbliver hermed, indtil han af Træthed falder i Søvn paa sin Arm. Med Reenlighed, Paaklædning o.s.v. maa han passes som et lille Barn; han har ingen Kramper.[...]⁴

Hugo stannade på Gamle Bakkehus i ett år. Han efterföljdes av den 11-åriga professorsdottern Hanne Warholm från Lund.

[...] Fra en Alder af 8 Maaneder har hun lidt af Kramper, der infinde sig med indtil 12 Anfald i Døgnet, snart med Maaneders, ja Aars Mellemlum, snart som lættre momentane Trækninger, snart som udtalte epileptiske Anfald. Hun er legemlig velutviklet, proportionert og fyldig. Sandserne ere gode, gangen uhindret. Hænderne bruger hun meest til at pille og tjatte⁵ med, hendes eneste Tidsfordriv, dog kan hun nogenlunde hjælpe sig ved sine Maaltider. Hun forstaaer kun i meget ringe Omfang Tiltale og kan heller ikke selv tale, kun nu og da fremføre et ”Papa” eller ”Mama”, men er uvillig til at eftersige som andet efter Opfordring, ved Uro og dels vid Fagter kan hun dog gjøre sig forstaaelig for sine vante Omgivelser. I Almindelig sidder hun stille hen med tilfreds Mine, idelig pillende paa paa sit Tøj, Trævler eller Papirstumper, ellet blot legende med sine Fingre; men undertiden, og navnlig under Førudfølelsen af forestaaende Krampeanfald, kan hun blive Støjende, snøfte och skrige, sparke och slaae. Hun formaaer inte ikke at hjælpe til ved sin Af- og Paaklædning, men er dog vænnet til Reenlighed og veed i rette Tid at give sig til tilkjende.[...]⁶

¹ Hjärnhinneinflammation

² Vätskeökning i hjärnans hållrum, leder till hydrocefalus/vattenskalle. Behandlas i dag kirurgisk genom inoperering av shunt för avtappning av vätska så att trycket på hjärnan inte ökar. Den skada som uppstått är dock bestående.

³ *Beretning fra Gamle Bakkehus*, Kjøbenhavn 1867

⁴ *Ibid.* 1867

⁵ daska

⁶ *Beretning fra Gamle Bakkehus*, Kjøbenhavn 1869

Förväntade resultat

Gamle Bakkehus startade 1855 som den första idiotskolan i Norden. Skolans benämning var Helbredelse-Anstalten paa Gamle Bakkehus. Denna första tid, när det gäller undervisningen av idioter i Norden, har i forskning inom området av bland andra Söder¹, Balslev Wingender² och Kirkebæk³ – de senare med referens till Söder – beskrivits som extremt utvecklingsoptimistisk, där man i princip förväntade sig fullt *tillfrisknande*. Detta antagande har inte stöd i det källmaterial jag tagit del av. Visst nog kan man hitta åtskilliga texter som talar om helbredelse i källmaterialet. Tolkat i sitt sammanhang avses dock inte *helbredelse* i betydelsen fullständig bot, det vill säga normalitet, utan närmare läkning eller förbättring.

En aspekt av begreppet *helbredelse* som inte beaktats är att det i grunden har en medicinsk innebörd – på svenska bot. Flera danska sinnessjukhus använde under tiden epitetet *helbredelseanstalt*. Det religiösa begreppet *helbrägdagörelse* har en annan innebörd – bot i samband med gudstro, handspåläggning och bön.⁴ Likheten mellan begreppen kan i svenska öron ha färgat tolkningen av helbredelsebegreppets innebörd. Som det användes inom dansk psykiatri hade det dock främst en medicinsk innebörd kopplad till en positiv tro på behandlingsresultat. Använt om pedagogiska framsteg blir begreppet en orimlighet, och har mig veterligen inte använts i Danmark sedan det togs ur Gamle Bakkehus stadgar 1862, sju år efter starten. Begreppet har troligen tyskt ursprung – *heilpädagogik* används fortfarande i Tyskland som samlingsbegrepp för medicinska, sociala och pedagogiska habiliteringsinsatser. Inom den antroposofiska rörelsen används begreppet läkepedagogik, troligen en översättning från tyska. Ett motsvarande begrepp i Sverige kan vara habilitering som innebär samordnade stödinsatser av flera experter inom skilda områden.

I den första undervisningsplanen för Gamle Bakkehus⁵ beskriver Duurloo ett omfattande pedagogisk program som förväntas leda till *helbredelse eller förbättring*. Grunden för idiotismen anses, i enlighet med Séguins terminologi, vara att sinnenas ofullkomliga utveckling hindrar att kontakten med Yttervärlden inte kommer till stånd: [...] *han seer uden at skjælne, han hører uden att opfatte Lyd* [...]. När förbindelsen med omvärlden, genom omfattande fysiologisk och pedagogisk träning och övningar, är upprättad, anser Duurloo att idiotskolan har fullgjort sin uppgift. Det innebär att *den djuriska idioten* har blivit en människa. Det förefaller dock vara självklart att idioten när det gäller språk och tänkande har sina begränsningar. Beträffande mera praktiska färdigheter, som till exempel finare kvinnligt handarbete talas det

¹ Mårten Söder: *Anstalter för utvecklingsstörda*, Stockholm 1978

² Nete Balslev Wingender 1992

³ Birgit Kirkebæk: *Da de åndssvage blev farlige*, Holte 1993

⁴ Malmström, Györki & Sjögren: *Bonniers svenska ordbok*, Stockholm 1994

⁵ *Første Beretning om Gamle Bakkehus ved Kjøbenhavn*, Kjøbenhavn 1856

om ett tak för utvecklingen. Slutligen talar Duurloo om möjlig integrering i den allmänna skolan bland *mere begavede Børn*. Botandet gäller sålunda inte själva begåvningen, utan förmågan att lära som även den obegåvade besitter, något som även Saegert påengterade.

Tankegångarna i undervisningsplanen sammanfaller i mycket med en redogörelse om idiotism 1856 av hospitalläkaren Harald Selmer.¹ Med utgångspunkt från bland andra Séguin, har han en nyanserad syn på idiotens utvecklingsbarhet:

Det är vid Erfaringen noksom godtgjort, at naar en passende Behandling og Opdragelse anvendes, kan en ikke ringe Del af Idioterne udvikles meget, Mange kunne endog blive ganske brugbare for Samfundet, Flere komme til at føre en menneskelig Tilværelse i Stedet for en dyrisk, og Alle blive delagtige i Goder som den försømte Idiot ikke kjender.

Duurloo refererar till Séguin och Saegert och hans utbildningsplan innehåller flera tankar från dem. I Gamle Bakkehus bibliotek fanns under den tid som här beskrivs ett exemplar av Séguins skrift på franska. Pedagogiskt byggde Duurloo på åskådlighetsprincipen, sinnes- och rörelseträning, samt vissa moment från dövstumundervisningen, såsom tal-, andnings- och artikulationsövningar. Den starka betoningen av dövstumundervisningen som förebild kan dock ha samband med Duurloos behov av att betona sin yrkeskompetens och tidigare erfarenhet.

Utmärkande är, som anteckningarna om de svenska eleverna visar, betonet av mycket små framsteg. När det gäller utformandet av den nya skolbyggnaden beaktades hygienistiska aspekter. Beträffande läkarens roll vid anstalten, som skisserats av Hübertz, kämpade Duurloo en envis kamp från och med sitt inträde som föreståndare till styrelseordföranden Jacobsens död 1871. Jacobsens argument för en förstärkt läkarroll övertygade honom inte, och övertygar heller inte undertecknad. Den hospitalsmodell som Jacobsen ivrade för hade tidigare avvisats i artiklar av de nordiska hospitalläkarna.

Johan Keller

Johan Christoffer Rummelhoff Keller växte upp i Köpenhamn, fadern med titeln etatsråd var inspektör vid Christianshavns straffanstalt. Efter studentexamen studerade han teologi och tog kandidatexamen 1855. Under den tidiga ungdomstiden utgav han ett par diktsamlingar.² Under hela livet fortsatte han att skriva tillfällighetsdikter, bland annat i anslutning till nordiska abnormskolemöten.³ 1856 anställdes han som föreståndare vid en liten privat dövstumskola med sju elever som undervisades enligt talmetoden. Skolan

¹ Harald Selmer 1851, s 40

² *Lykkens Veje* 1856; *Lidt Vers ved Julen* 1861

³ Alexander Prytz: *Til minde om professor Johan Keller*, København 1885

hade upprättats 1850 av andralärare Dahlerup vid Det Kongelige Døvtstummeinstitut i Kjøbenhavn som en reaktion på den allenarådande teckenbaserade undervisningen, trots att beslut tagits om att upprätta ett särskilt institut för så kallade *uegentlige døvtstumme*.¹ Skolan förestods fram till 1856 av Duurloo som efterföljdes av Johan Keller. Vid Kellers övertagande hade skolan 7 elever, 1859 var antalet 12 – 1869 hade det ökat till 30.² Bland annat efter studieresor i utlandet blev Keller en ivrig och kraftfull förespråkare för talmetoden i dövstumundervisningen. I ett resebrev 1860 i *Finlands Allmänna Tidning* skriver föreståndaren vid dövstumskolan i Åbo, Alopaeus, som själv var anhängare av teckenmetoden att [...] *föreståndaren sjelf känner ej teckenspråket det ringaste*.³ Alopaeus var imponerad av vissa elevers talförmåga [...] *men flertalets tungomål var dock särdeles obehagligt, ävensom deras ord voro ytterst svåra att urskilja*.⁴ Keller lämnade ett förslag till ministeriet om att alla dövstumma först skulle undervisas enligt talmetoden. De som visade sig ha en *klangløs og utydelig Stemme* skulle sedan undervisas enligt teckenmetoden.⁵ 1867 slöts ett avtal om att *egentligt döve* skulle undervisas vid dövstumminstitutet enligt teckenmetoden medan de *uegentligt döve* skulle hänvisas till Kellers skola: Dövstummeskolen grundet på Talemetoden. Vid Taleinstitutet i Fredericia arbetade man efter den *rene Lydmetode*, vilket bland annat innebar alla former för tecken, mimik och gester var förbjudna.⁶ Johan Kellers minnestecknare, Alexander Prytz, överlärare vid Kellers anstalter skriver 1885:

[...] og naar en Gang Døvtstummeundervisningens Historie i vort Fædreland bliver skreven, skal Johan Keller visselig blive nævnet som Lydmethodens trofaste og energiske Forkæmper her hjemme.⁷

Prytz skriver att ibland hänvisades barn till dövstummanstalten som visade sig vara idiotiska. Dessa blev till att börja med återskickade till hemmet, men så småningom fick Keller idén att bilda en särskild klass för dessa. Skälet till detta var, enligt en citerad text av Keller, dels att han inte ville avvisa döva och hörselsvaga idioter, dels att mera begåvade, det vill säga *aandslöve og overfladiske Idioter*, inte borde leva tillsammans med idioter på lägre intellektuell nivå. För lågt stående idioter finns Gamle Bakkehus, menade han. I citatet hänvisar Keller vidare till den inspiration som läsning av Séguins,

¹ Ibid. s 5

² Ibid. s 4; Carl Henrik Alopaeus: Minnen från Sverige och Danmark (Utdrag ur bref från en resande landsman), *Finlands Allmänna tidning* 1860/4, s 15; Utdrag af et Brev fra en svensk Reisende, *Landbobladet*, Nr 55 1869

³ Carl Henrik Alopaeus: Minnen från Sverige och Danmark (Utdrag ur bref från en resande landsman), *Finlands Allmänna tidning* 1860/4, s 15

⁴ Ibid.

⁵ Alexander Prytz 1885, s 6

⁶ Ibid. s 7, fotnot

⁷ Ibid. s 6

Guggenbühls och Saegerts skrifter givit honom.¹ Keller startade sin *Anstalt för aandsvage Børn* 1865.²

Lika ihärdigt som han tidigare talat för ljudmetoden i dövstumundervisningen sökte han nu kunskap och publicerade sig om möjligheten att undervisa vissa idioter. 1869 riktade han ett förslag till statsmakterna om hur aandsvageundervisningen i landet skulle anordnas.³ Nedan skall de ståndpunkter som Keller förde fram i några artiklar i *Nordisk Tidsskrift* genomgås.

Artiklar i Nordisk Tidsskrift

1867 publicerades en artikel över två nummer: *Idiotien og dens Helbredelighet*.⁴ Keller ställer först den grundläggande frågan om vad idioti är. Han söker bevisa att idioten är en människa, kvalitativt skild från djuren. Trots ett förvirrande otal av framträdelseformer har de gemensamt en bristande *aandelig og sjælelig* utveckling, vilket tar sig uttryck i tanke-, känslö- och viljelivet. Utan medicinska referenser menar han att orsaken är att finna i hjärnan och nervsystemets bristande utveckling. Mot denna bakgrund ställer han frågan om *helbredelse* eller *forbedring* är möjlig. På detta svarar han jakande, under förutsättning att det tas hänsyn till graden av *aandsløvhøhet* :

[...] i mange Tilfælde vil intet aandligt Resultat naaes, men Idiotten kun i sin Leveviis, i sin Optræden blive avsleben, ja men kan sige dresseret, men selv saadanne Idioter er forskjellige fra Dyret [...] ⁵

En grundläggande förutsättning för att en framgångsrik undervisning skall kunna genomföras är sålunda att en *klassifikation* genomförs. Han jämför och diskuterar klassifikationssystem som tidigare presenterats, främst inom fransk psykiatri. Han avvisar Esquirols klassifikation eftersom den bygger på graden av språklig förmåga, men finner Belhommes och Dubois synsätt, som är mera omfattande, fruktbara.⁶ Mot denna bakgrund presenterar han i nästa nummer av tidskriften ett förslag till klassifikation som bygger på tre nivåer av *aandsvaghed*: *egentlige idioter*, *uegentlige idioter* och *sinker*, som behöver egna avdelningar inom skolan. Keller presenterar här en ny beteckning – *aandsvag*, som motsvarar den svenska beteckningen sinnesslö. *Egentlige idioter* beskriver Keller som *aandeligt døde* – barn som saknar självmedvetande, självbestämmande och förmåga att meddela sig med omgivningen, barn *hvis Stæmminger og Bevegelser ere uvilkaarlige, hvis hele Liv og Væsen er Automatets*.

¹ Alexander Prytz 1885, s 8

² H R: Professor Keller, *Illustreret Tidende*, Kjøbenhavn 15 juni 1884, s 349–350

³ Om idiotsagen. En Henvendelse til Statsstyrelsen og enhver Menneskeven

⁴ *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen*, 1867, s 35–46; 89–96

⁵ Ibid. s 41

⁶ Ibid. s 44–46

Till denna grupp räknar Keller även epileptiker, som räknas ha nedbrytande inverkan på övriga grupper utom de andligt döda:

[...] hos vem den slumrende Tanke kan vækkes om en ikke til et kraftigt og frodigt Liv, saa dog i al fald til Liv der kunde opfatte Andres Tanke og Vilie gennem Sproget og selv i enkelte om end ofte sløvt og utydeligt udtalte Ord, kunne udtrykke deres Stæmninger, Tanker og Ønsker, hvis Bevegelser, om en keitede, usikre og famlende, dog ledes af Hensigt, hos vem der med et Ord er et Tanke- og Villiesliv tilstede, hvor inskrænket og forkuet det en er.¹

För att beskriva en tredje grupp sinnesslöa använder Keller det danska begreppet *sinker*, vilket närmast kan översättas med försenade eller svagbegåvade:

[...] Børn, hvis hele aandelige Liv lider under et Tryk, men som dog i Sandsernes og Lemmernes Brug nærme sig aandsfriske Menneskers Tilstand.²

Keller framhåller att medan behandlingen av sinnessjuka främst är medicinsk, så är behandlingen av aandsvage främst pedagogisk. Han stödjer sig i detta sammanhang på sin övertygelse om att det finns ett samband mellan det psykiska och det fysiska hos människan: *Vexelvirkningen mellem det Aandelige og det Legemlige er altsaa Principet i Idiotopdragelsen*. Det innebär att kroppsliga övningar påverkar de psykiska förmågorna och vice versa. Han lämnar ett exempel på detta; Hos barn med hydrocefalus har man iakttagit att huvudomfånget har slutat att öka och även minskat, efter en period med *aandelig Gymnastik*. Keller anser emellertid att det på grund av idiotins olika framträdelseformer är svårt att generalisera när det gäller beskrivningen av pedagogiken.³ I samma nummer av Nordisk Tidsskrift som den första delen av Kellers artikel är intagen finns en notis om ett pedagogiskt hjälpmedel för läsning och åskådningsundervisning i aandsvageskolan.⁴ Apparaten består av en tittlåda, försedd med en stark lampa, där en platta med bokstäver eller avbildningar av föremål kan inskjutas. Lådan ställs i ett mörkt rum och syftet är att eleven skall kunna rikta sin uppmärksamhet på bilden utan att kunna distraheras.

I andra delen av artikeln tar Keller upp frågan om vilka resultat man kan förvänta sig av undervisning och uppfostran. Beträffande sinkerna kan endast i mycket sällsynta fall det abnorma tillståndet hävas i den grad att personen kan betraktas som normal.⁵ Hos en stor del av de uegenlige idioterna, det vill säga de aandsvage, kan förbättring ske i större eller mindre grad, medan det hos andra endast kan bli tal om en form av dressyr. Keller föreslår

¹ Ibid. s 90–91

² Ibid. s 91

³ Ibid. s 43–44

⁴ Ibid. s 47

⁵ Ibid. s 91

slutligen en tudelning av de aandsvage genom beteckningarna idioter och aandsløve. Eftersom en del av de uegentliga aandsvage kommer att kunna räknas till idioterna och andra till de aandsløve föreslår Keller två typer av anstalter. För idioter och epileptiker ansåg Keller att det på grund av tillsynsbehovet borde finnas en anstalt i internatform eftersom det inte kan bli tal om att gå till en skola. För de aandsløve bör det emellertid finnas separata internat och skola.¹

I Nordisk Tidsskrift 1869 tar Keller i artikeln *Ensomhed* åter upp frågan om idioten är djur eller människa, trots att han menade sig hade hävdad idiotens mänsklighet i den förra artikeln.² Detta är tydligen ett problem han brottas med. Rubriken syftar på att mänsklig kommunikation är grunden för all utveckling. Trots att han i denna artikel framhåller att idioten i många avseenden står under djuret konkluderar han med att det är en kvalitativ skillnad mellan människan och djuret eftersom idiotens förmågor finns där men ligger i dvala.

1870 utger den engelska hospitalläkaren Henry Maudsley ut sin nu klassiska bok *Body and Mind*. Eftersom en översättning publicerats i *Ugeskrift for Læger* fann Keller det fruktbart att i Nordisk Tidsskrift med egna kommentarer återge det avsnitt som gäller idioti: *Om Forholdet mellem Sjæl og Legeme hos Idioten*.³ Maudsley representerar en organiskt inriktad psykiatri inspirerad av såväl degenerationsfilosofi och rastänkande som darwinism. Författaren ställer sig helt avvisande till att undervisning av idioter är möjlig:

Den, der er født Idiot, er berøvet sin Fødelseret som menneske; thi han er født med en saadan Hjernemangel, at han ikke eller kun meget svagt og ufuldkomment kan utføre nogen sjælelig Funktion.⁴

Maudsley framhåller, med anknytning till Morel, att de viktigaste orsakerna till idioti är kända: föräldrarnas dryckenskap, sinnessjukdom, nervsjukdomar och giftermål mellan närbesläktade. Han talar om fabrikation av idioti, och beskriver ärftlighetskedjor där det sjukliga anlaget startar med någon eller flera av ovannämnda faktorer och avslutas med idioti – *en sygelig Afart af Menneskeslægten*.⁵

Han för sin ståndpunkt i bevis genom hänvisning till studier av idioters och primitiva rasers hjärnor. Med hänvisning till Darwin menar han att utvecklingen kan vända bakåt till tidigare stadier: *Menneskehjernen [...] indeholder saaledes i Sandhed en Dyrehjerne*.⁶ Maudsley refererar till forskningsresultat, ofta framställda i anekdotisk form, som visat att idioti kan vara

¹ Ibid. s 93–94

² *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen*, 1869, s 13–19

³ *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen*, 1870, s 168–190

⁴ Ibid. s 169

⁵ Ibid. s 170–171

⁶ Ibid. s 180

en återgång till olika djurformer i utvecklingskedjan: främst till apor, men även ett får och en gås. Maudsley slutar med att för att kunna vända en sådan nedåtgående utveckling hos en släkt skulle behövas en humanisering genom flera släktled.¹

Hur ställer sig Keller till detta? Trots att han tidigare hävdade att idioten är en människa trots sin djurlika skepnad och framträdelse köper han Maudsleys teorier. Hans sammanfattning är att barnets hjärna genomgår flera *djurstadier* under fosterutvecklingen, och ifall utvecklingen av hjärnan stannar på ett tidigt stadium blir barnets psykiska tillstånd likt det djur som motsvarar det stadium där utvecklingen stannat: [...] *Dyrets characteristiskie Præg og Instinkter ville træde frem hos dette Dyr i Menneskeskikkelse.*² Han framhåller att sådana idioter är obotliga, och att det högsta mål en pedagog kan sätta är att genomföra en form av dressyr [...] *svarende til den, det tilsvarende Dyr kan mottage [...]*. Han ställer frågan om en sådan dressyr är önskvärd när idioten ändå [...] *er lykkelig i sin dyriske Væren [...]*. Han menar att man för dessa obotliga bör bygga asyls för att där [...] *kunne skjule dem for Verden og under menneskjerlig Pleie lade dem leve uden Plager i Oveensstemmelse med det Maal, der af Naturen er dem tilmaalt [...]*³ Detta citat är det första exemplet jag funnit att man inom det nordiska idiotkollektivet använt beteckningen asyl i denna betydelse.

I nästa nummer av tidskriften lämnade Keller en *Plan til Oprettelsen af en Varetægts- og Beskjæftigelseanstalt for uhelbredelige Aandsvage.*⁴ Genom en enkät till landets lärare gör han beräkningen att det behövs en anstalt med 100 platser för hela landet. Han skisserar på en förvaringsanstalt, belägen i Köpenhamn. Personalen skall bestå av vanliga medborgare med förmåga till human och människovänlig vård.⁵

I ovan refererade artiklar framskymtar Johan Keller som en person med främst filosofiska och organisatoriska intressen. Han ger endast en schematisk beskrivning av idiotpedagogiken: *Forstands- og hukommelsegymnastik.*⁶ Det förefaller lite underligt att Keller efter två artiklar där han söker föra i bevis att idioten är en människa, efter läsning av Maudsleys text, är beredd att gå i god för motsatsen. Man kan misstänka att publiceringen av de första artiklarna är taktisk, till exempel för att bevisa sin i grunden positiva och humana inställning. Konsekvensen för idioten, antingen han är människa eller djur är ändå den samma – en human förvaring. Keller står för en linje som skulle komma att få stor betydelse inom idiotskolan, en långt gående klassifikation och förlitan på medicinska kunskaper. Konsekvenserna av

¹ Ibid. s 185

² Ibid. s 186

³ Ibid. s 187

⁴ *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen*, 1871, s 123–133

⁵ Ibid. s 129

⁶ *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen*, 1870, s 189

detta i en senare period har Birgit Kirkebæk beskrivit i sin bok om De Kellerske anstalter.¹ Genom Kellers presentation av och anslutning till de tankar som framförts av Henry Maudsley introducerades rasbiologin inom abnormskolerörelsen. Därmed kan den praktiska tillämpningen av rasbiologin, det vill säga rasygien eller eugenik skönjas.

Julius Glasell

I beskrivningar av den första tiden inom idiotområdet i Sverige framhålls ofta Julius Glasell som *den förste* som undervisade idioter. De biografiska uppgifterna om Glasell är ofta motsägande, kanske beroende på att han var en mångsysslare.²

Glasell tillträdde år 1851, efter tre år som tysk tamilmissionär³ i Södra Indien, en tjänst som pastorsadjunkt i Träslöv i Lund stift, där hans far var prost och kyrkoherde. Från 1855–1870 var han bataljonspredikant vid kungliga flottans depå på Nya Varvet vid Göteborg samt 1857–1875 predikant vid St:a Birgittas kapell vid de Carnegieska bruken i Klippan. 1875 blev han kyrkoherde i Bjäreshögs och Oxie pastorat i Lunds stift.⁴

År 1858 grundade Glasell, med hjälp av en fond upprättat av David Carnegie den yngre, Dövstumskolan å Nya Warfvet, vars föreståndare han var tills skolan övertogs av landstinget 1875.⁵ Skolan var förlagd till västra kaseren vid Nya varvet. Under de 15 år skolan var privat togs 158 elever emot, 100 blev konfirmerade efter genomgången kurs. När skolan 1875 övergick till landstinget under namnet Göteborg och Bohusläns landstings dövstumanstalt, hade den 18 elever. Glasell var sedan enbart ledamot i skolans styrelse. Av deltagarmaterialet i samband med den nordiska abnormskolekonferensen i Köpenhamn framgår att det även fanns en skola för blindas på

¹ Birgit Kirkebæk: *Da de åndssvage blev farlige*, Holte 1993

² Pontus Bernhard Julius Glasell (1824–1895) avlade teologisk examen 1847. 1848–1951 verkade han, efter förberedande studier i Tyskland av bland annat medicin, inom den leipzigiska evangelisk-lutherska tamilmissionen i Indien. Han bröt med missionsledningen, enligt uppgift på grund av olikheter i missionspraxis. Källor: S. Pettersson & R. Litzén: *Göteborgs Stifts Herdaminne*, Göteborg 1872, s 50; Bengt Jakobsson Bergqvist: *Lunds Stifts Matrikel*, Lund 1886, s 10; Gunnar Carlquist: *Lund Stifts Herdaminne*, Lund 1954, s 277 ff. Fadern, Peter Abraham Glasell (1788–1861) var nästan blind och prästvigdes endast med tvekan. Det anges att han inte kunde läsa sina anteckningar och predikade ur minnet. Källa: Stig G Nordström: *Hjälpskolan och särskolan i Sverige t.o.m. 1921. Utvecklingen i relation till differentieringsproblemet* Stockholm 1968, fotnot, s 240

³ Betecknas i dag *tamil*, folkgruppen finns främst på Sri Lanka

⁴ Gunnar Carlquist: *Lund Stifts Herdaminne* 1954, s 277

⁵ David Carnegie var ägare till De Carnegieska bruken, sockerbruk och porterbryggeri, i Klippan. Han stiftade Carnegieska stiftelsen för dövstumma. Källa: Oscar Ahlner: *Matrikel över svenska dövstumskolor 1809–1918*: Lund 1918

Nya Varvet.¹ Enligt uppgift var Julius Glasell även kopplad till denna skola och skall ha haft kontakt med Moldenhawer angående undervisningsmaterial.² Skolan avvecklades troligen 1874.³

Spekulationer om Glasell

Glasells roll vid idiotskolans tillkomst har i den senare historieskrivningen, kanske på grund av brist på förstahandskällor, närmast fått en mytologisk karaktär. Av Lunds stifts herdaminne, som är den äldsta källa som beskriver Glasells person och verksamhet, framgår att Glasell, inom prästerskapet, uppfattades som en kontroversiell person.⁴ Han beskrivs som en originell personlighet, även hans yttre var påfallande – yvigt hår, långt skägg och lång prästrock. Hela hans väsende hade ett visst drag av överspändhet. I denna källa finns det även osäkra och motsägande uppgifter om verksamheter Glasell skall ha bedrivit. Det framhålls att han redan under den tid han var pastorsadjunkt hos sin fader i Träslöv, i ett hus nära prästgården, som han genom sparsamhet med sin lilla lön uppfört för sina skyddslingars räkning, drev en verksamhet för dövstumma, blinda och sinnesslöa.⁵ Samma herdaminneskälla uppger att han inlogerade värnlösa, det vill säga dövstumma, blinda och sinnesslöa, i sin *boställsvåning* på Nya Varvet, samt att han särskilt bör ihågkommas för det han gjort för de sinnesslöa. Det framgår emellertid att uppgiftslämnaren inte kände till hans verksamhet vid dövstumskolan, och troligen förväxlar denna med en privat barmhärtighetsinrättning. Här har det troligen skett en förväxling mellan *hem* och *boställe*. Boställen ingick i de kyrkliga församlingarnas löneförhållanden. Ett *löneboställe* var avsett som lön åt prästen och utarrenderades som regel av denna.⁶ Det är möjligt att bostället ingick i hans lön som bataljonspredikant och att han arrenderade eller hyrde ut detta till dövstumskolan, eller senare till Emanuela Carlbeck under den korta tid hennes skola fanns på Nya Varvet. Glasell var gift med Sophia, dotter till brigadläkaren Kewenter som troligen var stationerad på Nya Varvet. De hade tre barn, födda 1858–1863, det vill säga under den tid han var verksam på Nya Varvet, och det är inte sannolikt att Glasell, vid sidan om föreståndarskapet vid dövstumskolan, tog emot idioter i sitt hem. Glasell hade sannolikt sin familjebostad i Klippan där han föredroge en församling.

¹ *Meddelelser fra Blinde-, Døvstumme- og Idiotanstalter i Danmark, Norge, Sverrig og Finland til Deeltagerne i Lærermødet for den nordiske abnorme Skole*, Kjøbenhavn 1872, s 93

² Muntlig information från Beatrice Christensen Sköld

³ Slutsats dragen från uppgifter i berättelsen från reseinspektörer för blinda lämnat av Beatrice Christensen Sköld

⁴ Stig G Nordström 1968, fotnot s 242

⁵ Gunnar Carlquist 1954, s 277

⁶ *Focus uppslagsbok*, 1958

Thorborg Rappe framhåller i sin bok, som utkom 1903, att Glasell var den första som på ett verksamt sätt ömmade för dessa vanlottades nöd, samt att Emanuella Carlbeck senare skulle ha övertagit hans skola.¹ Ebba Ramsay meddelade vid abnormskolemötet 1903 att Glasell med Carnegies stöd öppnade ett litet skolhem för sinnesslöa vid Nya Varvet.² Nordström anser att Ramsay i propagandasyfte velat undanhålla att både dövstumma och idioter undervisats på Nya Varvet, eftersom hon själv ville framstå som den första dövstumpionjären.³

I ett brev till Hanna Odhner från Lotten Wassberg, som renskrivit Emanuella Carlbecks anteckningar efter hennes död, uttrycks förvåning över dessa utsagor om att Emanuella Carlbeck ej var *den första*.⁴

I Matrikel över dövstumskolan anges att Glasell 1863 [...] på egendomen Lindås i bohuslänska skärgården, vid nordvästra Säröbanan, startat Sveriges första idiotskola, vars skötsel sedan övertogs av fröken Emanuella Carlbeck.⁵ Att Glasell skall ha startat en idiotskola 1863 finns angivet i flera senare källskrifter, bland annat hos Blomberg.⁶ Det var det år John, Emanuella Carlbecks systerson, inlogerades hos en kvinna som var anställd vid dövstumskolan.

Det var inte ovanligt att idioter hänvisades till dövskolorna för diagnostisering och eventuell undervisning. Som vid alla skolor för döva under den här tiden kom Glasell troligen i kontakt med barn som föreföll vara döva men som visade sig vara idiotiska. Det är möjligt att Emanuella Carlbecks systerson John kom till Nya Varvet första gången av ett sådant skäl. Något som motsäger detta är att det finns flera uppgifter om att John talade. Glasell hade hjälpt familjen Odhner, Emanuella Carlbecks syster och sväger, med placering av John hos en kvinna som arbetade inom hushållet vid dövstumskolan. Det kan ha varit Carolina Kolthoff som var husmoder och lärarinna vid dövstumskolan 1858–1871.⁷ Efter ett år flyttades han till en äldre kvinna i närheten av skolan. Men eftersom hon på grund av ålder och sjukdom inte kunde ta hand om honom, hämtades John hem. Det var i detta sammanhang Emanuella Carlbeck fick kontakt med Glasell.

Artikelserie i Olivebladet

År 1866 påbörjade Glasell en artikelserie i diakonins tidning *Olivebladet: Om och för de blödsinta barnen i vårt land*. Artikeln ger ett mycket initierat

¹ Thorborg Rappe: *Några råd och anvisningar vid sinnesslöa barns (idioters) vård, uppfostran och undervisning*, Stockholm 1903, s 15

² Femte nordiska mötet för abnormsaken 1903, s 322

³ Stig G Nordström 1968, s 240 ff

⁴ Brev från Lotten Wassberg till Hanna Odhner [odaterat]

⁵ Oscar Ahlner 1918, s 307

⁶ Inga Blomberg. *Sinneslövdårdens historia i korta drag*, Stockholm 1934, s 56

⁷ Oscar Ahlner 1918, s 129 och 326

intryck och förefaller bygga på kännedom om området. Artikeln fortsätter genom två nummer 1867 och ett nummer 1868. Författarnamn har inte angivits, men artikeln har kunnat knytas till Glasell genom en notis i *Nordisk tidsskrift för Blinde- Dövstumme og Aandsvageskolen 1878*.¹ Glasells artikel är en uppmaning att ta sig an de *blödsinta* i förhoppning eller förtröstan om att *de blödsintas tid nu är kommen*.² Glasell förespråkar den kristliga ståndpunkten med anknytning bland annat till den lutherska trosbekännelsens första artikel: "*Jag tror att Gud har skapat mig och alla varelser, gett mig kropp och själ, ögon, öron och alla lemmar, förnuft och alla sinnen och att han ännu uppehåller sin skapelse*."³ Gud har, enligt Glasell, sålunda skapat även idioten, den blödsinta och det är den kristnes uppgift att för hans frälsning ge honom kunskap om Gud. För dem som inte kan mottaga någon kunskap om Gud, de *andelösa*, anser Glasell att vårdanstalten skall finnas: *där deras djuriska lif underhålles och vårdas*.⁴

Glasell såg arbetet som en kristlig kärleksgärning i framstegen och humanitetens namn. Skälen till att de bör tas om hand för uppfostran och undervisning är dels att de ofta misshandlas och får illa genom oförstående behandling, dels att föräldrarna klemar bort dem, det vill säga gör dem till viljes i alla lägen. Han skiljer på *andelösa* och *andeslöa*. För de första finns *vårdanstalten*, för de senare *uppfostringsanstalten*.⁵ Glasell tar vidare upp hur undervisningen och aktiveringen och den övriga behandlingen skall läggas upp.

Det är, med tanke på Glasells missionsutbildning i Tyskland, troligt att han kände till Christian Palmers *Evangelische Pädagogik*.⁶ Palmer tar i sin skrift upp så kallad räddningsverksamhet genom evangelisering av såväl *blinde, taubstumme* som *kretinen*.⁷ Glasell använder den tyska beteckningen blödsinn trots att den litteratur han refererar till använder andra begrepp. Detta kan dels bero på påverkan av Palmer men även på Glasells verksamhet inom den tyska missionen.

Glasell framhäver Danmark som ett föregångsland såväl när det gäller konst och industri som idiotsaken.⁸ Han refererar i artikeln på flera ställen till

¹ *Nordisk tidsskrift för Blinde- Dövstumme og Aandsvageskolen 1878*, s 48

² Julius Glasell: Om och för de blödsinta barnen i vårt land, *Olivebladet* 1866/3, s 53

³ Om Gud Fader och skapelsen. Martin Luthers lilla katekes ur *Den svenska psalmboken*. Textutgåva 1986

⁴ Julius Glasell: *Olivebladet* 1867/1, s 12

⁵ *Ibid.* s 12–13

⁶ 1882

⁷ Christian David Friedrich Palmer (1811–1875), professor i praktisk teologi vid universitetet i Tübingen var en av 1800-talets mest inflytelserika teologer.

Evangelisk pedagogik skall ha översatts 1856, men har inte kunnat spåras.

⁸ Julius Glasell: *Olivebladet* 1867/1, s 8 f

skrifter av de danska föregångsmännen professor Eschricht och dr Hübertz.¹ Han använder en av Hüberts bilder:

Deras lif utvecklar sig i samma svaga afsatser som wexten under liknande omständigheter i naturen. Det blir idel svaghet.²

Han berömmar öppnandet av Gamla Bakkehus och refererar till Duurloos årsberättelser.³ Han uppmärksammar det föredömliga i att anstalten har byggt en vårdavdelning för stadigvarande boende för de svagaste. I refererandet av anstaltens undervisningsplan framhåller han vikten av att från början skapa en yttre ordning för att överbrygga bristen på en inre sådan, till exempel genom fasta tider för olika aktiviteter. I detta sammanhang citerar han Jeremias 8:7: *Naturlivet måste ju känna tiden*. Gymnastik är viktig för den svaga kroppens styrkande, men inte endast kroppslig gymnastik utan *gymnastik med själskrafterna*. Han citerar Duurloo: [...] *sinnesverktygens, isynnerhet ögonens och öronens gymnastik, för att medelst denna bryta själslivets skrankor*.⁴

Glasell informerade i artikeln även om Kellers nya anstalt i Köpenhamn med 22 elever, som i motsättning till Gamle Bakkehus endast tog emot bildbara elever. Det förefaller inte som om Glasell själv har besökt dessa anstalter, utan bygger på skriftliga källor.

Besök på Earlswood

I nästa artikel beskriver han ett besök på Earlswood utanför London.⁵ Han hyser stor beundran för den engelska framstegsandan: *Man talar också om ett arbete såsom "engelskt", när man vill utmärka detsammias styrka och ändamålsenlighet, likasom man i motsatt fall talar om ett "tyskt" arbete*.⁶ Därpå följer en beskrivning av besöket vid Earlswood som han hyste stor beundran för, särskilt berömmar han yrkesundervisningen i korg- och mattflätning, skrädderi, skomakeri, snickeri, kökssysslor och jordbruk. Glasell fascinerades särskilt av fenomenet *idiot savant*, som nu börjat uppmärksammas vid Earlswood⁷:

Det underbara i denna deras förmåga förklaras nöjaktigt, när man vet att vissa anlag kunna slumra hos den blödsinte, hvilka utbildade, uppnå en fullkomligt fullt jämförlig med den fullsinnades.⁸

¹ Ibid. 1886/3, s 51; 1867/1, s 9

² Ibid. 1866/3, s 51

³ Ibid. 1867/1, s 12 ff

⁴ Ibid. 1867/1, s 14

⁵ Ibid. 1867/4

⁶ Ibid. 1867/4, s 59

⁷ Med dagens terminologi autister med specialbegåvningar

⁸ Julius Glasell: *Olivebladet* 1868/4, s 77

Han framhåller att det emellertid handlar om begåvningar inom smala områden. Utanför sina specialområden är de hjälplösa *som fisken på torra landet*.

I första artikeln, med utgångspunkt i liknelsen om den borttappade penningen som "*uppsökes och återfinnes af – en qvinna*", resonerar Glasell om vem som skulle kunna leda en sådan kärleksverksamhet:

[...] likasom skulle i all synnerhet qvinnan vara den passande personen, vara stark och uthållande nog att på detta kärlekens fält med framgång kunna arbeta, öfvervinna alla de svårigheter, som här möta och underkasta sig den djupa själförsakelse, den trägna uppmärksamhet och flit, det varsamma, stilla umgåendet, som vid dessa barns upphjälpande i så rikt mått erfordras.¹

Senare skrev Glasell med referenser till förhållanden i England: [...] *qwinnor af börd och rikedom anse det för en ära att få tjäna de arma*.² Det förefaller som om Glasell såg en kvinnlig ledare för en sinnesslöanstalt som idealisk trots att i de exempel han redovisade från Danmark och England var det män som var initiativtagare – prästmän och psykiatrer. Dessa anstalter har en, med tidens mått, profan inriktning och det förefaller som om Glasell förväntade sig att endast en kvinna kan förmedla *kristendomens wälsignelser till de blödsinta*.³

Emanuella Carlbeck träffade Glasell 1866, samma år som han skrev sin första artikel i *Olivebladet*; hon startade sin verksamhet på Nya Varvet samma år. Att hon inte nämns i artiklarna kan bero på att samtliga artiklar insändes till tidningen 1866 och portionerades ut i olika nummer. Artiklarna omfattar sammanlagt ca 20 sidor och innehåller ett koncept för den kommande verksamheten för idioter i Sverige. Emanuella Carlbeck lär ha fått initierade idéer för sin kommande verksamhet vid samtalen med Glasell.

Glasells författarskap

Glasell nämns ofta i prästkretsar med ironiska förtecken, och man kan ana att han i kyrkliga sammanhang representerar ett föräldrat tänkande.⁴ Det kan därför vara intressant att närmare studera spår som finns av hans övriga aktiviteter, framförallt hans omfattande litterära produktion där de refererade artiklarna i *Olivebladet* är unika. Han skrev inga fler artiklar om idiotsaken, så man får anta att detta var en liten del av hans intresseområde. Under slutet av femtiotalet och sextiotalet, den tid han var verksam i Göteborg som bataljonspredikant, brukspredikant och föreståndare för dövskolan och blindskolan, utgav han en rad samlingar av *Böner, Tacksägelser, Beträktelser, Bekännelser, Psalmer* och *Sånger från äldre tider*.⁵ Han skrev en förklaring av

¹ Ibid. 1866/2, s 2

² Ibid. 1867/4, s 58

³ Ibid. 1866/3, s 50

⁴ *Lund Stifts Herdaminne* 1954

⁵ *Oratorium* 1856, *Passionale* 1857, *Sacramentale* 1857, *Cancionale* 1857

en text av Haquin Spegel, en katekes med förklaring och en biblisk historia.¹ Från 1867 var han redaktör för tidskriften *Bibelvännen*, där han bland annat skrev årliga återblickar över världshändelser av såväl profan som religiös karaktär. Han relaterade de stora politiska händelserna: *Man har talat om fred, men rustat till krig.*² Från 1863 till 1868 utgavs flera upplagor av hans *Läsebok för Barn och Ungdom* i tre delar: *Werdsligt och Andligt*. Som titeln säger, innehöll den såväl historiska och naturhistoriska berättelser, som religiösa berättelser och riktlinjer.³ När han blev kyrkoherde i Bjereshög och Oxie upphörde hans skriftställarskap. Senare, på 80- och 90-talen, var han medarbetare i *Evangelisk veckoblad* i Lund där han varje nyår skrev återblickar över det gångna året.

I läseboken finns en dikt *Förbön för döfstumma* som troligen är skriven av Glasell. Dövstumheten hindrar såväl utvecklingen av känslor som upplevelsen av natur, musik och kontakt med andra människor. Framför allt får de inte ta del av evangeliet:

Som hednabarn i kristet land De flesta växte opp
Besnärda uti mörkrets band, Förutan Gud och hopp.⁴

Vad de mest behöver är trogna lärare: *Som uti tålomod Dem leda till den Frälsare, Som köpt dem med sitt blod!* Detta var den enda text från hans hand som behandlade dövstumma.

Av samtliga texter framgår att Glasell företrädde ortodoxa kyrkliga värden. Han medverkade dock i en av Evangeliska Fosterlandsstiftelsen utgiven skrift.⁵ Läseboken innehåller många stycken som idealiserar fattigdom och förnöjsamhet. I *Den Förnöjde arbetaren* belönas gudsfruktan och flit med en kunglig gåva.⁶ *Tjenareståndet* börjar med meningen: *Det kan icke vara an-norlunda, än att här på jorden måste finnas åtskilliga ämbeten och stånd.*⁷ I *Trohet hos Tjänare* beskrivs en tjänare som går i döden för sin herre som i sin tur sedan försörjde tjänarens hustru och barn som en fader.⁸

I artiklarna i *Olivebladet* framhåller Glasell att det yttersta motivet för räddningsarbetet för idioterna är att även de i likhet med blinda och döv-

¹ *Himmelsk Brudkammar* 1857. *Doktor Martin Luthers Lilla Katekes* 1867. *Biblisk historia* 1867

² Julius Glasell: *Bibelvännen* 1869/1, s 10

³ Till exempel: *Saharaöknen, Abraham och hedningen*

⁴ Julius Glasell: *Werdsligt och Andligt*. Läsebok för Barn och Ungdom 1867, s 200

⁵ Julius Glasell: Tolfte söndagen efter Trefaldighet, I: Predikningar öfwer svenska kyrkans nya högmässa-texter 1864

⁶ *Werdsligt och Andligt*. Läsebok för Barn och Ungdom 1863, s 83

⁷ Glasell 1867, s 53

⁸ *Ibid.* s 123

stumma skulle få njuta av *christendomens wälsignelser*.¹ De har i den heliga Döpseln blivit inympade i Guds livsgemenskap.² Han menar att de *blödsinta* har särskilda förutsättningar att fatta kristendomen än andra sanningar.³ Kristendomen är inte en förståndssak utan först och främst hjärtats sak:

Guds ord kan äfven på deras hjertan werka och indraga deras känsla uti sina banor att den kretsar omkring Kristus, Herren och Frälsaren, fast på längre afstånd, men dock alltid nära nog för att af den solen lifwas och wärmas.⁴

Glaselld var emellertid medveten om att flera idiotanstalter, till exempel i Danmark, inte drevs efter den *christliga ståndpunkten* utan på grund av tidens fordran på humanitet, rättigheter och frihet, vilket han finner helt på sin plats: *Det rent mänskliga och naturliga är och en Guds röst*.⁵

De pedagogiska metoder han beskriver, åskådningsundervisning, stärkande kost, personlig kontakt eller övervakning, gymnastik, lek och handarbete har han hämtat från Duurloos årsberättelser och besök vid engelska anstalter. De åsikter han framför är helt i tidens vetenskapliga anda: *En wetenskaplig behandling af själens sjukdomar och deras botande tillhör egentlig wår tid*.⁶ Prästmannen förnekar sig emellertid inte. Eftersom de har ett svagare hjärta än andra är de så mycket mera utsatta för en *ond andewärlds hemska inflytande och makt*.⁷

Jag har inte funnit belägg för att Glasell, före kontakten med Emanuella Carlbeck, skulle ha drivit hem och skola för idioter. Att hon, som enligt dessa källor, skall ha fortsatt där Glasell slutade, avfärdas såväl genom hennes anteckningar, som genom breven från Nya Varvet till system Gabriella. Eftersom Glasell i sina artiklar efterlyser en kvinna som skall starta verksamhet för idioter i Sverige, kan hans eventuella verksamhet i alla fall inte varit särskilt omfattande.

Många av Glasells ståndpunkter och utsagor i artiklarna i *Olivebladet* återges sedan av Emanuella Carlbeck, till exempel att kristendomsundervisningen var mera lättillgänglig än andra skolämnen. Även uttrycket *idioternas tid*, har hon hämtat från Glasell: *de blödsintas tid*. Den undervisning, som Emanuella Carlbeck genomförde, hade redan skisserats av Glasell, som å sin sida hade fått sin kunskap genom läsning och besök vid idiotanstalter utomlands.

¹ Julius Glasell: *Olivebladet* 1866/3, s 50. Begreppet förekommer tre gånger i artiklarna

² Ibid. s 52

³ Ibid. 1868/4, s 78

⁴ Ibid. 1866/3, s 52

⁵ Ibid. 1867/1, s 9

⁶ Ibid. 1867/4, s 58

⁷ Julius Glasell: Om och för de blödsinta barnen i vårt land, *Olivebladet* 1866/3, s 52

Glaseil var dels förankrad i den gamla tiden, där undervisningen var en väg till Gud, dels stod han för nya liberala idéer om mänskliga rättigheter. Han hade integrerat de nya tankarna i försynen, även tankar om rättigheter och frihet var Guds röst.

Glaseil var utomordentlig initierad när det gäller undervisning av idioter. När han skrev sina artiklar i *Olivebladet* hade han läst in sig på Gamle Bakkehus årsberättelser, de främsta kunskaperna hade han dock inhämtat vid sitt besök vid Earlswood i England. Vid granskning av primärdata är det är inget som tyder på att han hade bedrivit undervisning av idioter, eller att han hade för avsikt att bedriva sådan. Vid stiftandet av *Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård* var han medlem, men han deltog inte vid mötet i Köpenhamn. Glaseil var en mångsysslare och engagemanget i idiotsaken var en mycket liten del av hans verksamhet. Carl Henrik Alopæus anger i sin reseberättelse 1860 att dövstumundervisning var något Glaseil sysslade med på lediga stunder.¹ Han hade trots detta inhämtat värdefulla upplysningar om dövstumundervisningen från honom. I artikeln i *Olivebladet* efterfrågade Glaseil, efter engelskt mönster, en kvinna som ville bygga upp en sådan verksamhet i Sverige. Det är möjligt att han såg sökandet efter denna kvinna som sin uppgift inom området. Även Eschricht ansåg att idiotskolan borde ledas av en kvinna. Glaseil ansåg att den pedagogiska verksamheten skulle inriktas på de bildbara. De obildbara skulle få sina grundläggande, *djuriska*, behov tillfredsställda i vårdanstalten.

Hans Hansen & Anton Lippestad

Upptakten i Norge

När den norska psykiatern Ludvig Vilhelm Dahl i sin artikel *Bidrag til Kundskab om de Sindsyge i Norge* 1859 föreslog att en norsk idiotanstalt, för att kunna utnyttja föreståndarens pedagogiska kunskaper, försöksvis borde kombineras med en anstalt för dövstumma, hade det troligen sin bakgrund i att det redan fanns ett sådant arrangemang i Christiania.² Pedagogen Fredrik Glad Balchen hade 1848 startat, efter en av statsmedel finansierad resa för att studera talmetoden vid dövstumanstalter i Mellaneuropa, ett med visst offentligt bistånd privat dövstuminstitut.³ Från 1856 tog institutet även mot enstaka idiotiska elever. En särskild lärare, Hans Hansen, blev avdelad att undervisa dessa elever.⁴ Skolan arbetade efter talmetoden, och ur den synvinkeln var de idiotiska eleverna kanske ibland en tillgång. Det fanns ytterli-

¹ Carl Henrik Alopæus 1860/4, s 11

² Ludvig Vilhelm Dahl: *Bidrag til Kundskab om de Sindsyge i Norge*, Christiania 1859, s 305

³ Arno Berg (red): *De filantropiske institusjoners barndom*, St. Hallvard, Organ for selskabet Oslo byes vel, Oslo 1968, s 70

⁴ Ibid. s 81

gare två dövstumskolor i Norge, i Trondheim och Bergen. Dessa anslöt sig till teckenmetoden. Även Ziesler vid Døvstummeinstituttet i Bergen tog emot enstaka idiotiska elever.¹ Inom det expanderade pedagogiska området förefaller det känts nödvändigt med en revidering eller uppdatering av Dahls psykiatriska idiotidiagnos. I ett bidragsprotokoll för folkskolan i Christiania framgår det att formuleringen *såkalte idioter* skall ersättas med *særdeles aandsløve Børn*.² I senare protokoll är detta genomfört.

Eva Simonsen har i sin avhandling *Vitenskap og profesjonskamp* beskrivit de första försöken med undervisning av idioter i Norge.³ I Norge fördes under 1870-talet en diskussion om en gemensam lag om skolplikt för samtliga kategorier inom abnormområdet, blinda, dövstamma och idiotiska – 1881 trädde lagen i kraft.⁴ Simonsen finner att arbetet för en gemensam lag härörde från det nordiska samarbetet i abnormskolesaken med särskilda möten och en tidsskrift som omfattade dessa tre grupper. Det angavs flera skäl för en norsk gemensam lag; samtliga undervisningsområden var under etablering och det hänvisades även till administrativa vinster. Ett annat skäl som framfördes var att flera abnormiteter förekom hos samma barn.⁵ En lag förväntades dessutom legitimera och påskynda etableringen av idiotundervisning. Personalen vid dövstumskolorna var den främsta pådrivningsfaktorn, även om där även fanns ett motstånd mot en gemensam lag.⁶

De norska abnorma barnen var tidigare inte helt avskurna från undervisning i *almueskolen*, folkskolan, som hade lagstadgats 1848 för städernas del och 1860 för landsbygden. I Christiania var undervisningen delad i en huvudskola och en hjälpskola med vardera två klasser. Stadgarna för *Christiania Almueskolevæsen* gav möjlighet att även mottaga *særdels tilbagestaaende Børn* i en av hjälpskolans klasser.⁷ I 1855 års berättnings förslag till omorganisering av skolan föreslogs att hjälpskolan endast skulle omfatta en klass för *forsømte og tilbagestaaende Børn*.⁸ Från 1855 var Hansen ansvarig för denna undervisning samtidigt som han var verksam vid Balchens institut, från 1864 med hjälp av en kollega vid institutet, Anton Lippestad.⁹

¹ Hans Hansen & I A Lippestad: *Skole for aandelig abnorme Børn*, Kristiania 1876. Särtryck av beretning 1874

² *Forhandlings Protokol for Almueskolen*. Commissionen i Christiania 2.3.1840-4.10.67

³ Eva Simonsen: *Vitenskap og profesjonskamp. Opplæring av døde og åndssvake i Norge 1881–1963*, Oslo 2000

⁴ *Ibid.* s 93 ff

⁵ *Ibid.* s 97

⁶ *Ibid.* s 93 ff

⁷ Beretning om Christianias Almueskolevæsen, Selskabet for Folkeoplysningens Fremme, Bilaga till *Folkevennen* 1856, s 5

⁸ *Ibid.* s 37

⁹ Arno Berg (red) 1968, s 82 f

1874 ansökte förstelärare Hansen, tillsammans med Lippestad hos Christiania Skolekommissjon om tillstånd att starta en skola för *aandelig abnorme barn*.¹ De var då 43 respektive 29 år. Skolan öppnades 1874 med 10 elever, två år senare hade skolan 40 elever. Hansen hade då varit verksam inom dövstumskolan i 18 år, bland annat avdelad för arbete med de idiotiska eleverna. Lippestad hade varit anställd vid Balchens institut i 5 år. Såväl Hansen som Lippestad hade gått lärarseminarium, Lippestad hade under en tid studerat teologi. *Aandelig abnorme børn* definierades i ansökan enligt följande:

[...] mangelfuld Tænke- og Fatteevne, inskrænket Hukommelse, manglende Viliékraft, kort: i et uudviklet mere eller mindre under det normale staaende Aandsliv, ofte i Forbindelse med mere eller mindre fremtrædende legemlige Mangler. Meget ofte er uudviklede Taleorganer og deri begrundet mangelfull Tale, Stamhed etc. [...]²

Citatet förklarar, enligt min mening, skälet till att så många dövstumpeagoger hittade en uppgift i idiotundervisningen, fokuseringen på talet och talorganen. Balchens skola tog även emot normalbegåvade barn med talstörningar. I undervisningen lades stor vikt vid andnings- och artikulationsövningar. Detta betonas särskilt i ansökan till Christiania Skolekommissjon 1874:

Som særskilte Fag vil vi nævne Respirasjons- og Artikulasjonsøvelser, hvis Førmaal er at øve Aandedrættets, Øjets, Ørets og Talorganerne for derved at frembringe en ren og tydelig Udtale. Hertil knyttes den til Døvstumundervisningen brugelige Lyd- og Talmethode i dens reneste og strengeste Form.

De hänvisade i sin ansökan, dels till personlig övertygelse som byggde på egna erfarenheter, dels till ett citat av föreståndaren Duurloo vid Gamle Bakkehus, som också han hade dövstumlärarerfarenhet. Citatet är här översatt till nutida svenska av undertecknad:

Talförmågan utvecklas genom att örat vänjes att uppfatta alla ljudnyanser, och genom att eleven imiterar det hörda. Stamning, snörvling [tal genom näsan], läspning, och alla de fel som idiotens tal som regel är behäftat med, korrigeras genom att lungorna, mellangärdet och bröstets yttre muskler stärks, dels av den kraftiga ansträngning av det fasta trycket mot tungan och läpparna som krävs för att uttala konsonantljuden, och dels genom att vokaler uttalas med full röststyrka. Idiotens stereotypa ansiktsuttryck, som till stor del beror på slapphet i ansiktsmuskulaturen på grund av bristande användning, ersätts av livaktighet och uttrycksfullhet genom att eleven måste fästa blicken på lärarens mun för att kunna imitera den exakta munställningen. Den bästa rekommendation för denna metod, som hämtats från dövstumundervisningen, är att den genomgående används vid utländska idiotanstalter.³

¹ Hans Hansen & Anton Lippestad 1876

² Ibid.

³ Avskrift av originalmanuset: Øret vænnes til at opfatte enhver Nuance af artikuleret Lyd, og ved Efterligning av det hørte udvikles Taleevnen hos Eleven; ved

Duurloos utländska referenser är troligen Guggenbühl, Séguin och Saegert. I sin skrift *Über die Heilung des Blödsinns auf intellektuellem Wege* framhöll Saegert dövstum pedagogikens användbarhet i idiotundervisningen, och nämner att såväl Guggenbühl som Séguin anställde dövstum pedagoger vid sina skolanstalter.¹ Det är rimligt att tänka sig att Duurloo hade tagit del av Saegerts skrift.

Skolan tog endast emot elever [...] der ikke staa lavere, end at de giver grundet Haab om vad en efter deres eiendommelige fysiske og mentale Tilstand afpasset rationel Behandling at kunne opdrages til som tænkende Væsener at føre en bevidst Tilværelse.² Förväntningarna var måttliga: [...] Skolens Hovedformaal [er] at opdrage Barnet, og den Undervisning der meddeles, vil i de fleste Tilfelde væsentlig være kun som et Middel til at naa dette.³

Det förefaller som att Hansen/Lippestad ställde lägre krav på bildbarhet än till exempel Keller och Glasell. Det uppställda målet, att nå en medveten tillvaro, kan vara ett tecken på större samhörighet med Duurloo. I berättningen lades stor vikt vid den religiösa delen av undervisningen.

Men 1878 skildes Hansens och Lippestads vägar åt genom att skolan delades. Lippestad flyttade till Torshov där han bildade Anstalten för åndelig abnorme piker. Hansen blev tills vidare kvar på Vestheim, institutet kallades Anstalten för åndelig abnorme gutter.⁴ I artikeln *De filantropiske institutters barndom* beskrivs Hansen som en fämäld och återhållsam person som helst ville finnas med i bakgrunden: *Så lenge han var sammen med Lippestad skjøv han denne alltid foran seg.*⁵ Eva Simonsen menar dock att deras relation var behäftad med starka konkurrenskänslor beträffande frågan om vem som skulle ha äran för uppstarten i Norge.⁶ På det fjärde nordiska abnormskolemötet i Köpenhamn 1898 beskrev Lippestad sig som den stora

den kraftige Aspirasjon, som fordres, styrkes Lungerne, Mellomgulvets og Brystets ydre Muskler; ved det bestemte Anslag mod Tungen og Lærerne for at frembringe Konsonantlydene og derved at Vokallydene fordres med fuld Stemme, rettes efterhanden enhver Stammen, Snøvlen, Læspen og alle de Fejl hvormed Idiotens Tale i Regelen er beheftet; Øjet vinder i Fasthed idet der fordres, at Eleven idelig fæster sit Blik paa Lærens Mund for att gjengive den nøjaktige Mundstilling; det stereotype Udtryk i Idiotens Ansigt, som for en stor Del har in Grund i Ansigtsmusklernes Slaphed af mangel paa den Bevægelse, som netop Talen giver, svinder efterhaanden, og Liv og Udtryk træde istedet. Den ved Døvstummeundervisningen brugelige Methode, er saa vel begrundet i Udlandets Idiotanstalter, at dens hedeste Anbefaling er dens almindelige Anvendelse.

¹ Carl Wilhelm Saegert: *Über die Heilung des Blödsinns auf intellektuellem Wege, Heft II: Psychische Antropologie mit Beispielen*, Selbstverlag, Berlin 1846, s 134

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Arno Berg 1968, s 86

⁵ Ibid. s 88 f

⁶ Eva Simonsen 2000, s 90

initiativtagaren, som trots negativism och motstånd förmådde att föra saken i land medan Hansen hade en undanskymd roll.¹

Eva Simonsen framhåller att det i realiteten var Hansen som stått för undervisningen av *aandelig abnorme* fram till 1873. Det var till Hansen skolkommissionen hade hänvänt sig för att få utrett möjligheterna till en mer permanent ordning. Hansen skrev en rapport som han lät den mindre erfarna kollegan Lippestad vara med på att underteckna: *Det kan se ut til at det har vært Hansen som satt med den pedagogiska erfaringen og skolekommisjonnens tillit, mens Lippestads bidrag var idéen om å realisere den, og gjøre forretning ut av det hele ved å etablere et privat institutt.*²

Anton Lippestad blev, kanske på grund av sin begåvning för organisation, Norges främste innovatör inom åndssvakeskolen.³ Om Hans Hansen var en pedagogisk innovatör är svårt att säga, därtill saknas källmaterial.

Carl Henrik Alopæus – den finska rösten

Alopæus var Finlands röst i det tidiga nordiska tankeutbytet kring abnormfrågan, först i form av reseberättelser och handböcker, senare som talare vid de nordiska abnormskolekonferenserna.⁴

Alopæus hade en kyrklig och pedagogisk släktbakgrund, fadern var dock härads hövding, modern var prästdotter. Han tog lärarexamen, blev föreståndare vid den högre elementarskolan i Borgå och prästvigdes 1855. 1860 startades en statlig skola för dövstumma i Åbo, Det fanns även en privat skola i Borgå där Alopæus var ledamot i skolans styrelse. En bestämmelse i den nya skolans reglemente om att föreståndaren skulle vara prästvigd medförde att Alopæus fick tjänsten.

1859 företog Alopæus en resa i Sverige och Danmark med syftet att studera det *evangeliska räddningsverket* i dessa länder, det vill säga skolor för dövstumma, blinda och *blödsinta*, i den betydelse den tyska pedagogen Christian Palmer beskrivit i sin bok *Evangelisk Pedagogik*.⁵ Den evangeliska pedagogens huvudsyfte var att bereda dövstumma, blinda och blödsinta tillgång till nattvarden.

¹ *Beretning om det fjerde Nordiske abnormskolemøde i København* 1898, s 99, København 1899

² Eva Simonsen 2000, s 90

³ Lauritz Sølvberg: *Johan Anton Lippestad og hans verk. Et bidrag til åndssvakeskolens historie i Norge gjennom hundre år*, Oslo 1945

⁴ Släktnamnet Alopæus hade tillskapats genom en latinifiering av anfadern, bonden Tuomas Kettunens efternamn. Det finländska kättn betyder räva, alopes på grekiska

⁵ Carl Henrik Alopæus 1860/4, s 11–27

Under resan besökte Alopaeus, som han säger, kretinskolan i Köpenhamn, det vill säga Gamle Bakkehus där Duurloo varit föreståndare i fem år. Vid beskrivningen av kretinism använder han ett citat utan att ange källan:

Med kretiner förstås ”missbildade och själssvaga menniskor. Deras huvuden äro ofantligt tjocka och platta, ansigtsdragen plumpa, ansigtets, händernas och fötternas muskler slappa, ögonen röda och utan lif; de äro böjda för omåttlighet i mat och dryck och för orenlighet, oförmögne af all högre bildning.”

Beträffande arten och resultatet av anstaltens uppfostran anger Alopaeus följande:

Elever, hvilka emottagits såsom djur, hava därifrån utgått såsom människor; väl icke högt bildade, men förmögna att sköta sig sjelfe och att tjäna andra. Man ser uppfostringskonsten på detta fält tillkämpa sig sina skönaste segrar. De vinnas genom den ständiga tukt, som åtföljer eleven, hvar han går, ligger eller sitter, hvar han hvilar eller arbetar. Tviflare utom skolan sade mig väl, att de resultat som genom kretinskolan åstadkommas, äro endast en yttre dressur, likt hundens; men då bildningsmedlen icke äro käppen eller riset, utan kristelig tukt och ans, så håller jag hellre före att det nya lif och den nya skapelse, som sålunda verkar på kretinen, kan äfven hos honom stärka själskrafterna samt ordna dem till hörsamhet för andras och sanningens lag. Det torde därför vara rättare att säga, att de äro mera oförmögne till högre kunskap än till högre bildning, emedan den måste sägas hafva en hög bildning, hos hvilken Guds bild är åter upprättad. Och att detta äfven hos kretinen kan ske, intyga både skrift och erfarenhet. Att man ej får vänta detta resultat af alla, faller af sig sjelf.

En av de kritiska röster utanför skolan som Alopaeus lyssnat till kan ha varit Johan Kellers.

Vad hade Alopaeus för åsikter i dövstumfrågan och andra näraliggande frågor? I skriften *Kort handledning till Döfstummas Uppfostran och Undervisning i Hemmen* riktade han sig till olika vårdnadshavare för döva barn. Syftet var att föräldrarna skall lägga grunden för skolans senare arbete med barnen.¹ Alopaeus skrev en motsvarande handledning om blinda barns fostran.² Man kan förmoda att han hade liknande idéer om sammanhangen kring idiotism.

Inledningsvis definierades dövstumhet: *De sakna talförmågan emedan de sakna hörsselförmågan.*³ Han finner det nödvändigt att skilja denna egentliga dövstumhet från oegentlig dövstumhet, det vill säga de som *af förståndssvaghet icke äro mäktiga det mänskliga tungomålet*. Om dess använder han

¹ Carl Henrik Alopaeus: *Kort Handledning om Döfstummas Uppfostran och Undervisning i Hemmen*, Åbo 1866

² Carl Henrik Alopaeus: *Winkar angående blinda barns vård, uppfostran och undervisning i hemmen*, Åbo 1880

³ Carl Henrik Alopaeus 1866, s 6

även beteckningarna idioter och blödsinnige.¹ Han tillägger dock att blödsin-
nigheten ofta är förbunden med egentlig dövstumhet.

Beträffande orsaker till dövstumhet skiljer han mellan *medfödda*, som regel organiska, *måhända äfven av moraliska*, fel hos föräldrarna, och *förvärvade* genom sjukdomar och skador under barnaåren. *Gudsfruktan* framhålls som en grundförutsättning för ett ordentligt levnadssätt och god barnavård. De moraliska orsakerna verkar vara kopplade till de materiella konsekvenserna av ett dåligt levnadssätt. Orsakerna är dock sammansatta. Han hänvisar till Jesus svar på lärjungarnas fråga om den blindfödda i Joh 9.3: *Hvarken hafwer denne syndat, eller hans föräldrar, men på det Guds werk skola uppenbaras på honom.*²

För dövhetens förebyggande nämner han olika hygieniska åtgärder som daglig tvättning, *så kallade sitt- och fotbad, ävensom halsbad och öron-dusch*, och hälsosamma boningar. Han beskriver även vattensjuka och vindpinade trakter som ohälsosamma. Behandlingen av de dövstamma, i kroppsligt hänseende, skiljer sig, enligt Alopaeus, inte mycket från behandlingen av andra barn.³

Beträffande undervisningen, sätts teckenspråket i första hand. Rätt ingående beskrivs olika åtbörder och åskådningsundervisning med hjälp av bilder samt handalfabet. Alopaeus anser att talmetoden bör användas för dövstamma som en gång har kunnat tala.

Ett särskilt avsnitt ägnas åt andlig fostran. Med referens till att Johannes döparen redan i moderlivet var uppfylld av Den helige ande betonas vikten av att föräldrarna lever ett gudfruktigt liv. Alopaeus betonar börens vikt. Barnet skall bäras fram för Gud i bönen, med särskilt med avseende på dövheten: *Barn, som är föremål för allvarliga och trägna böner, gå ej gerna förlorade.* Han citerar Ordspråksboken 31:8: *Upplåt alltså din mun i bönen för de dumbar.*⁴

Den andra punkten i andlig fostran är Ordet, det vill säga kunskapen om Gud. Denna bör förmedlas till barnet främst genom föräldrarnas förebild i ett gudfruktigt liv. Hjälpmedlen är bilder och teckenspråk.⁵

Det tredje medlet för andlig fostran är tukten: Hvad korset är för den fullvuxne är tukten för barnet. Dess ändamål är att bryta egenviljan, leda till nådethronen och böja hjertat till lydnad för gudomlig och mänsklig lag. Straffet presenteras som en metod. Huvudregeln, som är av Gud given, är att fadern skall uppföda barnen i tukt och Herrens förmaning (Eph 6:4). Fadern skall inte vara ett vredens barn, utan ett nytt kreatur i Christo Jesu, det vill säga en Cristi efterföljare. Tålmod är en trosfrukt som alla uppföstrare be-

¹ Tyska för svagsinta

² Carl Henrik Alopaeus 1866, s 6

³ Ibid. s 7 ff

⁴ Ibid. s 26–27

⁵ Ibid. s 28

höver, och särskilt de som skall uppfostra dövstumma. Straffet skall inte ges i vrede. Först skall själens swall stillas genom bön och blodets swall genom en dryck watten. Saktmod regere en sjelf innan man genom tuktan will regera andra.¹ En annan huvudregel är att straffet åtföljs av en Herrans förmaning eller gifves likasom på Guds befallning. Det är viktigt att peka på Guds allseende öga som även ser de synder som begås i mörkret och det fördolda.² Straffet skall anpassas efter brottet:

Riset tillgripe man sällan, men engång behöfligt må det begagnas med allvar. [...] Naturen sjelf tyckes härför hafwa anvisat det tjänigaste stället. Riset bör endast användas vid uppenbar olydnad. Straffet bör även vara en konsekvent följd av brottet. För sjelfswåld, okynne och ofördragsamhet anses arrest vara det lämpligaste straffet. För tiggeri och snatteri av frukter och andra ätbara varor är fasta tjänligt. Straffet för stöld bör alltid åtföljas av att barnet får ersätta det stulna. Omåttlighet straffas genom att inte låta barnet sjelf få ta för sig vid matbordet. Syftet med straffet är dock inte begränsat till att skapa lydning i hemmet: Lydnad för föräldrar, öfverhet, lärare och husbönder inskärpe man hos barnet såsom en helig pligt.³

Den första idiotskolan i Finland startades 1876, på Alopaeus initiativ, i Pedersöre i Österbotten av rikssvensken Fredrik Knut Lundberg som tidigare varit slöjdlärare vid dövstumskolan i Åbo. Skolan som var ägnad åt bildbara idioter lades ner 1892 på grund av Lundbergs sjukdom⁴

Efter ett tjugotal år som föreståndare vid dövstumskolan i Åbo gjorde Alopaeus kyrklig karriär, först som domprost, senare som biskop. Under senare år tog han åter upp arbetet med abnormsaken. 1880 deltog han, på uppdrag av överstyrelsen för skolväsendet, i en kommitté som utarbetade ett förslag till förordning för abnormskoleväsendet.

Den som räknas som Finlands egentliga pionjär inom idiotområdet är emellertid Edvin Leopold Hedman som grundade och drev den finska *modersanstalten* Berttula från 1890 till sin död 1915.⁵ Hedman inhämtade sin kunskap om idiotuppfostran hos Lippestad i Christiania. Han gifte sig med Lippestads syster som drev Berttula efter hans frånfalle.

Alopaeus var främst påverkad av den evangeliska pedagogiken, vars främsta syfte var evangelisering, det vill säga att bereda de abnorma tillgång till Guds ord. Under den tid som denna avhandling omfattar drev han ingen verksamhet för idioter, men genom sina nordiska kontakter hade han ändå

¹ Ibid. s 31

² Ibid. s 38

³ Ibid. s 31 f

⁴ Niilo Kotilainen: *En översikt av sinnesslövärdens senare utveckling i Finland.* [Odaterad stencil]

⁵ Emma Hedman: Berttula anstalt för andesvaga. Referat av E V Rosted, *Nyt Tidsskrift for Abnormvæsenet* 1916

stor inverkan. Han hade personliga kontakter med samtliga pedagoger som beskrivits i detta kapitel.

Slutsatser

Ovan har argumenterats för att pedagoger med bakgrund från dövstumskolan var de första som planerade och startade systematisk undervisning av idioter i Norden. Ett skäl som ofta anförs var att de kom i kontakt med dövstumma med svag begåvning och även hörande idioter vid sina dövstumskolor. Mot denna bakgrund, och kanske främst på grund av deras yrkesmässiga förankring i dövstumskolan, föll det sig naturligt att utgå från dövstumpedagogiken, främst talmetoden. Språket sågs tidigt som grundläggande i idiotpedagogiken, och i detta sammanhang träning av talet genom andnings- och artikulationsövningar. De flesta övriga pedagogiska inslag härrörde från det klassiska pedagogiska idéarvet, vilket även de flesta momenten i dövstumpedagogiken gjorde. Dövstumpedagogernas dominans var knuten till en avgränsad tid, 10 år mellan 1856 till 1866. I Sverige utvecklades sedan verksamhet där andra än dövstumpedagoger var tongivande. I övrigt fjärmade sig idiotundervisningen allt mer från dövstumpedagogiken. Den fick en egen identitet.

Spåren av dövstumpedagogiken är dock äldre. Séguin hade god kunskap om dövstumpedagogiken, han skrev bland annat om Péreires arbete och metod.¹ Guggenbühl anlidade dövstumpedagoger som lärare vid sin skola. Efter att Saegert, som var dövstumpedagog, lämnat sin skola i Berlin avknoppades denna av tidigare lärare vid dövstumskolan, Heyer och Bösch, i två riktningar som även gick i offentlig kamp mot varandra genom tidningsskriverier. Heyer, som under tiden studerat till läkare, förfäktade ståndpunkter jämförbara med de nordiska hospitalläkarnas tankar. Bösch förefaller inte klart åtskilja idioti och dövstumhet. Av de nordiska dövstumpedagogerna refererade Duurloo och Glasell till Saegert. Duurloos saegertcitater refererades av duon Hansen/Lippestad.

Av de sju män som tog de första initiativen till undervisning av idioter i Norden hade sex koppling till dövstumundervisningen. Moldenhawer var filolog. Fyra var teologer, Duurloo, Keller, Glasell och Alopaeus – även Lippestad hade studerat teologi. Endast norrmännen Lippestad och Hansen hade lärarutbildning, det vill säga var seminarister.

Bakgrunden för framtolkningen av dövstumpedagogerna som ett tankekollektiv är följande:

De var verksamma under samma tid.

De intresserade sig för idiotfrågan, praktiskt eller teoretiskt.

¹ Édouard Séguin: *Jacob Rodiques Pereire. Notice sur sa vie et ses travaux et analyse résumée de sa méthode*, Paris 1847

De hade en relativt hög utbildning inom besläktade yrkesområden.

De eftersträvade föreståndarskap inom idiotskolan.

De kände till varandra, träffades och tog del av varandras artiklar och refererade till varandra. Alla utom Glasell deltog i abnormskolmötet i Köpenhamn 1872.

De hade en gemensam utgångspunkt i dövstumpedagogiken.

Några av deltagarna i tankekollektivet hade en tydlig profil. Glasell och Alopaeus såg idiotundervisningen som en väg till Guds ord och frälsningen – Alopaeus med anknytning till palmersk evangelisk pedagogik, Glasell var även öppen för världsliga aspekter. Som jag ser det var Duurloo den främste, eller ende som förmådde att anpassa pedagogiskt kunnande och erfarenhet till målgruppen – i undervisningsplanen och årliga redovisningar med konkreta exempel. Glasell redovisade spjutspetsserfarenheter, främst från Down's anstalt. Keller hade en omfattande organisatorisk begåvning och var den som förde in tidens vetenskapliga tänkande, ärftlighet, degeneration och klassificering, i området.

Frågan om bildbarhet var en kärnpunkt som bland annat uttrycktes i diskussion av vilka beteckningar som skulle användas. I Danmark skildes de *aandsvage* från de egentliga idioterna. Även i Sverige lanserades beteckningen *andesvag*, det fick emellertid inte fäste och ersattes av sinnesslö. Man kan säga att gruppen bildbara konstruerades utifrån föreställningar om vilka som kunde tillgodogöra sig den befintliga pedagogiken och därmed uppnå ett visst mått av kunskaper. Endast Duurloo hade en målsättning som även tillgodosåg utvecklingsmöjligheten hos de obildbara. Jag har inte funnit något belägg för att han ansåg att alla kunde nå en högre kunskapsnivå – eller om man vill *helbredelse*. Exemplet med de svenska eleverna illustrerar hur han uppfattade och uppskattade små förändringar eller framsteg hos de svagaste.

Intresset var fokuserat på de bildbara. Det skulle i Sverige ta ett trettiotal år innan statsbidrag utgick för omhändertagande av obildbara när de bodde på asylavdelningar. Med 1967 års lag fick alla barn med nedsatt begåvning, även de med omfattande funktionsstörningar, skolplikt. Först i slutet av 1900-talet utvecklades metoder som tillgodosåg mycket svagt begåvade.

Det förefaller som om en viktig aspekt i samband med dövstumpedagogernas insatser är konkurrens. Man kan inte undvika att observera kampen om att vara den första och främsta i arbetet för *de sämsta*. Såväl Keller som Moldenhawer och Duurloo sökte föreståndartjänsten vid Gamle Bakkehus vid Hübertz frånfälle. Duurloo fick tjänsten, kanske på grund av att han hade längst erfarenhet, bland annat av föreståndarskap. Moldenhawer sökte sig till, och lyckades i en annan karriär – inom blindskolan. Hans fortsatta intresse för idiotfrågan, bland annat genom artiklar i *Nordisk Tidsskrift*, visar att han lade ner ett stort engagemang i frågan. Kellers nedvärderande uttalanden om Gamle Bakkehus står inte i proportion till hans egna insatser. I

Norge tog Lippestad till sig äran av det arbete som utträttats av Hansen. Glassell gjorde själv inga anspråk på att vara den förste i Sverige, men många gav honom företräde framför Emanuella Carlbeck, som vi ska se närmare på i nästa kapitel. Striderna om vem som var den första och främste pionjären kan knappast ses som en strid mellan olika tankestilar. Det handlade snarare om existentiella frågor hos välutbildade män som såg sig ämnade till något framträdande. Senare exempel, inom vårdområdet, på sådana strider, är snarare regel än undantag. De akademiska diskussionerna kring *normalisering* och *livskvalitet* samt turerna kring vårdhemsavvecklingen är andra aktuella exempel.

Idiotpedagogiken var ett framväxande område. Det är troligt att det fanns ett visst överskott av lärare inom dövstumskolorna, de seminarieutbildade dövstupedagogerna var få, många var teologer. En aspekt som förtydligar detta är det faktum att flera av Duurloos barn anställdes vid Gamla Bakkehus, liksom att Keller bildade sitt anstaltsimperium som gav professionellt utrymme för såväl hans barn som släktingar. Down, vid Earlswood i England, bildade ett liknande imperium där hans hustru och söner spelade viktiga roller. Den norska sinnesslöskolan knoppade senare av sig till Finland. Vad vi ser här är knappast en utveckling av en profession, snarare ett nytt utrymme för ledarskap och entreprenörskap. Reell professionsutveckling inom idiotpedagogiken skedde först 1879 i anslutning till skolan i Stockholm genom anordnade utbildning av lärarinnor med hjälp av statliga medel.¹ De personer som beskrivs i detta kapitel satt dock inne med den kunskap, om än bristfällig, som fanns inom området.

Den initiala professionskampen mellan läkare och pedagoger vid Gamla Bakkehus har beskrivits i ett tidigare kapitel. Det förefaller som de medicinska argumenten inte var särskilt framstående. De medicinska frågorna fick dock senare företräde i Danmark, främst genom Kellers försorg. I Norge inleddes professionsstriderna mellan pedagoger och läkare under 90-talet i samband med att den gemensamma abnormskolelagen debatterades. Från departementshåll krävdes, för att säkert kunna värdera de sinnesslöa elevernas bildbarhet, expertis med kunskap om fysiologiska abnormiteter hos denna grupp.² I Sverige var emellertid förhållandet mellan läkare och pedagoger mer harmoniskt, kanske på grund av att utvecklingen av skolverksamheten drevs av *Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård*, en sammanslutning där såväl läkare och pedagoger, och inte minst teologer ingick. Föreningens stadgar som upprättades 1869 och reviderades 1891 betonade de pedagogiska aspekterna.³ Vid föreningens skolas årsberättelser, som de första åren

¹ Håkan Brockstedt: *Slagsta skola och seminarium och dess föregångare Skolan för sinnesslöa barn i Stockholm. Ideologi och praktik i undervisning av barn med utvecklingsstörning 1870–1950*. Stockholms universitet, Stockholm 2000, s 170

² Eva Simonsen, 2000 s 173 f

³ Håkan Brockstedt 2000, s 26–28

utarbetades av läkaren Kjellberg beaktades såväl medicinska som pedagogiska frågeställningar. Det lades även stor vikt vid religiösa frågor. Från 1875, då skolan fick egen läkare, finns uppgifter om elevernas skullmätt utan att det dras några slutsatser av dessa fynd.¹ Redan från början hade skolan seminarieutbildad föreståndare, 1876 startades seminarium för sinnesslölärare. 1878 tillträdde Thorborg Rappe, som dock inte var seminarieutbildad, tjänsten som skolan och seminariets föreståndare. Före sin död nedtecknade hon den så kallade Slagstapedagogiken i den första nordiska läroboken för sinnesslölärare.² Slagstapedagogiken har beskrivits av Håkan Brockstedt.³ Dessa senare händelser skedde dock efter 1872 som är slutpunkten för avhandlingen. Vid mötet i Köpenhamn 1872 deltog två representanter från föreningen styrelseledamoten Otto von Feilitzen och föreståndaren Wilhelmina Lundell, men utan att lämna varaktiga bidrag. Vid nästa möte i Stockholm 1876 spelade von Feilitzen, Lundell och Kjellberg en mycket framträdande roll.

Den idé i tankestilen som var dominerande inom det pedagogiska tankekollektivet före 1872, och som det rådde stor enighet om, gällde frågan om bildbarhet, det vill säga vilka som kunde tillgodogöra sig de rådande pedagogiska incitamenten, det vill säga de klassiska pedagogiska metoderna, kombinerat med inslag av de dövstumspecifika metoderna. Duurloo hade delvis en avvikande inställning och avsåg att skapa en pedagogik även för de mindre begåvade. Det är möjligt att hans svaga ställning inom tankekollektivet berodde på detta. Man arbetade för upprättande av olika former av anstalter och hade en gemensam syn på insatserna.

¹ *Berättelse och redovisning till Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård* 1876

² Thorborg Rappe 1903

³ Håkan Brockstedt 2000

Matris 7: Dövstumpedagogernas tankestil

<p>Framträdelseformer Olika grader av begåvning</p>	<p>INSATSER</p> <p>Samhälleliga Upprättande av skolanstalter och asyl</p> <p>Medicinska Fokuseras inte</p> <p>Pedagogiska Tillämpning av existerande pedagogiska metoder</p> <p>Dövstumpedagogik</p>	<p>Förväntade resultat</p> <p>Förbättring och anpassning till ett normalt liv för de bildbara</p> <p>Ett drägligare skyddat liv för de obildbara</p>
<p>Benämning Bildbar Obildbar</p>		
<p>Orsaker Fokuseras inte</p>		

Kvinnotid

Emanuella Carlbeck

I detta kapitel skall den sinnesslöpedagogiska tankestilen undersökas så som den utvecklades och beskrevs av Emanuella Carlbeck, samt av andra aktörer inom området som inspirerade henne. Likaså skall inflytandet på Emanuella Carlbeck av rådande tankestilar inom området, till exempel den medicinska och den pedagogiska undersökas. Två teologer, som också var aktiva inom idiotområdet, hade särskilt stor betydelse för henne, föreståndaren för dövstumskolan på Nya Varvet i Göteborg, Julius Glasell och föreståndaren för dövstumskolan i Åbo i Finland, sedermera biskop och abnormskoleutredare, Carl Henrik Alopæus. Carlbeck räknade även den socialkritiska författaren och läkaren Carl Anton Wetterberg, *Onkel Adam*, till sina stödpersoner.¹ Hon var även starkt påverkad av den engelska barnhemsstiftaren George Müller.

Omnämmandet av Emanuella Carlbeck bjuder på vissa problem. I källmaterialet benämns hon oftast Mll Carlbeck, ibland Emanuella Carlbeck.² Jag har genomgående valt benämningen Emanuella Carlbeck, men i vissa situationer och när källmaterialet kräver det, till exempel när brev till systrarna refereras, har det varit naturligt att endast använda förnamnet Emanuella. Källmaterialet beträffande de män som behandlas i avhandlingen har en helt annan karaktär än det som behandlar Emanuella Carlbeck. Männerna omnämns som regel med efternamn, ibland med tilltalsnamn och efternamn som Julius Glasell och Johan Keller, ibland med förnamnens initialer och efternamn, som C U Sondén och K G Källberg, men aldrig med endast förnamn.

Jag har citerat ymnigt ur Emanuella Carlbecks minnesanteckningar och brev, och ur artiklar från tiden om hennes verksamhet. Min åsikt är att citaten ger den bästa framställningen av henne som person och den tid och den tradition hon var verksam inom. Efter vad jag kan bedöma skrev Emanuella Carlbeck en bra svenska. Vid den tiden var inte skriftspråket riktigt standardiserat och det var vanligt att olika personer stavade samma ord på skilda sätt.

Först görs en kort biografisk inledning om Emanuella Carlbeck, därefter följs utvecklingen hennes verksamhet där olika teman och tänkesätt framtolkas.

¹ I romanen *Guvernanten* (1843) beskriver Carl Anton Wetterberg en ogift prästdotter som startar en skola för fattiga unga flickor. Det är sannolikt att Emanuella Carlbeck inspirerats till sin gärning av denna bok.

² M:ll = Mademoiselle, fröken

Bakgrund

Emanuella Ottiliana Carlbeck föddes 24 augusti 1829 på Norunga prästgård, som ligger i skogsbygden mellan Alingsås och Borås i Älvsborgs län. Hon hade fem systrar och en bror. Radikala strömningar i tiden gav bakgrund till hennes uppväxt; den begynnande demokratiseringen, kvinnoemancipationen, kvinnans bemyndigande och religionsfriheten.

Fadern Johan Carlbeck var prästvigd filosofie doktor och startade sin yrkesbana vid Skara Trivialskola.¹ Han blev sedan kyrkoherde i Norunga socken och slutligen prost i Berg, som ligger i jordbruksbygden invid västgötaberget Billingen. Han var engagerad i skolfrågan och tog initiativ till att skolhus byggdes i socknen redan innan det blev lagstadgat. Han var son till skolmästaren och kyrkoherden Lars Jonasson vars livsbana startade som begåvat fattighjonsbarn, som av olika gynnare blev hjälpt till utbildning, sedan till informatorplatser och ämbete.² Han antog senare namnet Carlbeck. Både Lars och Johan Carlbeck var, liksom flera präster i Västergötland, Swedenborganhängare, något som bland annat innebar ett ifrågasättande av den så kallade *storkyrkan*, betonande av individuellt ansvar och personligt ställningstagande i trosfrågor, samt liberala åsikter i politiska frågor, till exempel angående trosfriheten. Det är möjligt att namngivandet av Emanuella inspirerades av familjens religiösa tillhörighet.³ Modern, Gustafva Syk beskrivs av barnbarnet Hanna Odhner som livlig, varmhjärtad och vän-säll – fadern beskrivs som sträng.⁴

Hemmet uppvisade ett troligen vanligt mönster för tidens prästfamiljer. Livet i prästgården beskrevs som rikt på såväl materiell som kulturell stimulans. Hemmet präglades av en personlig kristendom och Emanuella och hennes syskon hade starka religiösa upplevelser redan under barndomen.⁵ Emanuella var hemmadotter tills hon var i 30-årsåldern, ytterligare sju år var hon sysselsatt med omhändertagande av släktingar. När hon startade sin yrkesverksamhet var hon 37 år.

Upptakten till Emanuella Carlbecks verksamhet inom idiotområdet skedde när hennes syster, Ephraima, gift med kyrkoherden Sannfrid Odhner, födde ett barn, Per John Ephraim, som, med tidens uttryckssätt, visade sig vara idiot. I idenna sammanhang uppsökte hon Julius Glasell som var före-

¹ Johan Carlbeck (1786–1862)

² Lars Jonasson (1757–1838)

³ Möjligen efter Emanuel Swedenborg

⁴ Modern Gustafva Syk (1793–1882) var dotter till restauratören Carl Johan Frans Wollmar Syk, troligen av baltisk härkomst som drev restauratörsverksamhet i Karlstad. Gustafva blev föräldralös som treåring och växte upp i olika fosterfamiljer. Den äldre brodern Carl Gustaf fortsatte faderns verksamhet. Källa: Hanna Odhner 1903, s 5 f

⁵ Ibid. s 7

ståndare vid dövstumskolan på Nya Varvet i Göteborg. Där fick hon goda råd och startade samma år en skola för fyra idiotiska barn i en lägenhet på Nya Varvet. John var ett av barnen. Redan efter några månader flyttades skolan till hemtrakterna. Emanuella Carlbeck hyrde Kastholmen i Floby socken där John Odhners far var kyrkoherde. Huset var i dåligt skick och redan samma höst flyttades hemmet till Kultomten vid Skövde. Verksamheten finansierades med medel från barnens föräldrar och genom andra privata penningbidrag. Verksamheten började snart bli känd - författarinnan *Lea*, Josephina Wettergrund, vars dotter vistades i vid Carlbecks *idiothem*, skrev om verksamheten i *Aftonbladet*. Detta ledde till nya förfrågningar om platser och hösten 1868 flyttades hemmet till Skövde. Josephina Wettergrund var under alla år inriktad på insamling av medel till Emanuella Carlbecks verksamhet. 1869 bildades *Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård*. Genom en landsomfattande insamling, med Emanuella Carlbeck som portalfigur, skaffades medel såväl till skolan i Skövde som till att starta en skola i Stockholm. Hon avböjde att förestå skolan i Stockholm.

Emanuella Carlbeck refererade i sina anteckningar, förutom till Séguin, till de pedagogiska föregångsmännen, Basedow, Pestalozzi och Fröbel, troligen utan att ha förstahandskunskap om deras skrifter. Hon skaffade sig kunskap genom en studieresa till Köpenhamn där hon fick kontakt med bland andra Johan Keller och Johannes Moldenhawer. Sin främsta inspiration hämtade hon från de Kellerska anstalterna. 1870 företog Emanuella Carlbeck ytterligare en studieresa till Köpenhamn och kontinenten, men på grund av det fransk-tyska kriget fick hon endast besöka ett par mindre sinnesslöanstalter i Tyskland. Från 1872 deltog hon i de återkommande skandinaviska abnormskolmötena.

Emanuella Carlbeck hade släktens stöd för sin verksamhet, främst Johns fader, svågern och prästen Sannfrid Odhner och systerdottern, Johns kusin, Hanna Stenberij. Med sin bakgrund som varmt religiös prästdotter, sökte Emanuella Carlbeck, naturligt nog, stöd hos prästerskapet. Förutom släktens präster stöddes hon ivrigt av biskopen i Skara, Anders Fredrik Beckman, senare även av Fredrik Landahl, kyrkoherde i Mariestad.

1875 inköptes egendomen Johannesberg där hon, med stöd av insamlade medel, och så småningom med ekonomiska bidrag från landstingen, byggde upp sin anstalt. I olika sammanhang betecknades anstalten *Moderhemmet*, det vill säga det hem som var mönster för andra skolantalter i landet. Carlbeck hade en vision om att sådana hem skulle finnas i varje landsting. Under hennes tid uppfördes bland annat skolbyggnad och asylbyggnad på Johannesberg. Under de sista åren var hon mycket borta från Johannesberg på grund av sjukdom. Hon styrde emellertid hemmet brevledes till sin död.¹ I avhandlingen följs Emanuella Carlbecks verksamhet fram till 1872.

¹ Emanuella Carlbeck avled på Johannesberg den 24 augusti 1901, 72 år gammal.

Fram till Johannesbergs nedläggning, 1989, firades denna dag på Johannesberg

Från Emanuella Carlbecks hand finns mycket litet skrivet bevarat, främst kortfattade, allmänt hållna, årliga rapporter till *Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård* och en text med anvisningar om hur vården vid Johannesberg skulle bedrivas efter hennes död. Vidare 15 brev från Emanuella till systemen Gabriella där den första tiden beskrivs. I en biografi av Hanna Odhner refereras hennes minnesanteckningar och brev som sedan har förkommit. Det Emanuella Carlbeck skriver om idiotvården sammanfaller med annat tidsmässigt tankestoff, till exempel de diskussioner som fördes vid de skandinaviska abnormskolmötena. I de anteckningarna framställde hon sin uppgift inom idiotsaken som något som Gud lagt på henne. I tidningsartiklar framställdes Emanuella Carlbeck som *samhällsmodern, en moder för de olyckliga*. Själv hävdade hon att hon hade kontrakt om verksamheten, inte med samhället, utan med Gud.

Uppfostran

Emanuelala Carlbeck växte upp i ett swedenborgianskt hem. Norberg beskriver swedenborgianismen som framträdande i Västergötland i början på 1800-talet.¹ Rörelsen som i många frågor opponerade mot den lutherska ortodoxin hade även en liberal anknytning. Särskilt betonas den fria viljan och förmågan att själv verka för sin salighet. Norberg menar att den swedenborgianska trosriktningen främst var präglad av en humanistisk inställning som betonade Guds kärlek.² Gud beskrivs som själva kärleken – och kärleken till Gud uttrycks genom kärleken till nästan. Kärlek leder till goda gärningar. Trogenhet i ämbete och arbete betonas. Segerstedt tar upp swedenborgarnas syn på de politiska händelserna.³ Det motstånd som de mötte som reaktion på religiösa frihetskrav gjorde dem även radikala i politiskt avseende och oppositionella mot statsmaktens övervakning. Segerstedt framhåller att denna politiska radikalism fick näring av två historiska händelser, mordet

som *mosterdagen*. Benämningen härrör troligen av att John kallade henne moster. I dag uppmärksammas dagen med en tillställning vid Vadsbro museum, där även ett särskilt mosterrum med några av Emanuella Carlbecks ägodelar, har inrättats. Under första hälften av 1900-talet var Johannesberg ett av sinnesslö-vårdens flaggskepp. Man tog mot studiebesök från främmande länder och höll högtidstal när nya enheter öppnades. Vid firandet av Johannesbergs 50-årsdag, 1916, utdelades kungliga förtjänstmedaljer. Vid middagen underhölls gästerna med körsång av *barnen* på Johannesberg. Efter Emanuellas frånfalle bildade Johannesberg grund för en religiös tradition inom anstaltsvården. Anstalten fick bland annat egen kyrka.

¹ Arvid Norberg: *Den kyrkliga väckelsen i Skara stift under förra hälften av 1800-talet*, Stockholm 1939

² Ibid. s 128 och 143

³ Bengt Segerstedt: *Odhners historia. En skildring av en släkt och dess hembygd*. Stencil 1987, s 142 ff

på Gustav III och franska revolutionen. Dessa händelser betraktades som ett nödvändigt ont, som skulle *destruera* allt det gamla för att bereda mark för Herrens Nya Kyrka. Kraven på frihet och jämlikhet var till sin inre mening identiska med kärleken till Gud och kärleken till nästan. Pehr Falck, som var närvarande vid mordet på Gustav III, skrev till Johan Odhner, eleven John Odhners farfar, beträffande fransmännens revolutionära slagord *frihet och jämlikhet*:

Dessa ord hafwa de icke upspunnit ur sin egen hjerne, utan jag ser och känner, at de rent af äro komna från Himmelen; fastän närwarande Fransosernes styresmän hwarken begripa det, eller dessa wigtiga Ordens inre betydelse.

Enligt Norberg var swedenborgarna ändå präglade av stor försiktighet och lojalitet med kyrkan och försökte förena den swedenborgianska läran med kyrkans lära.¹ Segerstedt framhåller att de, för att skydda sig, anlade tystnadsplikt i tal och skrift beträffande politiska frågor.² Norberg beskriver vidare de swedenborgianska prästernas förkunnelse som humaniserande och utjämnande.³

Av farfaderns Lars Carlbecks minnesanteckningar framgår att han i sitt liv såg många exempel på *gudsförande*, det vill säga att Guds vilja och inte hans egen formade hans liv.⁴ Han ansåg att han redan som barn var utvald av Gud. Han var den ende av sex syskon som överlevde de första åren. Det var med Guds hjälp han fick börja i skolan, studera och bli skolmästare. De som stödde honom beskrivs som Guds verktyg. Ibland ville Gud annorlunda än han själv, till exempel när han motvilligt leddes in på skolmästarebanan. I Swedenborgs lära är människan, i bokstavlig mening, skapad av Gud – hon är substans och form av Gud.⁵ Därför är inget mänskligt för smått för Gud. Han har en plan för allt. Det förefaller även som Lars Carlbeck ansåg att Gud hade ett finger med i spelet när han i 30-årsåldern fattade tycke för sin tillkommande hustru. Att Gud har ett finger med i kärleken mellan man och kvinna är helt i Swedenborgs anda. Äktenskapet var, i bokstavlig mening, av Gud instiftat.⁶ Lars Carlbeck ansåg att Gud välsignade hans äktenskap och liv trots fattigdom. Gud gjorde att det lilla blev tillräckligt. Det var i Guds hand han lämnade sina ogifta döttrar när han blev sjuk och tvingas lämna sin prästgård och flytta till sin son. Lars beskriver sitt liv som en saga – från

¹ Arvid Norberg 1939, s 116

² Bengt Segerstedt 1987, s 142

³ Arvid Norberg 1939, s 119

⁴ Lars Carlbeck: *Utkast till en Beskrifning av mina lefnads omständigheter*. Fragment av handskrift, troligen 1787

⁵ Emanuel Swedenborg: *Den sanna kristna religionen (Vera cristiana religio)*, Amsterdam 1771) Nykyrkliga bokförlaget, Stockholm 1935, s III

⁶ Swedenborg berättade att han var underrättad om att han efter döden skulle ingå äktenskap med grevinnan Gyllenberg. Källa: Lars Bergquist: *Swedenborgs drömbok*, Stockholm 1988, s 58

fattighjon till prästman. Detta sätt att tänka var dock inte begränsat till swedenborgianismen. H C Andersen som hade en liknande bakgrund med fattigdom, och sedan framgång med hjälp av rika gynnare beskriver denna belägenhet bland annat i sagan om krymplingen.¹ Den fattiga pojken blir med stöd av herrskapsfolket och skolmästaren, till de torftiga föräldrarnas förvåning, både botad från *sin matthet i benen* och gavs möjlighet till skolgång. Sens moral: *Wor Herre tænker ogsaa paa Fattigmands Barn!*² Swedenborg postulerade att människan såväl i jordelivet som i livet efter döden kan nå allt högre existensformer. Varje människa kan omskapas, predestinationen finnes icke.³ Man skulle tro att Lars Jonassons samhällseliga bestämmelse i det sena 1700-talet var att följa i föräldrarnas spår. Genom sina ovanliga bokliga gåvor kunde han dock påverka sina levnadsförhållanden. Det fanns en beredskap i samhället för sådana ständsbyten.

Emanuella var nummer sex av de sju syskonen, sex flickor och en pojke. Barnen fick, med Odhners ord, *en nödtorftig skolbildning genom mer eller mindre kompetenta guvernanter*. En bekräftelse av detta var att Emanuella inte var språkkunnig, något som oftast ingick i en kvalificerad guvernants kompetens.⁴ Troligtvis hjälptes far, mor och äldre syskon åt med den första undervisningen. Även farfar undervisade Emanuella och flera av de andra syskonen. Lars Carlbeck berättade från sin tid som skolmästare att han undervisat ett flertal flickor som *på ett år inhämtat hvad de efter sin ålder och kön af mig kunde lära*, det vill säga den för dem nödvändiga bokliga lärdomen. För att lära sig de kvinnliga sysslorna fanns en annan skola – prästgårdens hushåll.⁵ I en födelsedagsvers till dottern Sara Beata uttrycker farfar det som kanske var den carlbeckska släktens syn, liksom det var den allmänna synen, på flickors utbildning:

Tag rocken min dotter,
det nyttiga don
Det passar dig väl
och sätt dig vid honom
och gnola en ton
förmöjd i din Sjal [...]

Snäll, dygdig att vara
gör flickorna rara
Väl spinna och sy
vara munter och kry
är så vackert i by
Så låt oss bara flicka, dra på
Det är ju vårt kall [...]⁶

¹ Hans Christian Andersen: *Krøblingen I: Eventyr og historier*, Kjøbenhavn 1881

² *Ibid.* s 586

³ Emanuel Swedenborg: *Englavisssheten om den Guddomliga Försynen* (Sapientia Angelica De Divina Providentia) Nykyrkliga bokförlaget, Stockholm 1911, s XI

⁴ Hanna Odhner: *Emanuella Carlbeck. Spridda drag ur hennes lif och verksamhet. Samlade af H-a O.* Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, Stockholm 1903, s 6

⁵ Lars Carlbeck 1787

⁶ Avskrift av Gunnel Ginsburg-Segerstedt, Rocken=spinnrocken

Enligt Gerd Reimers var ambitionsnivån mycket hög på de skolprestationer som avkrävdes prästsönerna.¹ Vad gäller döttrarna var kraven emellertid låga. Gerd Reimers har i *Lärdom och idyll* beskrivit prästbarns utbildning och yrkesval under 1800-talet. Medan sönerna tidigt utbildades utanför hemmet var döttrarna hänvisade till aktiviteter inom prästgården, hushålls-sysslor, sömnad, musik och läsning. Om de som Lina Sandell, Laura Fitinghoff och Elin Wägner visade ambitioner ut över det traditionsenliga, blev de ifrågasatta.²

Emanuella fick troligen inget stöd att skaffa sig utbildning utöver det elementära för en prästdotter. Denna syn på kvinnans roll var typisk för tiden, och den swedenborgianska läran avviker inte från denna. I *Om Guds dyrkan ock kärleken till Gud* berättas om det första människoparets födelse och utbildning.³ Trots att Eva informerats om de innersta och yttersta hemligheterna, känner hon sig för begränsad och omogen för att kunna redogöra för dem: *Medan alltså min vilja är underkastad din [mannens], må du tillstädja att mitt förnufts andra förmåga, som kallas förståndet, också det beror av din tankekraft*⁴

Att Emanuella hade farfar och far med långvarig erfarenhet av undervisning kan ha påverkat hennes förståelse för skolans och uppfostrans betydelse, men knappast hennes val av uppgift i livet. Enligt deras syn på vilken utbildning som var erforderlig för flickor lär de inte ha stimulerat Emanuella eller hennes systrar till den vidare utbildning som var möjlig för deras stånd, till exempel utbildning i språk. Emanuellas yrkesval var dock tidstypiskt, av 188 prästdöttrar, födda under första hälften av 1800-talet, som gjorde yrkeskarriär blev hälften lärarinnor eller skolföreståndare.⁵ Många valde yrken som utvecklats ur hemmets kvinnoaktiviteter, vård, hushåll, sömnad etcetera. Varför den ende sonen Casper inte gick bokvägen är oklart. Av brev från fadern framgår att det fanns en religiös oöverensstämmelse mellan dem. Casper använde sig dock av den utbildning han fått genom prästgårdens yttre hushåll och blev bonde i Stockholmstrakten.

Det finns många exempel, förutom de ovan redovisade från farfaderns liv, såväl hos Emanuella som hos hennes föräldrar och systrar, på händelser och skeenden som de uppfattade som *gudsförande*, det vill säga att Gud låg bakom händelserna, antingen det gällde ett barns död eller vägval i livet. Det förväntades att man skulle acceptera försynens skickelser. Emanuellas syster

¹ Gerd Reimers: *Lärdom och idyll. Prästgården som bildningsmiljö*, Stockholm 1993, s 40

² Ibid. s 111–128

³ Emanuel Swedenborg: *Om Guds dyrkan och kärleken till Gud, (De Cultu et Amore Dei)*, Natur och Kultur, Stockholm 1988

⁴ Ibid. s 179 ff

⁵ Sten Carlsson: *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället*, Uppsala 1977, s 53

Ephraïma födde åtta barn, av vilka endast två överlevde den första tiden och växte upp. Ett av dem var, som tidigare nämnts, John som var idiot. Efter att ett av hennes nyfödda barn hade dött skrev hennes far Johan i ett brev till hennes make som var en swedenborgbroder:

Jag kan inte föreställa mig att vår snälla Ephraïma med sitt fromma undergifna sinne icke rätt innerligt och fullkomligt skall trösta sig och finna sig nöjd med Guds skickelse.¹

Som sin far Lars, satte Johan sin fulla tillit till Gud. De bästa stunderna på jorden såg han som försmak av den himmelska friden. Jordelivet med sina omåttliga bekymmer har betydelse för evigheten. Där skall Ephraïma en gång umgås med alla sina barn.

I ett annat sammanhang, skrev Ephraïma till sonen Herman: [...] *Ack jag har mycken skuld [...] men Gud har ingen, låvadt vare hans heliga namn. [...]*² Att detta även var Emanuellas inställning framgår i många sammanhang, bland annat i ett brev till systerdottern Hanna: *Ack må den käre Fadern göra med oss hvad han vill och må Han finna oss alla nöjda med Hans gode och nådige vilje!*³ Syndatänkandet var inte unikt inom den frireligiösa gemenskapen, det fanns även inom storkyrkan. Martin Luthers katekes är genomsyrad av syndmedvetande.⁴ Enligt trosbekännelsens andra artikel är *människan förtappad och fördömd*. Förklaringen till femte och sjätte bönen i Fader Vår säger att *vi syndar dagligen och förtjänar inget annat än straff genom vår vantro, förtvivlan och andra svåra synder och laster*.

Att Emanuella Carlbeck var uppfostrad i swedenborgiansk anda innebar säkert inte att hon var särskilt bevandrad i teologiska frågor, utan att religionen avspeglade sig i det konkreta vardagslivet.

Man söker förgäves i källmaterial som rör Emanuella Carlbeck efter en swedenborgiansk syn på barn med små förståndsgåvor. Den idiotiska gossen John är knappt nämnd i släktens brev. Man får förmoda att hans tillstånd sågs som en prövning som var nödvändig att axla – även det ett gudsförande. Även han hade, enligt den swedenborgska läran en ängel i himlen.⁵

Nyevangelisk väckelse

1858 och 1866 besökte Emanuella Carlbeck havskuranstalten i Marstrand, och kom där i kontakt med den nyevangeliska väckelserörelsen, något som säkert stärkte, men även förändrade hennes, sedan barndomen grundade religiösa tro. Det är möjligt att hon i den nyevangeliska kristendomen upp-

¹ Brev från Johan Carlbeck till Sannfrid Odhner, 31 mars 1858

² Brev från Ephraïma Odhner Carlbeck till sonen Herman, 17 april 1873

³ Brev till Hanna Stenberij, 4 augusti 1859

⁴ *Den svenska psalmboken*. Textutgåva 1986

⁵ Lars Bergquist: *Ansiktets ängel och Den stora människan*, Stockholm 2001, s 79

levde att kvinnan fick en mera aktiv roll med en personlig, inte familjbunden gudsrelation. Under de senare hemmaåren var hon verksam som söndagskollärarinna. I ett brev till Hanna 1859 berättade Emanuella att hon dagligen förde en kamp, dels mot sina egna bristande krafter, och dels för att mellan de husliga göromålen kunna ägna sig tillräckligt åt bön och bibelläsning.¹ Hon måste väl även ha fört en kamp mot det rådande samhället, eftersom söndagsskolan då inte var accepterad av kyrkan.² Det är möjligt att hennes engagemang i söndagsskolan ingick i ett nyevangeliskt sammanhang.

Tre av systrarna Carlbeck var influerade av den nyevangeliska väckelsen, förutom Emanuella även Elfrida och Ephraïma. De nyevangeliska sammanslutningarna lämnade inte statskyrkan. Emanuella och Elfrida anslöt sig sedermera till baptisterna. Av Segerstedt framgår att såväl Elfrida som hennes 12-åriga dotter Hanna döptes i juni 1861.³ Emanuella vistades då hos sin syster i Stockholm. I brev från Emanuella till systemern Gabriella beskrivs bland annat Emanuellas och Elfridas aktiviteter i baptistförsamlingen på Kungsholmen.⁴ Den finska dövstumföreståndaren, sedermera biskopen Carl Henrik Alopæus som stödde de utomkyrkliga aktiviteterna i Finland, har bekräftat att Emanuella övergått till baptismen.⁵

Att den tidiga baptismen var inspirerad av och förenad med radikala idéer om samhället omvittnar ett brev från Emanuellas svägerska Edla Stenberij som var baptist:

Många sköna och rika idéer, som redan rörde sig i tiden för franska revolutionen för hundra år sedan hava ännu inte hunnit bana sig väg in i mänsklighetens övertygelse. Så t.ex. jämlikheten i skolfrågan.⁶

Vägen till yrkesverksamhet

Som tidigare nämnts hade många av 1800-talets framstående män prästgårdsbakgrund, medan prästgårdsmamsellerna, av olika skäl, levde i en mera

¹ Brev från Emanuella Carlbeck till Hanna Odhner, 4 augusti 1859

² Med hänsyn till att Svenska kyrkan hade en mycket negativ hållning till de frikyrkliga och utomkyrkliga initiativen, är det förvånande att prästdottern Emanuella ägnade sig åt sådan verksamhet medan hon bodde hemma hos föräldrarna. Prästerskapet hotade, bland annat med stöd av konventikelpakatet och skolstadgan att stänga söndagsskolor. Palmqvist blev åtalad, men frikändes. Konventikelpakatet avskaffades 1868. Kyrkans motstånd mot söndagsskolan bröts först i början av 1900-talet då den ökande sekulariseringen tvingade kyrkan att själv starta sådan verksamhet.

³ Bengt Segerstedt 1987, s 210

⁴ Brev i Bertil Johansson i Herrljungas ägo

⁵ Carl Henrik Alopæus: *Något om läroanstalter för blödsinnige*. Tidskrift utgiven af Pedagogiska Föreningen i Finland 1873, s 70

⁶ Brev från Edla Stenberij till Herman Odhner 1884. Citerat i Gunnel Ginsburg Segerstedt: *Hanna och Herman 1871–1928*, Stencil 1988, s 45

undanskynd tillvaro. Prästgården var mycket av en utbildningsinstitution. Prästen var bland de högst utbildade i samhället. Förutom religiös och boklig lärdom fick barnen genom livet i prästgården kunskap om storhushåll, trädgårdsdrift, djurhållning och jordbruk. Emanuella sysselsatte sig huvudsakligen med det *inre hushållet* och trädgårdens skötsel. I hemmets skötsel ingick såväl mathållning som personlig omvårdnad av familjemedlemmar. Båda farfars döttrar levde sina sista år som ogifta mamseller i den carlbeckska släkten, något som även skulle komma att bli Emanuellas lott.

Tre systrar Ephraima, Gabriella och Hanna gifte sig med präster från kända västgötska prästsläkter.¹ Elfrida gifte sig med en civil ämbetsman, en lantmätare.² Den äldsta systemen Hilda var ogift sjuklig hemmadotter.³ Eftersom hon var ogift hade Emanuella möjlighet, och kanske plikt, att på olika sätt stödja sina systrar. Tre av dem fick en särskild betydelse för henne genom att de behövde omfattande stöd. Den sjuka systemen Hilda sköttes i föräldrahemmet, till stor del av Emanuella. Samma år som Hilda avled, 1859, reste Emanuella till Stockholm för att hjälpa sin näst äldsta syster Elfrida vars man avlidit. Hon hade en dotter, Hanna, och födde tre månader efter makens död ett barn som avled efter kort tid. Under sju år vistades Emanuella hos systemen på Wallsta Gård i Västerhaninge. Senare skulle hon genom problemen med John komma att på ett avgörande sätt ingripa i systemen Ephraimas liv.

På den avlidne makens sida var Elfrida nära släkt med baptistpastor Drake. Såväl Elfrida som Emanuella lät sig, som tidigare nämnts, döpas och ingick i baptistförsamlingen i Stockholm. De hade täta besök av baptistpredikanter, och deltog flitigt i mötesverksamhet. Emanuella skötte såväl hushållet som dottern Hannas uppfostran.⁴ Även farfars två systrar, Sara Beata och Dorothea, fanns i hushållet. I ett brev beskrev Emanuella sig som fast-rarnas piga. Hon var så upptagen av arbete att hon kände sig satt på andlig svältkur:

Jag hinner blott taga mig ett bibelspråk [ej tydligt ord] något ord till lifs och ropa till Herren mitt lifs Gud att jag icke måtte dö.⁵

¹ Odhner, Gallander och Florén

² Herman Stenberij

³ 1817–1859

⁴ Hanna Stenberij gifte sig sedan med kusinen Herman Odhner, Ephraimas son.

⁵ Brev från Emanuella Carlbeck till systemen Gabriella Florén, 25 oktober 1864

Emanuella hade ytterligare en syster i behov av stöd, Gabriella Florén. I brev till henne visade hon stort intresse för att ta hand om hennes halvsidesförälsade dotter Maria, trots att hon själv som framgår ovan, hade fullt upp på Wallsta:

[...]det kommer allt mer och mer för mig om jag kunde få vara till någon smula nytta för vår lilla älskade Maria. [...] om hon skulle behöva att sköta sin hälsa något litet [...].¹

I slutet av samma år gick hon ännu längre i sitt klagande för den då mycket sjuka Gabriella om att hon skulle vilja ta hand om Maria: *Jag drömde i går natt att du hade lemnat jorden och givit de efterlevande i uppdrag att lemna barnen i min vård.*² I ett senare brev från Nya Warfvet erbjöd hon Gabriella sin hjälp med en kur: *Om Maria får leva till våren.*³ Gabriella avled 1874, men Emanuella blev inte dotterns vårdare.⁴

Efter några år i Stockholm behövde ytterligare en syster hennes insatser – Ephraïma behövde hjälp med den idiotiska sonen John. Det var första steget in i en verksamhet som förde henne utanför släkten.

Kallelseupplevelser

Emanuella Carlbeck berättar i sina minnesanteckningar att hon under den tid hon vistades i Stockholm hade många funderingar på att ägna sig åt vård på ett yrkesmässigt sätt. En äldre förmögen vän erbjöd henne att de tillsammans skulle bilda ett hem för vanartade barn. Hon tog det under övervägande, *men erfor därunder en bestämd förvissning om att detta icke var Herrens kallelse.*⁵ Emanuella brottas med existentiella frågor. Vägvalet var inte lätt för en kvinna på 1860-talet. I likhet med många andra bättre ställda unga kvinnor inspirerades hon av Florence Nighingales gärning. En av hennes första ingivelser var att anmäla sig hos *Föreningen för frivilligvård och sjuka och sårade i fält*, som var en förelöpare till Röda korsets sjuksköterskeskola. Under den här tiden hade man ingen skola i Sverige utan eleverna fick gå en kurs vid St Thomashospitalet i London.⁶

¹ Ibid. 4 april 1865

² Ibid. 20 december 1865

³ Ibid. 31 januari 1867

⁴ Maria Florén startade som vuxen en privatskola i Herrljunga.

⁵ Hanna Odhner 1903, s 8

⁶ Enligt Agneta Emanuelsson: *Pionjärer i vitt*, Stockholm 1990, startade redan år 1851 den första svenska sjuksköterskeutbildningen vid Diakonianstalten i Stockholm - senare Ersta. År 1867 startade *Föreningen för frivilligvård av sårade sjuka i fält* en sex månaders utbildning för sjuksköterskor

Emanuella berättar om sina känslor efter att ha skickat in sin ansökan:

Efter en veckas förlopp erfor jag en sådan oro, stegrad ända till ångest, att jag nödgades återtaga min ansökan och bragtes ej ens till tvekan häri, då nämnda förening erbjöd mig fri vistelse i London under ett år, innan jag där skulle börja den egentliga kursen [...] Sedan jag återtagit min ansökan [...] erfor jag åter en ro och stillhet, hvarunder jag tryggare än någonsin förbidade en snar anvisning på hvad Herren ville förelägga mig såsom min bestämda lifsuppgift.¹

Emanuella var inte språkkunnig och trots ett års betalda språkstudier var det ett stort steg att utbilda sig utomlands, vilket kan ha bidragit till den ångest hon kände inför resan. En annan faktor kan ha varit utbildningens profana karaktär. Utbildningen riktades åt det världsliga, vetenskapliga hållet, inte åt det religiösa. Det ställdes troligtvis stora krav och höga förväntningar på dessa första sjuksköterskor, vilket säkert var ångestskapande.

Emanuella ville tjäna Gud genom så kallad *kärleksverksamhet*, det vill säga någon form av religiöst inriktad hjälpverksamhet. En förutsättning för detta var, enligt hennes anteckningar, en särskild troskraft så att hon kunde få allt direkt ur Herrens hand. Vad hon föreställde sig var ett mycket nära förbund med Herren där hon så att säga stod direkt under Hans ledning. För att detta skulle bli möjligt krävdes ödmjukhet. Det egna jaget tycktes vara ett ööverbanneligt hinder:

I många år förnam jag, ehuru dunkelt, en dragning till all s.k. kärleksverksamhet, och maningarna att något företaga i denna riktning blefvo tid ifrån tid allt starkare. Det blef mig allt mer och mer maktpåliggande att bedja om ödmjukhet, på det att Herren skulle kunna bruka mig – till hvad visste jag ej. Jag bad om att få veta detta, och att jag måtte bliva en bedjande kristen, som genom en särskild troskraft skulle kunna taga allt ur Herrens Hand. Men oakadt alla prof på bönhörelse stod alltid för mig såsom ett ööverbanneligt hinder det egna jaget, och att detta så syndfulla hjärta, "trodsigt och försagdt" som det var, skulle för Gud vara ofruktbart samt göra mig oskicklig för arbetet i Hans vingård.²

Hon tvivlade på sin användbarhet i Herrens tjänst och då hon bad om utplåning av den egna viljan genom ett *förkrossat* hjärta som den enda utvägen erhöll hon: *liksom en direkt tillsägelse från min himmelske Fader: "Allt det vi uträtta, det hafver Du gifvit oss." Es 26:12. Detta blef den första grundstenen i den blifande byggnaden.*³

Det skall ske som Gud vill. Emanuella formulerade denna insikt som en grundsten i ett blivande storbygge. Det storslagna i företaget döljer sig bakom ord om tvivel.

¹ Hanna Odhner 1903, s 8

² Ibid, s 8

³ Ibid. s 9

Emanuella gör själv följande tolkning:

Meningen med dessa ord ligger tydlig för hvar och en, som själf låtit sig leda af Guds ord och Guds helige Ande. Min Gud, som hade ett arbete i beredskap åt mig, skulle nog förmå visa mig, att det var hans verk och icke mitt, samt att hålla mig nere och bevara mig för själf tillit och själfbelåtenhet. En bäfvan genomlade mig vid tanken på de lidanden, jag helt visst hade att genomgå, för så vidt Herren skulle få genomföra sitt verk uti och genom mig. Men jag förnam i öfvervägande grad en obeskriflig trygghet vid behovet af och viss-heten om att få öfverlämna mig och allt i min himmelske Faders händer. Mycket lidande och många, många felsteg och förödmjukelser har jag ock sedan haft att uthärda.¹

Emanuella redovisade en uppenbarelse i form av en direkt tillsägelse från sin himmelske Fader. Texten har en masochistisk betoning. Emanuella beskriver hur hon skall hållas nere och förödmjukas. Det är inte utan känslor av förväntan hon skriver: [...] *bäfvan genomlade mig vid tanken på de lidanden, jag helt visst hade at genomgå [...]*. Hon har hittat sin Herre och han har lovat att stora ting skall ske.

Denna personliga gudsupplevelse fördjupade och byggde vidare på den traditionella gudsuppfattning hon hade från hemmet: tron på Guds ledning och omsorg.

Det kan, trots den överskuggande religiösa betoningen, vara fruktbart att se på Emanuellas situation vid tidpunkten av hennes kallelse ur en icke religiös synvinkel. Hon befann sig, trots den goda relationen till systemen Elfrida, i släktens tjänst. Hon känner sig tidvis hårt utnyttjad. Om hon inte kunde skaffa sig en självständig levnadsväg, kom hon i sin tur att bli beroende av släkten. Beredskapen att rentav ta upp striden med Gud, kan även, med världsliga förtecken, tolkas som att skapa sig ett eget utrymme i den jordiska världen. Det var en ambition som hon delade med många andra kvinnor. Det religiösa anslaget kan ses som ett sätt att utifrån underläge skapa sig en egen relation till Gud – och till världen. I historien är det endast enstaka kvinnor av närmast helgonformat som haft, och lyckats, med sådana föresatser. En förebild var kanske den heliga Birgitta som bland annat skapade en läroanstalt för kvinnor i en tid då kvinnor inte hade sådana möjligheter.

I sina anteckningar beskrev Emanuella bakgrunden till sitt intresse för sinnesslöa barn genom anekdoter som präglas av efterkonstruktion. Berättelsen har närmast klassisk karaktär.² Hon hade redan i föräldrahemmet, genom föräldrarnas och den äldsta systemens samtal fått insikt i behovet av omhändertagande av sinnesslöa personer. En äldre sinnesslö man som blev utsatt för spott och spe i socknen, blev ofta hjälpt med köksvärme och mat i prästgården. Emanuella skall enligt anteckningarna efter ett sådant besök ha utropat:

¹ Ibid.

² Jämför Guggenbühls berättelse om mötet med kretinen vid korset, Leo Kanner 1968, s 12

*Att ingen människa tar denna om hand! och Om jag hade ett hem skulle jag taga denne!*¹ Hon beskrev även en annan situation beträffande en sinnslö flicka som inackorderats i föräldrahemmet:

Hon var til lynnet häftig och misstänksam, och vid sina våldsamma vredesutbrott störde hon ofta husets frid. [...] Flickan slöt sig till mig, lärde så småningom öfvervinna sin häftighet och fick t o m lust för arbete, hvarigenom hon blef jämförelsevis lättskött [...].²

Det förefaller rimligt att tolka Emanuella Carlbecks beskrivning av dessa händelser som att hon ansåg dem vara tecken på att hon tidigt förbereddes för sin kommande gärning. Clarence Crafoord beskriver hur barndomsminnen, genom en slags dubbelexponering senare kan samlas i en viss ordning.³ Tillfälliga händelser under barndomen utvecklas, fördjupas och ges mening genom upprepade berättelser. Såväl de ovan citerade händelserna som senare upprepade kallelser kan förstås i den belysningen.

Sedan inträffade den händelse som mera än något förde Emanuella in på hennes livsbana. Hennes syster Ephraima födde 1856 en pojke: Per John Ephraim. Trots att han var namngiven efter farfar, morfar och modern infriades inte förväntningarna på barnet: han saknade normal begåvning och utveckling.⁴ John var från 6 till 8-årsåldern placerad vid Nya Varvet i Göteborg, först hos två kvinnor som skötte hushållet vid dövstumskolan, senare hos en äldre kvinna som var sjuklig och sedan inte kunde ta hand om honom. Placeringen i Göteborg hade företagits utan Emanuellas medverkan. Glasell, som i Emanuella Carlbecks minnesanteckningar beskrivs som bataljonspredikant och religionslärare vid dövstumskolan på Nya Varvet, hade lovat att tillse att han fick bra vård.⁵

Pedagogiska försök

Emanuella behövdes hos systemen Ephraima, där den då 9-åriga John, som sköts hemma under två år, blivit allt mer svår att hantera. Modern rådde inte på honom. Fadern Sannfrid Odhner ville ändå att han skulle skötas hemma med stöd av Emanuella. Hon flyttade hem till Ephraima, men hade ingen tro på det arrangemanget [...] *då måste jag avsäga mig det helt och hållet. [...] här gäller det att vi handlar med visdom och kärlek och ihärdig kraft.*⁶

¹ Hanna Odhner 1903, s 9 f

² Ibid.

³ Clarence Crafoord: *Barndomens återkomst. En psykoanalytisk och litterär studie*, Stockholm 1992

⁴ Hanna Odhner 1903, s 10

⁵ Ibid.

⁶ Brev från Emanuella Carlbeck till systemen Gabriella Florén, 18 oktober 1865

I ett nytt brev till Gabriella skrev hon:

Du hörde kanske att det var fråga om att jag skulle ta en piga och slå mig ned någonstans med det arma barnet. Hade jag gåfvor därtill huru gärna gjorde jag det icke då. Måtte, o måtte vi få det barnet ur hemmet innan modern blir om intet och han ur stånd att vidare kunna böjas och ledas.¹

Men John stannade hemma och Emanuella började ändå med Herrens hjälp se en viss hoppfullhet:

Ty då jag nu så litet kan göra med John så får jag dock bedja för honom och jag måste se huru han [Herren] hjälper, huru han sköter honom åt mig och huru han mer och mer aflyfter bördan af Ephraima.²

I ett brev till en vän skriver Emanuella att hon med Herrens hjälp klarar av pojken.³ Gud låter henne hålla av honom:

Med gossen hjälper min käre, trofaste Herre mig på det underbaraste. Han var, då jag kom, nästan omöjlig att styra. Men jag tror mig kunna säga, efter som alla i huset se detsamma, att han är som ett annat barn mot förut. [...] jag har fått lägga honom på Herren, som räcker till öfver allt, och han har tydligen visat, att Han sköter barnet åt mig. Han sluter sig innerligt till mig och vill gärna vara, där jag är. Emellanåt öfverhopar han mig med smekningar, och Gud låter mig hjärtligt hålla av honom. I kök och skafferi får han ej gå så att han ej gör något ondt, och detta gör han lydigt och bråkar inte alls som förut. Tjänarinnorna undra, hvad "Mamsell" gjort med John, efter han är räddare för henne än för sin far. Men hans moder och jag tacka Herren för detta och för den godhet, som han på oss bevisar.

Hon verkar ha bestämt sig för att ta hand om John och planerade en resa till Göteborg för att rådfråga Glasell om hur hon skulle sköta och undervisa honom. Det förefaller som om hon började att, med Guds och Glasells hjälp, inställa sig på någon form av uppgift i livet. Vad Emanuella gör under den här första tiden är dels att skapa en relation till John, dels att sätta gränser för honom och sätta sig i respekt.

Emanuella Carlbeck och läkarna

När Emanuella Carlbeck skulle starta sin skola ansåg hon att hennes erfarenheter av vård av släktingar var en form av medicinsk lärotid där hon [...] *långa tider fick utöva sjukvård. Härunder kom jag i beröring med framstående läkare och inhämtade därvid många för min senare verksamhet värdefulla insikter.*⁴ Men trots att hon på detta sätt intygat sina medicinska kun-

¹ Ibid.

² Brev från Emanuella Carlbeck till system Gabriella Florén, 16 februari 1866

³ 25 november 1865, Hanna Odhner 1903, s 11

⁴ Hanna Odhner 1903, s 8

skaper förefaller hon ibland lita mera på Guds läkande kraft än på läkarnas förmåga. Någon vidare respekt för läkarvetenskapen hade hon inte. Till system Gabriella skrev hon, bland annat angående sin egen sjuklighet:

Du vet jag har varit vid så många hälsovårdsanstalter, samtalat med så många läkare och patienter, dessa sednare väl till hundratals och efter alla iakttagelser och gjorda erfarenheter har jag kommit till den slutsatsen att ju mera läkarvård och medikamenter ju sämre och hopplösare. [...] Jag har själv försökt medel på medel och väl bett om Guds välsignelse därtill och han har gifvit den till en del försök; men det förefaller mig som om det varit för min svaga tro jag fått försöka allt detta; Herren hade nog dessförutan kunnat bota.¹

Det är oklart vad hon led av för sjukdom. Vid ett tillfälle talar hon om hjärtbesvär. Det är även vad hennes syster Gabriella skall ha lidit av. Hon avled dock i cancer. I breven till Gabriella talar Emanuella om olika kurer och inpackningar som gett mirakulösa resultat. Hon har en särskild kur som hon skulle vilja pröva på Gabriellas dotter Maria som var delvis förlamad.² Hon planerar att tillsammans med Gabriella besöka baden i Strömstad för hälsosamma gyttjebad.³ Senare, när Emanuella Carlbeck hade etablerat sig vid Nya Warfvet, men vill flytta därifrån, försöker hon få nya lokaler vid Falköping-Ranten för de hälsosamma badens skull. Även kaffe, eller snarare kaffesurrogat som var berett av korn, hade enligt Emanuella god verkan: *Vi nyttar nu aldrig något annat och det blir allt bra vinst för både cassan och hälsan. Försök ska du få se!*⁴

Trots sina kontakter med läkare och patienter, förefaller det som om Emanuella såg sjukdomar som sända av Herren för att fostra sina barn. Hon upplevde sig själv ständigt utsatt för denna Herrens tukt. Att en sjukdom ledde till döden innebar emellertid att Herren tar personen hem till sig. Detta kunde Emanuella tala om i förhoppningsfulla ordalag: *Men icke ännu var denna herrliga dag inne.*⁵ Hon berättade för den sjuka systemen att hon drömt om hennes död. Beträffande den planerade kuren som systerdottern skulle genomgå tillade hon: *Om hon får leva till våren.*

Vid ovannämnda Ranten, en av Falköpings två järnvägsstationer vid S:t Eriks källa, hade Mösseberg kallvattenkuranstalt uppförts, och den var vid Emanuella Carlbecks flyttning från Nya Varvet, 1867, klar att tas i bruk. Där regerade kallvattenläkaren Dr Otto Torstensson som hon nämner flera gånger i sina brev till Gabriella. Hon berättade om många som blivit botade av vattenkurer och föreslog även en vattenkur för Gabriellas dotter Maria.⁶ Torstensson tillämpade den priesnitzska behandlingsmetoden som innebar

¹ Brev från Emanuella Carlbeck till system Gabriella Florén, 29 maj 1866

² Ibid. 1 januari 1867

³ Upprättades 1784

⁴ Brev från Emanuella Carlbeck till system Gabriella Florén, 1 januari 1867

⁵ Ibid. 21 januari 1865

⁶ Brev från Emanuella Carlbeck till system Gabriella Florén, 4 mars 1867

olika former av bad.¹ Han hade uppfunnit den så kallade *neptunigördeln*, ett i kallt vatten doppat och sedan urvridet lakan, som lindats direkt kring kroppen, och i sin tur omgetts med vattentätt tyg. Det sägs att anstalten hade en pietetisk inriktning, vilket torde ha tillfredsställt henne. Såväl morgonandakten som morgonfotbaden var obligatoriska.

Emanuella Carlbecks förtrogenhet med vattenbehandling var troligen kulturellt förankrad. I släkten fanns en viss tradition i att anlita brunnskurer. Emanuellas farfar vistades, i ungdomen, en tid vid Lunds brunn för hälsans skull.² Emanuella Carlbeck vistades som yngre vid ett par tillfällen vid kurorter på västkusten. Det var där hon kom i kontakt med den nyevangeliska förkunnelsen. Hennes intresse för vattenmedicinen var inte unik. De flesta läkare föreskrev vattenbehandling mot så gott som alla krämpor. Vid de första nordiska idiotanstalterna, till exempel Gamle Bakkehus, var den medicinska behandling begränsad till bad och dietisk mathållning. 1867 åkte Emanuella Carlbeck till vattenanstalten vid Mösseberg med två av eleverna.

George Müllers inflytande

Emanuella Carlbeck berättade i sina anteckningar, i samband med beskrivningen av hur Gud gav henne tjänlig väderlek vid flyttningen till Skövde att hon läst *The Lord's dealing with George Müller*.³ Hon syftade på Müllers dagbok som utgavs första gången 1839.⁴ George Müller var pastor inom en gren av Plymouthbröderna, en evangelisk församling i Bristol. Den första biografien över Müller på svenska kom 1877: *Till Herrens ära*. Plymouthbrödernas renläriga gren etablerades i Sverige 1876, genom Samuel Hedman.⁵

Efter en koleraepidemi startade Müller en stiftelse som bland annat hade till syfte att öppna barnhem till föräldralösa barns räddning. Såväl anskaff-

¹ Matts Bergmark: *Bad och bot. Om vattnet som läkemedel och njutningsmedel*, Stockholm 1985, s 238–267

² Lundsbrunn hade såväl ett allmänt brunnslasarett för 60 betalande patienter som en fattigförsörjningsanstalt för 30 fattiga sjuka ur allmogen. Bergmark 1985, s 203 ff

³ Hanna Odhner 1903, s 25

⁴ Müller avled 1898. 1906 utgavs den fullständiga dagboken: *Autobiography of George Müller, a million and a half in answer to prayer*. I–V, London/Bristol 1906

⁵ The closed brethren såg sig som en exklusiv sluten grupp. De förespråkade sträng tukt inom brödrgruppen, förkastade barndopet, ville ta nattvarden inom brödrgruppen och väntade Kristi snara återkomst Källa: Christer Nilsson: *Sekternas sekt. De exklusiva Plymouthbröderna*, Stockholm 1986; Den första brödraförsamlingen bildades i Göteborg. Vid sekelskiftet fanns det 30 orter i landet där bröder samlades till nattvard. Från 1877 gav Hedman ut skriften *Lefvande Wat-*
ten.

ningen av lokaler och medhjälpare som finansieringen skulle helt och hållet ske genom Guds försorg:

Jag väntar icke hjälp från Bristol, ej ens från England utan jag förtröstar på levande Gud, som äger allt Silver och allt Guld.¹

Han ansåg att barnhemmen var Guds egendom. Det enda medlet i alla angelägenheter som gällde barnhemmen, om det så var bristande vattentillgång, skador på byggnaderna eller sjukdom, var förtröstansfull bön:

Allt erhålles uteslutande genom bön och tro. Ja till och med själftva byggnadens bevarande har Müller anförtrott åt Herren. De hafva aldrig varit brandförsäkrade [...] Årligen har Herren, glädjande att säga, beskyddat dem!²

Müllers tretusensidiga dagbok består för det mesta av nedteckningar av olika bönhörelser, det vill säga redovisning av gåvor som inkommit till barnhemmet. Uppräkningen liknar de årliga redovisningar som Carlbeck lämnade till olika tidningar:

1835: 9 Dec. I eftermiddag skänktes det första stycket af möblemang, nämlingen ett stort klädskaåp.

10 Dec. I dag på morgonen erhöåll jag ett bref, i hvilket en broder och syster skrefvo: "Vi erbjuda oss för arbetet i det påtänkta barnhemmet, om Ni anser oss lämpliga för det. Vi vilja också lämna för dess behof hela vårt möblemang, som Herren gifvit oss. Vi göra detta utan att göra anspråk på någon som häålst lön, ty vi tro, att om Herren vill använda oss, han också skall fylla alla våra behof. [...]"³

Det är troligt att Emanuellas förlitan på Guds bönhörelse var inspirerad av George Müller. Det finns även andra likheter; i hans skrifter betonas även skolan och trädgåårdsarbete. Det finns ingen uppgift om att Emanuella Carlbeck hade kontakt med de svenska bröderna. Beträffande synen på barndop sammanföll hennes tro med brödernas som praktiserade vuxendop.

Det finns ytterligae en av de svenska *abnormpionjärerna* som inspirerats av Müller. Ebba Ramsay öppnade 1874 ett hem för vanföra barn på Wilhelmsro i Jönköping.⁴ Ebba Ramsay, vars avlidna man var skotte, vistades ofta i i Skottland under den tid hon drev Wilhelmsro. Hon utgav flera skrifter i England helt i Müllers anda. *Den första skriften: Step by Step Onward – Experiences in a Cripples' home by A Swedish Lady*, utgavs 1876.⁵ 1877 gav Ramsay ut en svensk version: *Hvad skola barnen kosta?* Där redovisar hon

¹ Ensio Lehtonen: *George Müller. En börens man*, Stockholm 1940, s 93

² Frederik G Warne. *George Müller. En nutidens trosapostel*, Stockholm 1899, s 143–156

³ N Johansson: *Bönhörelser af Georg Müller*, Lund 1911, s 10

⁴ Ebba Ramsay 1828–1922

⁵ Denna följdes upp med *A Few More Steps Onward II*, London 1878 och *Steps in Sweden III*, London 1879

förlitandet på Herren som en grundläggande princip; medel till verksamheten skall inte skaffas genom listor och insamlingar, utan helt och hållet genom förlitan till spontana gåvor. Ramsay betonade även undervisning och sysselsättning genom trädgårdsarbete. 1877 sammanträffade hon med Müller i Bristol.¹ Då bodde 2270 barn i åldrarna från 2 månader till 15 år på Müllers olika barnhem som var inrymt i fem hus.² Vid ett besök 1899 var antalet 2.000.³ När de skrevs in vid barnhemmet, fick barnen ett nummer som bland annat placerades över sängarna. Sovsalarna rymde upp till 70 sängar. Barnen var utrustade med likadana kläder. Det lades stor vikt vid skolarbete och förberedelser för olika yrken och introduktion i samhället. Ordningen var exemplarisk. De äldre barnen hjälpte till med de yngre, skötte hushållsgöröml och trädgårdsarbete. Ramsay var dock kritisk till storleken på Müllers barnhem: *I Bristols Hem lärde jag likväl huru mitt hem icke skall vara. I motsats till Müllers stordrift var hennes tanke att bygga små, trefvna boningar.*

Även Emanuella Carlbeck sökte, i likhet med Müller och Ramsay, bygga upp sin verksamhet utan mänskligt ordnade ekonomiska garantier och utan vädjan till människor om bidrag. I verkligheten fanns det små möjligheter till ekonomiska garantier, eftersom staten ännu inte gav bidrag, fattigvårdsstyrelserna arbetade efter principen lägsta möjlig kostnad, och få föräldrar var i stånd att betala full kostnad för sina barn. Genom offentliggörandet av de spontana gåvorna framstod givarna som personer som hade svarat på Herrens direkta tilltal. Det kan ha funnits en viss rivalitet mellan Ebba Ramsay och Emanuella Carlbeck. I förbigående kan det nämnas att Ebba Ramsay, som hade en bakgrund från Göteborg, troligen låg bakom en felaktig uppgift om att Julius Glasell och inte Emanuella Carlbeck var den första pionjären inom sinnesslövärdn.⁴

Hemmen, verksamheten och eleverna

Utan egna barn, drogs Emanuella till systrarnas barn, särskilt de som var sjuka och utsatta. Hon hjälpte Elfrida i samband med hennes barns sjukdom och död, senare med det enda uppväxande barnet Hannas uppfostran. När den insatsen, efter fem år föreföll fullbordad, sökte hon sig till Gabriella som själv var sjuklig och vars dotter Maria var förlamad. Hon appellerade till Gabriella om att, efter hennes död, få ta hand om Maria. När den yngsta

¹ Ebba Ramsay: *Hvad skola barnen kosta? Skildring af erfaringheter i Wilhelms Minnes Hem för sjuka och wanföra barn*, Jönköping 1877, s 51

² Ibid.

³ Frederick G Warne 1899, s 143–156

⁴ Stig G Nordström: *Hjälpskolan och särskolan i Sverige t o m 1921. Utvecklingen i relation till differentieringsproblemet*, Stockholm 1968, s 241

systemen Hanna behövde hjälp, då hennes barn sjuknade in och avled, fanns Emanuella där. Sin slutliga uppgift fann hon hos Ephraima, med John.

Under de sex första åren av Emanuella Carlbecks verksamhet som behandlas i denna avhandling hade hon fem provisoriska lokaler för sin skolanstalt. Våren 1866 vistades hon en kort tid i en liten lägenhet i Skövde. Då var systersonen John den ende eleven. Under hösten samma år öppnade hon skola för fyra elever, tre pojkar och en flicka i åldrarna 7–14, i en lägenhet vid Nya Varvet vid Göteborg. Redan i april 1867 flyttades skolan till Kastholmen i Floby där Johns far var kyrkoherde. Redan i oktober samma år flyttades hemmet till *Kultomten* vid Skövde. Där tillkom tre barn, två pojkar och en flicka i åldrarna 12–19 år. 1869 flyttades hemmet åter, denna gång till Skövde. Hemmet benämndes *Idiothemet i Skövde*. I en tidningsnotis uppgav Emanuella Carlbeck att tio idioter vistades vid hemmet. Där var plats för 24, 19 väntade på plats.¹ 1875 inköptes en egendom i Mariestad, som sedan blev grunden för det permanenta hemmet *Idiothemmet på Johannesberg*.

Det första hemmet i Skövde

Att lösa problemen kring den tioåriga John blev ett ansvar för släkten. Det gällde främst att skydda modern Ephraima, som genomgått så mycket i samband med barnafödslar. Då hon under några dagar var borta från hemmet, beslutade fadern Sannfrid att Emanuella, mot moderns vilja, skulle ta med sig John till annan ort. Mormor Gustafva ordnade, genom sina kontakter, en lägenhet i Skövde. Sannfrid stod för det ekonomiska och skaffade piga. När Ephraima återkom till hemmet hade Emanuella och John rest, men mormodern fanns till hands som stöd för Ephraima.²

I början av april 1866 bildade Emanuella sitt första hem för sig, John och en tjänarinna i en lägenhet i Skövde. Detta sätt att ta hand om en familjemedlem som behövde omfattande stöd var inte ovanligt i familjer som hade tillräckliga inkomster.³

Det finns ingen beskrivning av hur hennes första hem såg ut, men ur ett brev till en vän kan vissa förhållanden utläsas.⁴ Det är troligt att Emanuella hade ett rum som även användes till skolsal, samt att John och pigan sov i pigkammaren.

Det är tydligt att Emanuella såg bildandet av hemmet som svar på bön – en Guds fingervisning. Efter att ha bott i Skövde en vecka skrev hon till sin syster Gabriella att hon var förvissad om att Herren varit med, och utan tvivel välsignat företaget. I brevet finns en formulering som hon senare skulle

¹ Johannesbergs klippbok, 15 januari 1869

² Brev från Emanuella Carlbeck till system Gabriella Florén, 17 april 1866

³ Kyrkoherden Mårten Landahl i Bredared hade en son, Johannes, som blev sinnessjuk och togs om hand av en trotjänarinna i en särskild bostad. Johannes broder Fredrik blev senare prost i Mariestad och var en av Emanuellas stödpersoner

⁴ Hanna Odhner 1903, s 12

komma att upprepa, närmast som ett mantra: *Allt hitintills hafver Herren hulptit.*¹ Ett brev till en vän ger en bild av såväl Emanuellas tankar om sitt arbete som det dagliga livet i Skövde:

Jag känner mig aldrig kunna lämna det barnet, såvida Gud ej nödgar mig därtill. Jag har kunnat sköta honom hela tiden. Han kommer så punktlig in om morgnarna, tvättar sig, och så hjälper jag honom att kläda sig, lär honom att knäppa knappar, sätta kläderna rätt i stället för bakfram osv. Under allt detta pratar han oafbrutet, nästan ett obegripligt tal, så fort går det, och ett af mina bemödanden måste vara att förmå honom att tiga en minut. Då kysser och klappar han mig utan hejd. Han är ett litet mycket vänligt barn med fallenhet för ordning, blott han styres därtill – men huru viktigt, att hans vanor blifva goda! När han är klädd, får han rita och skriva brev med kulörta pennor, men under tiden har han lust för alla möjliga fuffens, så att jag måste följa honom med vaksamma blickar beständigt. Så äter han frukost, och sedan kommer han in "i skolan till moster", och där nystar han, härfvar garn, träder pärlor i alla färger och lär sig skilja färgerna, uttala siffrornas namn, klippa och framför allt att kunna tala ut ord riktigt samt sammanbinda meningar, hvilket han ej bjudit till förrän i vinter. Han utvecklas så märkbart att alla måtte se det, men snäll och lydig är han endast inne hos mig. Då han har lof och kommit ut, hör jag alltid, huru svårt det är, dock gör han mindre ont, ja, sällan några riktiga skador mer – men bara det, att han icke lyder vare sig föräldrar eller tjänare, huru förfärligt! Jag kan icke annat än hvarje dag se det som en synnerlig Guds nåd och ett riktigt under, att Han ger mig ett sådant välde öfver detta eljest så oböjliga och bråkiga barn.²

Emanuella Carlbeck startade, som beskrivningen ovan visar, sin första skola med klassrum och skolmaterial för en elev. En liknande undervisning i hemmet hade hon själv erhållit, med bland andra farfar som lärare. Emanuel beskriver hur hon försökte anpassa aktiviteterna och kraven till Johns förutsättningar. Hon använder pedagogiska hjälpmedel som pärlor i olika färger. Man kan här se att hon allt från första början hade en viss pedagogisk insikt. Huruvida hon tänkte sig en större omfattning av verksamheten i framtiden framgår inte.

Vistelsen i lägenheten i Skövde varade endast ett par månader. System Hannas fyraåriga dotter blev svårt sjuk och Emanuellas hjälp behövdes. Med tanke på hur separationen från modern gått till, några månader tidigare, ville inte Emanuella lämna John i föräldrahemmet under den tid hon hjälpte Hanna. Hon gjorde upp med Julius Glasell på Nya Varvet att under en tid få lämna John under hans tillsyn. Hannas dotter avled, men Emanuella stannade endast några dagar i sorgehuset eftersom hon hade ansvaret för John.

¹ Brev från Emanuella Carlbeck till system Gabriella Florén, 17 april 1866

² Hanna Odhner 1903, s 12

I brev till en god vän utvecklar hon sina intryck av mötet med Glasell:

Nära en hel dag var jag med honom, dels i hans eget hem, dels vid hans hem för döfstumma och blinda barn. Vänligt tog han emot mig, och jag fann strax, att jag träffat den man jag, behöfde för att få råd och uppmuntran med den lille John samt för ett möjligen blifvande hem för sådana barn. Han talade och läste allt, hvad han kunde medhinna på en så kort tid. Han ville att jag skulle stanna hos dem en vecka, men jag kunde det ej. Emellertid tror jag, att resultatet af allt detta har blifvit en allt större visshet, att jag bör bilda ett hem för sinnesslöa barn. Och min bön är nu till Herren, att han ville gifva allt, hvad därtill fordras, om detta är hans vilja.¹

Glasell väckte tydligen en tanke hos Emanuella Carlbeck att starta ett eget hem, och efter försöket med John i Skövde och kontakten med Glasell börjar hon inse möjligheten att öppna ett hem för idioter.

Hemmet på Nya Varvet

Den första september 1866 flyttade Emanuella Carlbeck tillsammans med fyra barn in i en lägenhet om fyra rum och kök i en av kasernerna för underofficerare vid Kustartilleriet vid Nya Varvet. Hon etablerade sig i södra bostadskasernen, en trevånings byggnad som ligger i slutet av en bred allé som leder upp från varvsområdet. I tredje våningen fanns en folkskola.² I övrigt användes kasernen till bostäder. Vid höger och vänster sida av allen låg ytterligare två, tvåvånings bostadskaserner. I tre lägenheter i Västra kasernen höll Carnegieska stiftelsen för döva till. Glasell var skolans föreståndare.³ Dövstumskolan disponerade även en särskild verkstadsbyggnad och en stor lekplats. Det var endast en kvarts väg till badplatser vid Göta älvs utlopp.⁴

Kontakten med Glasell var givande, varje fredag höll han läsning med årets nattvardsungdom i hennes lägenhet: [...] *det är så gott och lärorikt att jag i den vägen aldrig hört ngt [sic] sådant.*⁵ Fru Glasell höll tydligen distans: *Hos Fru Gll [sic] har jag varit några gånger men känner henne inte.*

Till sin hjälp hade hon två pigor.⁶ Av breven till Gabriella framgår att det inte var så lätt att få dem dit hon ville. Hon berättade att den ena pigan, Klara, ville höra Herren till men att den andra, kökspigan som visst nog var duktig, men emellertid *groft ogudaktig, oärlig och lögnaktig*. Trots detta är hon *så öm på ett sätt om mig; så gentil, så förekommande vid den minsta önskan.*

¹ Ibid. s 13

² Från 1824 till 1928

³ Skolan startades 1858. Från 1875 till 1898, då den nedlades, var den länsanstalt.

Upptagningsområdet övertogs då av främst distriktsskolan i Lund. Källa: Oscar Ahlner: *Matrikel över svenska dövstumskolor 1809–1918*, Lund 1918

⁴ Ibid. s 127 ff

⁵ Brev från Emanuella Carlbeck till system Gabriella Florén, 20 december 1888

⁶ Alma Holmquist: *Anstalten Johannesberg. Dess uppkomst och utveckling 1866–1916*. Mariestad 1916

Herren har emellertid nu lagt henne på sjuksängen. Emanuella hade bett Herren att han på något sätt ville tukta henne, och så skadade hon benet.

Hon fick snart en grupp vänner kring sig och sitt hem – personer som delade hennes tro:

Mamsellerna Kolthoff¹ är också dyra vänner och många, många fler finnas här som af hjärtat höra Herren till dem jag älskar och högaktar. De 4 Lotshusen du kanske hört om i Floby, en lärare för de dövstumma², en Baron Barnekow löjtnant här³ och många fler.⁴

I Floby på Långedrag hade hon kommit i kontakt med en nyevangelisk syförening för sociala ändamål som nu gav *välvilliga gåfvor till hushållet*.⁵

Barnen på Nya Varvet

Hemmet öppnades i och med att den tioåriga systersonen John Odhner flyttade in efter att i några månader vistats i anslutning till dövstumskolan. Ytterligare två barn mottogs i början på september och ett i oktober.⁶ Enligt *Länstidningen* utgjordes de fyra barnen av *en släkting, en från dövstumskolan ditkommen Göteborgsgosse, en genom biskopinnan Bring ditsänd fattig flicka, samt en fattig båtsmansgosse*. Ytterligare uppgifter om de fyra barnen som inskrevs hösten 1866 finns i Johannesbergs matrikel.⁷

Carlbecks inkomst av avgifter för de fyra barnen utgjorde 800 riksdaler pr år. Pigorna fick vardera 50 riksdaler i lön. Endast för John var anhöriga betalningsansvariga. Fadern, komministern, betalade 300 Rs rmt per år.⁸ För de övriga betalades avgifterna av en kommun, ett företag och en välgörenhetsförening. Det är troligt att avgiftens storlek stod i proportion till behovet av insatser. Då Emanuella under den här första tiden blev tillfrågad av en vän om hur hon fick debet och kredit att gå ihop, svarade hon: [...]*nog vet du, hvar jag har min bank!*, syftande på sin förtröstan på Guds försorg.⁹

Den trettonåriga Mauritz Bergström kom från dövstumskolan. Såväl i Sverige som utomlands var det vanligt att sinnesslöa barn kom till dövstumskolor, man kanske trodde att deras avsaknad av tal berodde på dövhet. Det är även möjligt att man sökte sig till någon form av abnormpedagogisk kom-

¹ Carolina Colthoff var husmoder och lärare vid dövstumskolan.

² Lars Petter Lauberg. Källa: Ahlnér, Oscar: *Matrikel över svenska dövstumskolor*, Lund 1918 s 330

³ I flottan

⁴ Brev från Emanuella Carlbeck till system Gabriella Florén, 20 december 1866

⁵ Hanna Odhner 1903, s 14

⁶ *Länstidningen*, Mariestad, 2 oktober 1901

⁷ Matrikel No 1-408. Matrikeln började antagligen föras 1879. Först då började uppgifter under rubriken tillstånd vid intagningen att ifyllas. Uppgifterna om de 83 första eleverna är troligtvis ifyllda i efterhand

⁸ Riksdaler riksmünt

⁹ Hanna Odhner 1903, s 15

petens. När det gäller Mauritz hade man troligen insett att dövheten var kombinerad med idioti. Ansökan om plats för Mauritz hade gjorts av Julius Glasell. Ansvarsförbindelsen för 200 riksdaler var undertecknad av konsul Ekman, Carnegies kompanjon vid bruket i Klippan. Fadern var kontorsskrivare, troligtvis vid något av bruket.¹ Avtal om arvodet kan ha ingåtts mellan fadern och bruksägaren som en löneförmån. De Carnegieska bruket i Klippan har framställts som mönsterarbetsplatser beträffande sociala åtgärder för arbetarna, troligen inspirerat av industriägaren Robert Owen i Skottland, en stödform som har betecknats *patriarkalisk filantropi*. Redan på 1840-talet uppfördes mönstergilla arbetarbostäder i Klippan.² Bolaget hade även en privat sparbanksrörelse och en utlåningsrörelse till egnahemsbyggen. Bruket hade egen kyrka och kapell. Vid sjukdom hade arbetarna fri sjukvård och fri medicin samt halv dagpenning under sjukdomstiden. Ekman var en stor donator till olika sociala och vetenskapliga ändamål.³

Den tredje eleven var den trettonåriga Anna Eriksson från Linköping. Biskopinnan Bring stod för såväl ansökan som ansvarsförbindelse för betalning av 200 riksdaler årligen. Biskop Bring var ledamot i styrelsen för dövstumskolan. Arvodet kan ha erhållits genom en insamling som startats av biskopinnan.⁴

Den fattiga båtsmansgossen, tolvåriga Andreas Ryss tillhörde kanske den nyevangeliska krets på Långedrag som Emanuella Carlbeck umgicks med sommaren 1866, det vill säga några månader innan hon öppnade sitt hem.⁵ Det var emellertid inte den omtalade syföreningen för välgörande ändamål, utan kommunalnämnden, som betalade 100 riksdaler årligen för gossen.

De tre gossarna beskrivs:

En af dem är 17 år [Mauritz] men i kraften och öfvrigt som en 6 åring. Dock förstå han i vanligt tal hvad man vill tala till honom och är mycket för sig i vissa fall. Kan tala vanligt, sjunga alla Pilgrimssångarna, psalmer, marscher mm så man kan förvånas, men kan ej läsa rent endast stafvar. Jag hinner ej läsa med honom så som jag önskade och jag ville äfven att B⁶ skulle en quart eller en halftimme hvar dag även detta med honom. Min lille vilde Andreas är betydligt stillare och medgörligare än då han kom, den har mesta förståndet, men han behöfver sträng tukt parad med den ömmaste kärlek (så är det väl med dem alla) men jag blir så sjuk hvar gång jag måst ge honom ris ty han är då så stark, huru slapp han eljest är. Han kräver mycket arbete i friska

¹ Salomon betecknar fadern som bokhållare. Ernst Salomon: Om anstalter för idioters vård i Norden. *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Litteratur*, Lund 1869

² Gösta Bodman: *Sockerbruket i Göteborg 1808–1834*, Stockholm 1934, s 248–388

³ Oscar Mannström: *Oscar Ekman 1812–1907*, Stockholm 1923, s 187 ff

⁴ Biskop Bring och Glasell var bland de första ledamöterna i FSBV. Biskop Bring gav senare även ekonomiska bidrag till hemmet i Skövde

⁵ Hanna Odhner 1903, s 14

⁶ B hänvisar sannolikt till Bengtsson, se vidare s 3

luften. Han har blivit så tjock och fet sen han kom hit att jag var ängslig att han skulle ta skada på det sättet om ej ändamålsenligt liv kan skaffas honom; men alla äro de lata och otåliga och ovilliga till att deltaga i något slags arbete. Likaväl, genom ihärdighet får man dem därtill. John är betydligt snällare och förståndigare. Alla 3 gossarna, men isynnerhet John tyckas mottagliga för andliga begrepp[...]¹

John kom att vara hos Carlbeck i 13 år. År 1879 flyttade han från Johannesberg till någon form av individuellt omhändertagande. Mauritz var kvar hos Emanuella Carlbeck tills han avled 1881, 22 år gammal. Fem år senare, då Anna var 18 år flyttade hon hem till föräldrarna. Vålgörenhetsföreningen kunde kanske inte längre betala för henne. Andreas flyttade 14 år senare 1880, 28 år gammal, till Hisingen där han fick plats hos en smed. Detta förklarar varför det endast erlades 100 kr för honom, hans idioti var av den lindrigare arten, och han skulle komma att bli arbetsduglig.

Av flera skäl kom en flyttning från Nya Varvet på tal redan i december. Till sin syster angav Emanuella att skälet var bostadsbrist på grund av förändringar vid flottan, samt att Göteborg var den dyraste trakten i landet.² De förändringar som Emanuella talade om var troligen föranledda av att varvet var i färd med att läggas ned och övergå till att bli fångvårdsanstalt.³ Man förväntade sig kanske att lokalerna skulle behövas för fångvaktare. Det kan även ha varit problem med att det redan fanns en folkskola i samma hus, troligen för de garnisonsanställdas barn. Att där redan fanns en dövstumskola i huset intill kan även ha spelat in. Ytterligare en faktor kan ha varit att en koleraepidemi härjade i Göteborg under denna tid.⁴ Andra skäl till flyttning var dels att Emanuella kände sig mycket bunden av barnen: *Icke får jag mer komma från mina småttingar utan att få en, ja jag vet ej vem⁵, så jag någon sinne mer skulle vara i stånd att lämna dem*, dels att det på varvet var svårt att bedriva den vård hon önskade, till exempel i form av trädgårdsarbete. Även närheten till en vattenkuranstalt var önskvärd. Till Mauritz Rubensson från Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning uppgav hon senare att skälet till flyttningen bland annat var att en sådan anstalt *borde vara belägen i en höglänt trakt med torr luft*.⁶ Detta kan vara en hänvisning till Guggenbühls idéer. Hon kanske även kände behov av att komma till hemtrakterna där hon kunde få stöd av släkten. I hemtrakterna fanns det även möjlighet till manligt stöd för tillsyn av pojkarna.

¹ Brev från Emanuella Carlbeck till system Gabriella Florén, 4 mars 1867

² Ibid. 20 december 1866

³ Från 1870 till 1907 användes byggnaderna vid varvet som fångvårdsanstalt. Källa:

Nya Varvet, Kulturhistorisk rapport nr 16, Göteborgs Kommun, 1985

⁴ Koleraepidemier härjade i hamnstaden Göteborg 1830–1880

⁵ Här syftas något dolt och kryptisk troligen på en manlig hjälpreda.

⁶ *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 5 april 1868

Emanuella skriver vidare att hon helst ville, om Gud ville så, att hon finge en bostad i närheten af Ranten för bad åt barnen. Litet jord behövs också att röra sig på för barnen. Hon försökte få Gabriella att hjälpa henne att hitta ett ställe, men främst manlig hjälp:

Jag har tänkt på Bengtsson som dräng eller arrendator af någon liten jordlapp där vi finge passande hus; det är stor vigt vid hurudan den dräng är som skall ha gossarne under uppsigt under arbetet om så skulle bli. Vi bedja blott nu dagl att Herren må visa hvar Han vill ha oss och ställa allt åt oss efter sin vilja.

Bengtsson är tydligen en man som Gabriella känner, och som även Emanuella har träffat och fattat förtroende för. Det är oklart vilken status han skulle komma att få. Hon redogör för sina inkomster, men är osäker på om det är en dräng eller en förvaltare hon behöver. Det är kanske en långtgående tolkning, men på något sätt är det lite Madam Flod över henne i den här situationen.¹ Hon överlät åt Gud att avgöra hur det skulle bli och uppmanade även Bengtsson att lägga fram saken för Guds avgörande. Hon förefaller tro att hon lättare skulle få Bengtsson om Gud fick bestämma. Emanuella skrev till Gabriella flera gånger, med stegrande intensitet, om såväl möjligheten att få ett ställe nära Ranten, som att på något sätt engagera Bengtsson.

Ibland räckte krafterna inte till. Vid ett tillfälle var båda pigorna sjuka. Kökspigan hade, enligt Emanuella, skadat benet som Guds straff och Clara är *vanligt* sjuk. När även Emanuella insjuknade fanns ingen hjälp att tillgå: *Jag hade lagt mig att hvila i samma rum de lekte för att på samma gång se efter dem.*² Det är lätt att föreställa sig den situation som Emanuella beskriver:

Då kom Mauritz och satte sig på min mage och de andra 2 på honom och det gjorde så ont. Då jag reste på mig kändes en allvarsam smärta i korsryggen. [...] Den store Maurits gjorde mig illa så att jag genast kände att något kom i olag.³

Inför flytten från Varvet, dock inte till Ranten utan till Floby, beskrev Emanuella hur hon tänkte sig den framtida verksamheten. Detta är den första beskrivning av en idiotskola som gjorts i landet. Hon hade fått förmånliga villkor vid Kastholmen i Floby. Bengtsson ingick i planerna. Så här beskrev hon sin verksamhetsidé i brev till systemen Gabriella:

Jag får en trädgård där 3 tunnor potatis utsätts och mer jord till om jag vill. Mina gossar behöfva en manlig vän och ledare i hvarjehanda och jag längtar att få släppa ut dem i arbete med en som då med verklig barnakärlek och samvetsömhet vill handhafva och undervisa dem. Deras kropp och själ ropar om detta, [...] ehuru de ej förstå sitt behof. Och jag tror B skulle komma att

¹ August Strindberg: *Hemsöborna*, Stockholm 1887

² Brev från Emanuella Carlbeck till systemen Gabriella Florén, 4 mars 1867

³ Ibid.

känna tillfredsställelse av detta företag om än därmed är förenad någon försäkelse och tålmodets öfvande. Detta är ju dock för en cristen att räkna som något gott.¹

Av brevet framgår att verksamheten skulle ledas direkt av Herren med rik anledning till uppbyggelse för tjänare, barn och andra. Även avgörandet beträffande Bengtsson lägger hon i Herrens händer: *Må Han få befrämja eller afstyra efter sin goda vilja!*

Breven från tiden på Varvet kan tolkas så att Emanuella inte förväntade sig att barnen skulle botas från sin idioti men förväntade sig en fortlöpande förbättring, det vill säga att de skulle bli snällare och lära sig saker: *Jag tvifvlar ej på en gryning äfven i deras mörker. Har ljufva ting att berätta i den saken.*²

Hon ansåg att barnen behövde mycket kärlek och ledning, men även tukt. De barn som det lämpade sig för skulle ha skolundervisning. De oroliga pojkar skulle sysselsättas med trädgårds- och jordbruksarbete. Hon ansåg sig ha synbarliga bevis på att Herren stödde verksamheten: *På dessa sex månader ha dessa 4 barn mer och mindre så mycket förbättrats att vi och alla som gifvit akt måste förvånas och fröjdas.*³ Idioternas rätt till jämlika levnadsvillkor hittade hon i bergspredikan: *Deras änglar se alltid min Faders ansigte som är i himlen.*⁴ Den swedenborgska influensen kan spåras här.

Trots att Emanuella Carlbeck var i färd med att flytta från Nya Varvet och inte visste hur det skulle bli med Bengtsson, förhandlade hon om flera barn:

Plats är nu ledig för flickan från x om de vilja bet 200 Rs rmt och förse henne med kläder enl en uppsats jag då vill sända om de tänker på saken. Är det så gif du en beskrifvning på flickans tillstånd till själ och kropp.⁵

En förutsättning för att flickan kan komma ifråga är emellertid att det finns en grundläggande möjlighet till förbättring: *Kan man hoppas att hon kan odlas och lyftas från den grad af idioti hvori hon nu befinner sig?*

Emanuella blev allt säkrare på sitt framtida kall:

Efter denna vinter under det Herren behagat på så mångahanda sätt pröfva min svaga tro och tillit till honom, har jag blifvit allt mer och mer viss om att Han vill att jag skall ha dessa och många fler sådana barn. Det är inte något tungt arbete.

Sista dagarna i mars 1867 företogs flyttningen till Västergötland. Med svågern Sannfrids hjälp hade Kastholmen i Floby, en mil från Falköping, inhyrts. Det finns inga källor som redovisar hur det blev med Bengtsson.

¹ Ibid.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

Det var ett stort steg som Emanuella Carlbeck vid 37 års ålder tog – ansvaret för fyra idiotiska barn. Man får anta att hon, genom Glasell, var relativt väl förberedd kunskapsmässigt, samt att erfarenheterna från verksamheten vid Varvet var övervägande positiv. Någon kontakt med Glasell är inte dokumenterad efter flytten från Göteborg.

Herrens gärningar på Kastholmen

Emanuella Carlbeck såg Kastholmen som ett provisorium; hon tänkte sig något större i framtiden.

Tre rum och kök, del i tvättstuga och torkloft för 25 kr:s hyra, det var i sanning billigt! För trädgården ville den frikostige hyresvärden, en förmögen hemmansägare, icke ha någon afgift; "jorden var så dålig, så det lönade sig ej att den sommaren sätta eller så något; där skulle odlas upp följande år osv. och krusbärsbuskarna hade ej burit på flera år. Äppelträden, 28 till antalet, skulle huggas bort; där var bara ett, som bar frukt".¹

I den hushållsskola Emanuella gått, prästgården, visste man vad en trädgård kan ge. Hennes beskrivning liknar undret vid Genesarets sjö:

Barnsligt förenade vi oss i bön, jag och mina båda troende tjänare, att om det behagade Gud, han ville gifva frukt åt både träd och buskar äfvensom åt potatisplanteringen å den utdömda jorden gifva sin välsignelse. Det föll mig icke in att tvifla på, att det icke skulle ske, som vi bedt om, om det vore Guds vilja att låta ett under ske. Och det skedde. Alla krusbärsbuskarna buro rikligt, så att barnen och vi själfva grundligt kunde få njuta, så länge bärtiden varade. Hyresvärden med hustru bjödos på bärkalas. Deras förvåning var stor. För hushållet gjordes bärvin, inkokades och torkades tillräckligt för två år, och därjämte såldes ej så litet åt arbetsfolk däromkring. Detta var krusbärrskörden! Ej mindre härlig var äppelskörden. Äfven däraf åts, och för hushållet inkokades och torkades rikligt. Af potatisen blef så mycket, att vi hade tillräckligt för hushållet, under den tid den växte och till dess vi i oktober månad måste lämna denna bostad, emedan flera ansökningar för barn börjat ingå. En nioårig flicka från Stockholm öfverlämnades för vård i augusti.²

Två nya teman dyker här för första gången upp i texten, dels bönegemenskapen inom hemmet, dels fruktbarhetstemat. Fruktbarheten i Kastholmens trädgård var överväldigande. Emanuellas förening med Gud bar frukt. Den steniga och torra Kastholmen blev en Edens lustgård. Detta fruktbarhetstema, som hänger ihop med bönhörelsen, kom att följa Emanuella genom verksamheten. Emanuella förbehöll sig inte en exklusiv kontakt med Gud utan eftersträvade bönegemenskap med medarbetarna. I det karismatiska ledarskapet är den gemensamma bönen ett sätt att skapa sammanhållning, informera om den ekonomiska situationen och kanske även att förmedla kunskaper. Vid Müllers anstalt bad vid ett tillfälle även barnen om att få

¹ Hanna Odhner 1903, s 16

² Ibid.

anordna bönemöte.¹ Det blev sedan vanligt att ett hundratal barn dagligen samlades till bönemöte, något som hade ett positivt resultat: [...] *de utföra sitt arbete bättre, deras uppförande ådagalägger mera ödmjukhet, och de äro icke så vresiga som de voro förut.* Det är möjligt att bönestunderna på Kastholmen hade en liknande effekt på medarbetarna. Man kan säga att bönestunderna var hennes form av personalkonferenser.²

Emanuella Carlbeck beskriver i sina anteckningar ett bokstavligt sätt att kommunicera med Gud. Hon intog ett mera aktivt förhållningssätt än vad föräldrarna och farfar gjorde som inväntade Guds ledning i livet. Hon förväntade sig att Gud genom fingervisning skulle visa henne till en rymligare bostad. Det fanns flera sätt varpå gudskontakten upprätthölls:

Uppenbarelse. Gud uppenbarade sig genom att ge henne ett bibelord, till exempel vid uppvaknandet om morgonen.

Pekning. Emanuella öppnade bibeln och pekade på ett ord, som sedan tolkas utifrån den aktuella situationen.

Bönhörelse. Gåvor kom som svar på bön. Gud påverkade människor att ge gåvor till hemmet.

Fingervisning. Emanuella går dit Guds osynliga finger pekar och finner det Gud vill att hon skall ha – en form av karismatisk slagruta.

Emanuella Carlbeck hade nu fem barn på Kastholmen. Den 9-åriga flickan var författarinnan Josefina Wettergrunds nioåriga dotter Ebba.³ I matrikeln står hon inskriven som vårdpatient, det vill säga obildbar. Modern stod för såväl ansökan som ansvarsförbindelse. Barnens anhöriga hade, från första början, stor betydelse för verksamheten. Skolanstalten hade ju, så att säga, sitt ursprung i problem som inte ansågs kunna lösas inom familjens ram. Såväl John Odhners föräldrar som Josephine Wettergrund fick stor betydelse för den framtida utbyggnaden.

¹ Frederik G Warne 1899, s 151

² Man kan associera till förhållanden vid de moderna vårdhemmen, där såväl konferenser som kaffedrickning blev symboliskt laddade företeelser. Eftersom kaffet var förbehållet personalen var det mycket eftertraktat av *patienterna*. Konferenserna fick hållas på tidpunkter då inga *utvecklingsstörda* var hemma om man skulle kunna vara ostörd. Genom senare inflytandereformer fick de ha egna konferenser, och slutligen vara med på konferenser där det talades om dem.

³ Josephina Wilhelmina Wettergrund var författarinna, känd under pseudonymen *Lea*. Hon arbetade först som lärarinna, och startade en skola för flickor i Ronneby. Hon blev känd för *Småbitar på vers och prosa* 1858, som följdes upp med flera samlingar fram till 1868. Hon skrev vidare bland annat *Valda berättelser* 1878–1888 och *Efterskörd* 1903. Wettergrund startade 1872 tidningen *Svalan – Illustrerad veckotidning för familjekretsar*. Efter några år köptes tidningen av *Förr och Nu*, där Lea blev en flitig medarbeterska. Källor: *Svensk illustrerad veckotidning*, no 2, 1884. *Victoria – Illustrerad veckotidning*, no 1, 1889

Emanuella Carlbeck behövde veta mera om idiotvård. Vad låg närmare till än det nordiska föregångslandet Danmark? Glasell som hade skrivit om de köpenhamnska institutionerna i artiklarna i *Olivebladet* förmedlade kontakt med Moldenhawer, kanske även med Duurloo och Keller. Emanuella Carlbeck vistades i Köpenhamn under en månad, och ansåg att hon haft stor nytta av resan, främst besöken på den kellerska skolan.¹

Kultomten

Hemkommen från Köpenhamn, fann hon sitt eget hem smått och futtigt, och för trångt för den allt mer ökande skaran. Hon behövde nu en större och bättre vinterrustad bostad. Ansökningarna till skolan ökade. Hon begav sig ut på spaning efter ett nytt hem under bön om fingervisning. 1867 flyttades skolan med de fem barnen till Kultomten, en billig femrumslägenhet med tillhörande uthus nära Skövde. Emanuella Carlbeck beskrev Kultomtens torftiga interiör:

Af det ofvan sagda framgår nödvändigheten af, att alla anordningar inom Hemmet gjordes så enkla och billiga som möjligt. Så t ex köptes icke en bricka, utan skulle en gäst bjudas något, framsattes detta på ett bord. [...] Litet längre fram erbjöds en stor gammal bricka för en kr, hvilken ommålades för några öre. Den var den enda i sitt slag, som fanns, till dess en vän om ett par år skänkte en stor vacker sådan.² Någon soffa hade jag ej ännu. Ett par hasselkäppsstolar, gåfva af en vän, var det "finaste" i bästa rummet. Ett par bord å 3 och 5 kr voro de dyrbaraste möbler, som beställdes.³

Fruktbarhetsundret från Kastholmen upprepades:

Det försäkrades mig af dem, som bott där före oss, att "jorden var så mager och stenbunden, att inte ens kålrötter växte där [...] så att där borde icke begäras någon arrendeavgift för denna." Ägaren var äfven med härom. Men med erfarenheten från den förra sommaren frågade jag gårdskarlen, om inte äfven här vore skäl att göra ett planteringsförsök. Med förnyadt tack till Gud frambars åter bön om god skörd, om så behagade honom att gifva. Här fanns ej ett fruktträd, ej en bärbuske. Då jag med två af skyddslingarna reste till Mössebergs badanstalt⁴, gafs rörande potatisodlingen den föreskriften, att all potatis, som under sommaren användes för hushållet, skulle noga mätas och antecknas. Vi tviflade ej om god skörd. Medan jag ännu var hemma, inkom tjänaren med en spann färsk potatis utropande: "Här blir ännu mera, än vi fingo förlidet år!" Och, då vi på hösten öfverräknade skörden, befanns att efter 1 1/2 tunnas utsäde hade blifvit 24 tunnors skörd. Den glada skördaren sade rörd dels vid hågkomsten af undret vid Kastholmen och nu åter ett, ty som sådant måste det anses: Ja, så har jag då aldrig skördat under tack och

¹ Hanna Odhner 1903, s 17

² Det var Fru S von Zveigbergk som skänkte brickan. I redovisning daterat 24 januari 1870, uppges att hon även skänkte en fjärdedels tunna gula ärter samt åtskilliga gånger bär, äpplen och päron till barnen. Källa: Johannesbergs klippbok

³ Hanna Odhner 1903, s 21

⁴ Nordväst om Falköping. Grundat 1864

pris till Gud, men heller inte satt under bön, som dessa båda åren!" Att min förtröstan af detta stärktes är naturligt, och dagligen hade jag att glädjas åt Guds faderliga omsorg under dessa "ringhetens tider".¹

Äntligen fick Emanuella Carlbeck och barnen komma till badanstalten vid Ranten, Mösseberg, där Dr Torstensson regerade.² Trots de fina resultaten i trädgården var ekonomin ett bekymmer.³ Ett litet arv och banklån räddade situationen. Frågan om borgenärer lades i Guds hand:

Under bön till min himmelske fader om råd förbidade jag hans vilja och fick kort därefter anvisning på ett par bekanta fruar, hvilkas borgen jag erhöll. På detta sätt blef behovet avhjälp för den närmaste tiden.⁴

Under hösten 1868 kom ytterligare tre barn till Kultomten. Nya barn började nu anlända. Flera tjänarinnor anställdes, alltefter som barnskaran ökades.⁵ Syskonen 15-åriga Eufemia och 12-åriga Karl Knutsson var barn till possessionaten K M A Knutsson från Sjöryd i Elfsborg.⁶ Båda beskrivs i Matrikeln som vårdpatienter. Eufemia hade tidigare varit i två år vid Gamle Bakkehus. En beskrivning av henne finns i avsnittet om svenska elever på Gamle Bakkehus. Den 19-åriga Emil Hedmans föräldrar var okända. Han blev året därpå hemsänd till fattigvården i Örebro.

Omvårdnad och medicin

Barnen fick vad de behövde, även om det var enkelt, men en nyfiken och sensationslysten omgivning undrade:

I barnens mat- och sofrum måste naturligtvis finnas, hvad som fordras. Men då oförståndigt folk, som kom för att se det mycket omtalade hyresfolket på Kultomten, såg den enkelhet, hvarmed allt var ordnat, togs det för afgjort, att i mat och dryck samma system följdes, och så kom det ryktet ut, att "barnen fingo säkert endast så pass mycken föda, att de nått och jämt lifnärdes". Allmänheten var van att af ålder tänka sig och anse, att vårdanstalter, såsom hospital m m och till och med privatskolor, voro endast industri- och pinoanstalter.⁷

¹ Ibid. s 19

² Beträffande vattenmedicin se s 3 f och 3 f

³ Enligt Matrikeln, som troligtvis började föras först 1879, då anteckningarna om de 83 tidigare intagna barnen fördes in, betalades 100 kronor för Anders Ryss, 200 kronor för Mauritz Bergström och Anna Eriksson, 300 kronor för John Odhner och Ebba Wettergrund, sammanlagt 1100 kronor. I matrikeln är myntslaget angivet i kronor även för de tidiga åren, trots att myntenheten krona infördes först 1873

⁴ Hanna Odhner 1903, s 20

⁵ Ibid. s 24

⁶ Salomon betecknar fadern som lantbrukare. Ernst Salomon: Om anstalter för idioters vård i Norden. *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Litteratur*, Lund 1869

⁷ Hanna Odhner 1903, s 21

Denna text kan förstås så att omgivningen misstänkte att hon hade barnen för pengarnas skull. Hon skriver att Keller, under besöket i Köpenhamn, tagit upp denna form av misstänkliggörande med henne, så det var kanske vanligt förekommande. Även Ebba Ramsay berättade om motstånd från såväl omgivning som anhöriga där det blev ifrågasatt om hemmet tog väl hand om barnen.¹ Men Emanuella Carlbeck oroades inte av ryktena:

Väl var att barnen sågo friska och krya ut, och att tjänarinnorna voro nöjda. Ingen af dem flyttade, förän de gifte sig den ena efter den andra efter flerårig trogen tjänst. I medvetandet om den goda afsikten, och att barnen sköttes inför deras och min Gud efter bästa förstånd, oroade mig icke ryktet och förtal-let särdeles. Innerligt frambars i bön till Gud, att allt måtte gå efter hans vilja, samvetsgrant såväl under min frånvaro som närvaro.²

Emanuella Carlbecks beskrivning av den omvårdnad och behandling barnen var i behov av, stämmer väl med de vattenmedicinska och hygienistiska tankegångarna:

Hvad de sanitära förhållandena angick, så primitivt som därmed förhöll sig, var det ingalunda någon lätt sak att få dem nöjaktigt ordnade. Däremot hade jag sökt sorgfälligt göra mig underrättad om, hvad i dietiskt hänseende vore lämpligast, ty jag var viss om, att en hel del idioti kom af fysisk svaghet, att söka stärka barnens fysiska krafter med passande och kraftig föda, bad och mycken vistelse i det fria under omväxlande lekar, därpå gick min diktan och traktan ut.³

Beträffande medicinsk behandling var hon förankrad i den gällande medicinska tankestilen. Till stor del sammnfaller hennes tankar med idéer som framfördes av hospitalläkarna:

Att stärka hudverksamheten, rena blodet och de osunda vätskorna, därpå lades från början vikt. Äfven sökte man, så långt sig göra lät, att utrota ingrod- da dåliga vanor och inlära goda sådana. – E Séguin yttrar i sin bok: "Traite- ment morale, hygiene et education des idiots" etc.: "Deras hud afsätter en seg illaluktande vätska." Jag hade också från början af idioternas vård – alla med ett par undantag voro från fattiga hem – iakttagit att luften, där de vistades, blef ganska hastigt förskämd. Detta ändrades märkbart på senare tiden, då rikligare tillgång på bad året om – genom badrum och vattenledning m m – underlättade barnens fysiska vård.⁴

Skolundervisning

Personalens inställning var grundläggande i Emanuella Carlbecks pedago- giska tänkande. Hon ansåg att främst *kristligt sinnade* personer hade de ka- raktärsegenskaper krävdes fostransarbetet. Endast personer med en stark tro

¹ Ebba Ramsay 1877

² Hanna Odhner 1903, s 24

³ Hanna Odhner 1903, s 21 ff

⁴ Ibid. s 23

hade förmåga att genom tålmod, medlidande och kristlig kärlek se att bakom ett *uselt hölje* fanns en *dyrbar själ*.¹ Att vara kristligt sinnad var enligt Emanuella Carlbeck att ha en positiv inställning till arbetet:

Och jag var mycket angelägen att omgifva barnen med glada människor, hvilka utan att känna det tungt kunde deltaga i och leda leken. Äfven häri, det insåg jag genast, borde pedagogik ingå.²

Tanken att idioter skulle uppfostras av starka och glada människor härrör ur reformpsykiatern Pinels och Séguin idéer om psykisk påverkan, *moral treatment*. Emanuella Carlbeck var troligen förtrogen med reformpedagogen Fröbel som lade stor vikt vid leken: *Redan på Kastholmen börjades med de lättast anordnade hjälpmedlen för leken såväl ute som inne*.³ Det gjordes försök att anordna skolundervisning, något som innebar stora svårigheter:

I september samma år emottogs den första lärarinnan eller som jag väl rättare skulle kunna kalla henne – lärarinneelev, ty hon hade icke genomgått någon hithörande skola. Ovisst var också för mig, huruvida dessa arma barn skulle kunna komma att emottaga någon undervisning. Härom fanns intet att läsa eller lära i vårt eget land. Det var att leta sig fram och försöka, till dess man fä tillfälle att på kontinenten tillägna sig andras erfarenhet.⁴

När skolan flyttat till Skövde gjordes nya försök:

Vid denna tid gjordes försök att meddela barnen undervisning af en gammal skollärare, men efter några månader måste han sluta, förtviflad öfver att ej lyckas fånga deras uppmärksamhet. Icke mycket bättre blef resultatet, då ett fruntimmer välvilligt erbjöd sig att medelst ljudmetod lära fyra af gossarne att läsa, om och hennes milda, tålmodiga sätt tillämpade sig bättre för sådana barn.⁵

Man fick återgå till enklare aktiviteter:

Att sysselsätta barnen med åskådningsundervisning, de enklaste handarbeten såsom lapprisning, uppträdande af pärlor, korsstygnsöm m m samt vanliga småbarnslekar var det enda, som visade sig möjligt då. En ung dam biträdde godhetsfullt med ledningen heraf några timmar dagligen. Huru någon sköterska den tiden stod ut, kan man förundra sig öfver.⁶

¹ Ibid. s 53 f

² Ibid. s 23

³ Ibid.

⁴ Ibid. s 24

⁵ Ibid. s 32

⁶ Ibid. s 32. Den unga dam som beskrivs kan ha varit Hanna Stenberij som vid den tidpunkten var 20 år.

Hennes pedagogik och behandling, kan beskrivas som följande:

Barnen skulle stärkas fysiskt genom bra föda, bad och vistelse i friska luften

Särskilt skulle hudverksamheten stärkas, blodet och de osunda vätskorna renas

Goda vanor skulle inläras och ingrodda dåliga vanor utrotas

Leken, ute och inne, var en viktig del av pedagogiken. Olika hjälpmedel för lek ute och inne anordnades

Skolundervisning genom utbildad lärarinna

De människor som omgav barnen skulle ha ett glatt och lättsamt sätt.

Carlbeck knöt an till tidens tankar inom pedagogik, medicin och psykiatri. Hon refererade till Séguin, men hon torde inte ha annat än andrahandskännedom om hans metoder, och det i mycket begränsad omfattning. Holmquist och Blomberg anger dock att Séguins teorier var grunden i Emanuella Carlbecks arbete.¹

Hemmet började uppmärksammas

Josefina Wettergrund, vars dotter var på Kultomten, stödde verksamheten genom tidningsartiklar. Emanuella Carlbeck kommenterade detta:

Under sommaren 1868 hade det lilla Hemmet ett värdefullt besök af författarinnan "Lea", som äfven på Kastholmen gästade hos mig ett par dagar. Dessa besök hade till följd först en gåfva af 100 kr af okänd person. Och senare, då en tilltalande artikel i Aftonbladet af "Lea" väckt allmänhetens uppmärksamhet, och då kort därefter en uppsats i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning varit synlig, ankom genom den förstnämnda tidningen 100 kr och genom den senare 300 kr.²

Skolanstalten började uppmärksammas. Riksdagsmannen och häradshövdingen Carl Hasselroth³ som Emanuella i sina anteckningar betecknade som *en gammal vän, som mycket fruktade, att jag skulle gå under vid mitt företag* motionerade i riksdagen 1869 om att 500 kronor, under tre år skulle utgå till anstalten i Skövde.⁴ I debatten fördes fram argument om landstingets, kommunernas, statens och den enskilda välgörenhetens ansvar.⁵ Flera talare menade att staten borde ha samma ansvar för idioter som för sinnessjuka och kroppssjuka. Kraven på landstinget avvisades eftersom skolan hade elever från hela landet. Motionen avslogs med motiveringen att man ej ville frita

¹ Alma Holmquist: *Anstalten Johannesberg. Dess uppkomst och utveckling 1866–1916*, Mariestad 1916, s 10; Inga Blomberg: *Sinnesslövardens historia i korta drag*, Stockholm 1934, s 60

² Hanna Odhner 1903, s 23 ff

³ Carl Hasselroth arbetade med kommittéuppdrag om fattigvården

⁴ Hanna Odhner 1903, s 24

⁵ Stig G Nordström 1968, s 257

kommunerna och den privata välgörenheten från denna uppgift.¹ Bland ledamöterna i första kammaren samlades dock in en summa pengar som sedan, genom Hasselroth, överlämnades till Emanuella Carlbeck. Året efter beviljades dock anstalten bidrag med 100 riksdaler för varje medellöst barn.²

Den 15 januari 1869, lämnade Emanuella Carlbeck, i en tidningsnotis, redovisning för penninggåvor till Hemmet, sammanlagt något över 1000 riksdaler. 300 riksdaler hade genom kaptan Geijer kommit från *Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård*, 100 riksdaler hade kommit genom vardera dr Sohlman³ och fru Wettergrund. De flesta av de övriga givarna angavs med signaturer eller initialer.⁴

Hemmet i Skövde

Emanuella Carlbeck behövde nu en större och bättre vinterrustad lokal för sitt hem. Ansökningarna till skolan ökade. Åter ledde Gud henne på rätt väg och hade för hennes räkning låtit de förra hyresgästerna bli osams med värden:

Jag hade observerat ett större hus utåt tullarna stå liksom ubebodt med förskrufvade fönsterluckor och ville se, hvad det kunde betyda. Inom mig kände jag en växande förhoppning – där ha vi det! Och till vår stora öfveraskning var detta trefliga tvåvåningshus, innehållande inte mindre än femton rum, obebodt. En liten fråga, hvarom värden och hyresgästerna ej kommit överens, var orsaken till det underliga, att en så förträfflig lägenhet som denna ej var uthyrd ännu den 24 oktober. Men jag såg det så enkelt: Gud hade låtit den lilla meningsskiljaktigheten lända till att förvara bostaden åt dem, som nu behöfde densamma och gått att söka den.⁵

Hemmet flyttades hösten 1868 till Skövde och Emanuella Carlbeck skulle komma att stanna där i över 6 år, till 1875. Flyttningen beskrevs med referenser till George Müller:

Och så kom flyttningsdagen. Det hade varit mycket kallt, och man bäfvade för att taga ut barnen. Gemensamt bads om tjänlig väderlek, eljest finge man inställa flyttningen tillsvidare. Men följande morgon steg termometern timme efter timme. Klockan 12 började det regna. Jag, som läst "The Lord's dealing with George Müller", hade mycket tänkt på en liknande tilldragelse i hans berättelse om sina barnhem. Glad tänkte jag att Gud äfven ville bevärdiga mig med en sådan ynnest. Det häftiga regnet upphörde småningom. Man kunde – sedan "flyttningskalaset" var öfver – börja plocka ut det enkla bohaget. Och de 7 barnen, "moster", lärarinnan och tjänarinnorna sutto snart lyckliga och

¹ Mårten Söder: *Anstalter för utvecklingsstörda*, Stockholm 1978, s 62–63

² Enligt Mårten Söder 1978, s 63 fick även FSBV:s skola bidrag 1873. 1877 gavs anslag till den nystartade anstalten i Gävle.

³ August Sohlman var ansvarig utgivare av Aftonbladet. Hans barn var kusiner till Hanna Odhner

⁴ Johannesbergs klippbok

⁵ Hanna Odhner 1903, s 24

glada i en hövagn på väg till det nya hemmet, som så nådefullt blifvit dem anvisadt. Här hade en väninna eldat och emottog oss med kaffe.¹

Nya barn började nu anlända. Flera tjänarinnor anställdes, alltefter som barnskaran ökades.² Av matrikeln framgår att det den 1 januari var åtta barn vid hemmet i Skövde.³ I en tidningsnotis daterad 15 januari 1869 uppger Emanuella Carlbeck att det nya hemmet som nu har 10 idioter, har utrymme för 24, medan 19 väntar på plats.⁴ Enligt matrikeln är antalet vid den tidpunkten fortfarande åtta. Den 17 januari kom den 21-åriga Elise Hickens, dotter till passionaten Adolf Hickens från Göteborg.⁵ Hickens betalade den dittills högsta ersättningen, 700 kronor. I början av februari kom ytterligare ett barn, nioåriga Augusta Johansdotter vars fader i matrikeln angivits som arbetskarl i Skövde. Hon var den första frieleven, det vill säga avgiften ändast omfattades av det statliga bidraget. Av minnesanteckningarna framgår att modern Anna Stina Johansson var änka.⁶

I anteckningarna berättade hon om en liten stödgrupp som etablerades efter flyttningen till Skövde – en liten syförening med familjen Beckman i spetsen⁷

Materialer inköpte jag själf. En fru bestod kaffe med tillbehör, en annan all behöflig upplysning. Ibland kom pastor P H och höll en kort uppbyggelsestund.⁸ Eljest förelästes ur någon god bok. Sång och bön förekom naturligtvis alltid.⁹

Hon var mån om att beskriva mötena i syföreningen som respektabla tillställningar, där det som användes för förtäring och arbetsmaterial inte belastade hemmets ekonomi. Det spreds nämligen rykten om slöseri:

Så fortgick under några månader denna för Hemmet så välbehöfliga och uppmuntrande verksamhet, till hvilken man samlades tvenne gånger i måna-

¹ Ibid. s 25

² Ibid. s 24

³ Se även Ernst Salomon: Om anstalter för idioters vård i Norden. *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Litteratur*; Lund 1869

⁴ Johannesbergs klippbok

⁵ Ansvarsförbindelsen var undertecknad av konsul Hickens

⁶ Hanna Odhner 1903, s 27

⁷ C H Beckman var sedermera biskopen A F Beckmans brorson. Av redovisningen av gåvor 1870 framgår att Fru P Beckman skänkte en barnklädning, 2 par ullstrumpor, 2 lerförsöringsvar, 5 pund kaffe och 5 pund socker. M:ll H Beckman skänkte två par ullstrumpor. Nelly Beckman skänkte en höns. Herr C H Beckman skänkte en ljusställning öfver julbordet. Enligt Daniel Melin: *Johannesberg 1866–1966*, deltog patron C H Beckman på Sörbylund vid Emanuellas begravning

⁸ Troligen Per Hasselrot. Enligt Arvid Norberg 1944, s 92 ff, var han väckelseinriktad och var öppen för nyevangeliska tankegångar.

⁹ Hanna Odhner 1903, s 26

den. Men till min och mina intresserade vänners ledsnad minskade mot våren alltmera de medverkandes antal till följd af illvilliga och nedsättande rykten, som på ett oförklarligt sätt satts i omlopp angående missbruk af Hemmets medel vid dessa tillställningar.¹

Alla utom ett barn vid hemmet betalade för sig. Det statliga bidraget var behäftat med krav om att ta emot två frielever. De flesta som hade sina barn där var välbeställda. Men idiotiska barn föddes inte endast i rikemansstugor. Gud fick avgöra om Hemmet skulle ta mot en frielev, det vill säga en som inte betalade för sig. Vid ett bejakande bönesvar räknade Emanuella med att Gud även skulle skänka medel för uppehållet:

En längre tid hade det till mig framställts allt emellanåt upprepade böner, att jag utan ersättning måtte emottaga ett litet barn, dotter till en fattig enka, som i sin förtvivlan öfver barnets tillstånd frestades att anse sig af Gud öfvergifven. Flickans broder plågades så af systemens skrik natt och dag, att modern fruktade för hans förstånd. Det blef för mig en allt mera gripande angelägenhet, en fråga till Gud, om en "frielev" kunde få tagas.²

Svaret söktes i Skriften:

Och det syntes mig härvid, som om i allt, hvad jag läste, ett svar låg till hands för mig rörande denna fråga, och som om ord sådana som följande direkt gäfvos mig såsom svar på densamma: "Säll är den som låter sig vårda om den fattige, honom skall barmhärtighet omfatta." Hafven ingen omsorg, utan edert begär vare kunnigt inför Gud i allting." "Sen på fåglarne under himmelen" etc och många andra skriftställen. Allt var ägnadt att uppväcka och stärka min förtröstan och mana till handling i ofvannämnda riktning. Således beslotts att på Guds barmhärtighet emottaga den obemedlade, den första frieleven.³

Även det slutliga ställningstagandet lades i Guds hand, och han erlade årsavgiften – och mera än det:

Den 3 februari 1869 skulle flickan intagas. [...] Aftonen före flickans emottagande hade jag ytterligare blifvit stärkt i mitt inre rörande den saken. Jag beräknade nästa dags utgifter, för Hemmets förhållande ej så ringa; kassan räknades, där fanns 59 öre. Ställningen framlades för Gud – för hvem eljest! Människor skulle ju endast anse mig dåraktig, det gjorde de ändå. (Jag fick nog höra talas om, att jag "bestämdt var idiot liksom skyddslingarna.") I ro gick jag till hvila äfven denna afton, insomnade kanhända något senare än vanligt. Innan jag var färdigklädd på morgonen, knackade det på min dörr, och ett par personer begärde tillträde. "Det var ju tidigt, men det var ett viktigt ärende." De hade i uppdrag att öfverlämna i mina egna händer 300 kr, hvarpå endast anhölls om kvitto på penningarnas mottagande. Trehundra kronor! Och på eftermiddagen skulle en frielev mottagas! En af Herrens fattiga, för hvilken han i barmhärtighet erlade hela årsavgiften i förskott och 100

¹ Ibid.

² Ibid.

³ Ibid. s 28

kr mera, än vad som betalades för de andra eleverna! Jag räknade gåfvan sålunda och är viss, att jag däri räknade rätt.¹

Med Guds hjälp trodde sig Emanuella kunna hjälpa den fattiga familjen:

På eftermiddagen kommo mor och bror med den lilla flickan; de förstnämnda under tåreflöde, så att de ej kunde tala, framkalladt dels af smärta öfver flickans eländiga tillstånd, dels af tacksamhet öfver att få lämna henne med endast det lilla hon hade på sig. Sådant hade de ej vågat hoppas. Brodern hämtade sig snart, sedan det blef tyst i hemmet, så att han kunde få sofva, och en tid därefter kunde han åter börja gå i skola. Så blef då äfven här det för mig alltid lika viktiga dubbla syftet vunnet: att skänka det hjälplösa barnet nödig vård och fostran och att rädda hemmet från de svårigheter af olika slag, som en sådan stackars varelse alltid åstadkommer där.²

Av matrikeln kan utläsas att Augusta, som flickan hette, avled efter två år.

Emanuella Carlbeck berättade om ett samtal om ekonomi hon haft med Beckman, där han undrade hur hon skulle kunna hålla igång hemmet över sommaren. Hon lade i vanlig ordning saken framför Herren:

Och därvid erfor jag en känsla af lugn och en glädje så liflig, att jag kände mig liksom buren af Guds löften. Det föreföll mig, som om jag redan hade penningarna i min hand. Jag ansåg mig böra genast nedskrifva denna min erfarenhet i förvisning om hjälp ovanifrån och sända det till B, innan den väntade hjälpen kommit.³ [...] Följande dag kom en fru och bad att få öfverlämna 60 kr från några af mina vänner. Under sommaren inflöt då och då någon liten summa, alltid så mycket, att ingen brist tryckte, tvärtom kunde jag tillsammans med min trogna omgifning icke blott erinra mig Herrens fråga: "Hafver Eder något fattats?" utan ock glad instämna i lärjungarnes svar: "Herre, intet!" – Vid årets slut kunde åter ett Ebenezer⁴ resas – "allt hittills har Herren hulptit."⁵

Emanuella Carlbeck redovisade varje år inkomna gåvor i tidningarna. Dessa finns samlade i Johannesbergs klippbok. I redovisningarna för 1869 och 1871 uppges att anstalten åtnjutit fri läkarvård av doktor Sylvan. Av redovisningen för 1869 framgår att allehanda förnödenheter skänktes till Hemmet: specerier, grönsaker, potatis, frukt, bär, kläder, sängkläder, dukar och gardiner, köksgeråd, möbler, ved m m. Dessutom gavs skolmateriel: kartor, planscher, leksaker och ett piano. Otto von Feilitzen gav en speldosa. Doktor Ernst Salomon gav tio exemplar av artikeln *Om anstalter för idioters vård*. I 1871

¹ Ibid. s 28

² Ibid. s 29

³ Emanuella Carlbecks nedteckning av upplevelsen av nära förestående bönhörelse är inspirerad av Müller. Se nedan.

⁴ Ebenezer (Ebeneser) är en plats i bibeln där israelen Samuel reste en sten efter att med Guds hjälp återtagit sitt land från filistéerna. *Allt hittintills har Herren hulptit var* Samuels utsaga när han reste stenen. (Första Samuelsboken 7:12)

⁵ Hanna Odhner 1903, s 30 ff

års redovisning anges att pastor Gallander, en av Emanuellas svågrar, gav en halv tunna gula ärter. I 1871 och 1875 års redovisning angavs att Medicinalrådet C U Sonden förmedlat 100 riksdaler från skyddsföreningen för sinnessjuka.

Eleverna

Efter Leas artiklar hade intresset för Idiothemmet i Skövde väckts hos tidningarna. Under våren besöktes anstalten av såväl signaturen M R¹ vid Göteborgs Handels och Sjöfartstidning² som av signaturen M i Wäktaren.³ Den finska vännen Carl Henrik Alopaeus, dövstumföreståndaren i Borgå, besökte hemmet vid minst två tillfällen, senast troligen i samband med abnormskolemötet i Köpenhamn 1872. Han hade tidigare besökt idiotanstalter i Tyskland. I tidskrift för pedagogiska föreningen i Finland rapporterar han från besöken.⁴ Reportagen ger en bild av hemmets lokaliteter och dess innevånare, samt av besökarnas inställning. Det kan vara intressant att se dessa tre inblickar bredvid varandra. I det följande används citat från reportagen för att mera helhetligt beskriva personer och situationer som de tre besökarna stått inför. Inför citaten anges respektive tidning eller besökare, varför ytterligare källhänvisningar inte görs. M från Wäktaren beskriver sitt första intryck av idiothemmet:

Utän att vidare se oss om begifwa wi oss utaf – förbi kyrkan, öfwer torget och sedan till wenster, ut till stadens slut. Just der, der landet börjar, ligger "hemmet", ett tvåvåningshus, med en rymlig gård och höga träd. Det är just nu mottagningstid och wi stiga in i föreståndarinnans rum. Hon är upptagen med några andra besökande och wi sätta oss ned att wänta på henne. Under tiden se wi oss omkring. Rummets möblering wisar tydligt, att här inga penningar utgifwes för öfverflödiga ting, men här äro ljusa, höga, trefliga rum.

Herr Rubensson från Göteborgs Handels och Sjöfartstidning lägger andra värderingar än ädel sparsamhet i den torftiga miljön:

Visserligen lemna både lokalen och dens inredning mycket öfrigt att önska, men man torde kunna hysa den förhoppning, att anstalten snart nog kommer att motsvara de anspråk vår tid har på en dylik inrättning.

Senare i artikeln preciseras bristerna närmare: bristen på luftväxling, avsaknad av järnsängar etcetera.

¹ Daniel Melin anger i *Johannesberg 1866–1966. Skaraborgs och Älvsborgs läns skol-, yrkes- och vårdhem för psykiskt utvecklingsstörda*. Mariestad 1966, s 21, att bakom initialerna M.R. fanns Mauritz Rubensson.

² *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, 5 april 1869

³ *Wäktaren. Tidning för Stat och Kyrka*, 1 april 1869

⁴ Carl Henrik Alopaeus: *Något om läroanstalter för blödsinnige*. Tidskrift utgifven af Pedagogiska Föreningen i Finland, 1873, s 54–73

Wäktarens M hinner med ytterligare observationer innan det är dags för rundvandringen:

En mycket trafikerad väg går utanför, och barnen hafwa sitt stora nöje af att beskåda de människor, hästar och kor, som wandra däruppå. Men nu kommer föreståndarinnan. Efter några minuters samtal för hon oss upp till barnen. Bibelläsningen, mellan 1/2 9–1/2 10, är för en stund sedan slut, äfvenså sången, och gymnastiken är nu i full gång. Den afbrytes då vi komma och flera af barnen komma fram och helsa.

Herr Rubensson är något besvärad av idioterna:

Hvad som genast fäster vår uppmärksamhet är den rådande snyggheten – en sak, som i dylika inrättningar ej är så lätt att åstadkomma. Ett egendomligt drag som man finner hos idioterna är nyfikenhet, hvilket vi äfven här erfara, i det vi genast omringas af flera barn, som vilja ha reda på hvilka vi äro, hvad vi heta, våra familjeförhållanden o.s.v. Våra kläder granskas, klockor och ringar betraktas synbarligen med stort nöje, isynnerhet klockorna, hvilka de ej nog kunna beskåda såväl in som utvändigt. Sedan vi lyckats befria oss från denna efterhängsenhet, göra vi, ledsagade af fröken C., en rond genom rummen.

Alopaeus känner sig inte säker i den första kontakten med anstaltsinnevånarna:

Under elevernas bästa stunder t. ex. äro deras ledare och lärarinnor utsatta för deras karesser¹, smekningar och kyssar, hvilka inte alltid är så behagliga, isynnerhet då de förståndssvage nalkas en med smörgås i handen eller munnen, eller då man känna att desamma ofta lida af epileptiska anfall, hvilka oförmodadt kunna påkomma.

Wäktarens M låter intrycken mogna:

Att du är i ett hem för idioter kan du nog se, sinneslöhetens pregel ligger på ett eller annat sätt, på nästan alla ansikten derinne. Och dock huru stilla, huru lydiga förefalla icke de flesta barnen sedan den första oron vid din ankomst är öfver!

Herr Rubensson får träffa jordbrukarsonen Carl Knutsson som i matrikeln beskrivs som vårdpatient:

I en säng hvilat en liten vacker trettonårig gosse med blonda lockar; på hans kinder ha feberns rosor lägrat sig, men den lille tycks ändå vara vid gott humör, oaktat denna tillökning af hans lidande. Han sjunger "alla snälla barn i skolan gå", och då man hör sången och ser barnets fröjd, skulle man vara frestad tro, att lidandet endast är en öfvergående feberyrsel; så er dock ej fallet – barnet har redan flera år tillhört idioternas antal; "men, yttrade vår ciceron, det är ej utan att jag här har något hopp om bättring". Då vi äro redo att

¹ Karess från franska *caresse*: smekning, ömhetsbetygelse, smicker. Här kanske ömhetsbetygelser. *Nordisk Familjebok* 1910

lemna den lille, återropas vi ännu en gång för att höra hur han gläder sig öfver att far och mor lofvat att se till sin Carl; ännu en gång måste vi säga våra namn och höra ytterligare en sång, hvarefter vi lemna sjuklingen för att egna vår uppmärksamhet åt en annan gosse som troget följt oss allt sedan vår ankomst.

Vid Wäktarens besök är Carl uppe ur sängen:

En liten, spenslig gosse kommer till dig med sin wanliga fråga: "har du några gossar"? Först om du kan besvara den frågan med "ja", får du något riktigt värde i hans ögon, och han frågar dig då, helt intresserad efter deras namn. Och innan du sagt honom dem, ger han dig ingen ro, och kommer du igen i morgon gjorde han dig samma fråga. En "sensitiva" kallar föreståndaren honom, och du ser snart att hon har rätt, ty medan du talar med honom, velar hans ansikte från nästan strålande glädje till feberaktigt oro. Men det glada uttrycket kommer snart igen, då föreståndarinnan vänligt och lekande besvarar hans frågor, och skrattande förklarar han snart, att "det är så roligt".

Vännen Alopaeus fick vid sitt besök belägg för sin teori om musikens starka inverkan på människan: *Herdekonungen David kunde ju med sitt strängaspel förjaga tillockmed den onda anden från Saul*. Det är kanske Carl Knutsson som Alopaeus beskriver:

Så syntes en gosse sitta i djurisk medvetlöshet samt utan sinne för hvad som försiggick i hans närmaste omgivning, men då sången beledsagad af tonerna från det af lärarinnan anslagna pianot nådde hans öron, vaknade han från sin dvala, begynte först slå en sakta takt med sina händer samt derefter ljudeligen deltaga i sången. Bland annat sjöng eleverna "Vårt land".

För att förtydliga bilden av Carl citeras från Emanuella Carlbecks anteckningar där hon berättar att C H Beckman hade introducerat sången *Jag är en pilgrim här, går till mitt hem* för barnen:

Den fästade sig outplånligt i fleras minne och sinne. Den lille Karl K¹ – "älfkungen" kallad – hvilken aldrig kunde lära sig läsa men gärna sjöng och alltid skulle vara försedd med en sångbok, tog den liksom till sin egen sång och hade stor glädje af den. Det var så märkbart stillande för hans oroliga sinne att tala och sjunga för honom om Herren Jesus och om himmelen, dit han och vi hoppades att en gång få komma.²

Herr Rubensson beskriver ett möte med den 11-åriga Ebba Wettergrund:

Där se vi en liten flicka, som är lam i ena sidan – hon sitter i en stol och måste sålunda flyttas fram och åter. Hon har ett så innerligt gott utseende. Man formligen förundrar sig öfver att hon är idiot, enär hennes ansigtuttryck förråder en hög grad af intelligens. Äfven hon sjunger, så godt hon kan, en liten sång, under det hon leker med klotsar och försöker bygga upp pyramider för att åter straxt nedstörta desamma – det är hennes tidsfördrif.

¹ Carl Knutsson

² Hanna Odhner 1903, s 27

Även Wäktarens M blir fascinerad av Ebba:

Blott en liten flicka sitter kvar på sin stol; hon kan ju icke gå, men går du till henne så räcker hon dig så vänligt sin hand, ser på dig med ett par kloka, milda ögon, och nickar åt dig; hon kan icke säga dig att du är välkommen, hon kan ju så litet tala. Bedröfvad är hon doch icke, hon synes däremot föra med sig sitt eget solsken, en jemn stilla glädje, som gör henne särdeles tilldragande. Du sätter dig ned bredvid det lilla wänliga barnet, och betraktar uppmärksamt de andra.

De positiva beskrivningarna kan vara en eloge till kollegan Josephine Wettergrund vars barn Ebba är. I ett annat rum frapperas Herr Rubensson

[...] utaf en blomstrande 16 års flicka med högröda kinder och vackra anletsdrag. Hon arbetar på upprafflandet av sidenlappar, den enda sysselsättning som ännu kan anförtros henne, emedan hon helt kort tid vistats i anstalten. Hon är fåordig och sluten, och blicken förräder allt för väl hennes olyckliga själstillstånd.

Wäktarens K utvecklar beskrivningen av flickan som troligen är Carls syster Euphemia:

En tämligen lång flicka, med ett eget drag af dyster slöhet i hela sitt wäsen och kan du berättta henne något, som hon kan förstå och som intresserar henne, se så hur hon förändras. Är det icke som den fångna själen blickade ut ur sitt fängelse och längtade efter frihet och kan du få henne glad, får hon ett nästan vackert uttryck. Under det du talar med henne, utan att förstå hennes svar [...]

Besökaren går vidare. Den nästa han träffar är troligtvis Emil Hedman som, enligt matrikeln, några månader senare skickades hem, troligen eftersom kommunen inte ville betala för honom:

Vidare bemärka vi en yngling, som redan hunnit öfver tjugutalet, hvilens hela wäsende tillkännager slöhet och likgiltighet för allt. Den skumma blicken och de stela anletsdragen hos en annan idiot ingifva föga förhoppning om dennes återställande.

Genom Herr Rubensson får vi även möte den pensionerade lärare som Emanuella Carlbeck anställt och som gav upp efter en kort tid:

Framför ett bord sitter en äldre man och söker för en ung gosse göra begripligt de föremål han ser å planscer, som förevisas honom.

Anders Ryss stannade i 14 år i Emanuella Carlbecks skolanstalter. 1880, fick han som tidigare nämnts plats hos en smed. Wäktarens M möter Anders:

Under det du talar med honom, hör du de första tonerna af en psalmmelodi, som sjunges sakta men ganska korrekt. Wid fönstret därborta sitter en lång, temligen blek gosse, uppmärksamt betraktande landsvägen – det är han som sjunger. För honom är sysslolösheten icke längre någon hwila och nu, sedan

din ankomst afbröt gymnastiken, har han börjat sjunga. Säkert bemärkte du honom då du kom in, det var han, som hälsade på dig med en värdighet så stor, som om han lärt sig hälsa vid Philip II:s hof. Men vi gå till honom, åtföljda af föreståndarinnan, med handen hvilande på sin lilla sensitivas axel, och när han får se sin kära "moster" faller hofmansmasken bort och barnet ser så kärleksfullt upp til henne och säger: "klappa mig också". Han är hemmets mest utvecklade barn och behöfwer särskild underwisning.

Det är kanske också bohuslänningen Anders som Alopaeus nämner i ett humoristiskt avsnitt av sin rapport:

Äfven "Björneborgiska marschen" var i anstalten känd, om ej till namnet, så åtminstone till gagnet, ty då densamma anslogs, ropade en storväxt idiot: Aj, Göteborgs marschen, hvarefter eleverna par om par anträdde en ringmarsch, som kom husets grundvalar att skälfvä och i hvilken jag flera gånger uppmanades att delta.

En pojke som endast Wäktarens K beskriver lär vara Mauritz Bergström. Av det följande framgår att han inte var döv, som tidigare angetts, men hade stora svårigheter att uttrycka sig:

[...] kommer en liten gosse fram och betraktar dig med ett par kloka, men något oroliga ögon. Han har blifvit lockad af berättelsen, som han nu, då du frågar honom, försöker göra reda för med tecken och afbrutna ord. Wänligt och uppmuntrande öfwersätter föreståndarinnan hans svar för dig och du märker snart, att du har ett af de klokaste barnen framför dig. Man skulle knappast vilja kalla honom idiot, hans lifliga wäsen wisar att swårigheten varit den att få honom stilla, och det ansågs också som en stor seger, då han första gången satt stilla i 5 minuter. Nu sitter han en timme och hör uppmärksamt på, om du berättar honom något, och gerna vill han också säga dig de tankar som din berättelse framkallar. Huru tror du det kännes för det lifliga barnet att icke kunna uttrycka dem?

De besökande journalisterna från Göteborgs Handels och Sjöfartstidning och Wäktaren beskrev frieleven Augusta vars uppehälle finansierades genom Guds omtanke:

Slutligen stanna vi hos en liten åttaårig flicka, som endast några dagar varit i åtnjutande af fröken C.s vård. Hon är ett armodets barn som svält och dålig behandling gjort till ett skelett. Hon sitter på en stol i ständigt vaggande rörelser, då och då framstötande besynnerliga läten.¹

Wäktarens K utvecklar beskrivningen:

Wid samma fönster sitter en liten flicka och repar lappar.² Hon är stilla nu, sedan hon fått något att nappa³ på, och börjar hon skrika eller bullra, är före-

¹ 5 april, 1869

² Troligen handlade det om upprepning av stickade lappar. Ett barn kunde sysselsättas med att sticka lappar, ett annat med att repa upp dem för återanvändning.

³ Gripa tag i

ståndarinnans ord nog för att bringa henne till lydnad; hon har börjat lyda, men försöker du att tala till henne, märker du snart att hon icke mycket förstår dig, du kan icke fångsla hennes uppmärksamhet för mer än några ögonblick, hon tyckes lida af en nästan ständigt oro.¹

Av matrikeln kan utläsas att Augusta avled efter två år. Herr Rubensson möter en pojke som troligen är John Odhner, Emanuellas systerson:

Denne är omkring 14 år förråder otvetydiga tecken till fattningsoförmåga (han har redan några år varit i fröken C.s vård); han får låna en klocka med kedja, som han fäster på sig, hvarefter han springer omkring och visar densamma för kamraterna.

Wäktarens K möter John när han är i färd med att avsluta besöket:

Men under tiden hör du en orolig, obegriplig, högljudd stämma. Det är en gosse, som just nu kommit upp till de andra barnen och anser sig hafwa något viktigt att säga dem. De förstå honom ej, han blifwer allt oroligare, och det ser ett ögonblick ut, som om han skulle blifwa riktigt våldsam. Men förståndarinnan sätter honom helt lugnt på en stol och under det hon vänligt försöker leta ut, hwad han menar, lugnas han så småningom; hennes ord, hennes blotta närhet har ett stort inflytande på honom. Detta personliga, moderliga inflytande af bestämdhet och allwar i förening med deltagande, är bland det allra viktigaste för idioten. Sällan kommer det till sådana utbrott, som det nyssnämnda; en lugnande åtbörd, ett vänligt, stillande ord, ett lyckadt bemödande att wända tankarne på något annat är det, som oroas dem, stillar dem kanske ofta innan du ens har märkt, att de woro oroliga. Men nu sitter gossen der så stilla och glad, och du igenkänner i honom samma barn som du mötte i trappan, bärande en korg med stickor och som då så godmodigt nickade åt dig. Han är det praktiska barnet i hemmet, "och hade man blott litet jord, dit hörande, så skulle han få hjälpa till wid lantbruket! Det wore något för hans framtid, wore en sysselsättning, som icke alltför mycket antydde idioten."

Vi känner igen kontakten mellan John och Emanuella samt hennes lugnande inverkan på honom från den tidigare berättelsen.

Carlbeck berättar för Wäktarens K beträffande det ekonomiska att hon är wiss om Herrens vård och omsorg om hans egen sak [...] *hwad han icke will ge, det behöfwä wi icke [...]* Men när allt detta werkligen behöfwes, så ger Herren det nog, och till dess hjälper man sig så godt man kan. Hon berättade vidare enligt Wäktaren:

I synnerhet wore det godt för henne att kunna hafwa flera sköterskor, mera hjälp än hon nu har, ty huru god den än är, är den dock inte tillräcklig; barnen äro så olika, de behöfwä så mycken vård, och hon har ju dessutom två, som behöfwä hwart sin wårdarinna, och icke en minut kunde lemnas ensamma. Gripande är hennes beskrifwning på dessas djupa elände. Dock är den ene, som ankom till hemmet i Nowember, så mycket bättre, att han numera icke biter och rifwer sig sjelf, han kan nu också gå bättre än förut.

¹ 1 april 1869

Som en motsats berättar hon om sin privatelev:

M:ll C. har nemligen sedan någon liten tid i sin vård en fullvuxen flicka, som har sitt eget rum, sin egen sköterska, sina egna promenadtimmor, och blott under underwisingstimmorna är tillsammans med de andra, hon sitter då så wänlig och stilla med dem wid det stora runda bordet, omkring hwilket de då samlas.

Detta är godsägardottern Elise Hichens vars familj betalar hela 700 kronor pr år.¹ Emanuella Carlbeck berättade att hemmets diet: frisk luft, watten och stärkande mat har lett till förbättringar, särskilt hos dem som varit länge i hemmet. Wäktarens K ägnar den kristliga pedagogiken ett särskilt intresse. Citatet säger kanske något om vilka förväntningar hon mötte från kyrkans män och den kyrkliga allmänheten:

De triwas bäst när de äro i något slags arbete, äro ganska lydiga, det tycktes som den onda wiljan wore bruten, och ett wisst bemödande att wara snälla och lydiga funnes hos dem. De mera utvecklade äro med innerlig kärlek fästade wid hemmet och sin nya moder, i hwars närhet de finna sig så wäl, att en stunds bortwisande efter någon swårare förseelse, är dem ett werkligt lidande; och om de också af berättelsen om allt det outsägliga elände, som syndafallet bringat öfwer werlden icke förstått mera, det hafwa de dock förstått, att straffet för olydnaden mot Gud, bortwisandet war ett swårt straff. Att bibringa dem något klart begrepp om Christi lidande såsom försoningen för våra synder, torde wara swårt, men med tro och kärlek kunna de dock blifwa fästade wid honom [...]

Besöket är snart slut för Wäktarens K som funderar över vad lektioner i bibelhistoria och naturlära kan innebära för dessa barn:

Hade wi stannat öfwer eftermiddagen, hade wi först bewistat en af lektionstimmorna, då de flesta barnen underwisas i biblisk historia och hwad som, i en skola för friska barn, skulle kallas naturlära, men som här blott är hwarjehanda strödda berättelser om djur, växter m.m. Hade du då fått se, huru gerna barnen se på bibeltaflorna, huru uppmärksamt de flesta lyssna till berättelserna öfver dem, huru glada de äro, när de dels med ord, dels med tecken berätta hwad de weta om de besynnerliga djuren, som de alldrig sett, och om hvilka de taflor, som finnas att tillgå, gifwa en så ofullständig bild, nog hade du då sett att här finnes ett fält att arbeta på, ett fält som kan bära en skörd. Och om den skörden också icke heter wetande, om barnen också endast i någon liten mon kunna lära sig att bättre tänka och minnas, så är redan detta en uppmuntran [...]

Alopaeus är inte en vanlig besökare utan blir ombedd att medverka i religionsundervisningen:

De bibelförklaringar, jag [...] blef anmodad att hålla, voro genom de samtal, som därefter inleddes af eleverna sjelfva, måhända lärorikare för mig än för dem, alldenstund jag härvid såg uppfyllelsen af Skriftens ord att Herrans vitt-

¹ Johannesbergs matrikel, Länsarkivet i Västergötland, Mariestad

nesbörd är visst och gör de enfaldiga visa samt att Hans rike inte ens de fåvitska behöfva vilse fara.

Alopaeus har även förtroendet att vara med även vid läggdags:

Mitt sista besök i anstalten för dagen gällde elevernas sofrum, då de gingo till hvila, hvarvid flera af dem, för att så mycket som möjligt även sålunda afhållas från de fruktansvärda, kropp och själ härjande hemliga synderna, ikläddes hvita, rena tvångströjor. Dessa emottogos ock af de vanlottade med glättig min, sedan ordningen, hvari de i förstone lära haft svårt att finna sig, blifvit dem en vana. Då jag omsider lemnade anstalten, tillönskande de blöde en rolig god natt, åtföljdes af ett hjertligt och skallande "farvel".

Herr Rubensson som företräder en liberal framstegsvänlig tidning ser rätt nyktert på hemmet i Skövde. Hemmet förfaller, trots snyggheten, utgöra en mycket torftig miljö och varken utrustning, lärare eller elever imponerar på besökaren. Artikelns ton är genomgående avvaktande. Emanuella Carlbeck ges inte så stort utrymme och man kan ju tänka att hon inte blev så glad åt den. Det var väl inte detta något tröstlösa intrycket hon ville förmedla.

Wäktarens K som sannolikt är en prästman har emellertid samma inställning som Emanuella Carlbeck till de grundläggande frågorna. Han återger slutligen hennes ord:

Jag är viss att Herren skall wälsigna barnen och hemmet och gifwa hwad det göres behof. Han som icke skonade sin egen Son, utan gifwit Honom ut för oss alla, skall han icke gifwa oss allting med Honom!

Alopaeus har fullt förtroende för Emanuella Carlbeck, säkert främst på grund av den religiösa anda som genomgår anstalten. Efter besöket som ingår i en resa till idiotanstalter i Danmark och Sverige, finner Alopaeus anledning att fundera över orsaken till idioti. Det är oklart om han med meningen *människosläget, hvars barn synden nu förhärjat enda till blödsinnighet* avser den kollektiva arvsynden, föräldrarnas synd eller idiotens hemliga synder.¹

Emanuella Carlbeck och Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård

Under hösten 1868 förbereddes i Stockholm och Uppsala stiftandet av *Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård*, FSBV, genom ett upprop i flera tidningar, *Aftonbladet*², *Dagens Nyheter*³, *Uppsalaposten*⁴ och *Tidskrift för hemmet*⁵ samt i flera landsortstidningar. Initiativtagare var fyra kända personer, psykiatriprofessorn och överläkaren vid Uppsala Hospital Nils Gustav Kjellberg,

¹ Carl Henrik Alopaeus, 1973, s 71

² 19 september 1868

³ 15 november 1868

⁴ 6 november 1868

⁵ No 5/1868

författarinnan Thekla Knös¹ från Uppsala som fått Svenska Akademiens pris tre gånger för sina dikter och som varit engagerad i *Fruntimmersföreningen i Uppsala*², författarinnan, tidskriftsredaktören och kvinnosaksaktivisten Sophie Leijonhuvud-Adlersparre³ och författaren, pedagogen och arkivarien i Riksarkivet Otto von Feilitzen.⁴ Syftet med upprovet var dels att samla in medel till Emanuella Carlbecks verksamhet i Skövde, dels att starta en egen asyl för sinnesslöa barn i Stockholm. I det följande återges delar av upprovet som det publicerades i en bilaga till *Tidskrift för hemmet*. Upprovet inleddes med en aktuell frågeställning:

Genom förnyade undersökningar om Befolkningen i vårt land är det till fullo visadt, att inom alla delar af landet lefver ett stort antal sinnesslöa personer, som allt ifrån sin spädate barndom visat tecken till bristfällig andlig utveckling, och som sålunda för hela sitt lif blifvit hvad man kallar mindre vetande, idioter eller fånar.

Kjellberg gjorde de första statistiska beräkningarna av antalet sinnesslöa i landet. Enligt hans beräkningar fordrades uppfostringsanstalter för sammanlagt 450 sinnesslöa barn.⁵ Nordström framhåller att statistiska utredningar ansågs som de mest slagkraftiga argumenten för att påverka myndigheterna att stödja upprättandet av sinnesslöanstalter.⁶ 1870 blev han av Ecklesiastikdepartementet förordnad till inspektör för de med statsmedel understödda sinnesslöanstalterna.⁷ Kjellberg företog flera studieresor utomlands och skrev om idiotsaken.⁸ Flera av hans skrifter utgavs i särtryck till förmån för FSBV. Kjellbergs insatser låg, enligt Nordström, inom det socialmedicinska området.⁹ Med utgångspunkt i skolfrågan, intresserade han sig särskilt för barn

¹ Innan insamlingen avslutades 1869, intogs Thekla Knös, genom Kjellbergs försorg på Växiö hospital, där hon förblev livet ut. Hon avled 1880. Källa: Elisabeth Mansén: *En skaldinna på hospital. Tekla Knös 1868–1880*, Lund 1985

² Förening för välgörande ändamål. Skriftlig upplysning från Elisabeth Mansén till Owe Røren, 18 april 1995

³ Sophie Lejonhufvud-Adlersparre, var ordförande i *Handarbetets Vänner* och verksam inom *Fredrika Bremer-förbundet*. Hon arbetade inom *Stockholms Läseförening* och *Renskrifningsbyrån för yrkesverksamhet för kvinnor*. Hon var dessutom redaktör för *Tidskrift för Hemmet* och skrev under signaturen Esselde i olika tidningar. Källor: *Svea* 1888/38, *Idun* 1892/1

⁴ Av Otto von Feilitzens skönlitterära produktion med motiv ur den svenska lantbefolkningens liv kan nämnas: *Grannarne i skärgården*, 1840

⁵ Kjellberg, Nils Gustav: *Om idiotins utbredning*, Uppsala Läkareförenings Förhandlingar, Bd. IV, Uppsala 1869, s 18

⁶ Stig G Nordström 1968, s 235

⁷ Georg Schuldheis: *Redogörelse för de med Statsmedel understödda sinnesslöanstalterna i riket år 1905*. Berättelse och redovisning till Föreningen för sinnesslöa barns vård, 1907, s 14

⁸ 1869, 1870, 1873, 1882

⁹ Stig G Nordström 1968, s 235

och ungdom och framstår, enligt Nordström, som vårt lands första barnpsykiater.¹

Problembeskrivningen som vidare inledde uppropet överensstämmer med den som Emanuella Carlbeck lämnat i sin levnadsteckning.² Det är möjligt att avskrifter av levnadsteckningen hade cirkulerat i denna krets.

Flertalet af dessa framsläpa ett uselt lif såsom fattighjon eller rotehjon inom kommunerna, där de ofta äro föremål för gyckel och rå behandling af tanklösa och hjertlösa människor. Ehuru gamla till åren äro de dock till uppfattning och förmögenheter såsom små barn, och lika mycket som dessa i behof af hjälp, vård och öfverseende.

I begreppet barn, som senare skulle komma att ingå i föreningens namn, ingår både små och stora barn. Barnbegreppet förväntades troligen appellera till behov av omhändertagande. Begreppet sinnesslö användes i uppropet, för första gången i Sverige.³ I en tidningsnotis, daterad 15 januari 1869, där Emanuella Carlbeck redogör för inkomna gåvor till hemmet använder även hon termen sinnesslö.⁴ Hon använde annars som regel termen idiot. Pedagogerna bland upppropsskrivarna var Otto von Feilitzen. Vid tidpunkten för uppropet var han lärare i historia, geografi och litteraturhistoria, samt medföreståndare vid Stockholms Lyceum⁵ och lärare i svenska vid högre lärarinneseminarier.⁶

Feilitzen var, utöver engagemanget i *Föreningen för sinnesslöa barns vård*, med i en rad olika tidstypiska sammanslutningar.⁷ I Svenskt biografiskt lexikon anges att Feilitzens egentliga livsintresse var ägnat tidens pedagogiska, sociala och religiösa problem och det praktiskt-humanitära reformarbetet.⁸ I skriften *Pietism, rationalism, statskyrka och reform*, krävde han en förnyelse av statskyrkan i luthersk och reformatorisk anda genom att ta upp element från den pietistiska och liberala förkunnelsen.⁹ Han tog upprepade

¹ *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok*, Stockholm 1942–1955, s 253

² Hanna Odhner 1903, s 10

³ Enligt Svenska Akademiens ordbok användes ordet sinnesslö för första gången i uppropet 1868

⁴ Johannesbergs klippbok

⁵ Privatläroverk. Strindberg var en av hans elever. *Svenskt biografiskt lexikon*, s 528

⁶ *Svenskt biografiskt lexikon* 1956, s 519 ff

⁷ Svenska Nykterhetsällskapet, Pro Fide et Cristianismo (Svenska samfundet för tro och kristendom, verkade för kristen undervisning och fostran), Svenska bibelsällskapet, Sveriges allmänna djurskyddsförening och Nordiska samfundet för bekämpande av det vetenskapliga djurplågeriet.

⁸ *Svenskt biografiskt lexikon* 1956, s 529

⁹ Otto von Feilitzen 1869

gångar till orda i den aktuella skoldebatten.¹ Vi återgår till upppropets beskrivning av de sinnesslöas situation:

Det lider icke något tvifvel, att många ibland dem under en del af deras lif varit mottagliga för undervisning, och att de sålunda kunnat blifva medvetna och nyttiga medlemmar af samhället, om denna tid blifvit väl använd. Sedan denna period deremot blifvit försummad, återstår dem endast att i ett tillstånd som ofta nog är uslare än djurens, släpa på sin tunga boja, till dess befrielsens timme slår äfven för dem.

Redan i uppropet talas det underförstått om obildbara – de som genom försummelse inte fått utbildning i tid. Det finns dock möjlighet till utveckling för de yngre: *Men jemte dessa gamla barn finnas också unga idioter, för hvilka lärotiden ännu inte blifvit förspild.* Familjernas situation uppmärksammas:

Största delen av dem tillhör familjer, för hvilka de utgöra en tung börda, under det de själfva i de allra flästa fall sakna den vård och den ledning de behöfva. Det är ingalunda god vilja, som fattas hos föräldrarne, men det är tillgångar och oftast äfven insigter som felas dem. Lemnad åt sig sjelf är familjen ur stånd att gifva passande vård och uppfostran åt dessa sina vanlottade medlemmar, och ännu har det allmänna inte vidtagit någon tillfredsställande åtgärd för att räcka en hjälpsam hand åt de värnlösa varelserna.

Även Emanuella Carlbeck tog upp familjernas bristande insikt när det gäller att ta hand om dessa barn. Föräldrarna kunde, bland annat, inte sätta de gränser som behövdes, utan klemade bort dem. Uppropet riktades i huvudsak till allmänheten, inte till det allmänna, men det fanns även en förväntan om att det allmänna skulle ta sitt ansvar. Det var i väntan på det allmännas insatser som den enskilda hjälpen behövdes.

Emanuella Carlbeck användes som en symbolfigur eftersom hon, genom olika tidningsartiklar, redan tilldragit till sig stor uppmärksamhet:

Det är af en sådan anledning, som undertecknade känt sig manade att med förenade krafter arbeta för en mera mensklig och framför allt mera christlig vård av de sinnesslöa barnen. Med innerlig glädje hafva vi erfarit de lyckade bemödanden, som redan blifvit gjorda af m:ll Emanuella Carlbeck att undervisa och handleda ett mindre antal små idioter. De tillförlitliga uppgifter, hvilka om hennes, å gården Kultomtens i närheten af Sköfde, upprättade lilla skola blifvit oss meddelade, hafva dock, på samma gång de bekräfta det utmärkta nit, den ovanliga förmåga och den varma kärlek, hvarmed denna vårdarinna sköter det kall, hon sålunda gjort till sin lifsuppgift, alltför väl låtit förstå, att hennes egen, genom denna välgörenhet alltmåra förknappade lefnadsställning i en kanske ej aflägsen framtid skall tvinga henne att inskränka, om ej upphöra med sin gagnande verksamhet, i händelse icke ett verksamt deltagande gör det för henne möjligt att vidare fortgå på den bana hon be-

¹ Med skriften *Lärdomsskola och medborgerlig bildning*, Strindbergsarkivet. Kungliga biblioteket 1871 skall han ha påverkat den unga Strindbergs syn på skolväsendet.

tredd. Vårt närmaste mål är därför, att i ekonomisk hänseende söka bispringa m:ll Carlbäck vid hennes ädla och människovänliga arbete och sålunda göra det möjligt för henne att dermed fortfara. Men i den mån våra tillgångar gör det medgifva är det derjämte vår plan att söka åstadkomma en verklig Asyl för sinnesslöa barn, ordnad efter de principer, som vid utlandets likartade anstalter befunnits lämpliga, dock med fästadt afseende på vårt land och vårt folks egendomligheter.

Det förefaller som om upppropsskrivarna har andra idéer om hur verksamheten skall bedrivas än de som Emanuella Carlbeck företräder: *En verklig Asyl för sinnesslöa barn, ordnad efter de principer, som vid utlandets likartade anstalter befunnits lämpliga* [...]. Det var troligen Kjellberg som redan då kände till dessa idéer. I uppropet används dels religiös retorik, *befrielsens timme, christlig vård, kall, barmhärtighetsverk*, dels en modern pedagogisk retorik, som talar om *principer, insikter, uppfostran*. Man åberopade dels den Allgode och Mästaren, dels moderna pedagogiska principer. Vi kan här spåra en kristlig och en pedagogisk tankestil som sammanföll, eller samverkade. Man kanske försökte anpassa skrivningen till en traditionell välgörenhetskrets medan de själva anslöt sig till moderna liberala tankegångar. I Kjellbergs övriga skriftliga produktion, till exempel i en skrift om nödvändigheten att anpassa skolans timplan till eleverna, använde han ett vetenskapligt, sekulärt skrivsätt.¹ Även när han i denna skrift, beskriver kärleken till det goda, sanna och rätta som den gudomliga kraft som uppehåller och förädlar den mänskliga tillvaron, kan man tolka detta som en förklädnad, eller en eftergift till den allmänna religiösa tankestilen.

Uppropet appellerar till det lyckliga mödra- och fadershjärtat: *Må de betänka Mästarens ord: hvad I haven gjort en af dessa minsta mina bröder, det hafven I gjort mig*. Man ansåg, tidstypiskt, att moderligheten alstrade ett särskilt socialt ansvar. Signaturen Esselde, Sophie Adlersparre skrev i *Tidskrift för Hemmet*, en artikel med rubriken *Ett hem och en mor för de olyckliga*, i anslutning till att uppropet publicerades i tidsskriften.² Den del av artikeln som beskriver verksamheten i Skövde återges:

Med en kärlek och en försakelse utan like vårdar hon där, för en betalning så ringa, att hennes egna medel till största delen anlitas, fem af dessa olyckliga barn, hvilkas hela värld, hela glädje hon är, och hvilkas obetydeliga själsgåfvor hon med en mildhet och tålmod, som endast kunna ha sin grund i ett rent, kristligt sinne, gör allt för att utveckla och uppöfva. Man skall ha hört huru de armas häftiga lynne, deras konvulsiviska gråt, deras otämjda böjelser tystna vid blotta ljudet af hennes kärleksfulla stämma, för att fullt kunna fatta hvad hon är för dem; man skall ha sett huru hon med moderlig ömhet smeker och blickar in i ögonen dessa stackars små, hvilkas blotta anblick kommer en vanlig menniska att med en ofrivillig rysning draga sig tillbaka, för att fatta

¹ Nils Gustav Kjellberg: *Om våra skolors inflytande på ungdomars Hälsa och utveckling*; Uppsala 1873, s 29

² 1868, no 5

hvad de är för henne. Men fröken Carlbäck är också – det vågar vi tryggt påstå – ingen vanlig människa. I stället att hängifva sig åt ett lugnt, oberoende lif, hvilket hon saklöst kunnat göra, offerar hon allt: hvila, helsa, förmögenhet, trefnad, ja ända till den minsta af livets bekvämligheter, för att kunna framlocka om också blott en enda liten stjerna på den mörka natthimlen ikring sig. Och – hon lyckas. Där tusende längesedan skulle uppgifvit allt arbete som omöjligt, där hoppas hon ännu, och hennes hopp kommer icke på skam. Vi ha hört henne med leende leppar och glänsande ögon lyssna till huru en af hennes skyddslingar, en 17-årig gosse, som i ett par års tid varit i hennes vård, nu slutligen – stafvar [...]. Att idiotismen har många grader veta vi, och att denne gosse icke stått på lägsta trappsteget, säger sig sjelft, men ändå, hvilket tålmod, hvilken kärlek innan hon lyckats att af den vilde, halffänige, gossen få en stillsam, på sätt och vis förståndig varelse, som lyder hennes minsta vink och ser upp till henne som till ett högre väsende! Man fattar lätt att den herrligaste symfoni ej skulle ljuda bättre i hennes öra, än det arma barnets osäkra, brutna stafvande.[...]Och glädje vill hon se omkring sig. Ingen får tala ett ovänligt ord till hennes skyddslingar, ingen nedslå deras mod. De skola känna att de ha ett hem i detta ords fulla bemärkelse – och de känna det.

Några teman som framträder i texten är, beroendet av den kristliga kärleken vid uppfostran av idioter, bilden av Emanuella som exceptionell, och som idioternas moder.

Uppropet riktades även till det allmänna:

Det är dock ej blott familjens intressen, som beröras af frågan om de sinnesslöa barnens uppfostran; äfven för kommunen och staten är det långt från likgiltigt, huruvida dessa naturens styfbarn skola uppväxa såsom oskälige djur, oförmögna att ens taga vård om sig själfva, eller om de skola bildas till nyttiga och arbetsamma medlemmar af samhället.

Läkarkåren var en viktig målgrupp:

Särskilt bedja vi slutligen att få fästa den aktade svenska läkarkårens uppmärksamhet på det verkliga behofvet av en tidsenlig anstalt för idioters uppfostran, och vi tvifla ej att våra bemödanden skola från detta håll erhålla allt det stöd, som endast det sakkunniga omdömet är i stånd att lemna.

I redovisningen av insamlingens resultat nämns kungligheterna först.¹ H M Konungen och H M Drottningen gav vardera 150 riksdaler. H M Änkedrottningen gav 500 riksdaler, prinsessan Eugenie gav 25 riksdaler årligen. Vidare nämns Princessan Lovisa, Grefinnan Ulrika De Geer, Grefinnan von Platen, Friherrinnan Rosenblad med flera. Att uppropen även nått de lyckligt lottade familjerna illustreras av signaturer som *En lycklig fader för 9 barn*. Det politiska etablissementet var representerat av statsrådet Ehrenheim. Läkarkåren var rikt representerad, både som bidragsgivare och förmedlare av andras bidrag. Insamlingen resulterade i en summa om cirka 6000 riksdaler.²

¹ *Berättelse och redovisning till Föreningen för sinnesslöa barns vård*, 1870

² *Ibid.*

Vid den första konstituerande sammankomsten i föreningen, 26 maj 1869, där även Emanuella Carlbeck var närvarande, diskuterades två alternativa sätt att stödja hennes hem.¹ Ett av förslagen gick ut på att föreningen, från och med kommande år, helt skulle övertaga anstaltens ekonomi. Ett annat förslag gick ut på att föreningen skulle lämna regelbundet understöd till anstalten. Trots att det första förslaget innebar att *M:ll Carlbeck fortfarande skulle ega att, oberoende af föreningen, bestämma om skolans hela inre organisation, så länge hon densamma förestod, men befrias från alla ekonomiska omsorger*, valde hon det andra alternativet. Mötet beslöt därefter, dels att ge Emanuella Carlbeck ett första bidrag, dels att starta en egen skola i Stockholm.

Emanuella Carlbeck beskrev i sina anteckningar de första kontakterna med representanter för Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård. Det framgår att, trots att de ledande personerna inom föreningen hade en något annan inriktning än Carlbeck, så var de angelägna om hennes medverkan i föreningens verksamhet:

I maj 1869 hade den samma år bildade "Föreningen för sinnesslöa barns vård" sitt första sammanträde i Stockholm. Föreningens ordförande och sekreterare föreslog mig, att jag skulle åtaga mig föreståndarskapet vid föreningens blifvande uppfostringsanstalt i Stockholm. Jag afböjde detta oaktadt de enträgnaste uppmaningar såväl före som under sammanträdet. Jag ansåg, dels att jag borde arbeta på egen hand under Guds omedelbara styrelse, dels att båda dessa anstalter, min egen då treårig, och den i Stockholm blifvande, buro inom sig förutsättningar till att blifva alltför stora för att förenas till en. Yttrade därvid också, att jag hoppades, att icke allför långt härefter ett hem för dessa små skulle komma att öppnas i hvarje provins. Jag var öfvertygad om det oeftergifliga behovet häraf.²

Emanuella Carlbeck redovisade två skäl att avböja föreningens erbjudande om föreståndarskapet, dels tanken att det bör finnas flera små anstalter, dels att hon ansåg sig stå direkt under Herrens ledning, vilket FSBV inte gjorde. Ledamöter i föreningens styrelse sökte förgäves, med hänvisning till hennes osäkra ekonomiska situation, att motivera henne för åtagandet:

Vid ett besök, som Prof. Kjellberg och Dr O von Feilitzen gjorde mig på förmiddagen före sammanträdet, yttrade den förre bland annat: Hvar har fröken Carlbeck sin bank eller fond för bestridande af omkostnader för sitt hem? Jag svarade, att jag ej hade någon fond och intet insat i någon bank, att jag väl framdeles kunde vänta något arf, men det vore ju en obetydelighet för detta behof. "Nå, hvad tänker Ni då bestrida de erforderliga utgifterna med?" Mitt svar blef, att jag var viss om att idioternas tid nu var kommen äfven till Sverige, och att jag hoppades, att Herren Gud skulle förse med det behöfliga.³

¹ Ibid. s 6

² Hanna Odhner 1903, s 29

³ Ibid.

Carlbeck avvisade att verka under föreningens ledning. Hon ansåg sig redan, av en annan Ledare, ha utsetts till sin gärning.

Från och med 1869 insände hon årligen redogörelser till *Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård*. Dessa publicerades i FSBV:s årsberättelser tillsammans med redogörelser för föreningens verksamhet. Hon redovisade, även i detta sammanhang, att hon arbetade under Guds ledning. När det, 1873, började bli klart med köpet av Johannesberg, skrev Emanuella Carlbeck: *Det har nu behagat Herren att anvisa en annan plats för Hemmet*. Redovisningarna slutar alltid med en lovprisning av Herren. När flera av personalen 1873 insjuknade i nervfeber berättas om detta som en Guds skickelse, som även fick positiv inflytande på arbetssättet, det vill säga pedagogiken:

Denna skickelse, som skenbarligen inverkat menligt på anstaltens utveckling, anse vi dock hafva medfört ej ringa nytta äfven för barnen, särskildt derigenom att man kommit sig för med att under denna nöds tid använda de mera försigkomna bland dem till hvarjehanda sysslor, hvori de säkerligen under vanliga omständigheter ej så snart skulle blifvit öfvade.¹

Det fanns snarare en grad- än en artskillnad mellan Emanuella Carlbeck och FSBV:s tankar kring religionens plats i verksamheten. De retoriskt religiösa formerna var väl tillgodosedda vid föreningens skola. Enligt föreningens första årsberättelse skedde invigningen av skolan genom en enkel religiös akt.² Styrelsemötena avslutades med bön. Enligt skolans senare föreståndare Thorborg Rappe skulle alla lektioner genomströmmas av kristendomsundervisningen.³ Såväl Kjellberg som von Feilitzen och Adlersparre, betonade i viss mån religiösa aspekter i sina skrifter och artiklar.

När det gällde den konkreta utformningen av verksamheten, var skillnaden troligen liten. Även Carlbeck lade stor vikt vid undervisningen. Den första föreståndarinnan vid föreningens skola praktiserade i Skövde innan tillträdet. Idiothemmet i Skövde blev *övningskola* för lärarinneseminarier när det startade 1879.⁴ Emanuella Carlbecks skola var avnämare för de första utbildade lärarkandidaterna.

Slutsatser

I det följande skall olika tolkningsperspektiv på Emanuella Carlbecks tankestil behandlas. Som framgår var olika aspekter ofta flätade i varandra.

¹ *Berättelse och redovisning till Föreningen för sinnesslöa barns vård*, 1874

² *Berättelse och redovisning till Föreningen för sinnesslöa barns vård*, 1870, s 9

³ Thorborg Rappe: *Några ord och anvisningar vid sinnesslöa barn (idioters) vård, uppfostran och undervisning*, Stockholm 1903, s 68

⁴ *Tidsskrift för Aandsvage- og Blindesagen i Norden*, 1935 s 57

Prästgårdens utbildningsfunktion

Den utbildning som Emanuella och hennes syskon, fem systrar och en broder, erhöll försiggick inom prästgårdens ram. Utbildningen omfattade, förutom det remt bokliga, två områden: hushållssysslorna och jordbruket. Flickorna utbildades för att som vuxna kunna förestå ett hushåll – en traditionell roll som fyra av systrarna uppfyllde. En syster var sjuklig och dog ung. Den ende brodern blev bonde.

Trots att såväl farfar som fadern var välutbildade lades liten vikt vid de bokliga kunskaperna. Systerdottern Hanna Odhners utsaga om att barnen fått en nödortfölg skolbildning genom mer eller mindre kompetenta guvernanter kan förstås som att där var mycket kvar att önska.¹ Emanuella hade endast elementära bokliga kunskaper, till exempel inte kunskaper i något främmande språk.

Sannolikt har detta inneburit att hennes karriär aldrig knöts till någon vid den här tiden framväxande professionerna som till exempel guvernant eller lärarinna. Systerdottern Hanna Odhner som gått i flickpension arbetade tidvis som översättare. Den livsbana som stod en ogift hemmadotter till buds var att ta hand om släktens behovande, vilket Emanuella gjorde under sju år. Att ta tjänst som husföreståndarinna förefaller hon inte ha reflekterat över, kanske på grund av sitt stora självständighetsbehov. Det som förde Emanuella in på hennes livsbana var omhändertagandet av systersonen som var idiot. Med erfarenheten av att ansvara för ett stort hushåll fann hon sin uppgift i att förestå en idiotskola. Då var hon 37 år.

Den religiösa traditionens betydelse

Emanuellas religiositet bör förstås i relation till den tidens religiösa strömningar, såväl i Västergötland som i samhället för övrigt. Orsaken till detta är att finna i den inomkyrkliga oppositionskultur som hon var förankrad i. Samhällslivet i Västergötland var under 1800-talet starkt präglad av kristna värderingar. Detta kan bland annat hänföras till landskapets långa kristna historia där Västergötland var kristendomens första verkliga fäste i Sverige² Den senare protestantiska kyrkolagen beskrev en enhetskyrka där medborgarna var skyldiga att bekänna den lutherska tron, vilken skulle bekräftas genom husförhör och nattvardsgång. Religionen var identisk med statsmakten. Enligt Arvid Norberg, som har forskat om tidiga och senare väckelserörelser inom kyrkan i Skara stift, förde under 1700-talet pietismen och swedenborgianismen, genom väckelser inom kyrkan, in tankar om ett personligt och mera innerligt gudsförhållande.³ Under första delen av 1800-talets

¹ Hanna Odhner 1903, s 6

² Birger Nerman: *När Sverige kristnades*, Stockholm 1945, s 130

³ Arvid Norberg: 1. *Den kyrkliga väckelsen i Skara stift under förra hälften av 1800-talet*, Stockholm 1939: 2. *Den kyrkliga väckelsen i Skara stift under senare hälften av 1800-talet*, Stockholm 1944

herrnhutiska väckelse betonades folkliga, individualistiska och demokratiska aspekter. Detta förstärktes under den senare delen av århundradet genom den landsomfattande inomkyrkliga nyevangeliska väckelsen, främst genom C O Rosenius och bildandet av Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen (EFS) 1856. EFS bildades som en självständig organisation inom Svenska Kyrkan. Rörelsen var dock inte underordnad kyrkan, utan frivilligt ansluten. Enligt Rodén hade rörelsen störst framgång där det tidigare funnits herrnhutiska och gammalpietistiska inomkyrkliga väckelser.¹ Liberala idéer gjorde sig gällande i samhällsdebatten, det ställdes även krav på friheter: religionsfrihet och tankefrihet. Konventikelplakatet upphävdes 1855, vilket innebar frihet för alla att förkunna Guds ord. Dissenterlagen 1860 gav rätt till utträde ur Svenska Kyrkan, och nattvardstvånget upphörde.² Genom dessa reformer inom kyrkan och de inom- och utomkyrkliga väckelserna bröts den kyrkliga enheten sönder. EFS var till en början starkt influerade av amerikanska och engelska metodister och baptister. Efter 1860 bildades de första nya kyrkorna i Sverige, Svenska Baptistsamfundet och Metodistkyrkan. Genom en strid inom EFS bröt sig en grupp ur och bildade Svenska Missionsförbundet som gick ur Svenska kyrkan.³ De trosfrågor som ledde till dessa strider och nybildningar rörde bland annat: lekmans medverkan i gudstjänsten, dopet, nattvarden, frälsesupplevelsen och den personliga bekännelsen. Emanuellas tillhörighet till den Svenska Baptistsamfundet, där hon stod utanför Svenska Kyrkan förefaller ha varit kortvarig.

Aktuell forskning kring sekulariseringsbegreppet kan förtydliga ovanstående tolkningsansats. Med sekularisering avses som regel avkristning av kulturen och samhällslivet genom att det sker en frigörelse från kyrkliga innebörder och dogmatik. I Sverige har forskningen främst uppmärksammat sekulariseringsprocessen i denna snävare betydelse.⁴ Internationellt pågår emellertid en vidare diskussion, särskilt bland sociologer och historiker. Den danska historikern Hanne Sanders har undersökt sekulariseringsprocessen i Skara stift i Västergötland med utgångspunkt i *landahlismen*, som Emanuella var väl förtrogen med.⁵ Sanders har, med referenser till Sommerville,

¹ Nils Rodén: Östra Smålands Missionsförening. I Hofgren: *Svenska trossamfund*, EFS-förlaget, Stockholm 1985

² Runar Eldebo: Svenska Missionsförbundet. I: Hofgren, Allan (red) *Svenska trossamfund*, EFS-förlaget, Uppsala 1985

³ Torsten Bergsten: Svenska Baptistsamfundet; A (?) Widegård; Metodistkyrkan i Sverige; båda i Allan Hofgren: *Svenska trossamfund 1887–1914*, Uppsala 1985

⁴ Carl Henrik Martling: *Kyrkosed och Sekularisering*, Studentrörelsens småskrifter, Stockholm 1961

⁵ En inomkyrklig väckelse initierad av den stridbara prästen Johan Landahl och hans fyra söner Mårten, Per Gustav, Adolf och Lars.

betydligt vidgat innebörden av begreppet.¹ Hon betonar den sekularisering som har skedd inom kyrkan genom att den självklara tillhörigheten till kyrkan ifrågasatts och den religiösa tron förvandlats till ett individuellt val.² Sanders menar, att sekulariseringen inte nödvändigtvis innebar avkristning utan ofta en stegrad religiositet och betonar det personliga valet av tron, och betecknar detta *sekulariserad tro*:

Det religiöse bliver en privat og eksistentiel sag, hvor den enkelte selv må bestemme, hvilken tro han eller hun vil have, hvilken præst man vil lytte til, og hvor meget man vil høre. Man skulle kunne udtrykke det som, at det religiöse udvikler sig fra at have været viden til at blive tro.³

Mot denna bakgrund kan Emanuellas anslutning till den nyevangeliska rörelsen ses som en konsekvens av ett individuellt existentiellt kulturbetingat val.

Religion och pedagogik

Jan Froestad framhåller i sin avhandling om abnormpolitiken under 1800-talet att utvecklingen i Sverige hade en mera religiös inriktning än i övriga skandinaviska länder.⁴ Detta stämmer om man endast fokuserar den religiösa intensiteten i källmaterialet kring Emanuella Carlbeck. Om man studerar de pedagogiska aspekterna ser man dock att det inte torde finnas någon motsättning mellan religiös och mera sekulär inriktning av verksamheten. Den svenska Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård startade 1869 seminarium för sinnesslölärare, något som de övriga nordiska länderna gjorde först långt in på 1900-talet. Samtliga anstalter i Norden arbetade med en kristen målsättning där slutpunkten i gynnsamma fall var konfirmation. Duurloo i Köpenhamn var den enda som uttalade att religionsundervisningen inte borde prioriteras beträffande de svagast begåvade och i de yngre åldrarna.

Eftersom de religiösa formuleringarna var framträdande hos Emanuella Carlbeck finns det anledning att särskilt diskutera dessa aspekter i hennes pedagogiska inriktning. Hennes betoning av religionen innebar inte att hon ej inspirerades av profant tänkande. Hon hade, tvärt om, en tydlig anknytning till de i tiden aktuella grupperingarna. Emanuella Carlbeck hade kontakt med dövstum pedagogerna och teologerna Glasell, Keller och Alopæus som hon sympatiserade med, och med Duurloo som hon, av okända orsaker, tog av-

¹ C J Sommerville: *The Destruction of Religious Culture in Pre-industrial England*, *Journal of Religious History*. Vol 15 1988; C J Sommerville: *Religious Faith, Doubt and Atheism, Past and Present*, Number 128 1990

² Hanne Sanders: *Skara stift och sekulariseringsprocessen. I: C Ahlberger & G Malmstedt: Västsvensk Fromhet, Västsvensk kultur och samhällsutveckling*, Rapport nr 2, Humanistiska fakulteten, Göteborgs universitet, Göteborg 1993

³ *Ibid.* s 105

⁴ Jan Froestad: *Faglige diskurser, intersektoriella premisstrømmer og variationer i offentlig politik. Døveundervisning og handikappolitikk i Skandinavia på 1800-tallet*, Bergen 1995

stånd från – kanske var hon påverkad av den allmänna attityden till Gamle Bakkehus. Hon ingick i det framväxande sinnesslöpedagogiska tankekollektivet som föranleddes av bildandet av *Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård*, med sin skola och senare lärarinneutbildning och hade, genom psykiatern Kjellberg, koppling till den framväxande statliga tillsynen. Inom de psykiatriska och sinnesslöpedagogiska tankekollektiven sågs Emanuella Carlbeck som en förebild. Hon var god vän med hospitalläkaren Ernst Salomon. Under den tid som avhandlingen omfattar använde hon den psykiatriska beteckningen idioti. Beträffande grundläggande antaganden om orsaker till sinnesslöhet, anslöt Emanuella Carlbeck sig till den medicinska tankestilen, men hon betonade också att idioten var en Guds skapelse. Medlen för att nå målen var de gängse inom pedagogiken. Hennes ambition var att utbildade lärare skulle undervisa i de vanliga ämnena.

Det lades dock särskild stor vikt vid de religiösa medlen, till exempel att all personal omfattades av en personlig kristen tro. I några punkter formulerade Emanuella Carlbeck sina riktlinjer för hur anstalten skulle drivas efter hennes frånfälle.¹ Som första punkt angav hon att all personal skulle väljas bland troende personer. Hon ansåg att en kristen bekännare hade större förutsättningar att förstå idioternas beteenden än icke troende. Synen på idioten som till en början vämjelig, det vill säga orenlig, olydig och fysiskt frånstötande, särskilt då begåvningen är ringa, framhålls ofta i de tidigaste skrifterna inom området, till exempel av hospitalläkarna. Genom aktivering, struktur och rutiner skulle goda vanor etableras. I *Renhet och fara* där Mary Douglas analyserar olika kulturers föreställningar om orenhet kopplas dessa till skapandet av ordning.² Emanuella Carlbeck instämmer i dessa erfarenheter, men tar upp en aspekt som inte nämns av de övriga, hänsynen till *den dyrbara själen*. I andra punkten av riktlinjerna uttrycktes förtröstan om positiva resultat inom detta område: *undervisningen i Guds ord är idiotskolans solsida*.³ I likhet med den gängse kristna tron ansåg hon att de fåkunniga och svaga hade ett särskilt företräde till Guds rike.

Kerstin Liljedahl har skrivit om dövstumläraryn Elisabeth Anrep-Nordin, som i Vänersborg 1886 startade en skola för dövblinda idioter.⁴ Anrep-Nordin hade omfattande pedagogiska kunskaper och fick stort erkännande för sin tillämpning av dessa. Liljedahl fann att Anrep-Nordin hade god kännedom om aktuell medicinsk och psykologisk forskning beträffande hjärnans funktioner och anslöt sig till denna. Trots detta föreföll hon inte på djupet ha anammat den vetenskapliga synen på själen, utan att hennes uppfattning

¹ Hanna Odhner 1903, s 53 ff

² Mary Douglas: *Renhet och fara. En analys av begreppen orenande och tabu*, Nora 1997

³ Hanna Odhner 1903

⁴ Kerstin Liljedahl: *Handikapp och omvärld. Hundra års pedagogik för ett livslångt lärande*, Lunds universitet, Lund 1993

fanns närmare religionen än vetenskapen.¹ Hon ansåg att föreställningar om Gud och vad som var rätt och fel var nedlagda i människan – även hos hennes döva, blinda och sinnesslöa elever. Liljedahl beskriver hörnstenarna i Anrep-Nordins pedagogik som modersmål, förmedlande av ett kristet budskap och förberedelse för ett dugligt liv.² Kristendomsundervisningen var en av huvudpunkterna i Folkskolestadgan av 1842 som stipulerade fostran för såväl det timliga som det eviga. De religiösa aspekterna hade dock inte samma dignitet hos Anrep-Nordin som hos Emanuella Carlbeck. Hon ställde främst pedagogiska krav på sin verksamhet. Anrep-Nordin var ursprungligt dövstumslärare, från 1879 till 1886 var hon verksam vid läroanstalten i Skara för överåriga dövstumma.³ Det är möjligt att hon hade kontakt med Carlbeck under den tiden eller vid starten av skolan i Vänersborg, men någon sådan kontakt kan inte bekräftas genom källor.

Mot bakgrund av ovanstående kan man säga att Emanuella Carlbeck, trots sin starka betoning av de religiösa aspekterna, inte representerar en egen tankestil inom idiotskolan, utan att hon var en av de aktörer som medverkade i utvecklandet av en bredare sinnesslöpedagogisk tankestil i Sverige. Hennes skola var beroende av offentligt godkännande, och hon förväntade sig statlig hjälp med finanserna. Hon var mån om, att såväl knyta an till de aktuella medicinska och pedagogiska rönen, som att ha samhällets erkännande. Hon var en av förgrundsfigurerna i Sverige såväl när det gäller anstaltsbyggande, kompetensutveckling inom skolan och den övriga verksamheten, som när det gäller krav på samhällets stöd och samarbete med landstingen.

Tuulikki Koivonen Bylund har i sin avhandling om Ebba Boström, som hade liknande krav på integritet som Emanuella Carlbeck, beskrivit hennes strategier för *cooperation* som användes för att undgå konfrontationer med läkare och präster.⁴ Man kan säga att även Emanuella Carlbeck använde dessa strategier. Utan förankring i det omgivande samhället, och i viss mån anpassning, hade de troligen inte varit så framgångsrika. Ludwik Fleck framhåller att om individuella prestationer skall få bestående värde beror på om de utförs under socialt gynnsamma omständigheter.⁵ Emanuella Carlbeck hade ett omfattande folkligt, kyrkligt och samhälleligt stöd för sitt sätt att bedriva sin verksamhet.

Det område där Carlbeck starkast avvek från övriga inom de andra tankekollektiven var föreställningen om att hon av Gud var kallad till sin gärning, och att Han skulle förse henne med de nödvändiga ekonomiska medlen. Hon

¹ Ibid. s 207

² Ibid. s 164

³ Anrep-Nordin var även utbildad telegrafist och simlärare

⁴ Tuulikki Koivonen Bylund: *Frukta icke, allenast tro. Ebba Bylund och Samariterhemmet 1882–1902*, Stockholm 1994, s 257

⁵ Ludwik Fleck: *Uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum. Inledning till läran om tankestil och tankekollektiv*, Stockholm 1997, s 53

var i detta avseende starkt influerad av den engelska teologen och barnhemsbildaren George Müller.¹ Dövstumföreståndaren Julius Glasell, som var en av Emanuella Carlbecks förtrogna, ansåg att även verksamheter som förestods av en sekulär ledning var Guds verk. Guds vilja och vetenskapen gick hand i hand. Carlbecks tankestil sammanfaller med den sinnesslöpedagogiska tankestilen, dock med en starkare betoning av de religiösa aspekterna. Dövstupedagogerna räknade inte med Guds direkta ledarskap även om de, främst Glasell och Alopaeus, ansåg att sinnesslöundervisningen skedde i enlighet med Guds vilja.

Anknytning till den evangeliskt feministiska rörelsen

Inger Hammar har i *Emancipation och religion* undersökt inställningen till kvinnans kallelse under andra hälften av 1800-talet i Sverige, bland annat med utgångspunkt i den kvinnokamp som fördes i *Tidsskrift för Hemmet*.² Hammar tar utgångspunkt i den lutherska kallelseläran, som förutom kallelse till olika yrken som präst, läkare, tjänare såg de olika rollerna i familjen som kallelsebetingade. Att vara man eller hustru ansågs vara av Gud instiftade kall. Endast mannen kunde framträda i offentligheten. Kvinnan skulle, under sin mans överhöghet, utföra sin kallelsegärning inom hushållet. Hammar framhåller att kvinnans enda möjlighet att framträda i offentliga sammanhang var att anta rollen som språkrör och framstå som bärare av ett angeläget budskap.³ Det var i dessa sällsynta fall nödvändigt att kvinnan inte sökte vinna uppmärksamhet för egen del. Välgörenhetsarbete gav ett visst utrymme för kvinnan att utföra verksamhet utanför hemmet, något som såväl kyrkan som offentliga myndigheter tillskyndade. Sophie Adlersparre som förestod *Tidsskrift för Hemmet* såg välgörenhet som ett medel för utveckling av den traditionella kvinnorollen, men hade vidare vyer – kvinnor som inte bara lindrade nöd utan som genom ett samhällsengagemang angrep nödens djupare orsaker.⁴ Adlersparre uppmärksammade kvinnor som tog steget till en offentlig verksamhet, hon skrev till exempel om Emanuella Carlbeck.

Anna Jansdotter har i avhandlingen *Ansikte mot ansikte* undersökt det religiösa räddningsarbetet bland prostituerade kvinnor med början på 1850-talet.⁵ Hon har funnit att de som startade de första försöken hade anknytning till inomkyrkliga nyevangeliska rörelser.⁶ Verksamheterna utvecklades sedan

¹ George Müller: *Autobiografi of George Müller or a Million and a Half in Answer to Prayer*, Bristol 1906

² Inger Hammar: *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*, Stockholm 1999

³ Ibid. s 23, 24

⁴ Ibid. s 161

⁵ Anna Jansdotter: *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920*, Stockholm 2004

⁶ Ibid. s 44

med bas i religiösa väckelsesekretsar.¹ Jansdotter refererar till arbeten om likartade rörelser i Västvärlden.² Hon utgår främst från Pirjo Markkola som har undersökt kristna kvinnors sociala arbete i Finland. Dessa verksamheter byggde liksom de svenska på kristna värderingar med syftet att frälsa själar.³

I *The Calling of Women* framhåller Markkola att de kvinnor som var engagerade i socialt arbete utmanade rådande genusnormer genom att omdefiniera kvinnans kallelse när de betonade utbildning och arbete.⁴ Hon ser religionen som en integrerad del av den tidiga kvinnorörelsen, där man genom nytolkningar av skriften sökte stöd för nytänkande beträffande kvinnors samhällsdeltagande.⁵ Markkola framhåller att detta behov av att legitimera sitt arbete genom hänvisning till religionen inte var begränsat till det sociala området. Även kvinnliga författarskap var otänkbara utan religiös legitimation.⁶ Inom den finska kyrkan fanns det två ståndpunkter beträffande kvinnors sociala aktiviteter, – mot och för. Markkola refererar ett exempel där biskop Alopaeus, som är en av de personer som behandlas i denna avhandling, tog ställning för kvinnornas sak beträffande en petition mot prostitution.⁷ Markkola betecknar denna sociala verksamhet utförd av kvinnor för kvinnor som *evangelisk kallelse*.⁸

Det finns två samtida exempel på kvinnor som med liknande förutsättningar, och med liknande medel som Emanuella Carlbeck skapade framgångsrika och mönsterbildande verksamheter – Elsa Borg i Vita Bergen i Stockholm och den tidigare nämnda Ebba Boström i Uppsala. Olive Banks talar i detta sammanhang om *evangelisk feminism*.⁹ I denna kontext hör såväl Elsa Borg och Ebba Boström som Emanuella Carlbeck hemma.

Karismatisk auktoritet

Max Weber har i sin studie av olika former av auktoritet beskrivit en idealtyp som han betecknar *karismatisk auktoritet*.¹⁰ Enligt Weber får pionjärverksamhet ofta en karismatisk karaktär eftersom det inte finns riktlinjer för

¹ Ibid. s 61

² Skottland, England, Irland, Danmark, Finland, Ryssland och Nya Zeeland, Anna Jansdotter 2004, s 17

³ Pirjo Markkola: *The Calling of Women. Religion and Social Reform in Finland 1860–1920*, I: Markkola, Pirjo (red): *Gender and Vocation. Women Religion and Social Change in the Nordic Countries 1830–1940*, Helsingfors 2000, s 113

⁴ Ibid. s 123

⁵ Ibid. s 114

⁶ Ibid. s 19

⁷ Ibid. s 133

⁸ Ibid. s 123

⁹ Olive Banks: *Faces of feminism. A study of feminism as a social movement*, Oxford 1986

¹⁰ Max Weber: *Ekonomi och samhälle. Förståelsesociologins grunder 1–3*, Lund 1983

verksamheten och den är beroende av så kallade eldsjälarna för sitt fortlevande. Den karismatiska auktoritetstypen är extraordinär och tillfredställer utomvardagliga behov. Karisma är en kvalitet hos personen som gör att hon ses som vore hon utrustad med övernaturliga, övermänskliga, exceptionella eller föredömliga egenskaper.¹ Den karismatiska gemenskapen är en grupp som är föremål för karismatisk auktoritet och som utgör en emotionell samhörighet. Medlemmarna kallas efter ledarens ingivelse på basis av karismatiska kvalifikationer. Anhängarna lever i ett förhållande av kärlek och kamratskap till sin ledare på medel som erhållits genom frivilliga gåvor.²

Webers beskrivning överensstämmer med hur Emanuella Carlbeck framställs och framställer sig själv i källmaterialet. Hennes främsta tillgång var hennes gudomliga kallelse, hennes gudskontakt och hennes bönhörelser. Hon såg sitt arbete som ett kall, en andlig plikt som ofta tyngde henne, och valde och ledde sin lojala personalstab utifrån sina egna mål. Finansieringen av verksamheten skedde genom frivilliga gåvor, utan uppmaning till givande. Även de statliga och senare landstingskommunala bidragen sågs som gudasända gåvor.

Emanuella Carlbecks fromhet var även en viktig beståndsdel vid lanserandet av henne som en symbolfigur under insamlingen av medel till *Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård*. Saken behövde hennes karisma. Föreningen önskade även att hon skulle förestå deras planerade anstalt, vilket hon avböjde. En förklaring kan ha varit att hon med en styrelse över sig skulle förlora sin position som den gudsvägleda ledaren. Motståndet mot inblandning utifrån var nödvändig för att bevara hennes egen och institutionens karismatiska laddning.

Emanuella Carlbeck byggde upp sin karismatiska image, dels genom de första tidningsartiklar som presenterade hennes verksamhet, dels genom sina minnesanteckningar, som troligen vissa personer fick ta del av. Ett viktigt inslag var också kontakterna med kyrkliga och andra varmt religiösa personer. I de texter som finns från hennes hand är den karismatiska retoriken tydlig. En av hennes levnadstecknare, som även var en sentida föreståndare vid Johannesberg, Olof Seger, kallade henne en *biblisk personlighet*:

Trons osvikliga realism avslöjar Guds närhet och ingripande överallt, där hon går fram. Hon planlägger icke själv. Hon följer ingivelserna hon får av Gud, och de visar sig alltid vara de absolut rätta.³

Ebba Boström, som 1882 startade och förestod Samariterhemmet i Uppsala, förefaller ha mycket gemensamt med Emanuella Carlbeck beträffande den vikt hon lade vid de religiösa frågorna. Efter en religiös väckelse startade

¹ Ibid. vol 1, s xxxiii

² Ibid. vol 1, s 16

³ Olof Seger: Emanuella Carlbeck. En pionjärs levnadsteckning, *Tidningen för Skaraborgs län*, Mariestad 1945, s 90

hon ett hem för *fallna* kvinnor, ett barnhem och ett sjukhus. De första tio åren betecknar Koivonen Bylund den *karismatiska tiden*.¹ Ebba Boström ansåg, liksom Emanuella, att hon hade Guds uppdrag att bedriva dessa verksamheter, och förväntade sig därför att Han skulle se till att hon fick de medel hon behövde. Ekonomin var helt underordnad religionen. Hon ville vara självständig i förhållande till såväl andra diakonianstalter, som kyrka och läkarvetenskap. Elsa Borg, som från 1876 bedrev hjälpverksamhet i Vita Bergen i Stockholm, bland annat i form av ett skyddshem för kvinnor och fem barnhem, var en av Ebba Boströms inspiratörer.² Även hennes verksamhet finansierades genom frivilliga gåvor. Ett krav som Elsa Borg ställde på sina *systrar* var *levfande tro och hjärta för själar*.³ Enligt Koivonen Bylund kände Ebba Boström och Emanuella Carlbeck varandra och träffades när Emanuella vistades hos en syster i Uppsala.⁴ Det är möjligt och rimligt att anta att Emanuella Carlbeck även hade kontakt med Elsa Borg under sin stockholmstid. Skriften *Qvinnans mission bland qvinnor*, som översatts från engelska av Elsa Borg, fanns i Emanuella Carlbecks ägo.⁵ I ett avseende skilde sig Emanuella Carlbeck från såväl Ebba Boström som Elsa Borg, nämligen i synen på helbrägdagörelse. Även om hon såg Gud som den stora läkaren, så ansåg hon inte att han gett henne kraft att läka.

Övriga aktörer som beskrivits i avhandlingen var välutbildade och vältaliga män med stark personlig utstrålning – läkare, teologer och pedagoger. Frågan om pedagogens eller föreståndarens utstrålning eller karisma diskuterades ofta under denna tid. Séguin såg pedagogen som en förebild vars sympatiska personlighet var ett viktigt medel i uppfostransprocessen. Pedagogen fick inte ha någon antydning till brister i sin framtoning, till exempel beträffande lyten, talfel etcetera. I Danmark fördes en diskussion om detta ämne i samband med Hübertz start av Gamle Bakkehus. Han ansågs inte ha nödvändiga karismatiska egenskaper. Med avseende på Webers idealtypmodell sökte de manliga utövarna dock inte stöd främst i den karismatiska auktoriteten, utan i den *rationellt legala* med förankring i formell utbildning och stöd främst hos offentliga personer och myndigheter.

Thorborg Rappe, som 1878 blev föreståndare för FSBV:s skola, saknade liksom Emanuella Carlbeck pedagogisk utbildning, men i motsats till henne hade hon goda språkliga kunskaper och hämtade sin karismatiska auktoritet från sitt adelskap – hon titulerades friherrinnan. Senare skaffade hon sig

¹ Tuulikki Koivonen Bylund 1994, s 222 ff

² Ibid. s 129 ff

³ Några ord till de älskade systrar, som vill söka inträde i kursen vid Hvita Bergen, *Trons Hvila*, 2/1894

⁴ Uppgift i Ebba Boströms brevsamling, enligt skriftlig upplysning från Tuulikki Koivonen Bylund till Owe Røren

⁵ Fanny Vikars: *Qvinnans mission bland qvinnor eller verksamheten i Brighton*, Stockholm 1877

kunskaper om pedagogik och publicerade den första boken i Norden om sinnesslöpedagogik.¹

Matris 8: Emanuella Carlbecks tankestil

Framträdelse former Olika grader av idioti	INSATSER Samhälleliga:	Förväntade resultat Förbättring
Benämning Bildbar/obildbar	Upprättande av skolanstalter och asyl	Vård till stöd för familjen
Orsaker Fokuseras inte	Medicinska: Bad, diet, allmänmedicin Pedagogiska: Existerande pedagogiska metoder Troende medarbetare	

Emanuella Carlbeck och den framväxande tankestilen

Min ingående undersökning av Emanuella Carlbecks arbete för idiotsaken utgick ifrån att jag väntade mig att hon skulle ha varit en pionjär inom den svenska idiotundervisningen. Hennes pedagogiska gärning framhölls i det tidigare citerade uttalandet som föranledde stiftandet av Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård med bland andra hospitalläkaren Nils Gustav Kjellberg som undertecknare.² Även hospitalläkaren Ernst Salomon tar i sin artikel i Nordisk Tidskrift upp den pedagogiska aspekten av hennes gärning.³ I verksamhetshänseende måste Emanuella Carlbeck också betraktas som pionjär eftersom hon startade den första skolan för elever med begränsad begåvningsutveckling i vårt land, och utvecklade denna till en stor differentierad anstalt. När det gäller utvecklingen av idéer och tankar som präglade den pedagogiska verksamheten i idiotskolan tycks hon emellertid ha spelat en mindre roll.

¹ Håkan Brockstedt: *Slagsta skola och seminarium och dess föregångare Skolan för sinnesslöa barn i Stockholm. Ideologi och praktik i undervisning av barn med utvecklingsstörning 1870–1950*. Stockholms universitet, Stockholm 2000, s 74 ff

² *Aftonbladet* 19 september 1868

³ Ernst Salomon: Om anstalter för idioters vård i Norden. *Nordisk Tidskrift för Politik, Ekonomi och Litteratur*, Lund 1869

Den tankestil som växte fram inom den svenska undervisningen av elever med begränsad begåvningsutveckling hämtade sina idéer från olika håll. Dövstumpepedagogerna, som tidigare beskrivits, förde främst med sig idéer om talundervisning som utgick från talmetoden inom dövstumundervisningen. Existerande pedagogiska idéer från bland andra Comenius, Basedow, Pestalozzi och Fröbel fogades också in i den framväxande tankestilen. En viktig organiserande kraft i Sverige för dessa olika idéer tycks ha varit Föreningen för sinnesslöa barns vård och dess ordförande Kjellberg, även i egenskap av statens inspektör vid sinnesslöskolorna. Genom föreningen samordnades existerande idéer på ett nytt tillämpningsområde och föreningen erbjöd också ett forum för människor med likartade intressen och engagemang att mötas och prata och *tänka* sig samman. Ett uttryck för denna samordning var att FSBV lanserade en ny beteckning, sinnesslö, en motsvarighet av det danska *aandsvag* och det engelska *feeble in mind*. Det är knappast befogat att sätta likhetstecken mellan FSBV och det tankekollektiv som bar upp den framväxande sinnesslöpedagogiska tankestilen, men utan FSBV:s pedagogiska incitament och organiserande kraft är det tveksamt om en enhetlig tankestil kunnat växa fram.

Centrala personer inom FSBV har sannolikt haft ett visst inflytande över den framväxande tankestil som föreningen var kollektiv grogrund för. Hit kan vi räkna ordföranden Kjellberg; föreningens sekreterare och pedagogen Otto von Feilitzen och lärarinnan och föreståndaren vid föreningens skola Wilhelmina Lundell. FSBV:s viktigaste roll var emellertid att bidra till organiserandet det tankekollektiv inom vilket olika personer med intresse och engagemang i sinnesslöfrågan i Sverige kunde planera och starta skolor, samt grundandet av en utbildning för sinnesslölärareskolor. En viktig komponent i den framväxande tankestilen var att FSBV bidrog till att man alltmåra började göra en grundläggande distinktion mellan bildbara och obildbara. Det är oklart om det ansågs de obildbara ingick i gruppen sinnesslöa – ibland benämns de idioter eller även kretiner. Sinnesslöskolan var ämnad för de bildbara där man förväntar sig förbättring och anpassning. Pedagogiken hämtades i hög grad från existerande pedagogiska idéer och metoder: sinnessträning, åskådlighetsundervisning och läsinläring etcetera. För de obildbara planerades upprättande av asyl för livslång omvårdnad i humana former. Emanuella Carlbeck tog även emot obildbara vid sin anstalt – senare öppnade hon en särskild asylvadning. De medicinska aspekterna betonades inte nämnvärt inom tankestilen men skada i hjärnan räknades enligt Kjellberg som grundorsak.

Vid det andra mötet för abnormskolan i Stockholm 1876 spelade FSBV som redovisats en viktig roll. Otto von Feilitzen var idiotsektionens ordförande. Sju av åtta diskussionsfrågor som var förbereda för sektionen var framställda av Kjellberg som spelade en dominerande roll. Wilhelmina Lundell var insatt och deltog flitigt i diskussionerna. Även Emanuella Carlbeck

deltog, främst i diskussionen som berörde religiösa frågor och personalens utbildning.

Jag ser de nordiska abnormskolemötena som ett tankekollektiv för frågor som rörde abnormskolan i stort, där de olika skolslagen bildade egna kollektiv. Den sinnesslöpedagogiska tankestilen i Norden fick en klarare utformning vid det andra mötet. Differentieringen mellan bildbar och obildbar fastslogs, likaså avvisades tanken om gemensamma skolor för sinnesslöa och dövstumma. Från Gamle Bakkehus framfördes en avvikande åsikt beträffande differentieringen mellan bildbara och obildbara. Det var dock de mera organisatoriska frågorna som diskuterades. Vad sinnesslöpedagogiken egentlig bestod i talades det mindre om, dock behandlades frågor om handarbete och lek.

Emanuella Carlbecks pionjärverksamhet inom den svenska sinnesslöskolan byggde således inte på att hon utvecklade någon egen tankestil. Det är inte heller möjligt att peka på något bidrag till framväxten av den sinnesslöpedagogiska tankestilen i Sverige som direkt skulle vara inspirerat av henne. Den starka förankringen i den evangeliska rörelsen innebar dock att det hon skrev och uttalade kom att färgas av en speciell stil som just hade sin bakgrund i hennes religiositet. Det är oklart hur stort detta inflytande varit på sinnesslöpedagogiken i allmänhet i Sverige, särskilt med tanke på att religion och undervisning vid denna tid i hög grad gick hand i hand. Det är troligt att den religiösa retoriken, som till stor del var knuten till Emanuella Carlbeck, vid sidan av de redovisade positiva erfarenheterna från utlandet, bland annat av Glasell och Kjellberg, bidrog till att mobilisera allmänheten, och senare även politiker, för idiotskolan. Vid en jämförelse av matrisen nedan med den föregående, som illustrerar Emanuella Carlbecks tankestil framgår att det är mycket litet som skiljer dem åt.

Matris 9: Den framväxande tankesten i Sverige

<p>Framträdelse former Olika grader av nedsatt begåvning</p>	<p>INSATSER Samhälleliga: Upprättande av skolanstalter och asyl</p>	<p>Förväntade resultat Förbättring och anpassning av bildbara</p>
<p>Benämning Sinnesslö/idiot Bildbar/obildbar</p>	<p>Medicinska: Allmänmedicin</p>	<p>Omvårdnad av obildbara</p>
<p>Orsaker Olika grader av hjärnskada</p>	<p>Pedagogiska: Existerande pedagogiska metoder</p>	

Avslutande reflektioner

I min studie av den tidiga verksamheten inom skolan för de barn och ungdomar som vid den tiden kallades idioter har jag varvat tre perspektiv, ett personhistoriskt, ett pedagogik- och medicinhistoriskt och ett överordnat kunskapshistoriskt perspektiv. I många avseenden hänger perspektiven samman och det är också så de kommit att intressera mig i avhandlingsarbetet. Det var först personerna som intresserade mig – som till exempel personerna på fotografiet från mötet i Köpenhamn. Vilka var de, vilka relationer hade de och vad hade de gjort?

Efter vart som svaren på dessa frågor började växa fram såg jag allt tydligare att de, var och en för sig, men kanske främst tillsammans, kan sägas ha varit engagerade i kunskapsprojekt. De lade kunskapsgrunden för den särskilda undervisningen av elever som idag kallas personer med utvecklingsstörning och den skolform som tillämpas, särskolan. På detta sätt kom det pedagogikhistoriska perspektivet in i bilden och det är i den här meningen man kan tala om de personer som beskrivits som föregångare inom området. Det var emellertid inte bara i undervisning och skola de studerade personerna genomförde sina kunskapsprojekt, utan minst lika mycket inom sjuksjukvården. Det hänger ihop med differentieringen inom psykiatrin som vid den tiden bland annat var en fråga om att skilja ut idioterna, som i brist på alternativ placerades på hospitalen, från de sinnessjuka. *Idioternas tid* blir härmed också ett stycke medicinhistoria.¹

Om och om igen har jag under analysen upplevt att de tre perspektiven hjälpt mig vidare i min förståelse. När jag första gången hade överskridit föregångspersonernas perspektiv och satt fokus på deras till synes gemensamma kunskapsprojekt, förbryllades jag exempelvis både av hur olika deras kunskapsprojekt var och att sökandet efter ny kunskap inte alltid tycks ha varit det enda som väglett deras insatser. När jag då gick tillbaka till personernas och deras unika livsomständigheter kunde jag bland annat se att talet om idioternas tid delvis tjänade syftet att ge föregångspersonerna ett utrymme för professionella projekt som de inte kunde förverkliga på andra sätt. Min tillämpning av Flecks teori har ibland pekat på behov av viss utvidgning. En sådan rör upptäckten ovan, att idiotsaken för flera av föregångspersonerna, kom att utgöra ett utrymme för ett personligt professionellt projekt, vilket skall utvecklas i avsnittet om personhistoria. I det personhistoriska perspektivet kunde jag se att kunskapsprojektens förbryllande sidor delvis hade att göra med att de också var just personliga projekt fyllda av människors motsägelsefulla ambitioner och intressen. Till en del tycktes kunskapsprojektens komplexitet också vara ett uttryck för att de olika projekten påverkade varandra i form av inlån av idéer, motidéer och mer eller mindre oavsiktliga allianser med andra tankestilar.

¹ Harald Selmer: *Om Idiotisme og Idiotasyler*, Bibliotek for læger, Kjøbenhavn 1851

I den slutliga analysen har Ludwik Flecks teori om tankekollektiv och tankestil tillämpats.¹ Det bör påpekas att även andra teoretiska perspektiv hade kunnat vara fruktbara. Såväl en diskursanalytisk tolkningsram, så som den utvecklats exempelvis av Michel Foucault,² med fokus på maktperspektiv som en social konstruktionistisk tolkningsram³ har stor relevans för förståelsen av vissa aspekter av det källmaterial avhandlingen bygger på. Mitt val av Flecks teoretiska instrument har motiverats dels av att jag, som tidigare redovisats funnit det fruktbart för mitt område, dels att jag velat introducera hans teori inom den handikaphistoriska forskningen.

Mellaneuropeiska och nordiska tankekollektiv

I den andra delen behandlades tidiga försök i Mellaneuropa med uppfostran och undervisning av idioter av Johann Guggenbühl i Schweiz, Édouard Séguin i Frankrike och Carl Wilhelm Saegert i Preussen.⁴ Dessa centrala personer samlade människor omkring sig, som medhjälpare i de verksamheter de drev, anhängare av deras idéer och personer som de hade meningsutbyte med. I enlighet med Flecks terminologi kan man tala om tre tankekollektiv och tankestilar. Bakgrunden till dessa tankestilars framväxt var dels upplysningstidens utvecklingsoptimism, dels de pedagogiska idéer som lagts fram av de stora europeiska föregångarna inom pedagogiken Comenius, Basedow, Pestalozzi och Fröbel. I alla tre fallen bestod de tre föregångarnas främsta bidrag i att anpassa befintliga idéer om bland annat individualisering, sinnesträning, åskådlighetsundervisning och fysisk träning till en ny målgrupp. Guggenbühls insatser hade sin bakgrund i kretinproblemet i Mellaneuropa. Hans tankestil var förankrad i medicinska teorier om ursprung och behandling med fokus på miasma och balneologi.⁵ Hans modell blev

¹ Ludwik Fleck

² Michel Foucault: *Vetandets arkeologi*, Lund 1972; Alfred Schutz: *The Phenomenology of the Social World*, Evanston 1932/1967; Peter Berger & Thomas Luckmann: *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Garden City 1966;

³ Exempelvis Alfred Schutz arbeten som vidareutvecklats av Peter Berger och Thomas Luckmann

⁴ Johann Jakob Guggenbühl: *Die Heilung und Verhütung des Cretinismus und Ihre neuesten Fortschritte. Mitteilungen an die schweizerische naturforschende Gesellschaft*, Bern 1853; Edward Seguin: *Idiocy and its Treatment by the Physiological Method. New York 1866/1971*; Carl Wilhelm Saegert: *Über die Heilung des Blödsinns auf Intellektuellem Wege. Heft I: Vorwort*, Selbstverlag, Berlin 1845/1904, *Heft II: Psychische Antropologie mit Beispielen*, Selbstverlag, Berlin 1846

⁵ Balneologi=läran om vattnet och klimatets fysiologiska verkan och användning i terapeutiskt syfte

överspelad när det konstaterades att orsaken till kretinism var brist på jod i födan och att idioti var en annan åkomma än kretinism. Hans anstaltsmodell skulle emellertid komma att påverka den framtida utvecklingen. Séguins tankestil var förankrad i psykiatri, fysiologi och hygienism. Han såg idioti som en kombination av fysiska och intellektuella tillkortakommanden. Hans viktigaste bidrag var den fysiologiska pedagogiken som bland annat utgick från att fysisk träning påverkade den intellektuella utvecklingen. Hans betydelse för den nordiska utvecklingen handlade mera om hans symboliska värde som föregångsman än om direkt efterföljnad. Saegert utgick från dövstumundervisningen och teorier om barns psykologiska utveckling. Han använde beteckningen blödsinn – sinnesslö – och kom att bli en viktig inspirationskälla för nordiska dövstupedagoger som ville ägna sig åt undervisning av idioter.

I den andra empiriska delen behandlas de nordiska hospitalläkare som först publicerade sig i frågan, bland andra Selmer i Danmark, Dahl i Norge och Kjellberg i Sverige. De diskuterade ovanstående föregångsmäns idéer, men deras fokus var att visa på ett alternativ till sinnessjukvården för idioterna. De skisserade ett sådant alternativ, skolanstalten, men beträffande läkarens uppgift hade de litet att tillföra. Man kan säga att hospitalläkarna tillsammans bildade ett kortlivat, relativt samstämmigt nordiskt tankekollektiv med intresse för idioters uppfostran och undervisning. Den svenska läkaren Kjellberg var den enda av dem som i större omfattning fortsatte att engagera sig i sinnesslöfrågan och som deltog aktivt i ett bredare nordiskt tankekollektiv med fokus på differentiering i särskilda anstalter.

Ett tankekollektiv som vidare påverkade framväxten av den sinnesslöpedagogiska tankestilen utgjordes av manliga dövstupedagoger, främst Keller och Duurloo i Danmark, som var verksamma inom de allra första försöken med uppfostran och undervisning för idioter. Den psykiatriska idiotdiagnosen utmönstrades och ersattes av den, i pedagogiska sammanhang, mera funktionella benämningen sinnesslö. Mot bakgrund av den tillgängliga pedagogiska kunskapen och de av tiden präglade målen företogs även en klassificering i bildbara och icke bildbara. För de obildbara skulle det skapas särskilda asyler utan pedagogisk inriktning. Ambitioner till personliga entreprenörskap var framträdande såväl hos aktörer som hos myndigheter.

I den tredje empiriska delen behandlas den svenska pionjären Emanuella Carlbeck, en inom det pedagogiska området obehövad kvinna, som i likhet med flera andra kvinnor som ville engagera sig i samhällsarbete framgångsrikt knöt an till religiöst färgade tankestilar med anknytning till den nyevangeliska rörelsen. Hon fick, genom sin religiösa retorik, ett stort gensvar från prästerskap, politiker och allmänhet och därmed ett symboliskt värde för den framtida uppbyggnaden av anstalter i Sverige. Beträffande utvecklingen av undervisningen anslöt hon sig dock till den framväxande sinnesslöpedagogiska tankestilen.

Det kunskapshistoriska perspektivet

Tankars vandringar mellan olika tankekollektiv

Som tidigare framhållits bildade de tre grundarna egna tankekollektiv i betydelsen att de var centralpersoner i tankestilar med särskilda drag. Samtidigt fanns de alla med som inspiratörer i vad som kan betraktas som ett bredare europeiskt/amerikanskt tankekollektiv kring idiotuppfostran. De fick alla stor betydelse för utvecklingen av skolanstalter i olika länder.

Den här typen av rörelser mellan olika tankekollektiv beskriver Fleck som *intrakollektivt tankeutbyte* och tankevandring mellan skilda kollektiv. De tre grundarna hämtade, som beskrivit ovan, flera av sina centrala idéer från andra samtida tankestilar inom medicin, fysiologi, psykiatri, pedagogik och psykologi. I Flecks terminologi kallas de *förmedlare*. Det som framstår som originellt hos Guggenbühl, tanken på en särskild anstalt med avdelningar för differentierad behandling, utbildning och uppfostran fanns redan inom sanatoriemedicinen. Det särpräglade hos Séguin, främst den fysiologiska pedagogiken, hade rötter i träning av sinnen och fysisk förmåga. *Moral treatment*, som utvecklades i samband med reformeringen av psykiatrin var egentligen ett grundläggande förhållningssätt inom reformpedagogiken. Saegert hämtade flera av sina idéer från dövstumpedagogiken och nya psykologiska teorier om barns utveckling.

På samma sätt var de läkare som först tog upp idiotfrågan i Norden förankrade i psykiatriska och medicinska tankekollektiv där deras huvudmission var reformering av sinnessjukvården. Samtliga pedagoger var initialt förankrade i regionala dövstumpedagogiska tankekollektiv och förde med sig tankar därifrån till det nordiska sinnesslöpedagogiska tankekollektivet. Glasell, Alopaeus och Carlbeck förmedlade även tankar från religiösa tankekollektiv.

Det nordiska tankekollektivet kring sinnesslöpedagogik var under den tid avhandlingen omfattar i sitt vardande, och helhetsintrycket av analysen är att alla medlemmarna av kollektivet var starkt beroende av tankar från andra kollektiv. Åtskillnaden från det dövstumpedagogiska tankekollektivet var inte självklar. Flera av deltagarna vid mötet i Köpenhamn drev anstalter för såväl idioter som dövstumma, och det fanns även centrala föreställningar om användning av vissa metoder inom dövstumundervisningen i sinnesslöskolan. Först vid det andra mötet i Stockholm befästes en klar åtskillnad mellan dövstumanstalter och sinnesslöanstalter – dövstumundervisning och sinnesslöundervisning. En fråga som ivrigt diskuterades vid den här tiden och som det rådde viss samstämmighet om i de olika tankestilar där idiotsaken beskrevs, var distinktionen mellan bildbara och obildbara. Vid mötet i Stockholm enades man till exempel om att sinnesslöskolan omfattade endast de bildbara, för de obildbara skulle det skapas särskilda anstalter utan renodlade

pedagogiska mål. Vid Gamle Bakkehus fanns emellertid en divergerande uppfattning, Duurloo ansåg att de så kallade obildbara kunde tillgodogöra sig elementär pedagogik och uppfostran utan att därmed öka sin begåvning.

Olika aktiviteter inom tankekollektiven

Fleck benämner personer som hämtar idéer från andra tankestilar för *förmedlare*, något som var en allmän aktivitet inom de tankekollektiv som jag studerat. Jag har vidare funnit behov av att ytterligare skilja mellan olika typer av insatser i föregångarnas kunskapsprojekt. Här har jag hämtat inspiration från andra som studerat likartade kunskapsprojekt. Ulrika Graninger beskriver exempelvis de medicinare som introducerade bakteriologin i Sverige som *kartläggare* och *exploratörer – utforskare*.¹ Befolkningen inventerades ur olika medicinska synvinklar och befintlig kunskap inom området utforskades. Kaj Johansson tillför i sin avhandling om introduktionen av den biologiska vetenskapen ytterligare en kunskapsaktivitet, *popularisering*, som han med referens till Fleck ser som en kontinuerlig process inom tankekollektivet.² Ytterligare en roll i kunskapsprojekten består i *tillämpning* av resultatet av kartläggning, utforskning och popularisering. Inte sällan är det just den tillämpande rollen som karakteriserar den självpåtaga professionella uppgiften som bland annat karakteriserade Emanuella Carlbecks insatser. Slutligen bör tankekollektivets *stödpersoner* nämnas, personer som enskilt eller i organiserad form bidrog med ekonomiska medel, konkreta insatser eller intresse till stöd för saken och dess specifika idéer. Här finns det anledning att uppmärksamma några anhörigas tidiga insatser. Författarna Josephina Wettergrund och Ida Hahn-Hahn bidrog med, förutom ekonomiska åtaganden, ökad publicitet om verksamheterna i Skövde respektive på Abendberg. Typiskt för alla dessa roller inom det sinnesslöpedagogiska tankekollektivet är att de användes relativt samtidigt, något som fick särskilt stora konsekvenser för tillämpningen. Något schematiskt kan dessa begrepps relevans för kunskapsutvecklingen om den så kallade idiotsaken konkretiseras enligt följande.

De tre grundarna framstår i de nordiska texterna främst som praktiker. I sina egna skrifter redovisar de emellertid en omfattande bakomliggande utforskning, men de bör trots allt främst betraktas som förmedlare. Ur skilda tanke-traditioner sökte de kunskap som kunde appliceras på idioters utbildning och fostran; Guggenbühl ur en medicinsk tradition knuten till kretinproblemet i Mellaneuropa med fokus på balneologiska åtgärder; Séguin ur en reform-

¹ Ulrika Graninger: *Från osynligt till synligt. Bakteriologins etablering i sekelskiftets svenska medicin*, Stockholm 1997, s 75–77

² Kaj Johansson: *Den torgförda biologin. Studier i populärvetenskapens problem*, Göteborg 2003

psykiatrisk tradition med anknytning till fysiologi och pedagogik; Saegert ur en dövstumpedagogisk tradition med fokus på psykologi.

De nordiska föregångspersonerna förhöll sig på olika sätt till dessa grundare, ofta mindre genom att direkt kopiera deras idéer och verksamheter än genom att utnyttja deras symboliska eller retoriska värde. I de omfattande sinnessjuk- och idioträkningar som genomfördes i de nordiska länderna, var till exempel Dahl, Hübertz och Kjellberg typiska kartläggare som lade grunden för bedömning av behoven av anstalter. Ett viktigt syfte var här att renodla sinnessjukvården och skapa bättre både praktiska och kunskapsmässiga förutsättningar för den verksamheten. Därmed skapades behov både av nya verksamheter och av kunskap. Flera av hospitalläkarna utforskade, i reformerande syfte, även befintlig kunskap inom sinnessjukvården där de franska reformerna med humaniserande inriktning var tongivande. Samtliga företog omfattande studieresor till utländska anstalter. Deras artiklar om idiotanstalter tillkom i detta sammanhang. De framhöll att idioter inte hörde hemma på hospitalen, utan på särskilda anstalter med främst pedagogisk inriktning. Vad läkarens roll vid dessa skolanstalter skulle bestå i hade de emellertid mycket oklara uppfattningar om. Dessa läkare engagerade sig inte, med undantag av svenskarna Kjellberg och Salomon, i idiotfrågan efter att ha publicerat sina artiklar.

En förmedlare bland dövstumpedagogerna var Glasell, som i sina artiklar, och troligen i kontakten med Emanuella Carlbeck, redovisade omfattande kunskap om det senaste i utlandet, till exempel om Down's verksamhet i London. Alopaeus gärning var främst av populariserande karaktär, riktad till de religiösa kretsarna inom det sinnesslöpedagogiska tankekollektivet. Keller var under den tid som omfattas av denna avhandling – eftersom han endast i ringa omfattning bedrev idiotundervisning – i huvudsak utforskare av idiotins innebörd men skulle senare komma att bli en viktig tillämpare och tongivande för den framtida utvecklingen. Duurloo framstår som en misskänd praktiker och utforskare, bakom hans studieplan fanns ett omfattande utforskande. I flera fall, till exempel när det gäller Keller i Danmark, Hansen och Lippestad i Norge och Emanuella Carlbeck i Sverige, förefaller förhoppningar om ett entreprenörsprojekt ha varit ett viktigt incitament. Deras bidrag inom tankekollektiven bestod också främst i att de var tillämpare av andras aktuella idéer.

Det är intressant att få av de nordiska föregångspersonerna framstår som viktiga utforskare. De snarare tillämpade eller populariserade kunskap från andra områden som kunde användas på det nya idiotområdet.

Aktörerna och makten

Fleck framhåller att ett tankekollektiv består av såväl centrala, *esoteriska*, som mera perifera, *exoteriska*, kretsar och att det kan ha en demokratisk eller

en dogmatisk karaktär.¹ I det demokratiskt färgade tankekollektivet finns det tankegemenskap mellan både tongivande och mera perifera medlemmar, vilket befördrar utveckling av idéer och framsteg. Om elitens position är dominerande distanserar och isolerar den sig från mängden, något som kan leda till konservatism och stagnation.

I det tidiga sinnesslöpedagogiska tankekollektivet fanns det en utpräglad elitär kultur där profession, maktanspråk och karismatiska egenskaper spelade en stor roll. På mötet i Köpenhamn fanns det bland de danska deltagarna exempelvis två falanger som gjorde anspråk på att vara tongivande. Keller och Moldenhawer ansågs sig ha tolkningsföreträde utan att för den skull ha någon omfattande praktisk erfarenhet. Duurloo gjorde i sin studieplan och årliga redovisningar av erfarenheterna vid Gamle Bakkehus tydliga anspråk på att ha skapat en pedagogik för alla nivåer av sinnesslöhet, dock utan att få den uppskattning som tycks ha varit berättigad. Med facit i hand kan man se att Duurloo, beträffande de så kallade obildbara, var inne på ett område som förverkligades först hundra år senare.

Från mötet finns inga redovisade uttalanden av någon av de svenska deltagarna. Det förmodas att von Feilitzen, Lundell, Carlbeck och Wilkens hade en mottagande roll och utgjorde en exoterisk svensk krets inom det framväxande sinnesslöpedagogiska tankekollektivet. Alopaeus framstår, trots avsaknad av erfarenhet inom idiotområdet, som en tongivande person som främst lyfte fram de religiösa idéerna. Så måste man även karakterisera Emanuella Carlbeck. På det senare mötet i Stockholm framställer hon, i en ordväxling med den seminarieutbildade föreståndaren vid skolan i Stockholm, Wilhelmina Lundell, kristen tro som en viktig förutsättning för framgångsrikt arbete med idioter. Den svenska psykiatern, FSBV:s ordförande Kjellberg framstod på mötet i Stockholm som den stora auktoriteten. Johan Keller får uppge sin tanke om gemensamma skolor för sinnesslöa och dövstumma.

Pedagogikhistoriskt perspektiv

De tre grundarna framstår i källmaterialet som pedagogiska innovatörer. De utgick dock, som tidigare nämnts, från upplysningstidens utvecklingsoptimism och med förankring i den gällande pedagogiska traditionen som byggde på Comenius, Basedow, Pestalozzi och Fröbel. Deras insats bestod emellertid främst i att anpassa kända idéer om bland annat individinriktning, sinnesträning, åskådlighetsundervisning och fysiskt träning till en ny målgrupp, idioter. Det fanns sedan länge pedagogiska insatser som gällde små barn.

Vid de nordiska pedagogernas inträde fortsatte denna tradition. Flera av pedagogerna hade erfarenhet från dövstumundervisningen, och den så kalla-

¹ Ludwik Fleck 1997, s 105 f

de talmetoden ansågs stimulera de sinnesslöas talutveckling. Betonandet av pedagogiken föranledde en ändring av den psykiatriska benämningen idioti till den mera pedagogiska beteckningen sinnesslöhet. Utifrån föreställningar om att inte pedagogiken, utan eleven hade sina begränsningar företogs en differentiering i bildbara och obildbara. De senare ingick inte i sinnesslöskolans ansvarsområde, utan skulle bli föremål för omhändertagande vid särskilda asyler. Fokuseringen på de så kallade bildbara kan tyckas förvånande och föga verklighetsbaserad. Inblicken i undervisningen av de svenska barnen vid Gamle Bakkehus och vid Carlbecks skola i Skövde presenterar barn med rätt omfattande behov av såväl pedagogiska insatser som omhändertagande. Debatten om vilka begrepp som skulle användas var präglad av stor osäkerhet, särskilt beträffande ett övergripande samlingsbegrepp. Ibland användes idioti, andra gånger sinnesslöhet, men det var stor osäkerhet om idioter kunde räknas till de sinnesslöa. Även kretiner föreslogs som benämning på dem som räknades för obildbara

Det kan således konstateras att det fanns få pedagogiska innovationer inom den tidiga sinnesslöskolan. Diana Bertén har i avhandlingen *Förberedelse för särskildhet* undersökt den nuvarande särskolans pedagogiska arbete ur ett verksamhetsteoretiskt perspektiv.¹ Hon finner spår av den tidiga sinnesslöundervisningen i dagens undervisningsmetoder. I Thorborg Rappes lärobok för sinnesslöskolan, anges syftet med de tidiga arbetssätten, som till exempel sinnesträning dels vara att pröva förmågan till bildbarhet, dels att förbereda eleven för mer avancerat skolarbete.² Kerstin Liljedahl har vidare beskrivit hur man vid Elisabeth Anrep-Nordins skolanstalt i Vänersborg använde särskilda tysthetslektioner som en pedagogisk metod för att underlätta elevernas förmåga till koncentration på skolarbetet.³ Även Nete Balslev Wingender betonar karaktären av disciplinering i uppfostran och undervisning i den första danska idiotskolan.⁴

Bertén fann att dagens grundsärskola arbetar efter liknande mål, bland annat i form av träning av *skolbänkskompetens*, det vill säga förmågor som (...) *att sitta stilla, vänta, sysselsätta sig själva, inte störa avdra, inte tala utan tillåtelse, uppföra sig enligt den uppfattade normen osv.*⁵

¹ Diana Bertén: *Förberedelse för särskildhet. Särskolans pedagogiska arbete i ett verksamhetsteoretiskt perspektiv*, Karlstad 2007

² Ibid. s 174 f

³ Kerstin Liljedahl: *Handikapp och omvärld. Hundra års pedagogik för ett livslångt lärande*, Lund 1993, s 129 ff

⁴ Nete Balslev Wingender: *"Drivhuset för den sygnende Plante". Børn og opdragelse i åndssvageanstalten Gl. Bakkehus 1855–1902*, Slangerup 1992

⁵ Diana Bertén 2007, s 175

Personhistoriskt perspektiv

Avhandlingens titel *Idioternas tid* är hämtade ifrån Julius Glasells och Emanuella Carlbecks konstaterande: *Nu är det idioternas tid*. Innebörden var: När nu de blinda och de dövstumma fått sina speciella utbildningar så är det hög tid att så också sker för idioterna. Mot bakgrund av min ingående studie kan man emellertid också med fog säga att det minst lika mycket var aktörernas tid, därav rubriksättningen: Grundarnas tid; Läkarnas tid; Pedagogernas tid och Kvinnornas tid. Idiotanstalten var en inkörsport till yrkes- och entreprenörverksamhet för samtliga aktörer.

I det personhistoriska perspektivet framstår i detta sammanhang Emanuella Carlbecks karriär som en pionjärinsats i svensk sinnesslöundervisningen, och härmed också som generellt intressant. För en kvinna i hennes situation, trots att hon var prästdotter och hade stora personliga resurser, fanns ytterst få karriärmöjligheter. Hennes utstakade väg som ogift 40-årig kvinna, utan högre utbildning var vård av familjemedlemmar. Samtidigt tycks det uppenbart att hennes position som starkt religiös prästgårdsmamsell spelade en roll när det gäller att få gehör för sin kallelse. Det fanns välkända historiska förebilder. Medeltida kvinnor som Elisabeth av Thüringen och den svenska Birgitta byggde upp sina fattigstugor och sjukhus med stöd av kyrkan och blev sedan helgonförklarade.¹

En stor roll spelade även hennes anknytning till den nyevangeliska rörelsen som eftersträvade större inflytande för kvinnor. Dessutom betraktades kvinnor, inom de sinnesslöpedagogiska tankekollektiven, ofta som särskilt lämpade. Idiotsaken tycks ha erbjudit något av ett unikt utrymme för kvinnor med organisatorisk förmåga och människointresse att genomföra professionella projekt. Den fortsatta anstaltsutvecklingen i Sverige tyder på detta. Några av dessa välkända svenska kvinnor i ledande ställningar kan nämnas: Ebba Ramsay, Thorborg Rappe, Bengta Hansson och Maria Krantzön.²

När man försöker förstå Carlbecks roll i idiot/sinnesslöundervisningen måste man komma ihåg att hennes egen utbildning var bristfällig och att hon hade begränsade kunskaper om pedagogik. Hon hade dock erfarenhet av arbete som söndagsskolelärarinna. Hon saknade materiella resurser att starta en skola av den typ hon började fundera över när hon tog hand om sin släkting. Liksom flera andra kvinnor i tiden, som önskade starta verksamhet utanför hemmets eller familjens krets, åberopande hon Guds vilja och ansvar för att verksamheten skulle komma till stånd. Detta gav hennes uttalanden och sätt att arbeta en tydlig förankring i ett religiöst språk och tänkande. I övrigt anslöt hon sig till de tankestilar som grundarna och andra mera lokala utforskare utvecklat.

¹ Sven Stolpe: *Boken om Birgitta*, Stockholm 1973

² Karl Grunewald & Thomas Olsson: *Utan talan. Historia i bild från omsorgerna om utvecklingsstörda*, Stockholm 1997

Här kan vi lägga ytterligare en roll till de övriga som präglade de aktuella kunskapsprojekten kring idiotsaken, nämligen *den karismatiska ledaren*. Emanuella Carlbeck framstod i Sverige, liksom Guggenbühl, Séguin och Saegert som en karismatisk symbolfigur i de tidiga strävandena att starta skolanstalter. Övriga nordiska aktörer som beskrivits i avhandlingen var välutbildade och verbala män, läkare, teologer och pedagoger – också med stark personlig utstrålning – men förutom det hade de utbildning och ofta god social ställning. Frågan om sinnesslölärarens eller föreståndarens utstrålning eller karisma diskuterades ofta. Séguin såg, liksom sina pedagogiskainspiratörer, pedagogen som en förebild vars sympatiska personlighet var ett viktigt medel i uppfostransprocessen. Det ansågs att pedagogen inte fick ha någon antydning till brister i sin framtoning, till exempel beträffande lyten, talfel etcetera. Med bakgrund i Webers idealtypmodell kan vi konstatera att de manliga utövarna oftast inte främst grundade sina insatser på den karismatiska auktoriteten, utan mera i det Weber beskriver som den *rationellt legala* auktoritetsordningen med förankring i formell utbildning och stöd främst hos offentliga personer och myndigheter.

Andra exempel på nya karriärmöjligheter som idiotområdet erbjöd var de dövstumslärare som genom att byta inriktning kunde avancera till föreståndare vid en idiotskola. Den danska läkaren Hübertz valde på ett liknande sätt att engagera sig i idiotsaken när den planerade karriärvägen stängdes genom att han inte fick den tjänst som han sökt inom sinnessjukvården – han gavs efter sin för tidiga död epitetet *åndsvageforsorgens fader*.

Personliga maktkamper var centrala inom tankekollektiven, till exempel gäller det de tre grundarnas strävan att profilera sig. Séguin ironiserade över Guggenbühls och Saegerts anspråk på att vara den första idiotpedagogen. Se även de ovan nämnda stridigheterna mellan Johan Keller och Gamla Bakkehus, där den segrande parten inte alltid främjande den pedagogiska utvecklingen. Den svenska striden om vem av Emanuella Carlbeck och Julius Glassell som var *den första* att starta idiotundervisning kan även räknas till denna kategori.

De första undervisningsaktiviteterna på idiotområdet skedde med visst statligt stöd, men i huvudsak byggde de på personliga initiativ och frivilliga insatser. I forskning inom det anglosaxiska språkområdet om tidiga frivilliga sociala insatser används genomgående begreppet *filantropi*.¹ Staffan Förhammar har i studien *Med känsla eller förnuft* och flera andra arbeten introducerat denna användning av begreppet i Sverige.² Ingen av de personer som jag skriver om såg nog sig själv som filantrop, snarare betonas yrkesmässiga

¹ Staffan Förhammar: *Med känsla eller förnuft. Svensk debatt om filantropi 1870–1914*, Stockholm 2000, s 27

² Staffan Förhammar: *Organiserad filantropi i Sverige under 1800-talets senare del: exemplet hjälp till handikappade*, Scania 1995; Aktuella tendenser inom filantropiforskningen, *Historisk Tidsskrift* 1997

aspekter och krav på professionalitet. Det handlade också om personer som hade lön eller inkomst av sitt arbete. Bakom de privata initiativen fanns genomgående också krav på framtida statligt ansvarstagande. De beskrev sig visserligen ibland som *idiotvänner*, *idiotofiler*, men detta begrepp hade en annan innebörd än vad som i dag läggs i filantropibegreppet.¹

De projekt det här var fråga om var inte professionella i den betydelse professionsforskningen lägger i begreppet profession. Snarare bör projekten karakteriseras som verk av framgångsrika *entreprenörer* på ett fält som vid den här tiden knappast alls var professionaliserat i begreppets mera strikta betydelse. De såg ett behov av insatser, ett sätt att genomföra dem och knöt an till en existerande tankestil inom ett annat område för att få ett språk för, och ett sätt att förklara, vad de ville göra. Jag menar inte att föregångspersonerna skulle ha vägletts av något medvetet dubbelspel utan bara att deras handlande – och kanske främst den energi som de lyckades mobilisera – också kan ha motiverats av andra syften än de som var direkt relaterade till att utveckla nya former av undervisning och en kunskap kring den.

Medicinska aspekter

Mina studier av de medicinska tankestilarna och tankekollektiven under 1800-talet är begränsad till aspekter som rör frågan om idioti och näralligande områden, till exempel psykiatri. Medicin och pedagogik var hos flera av grundarna, som Guggenbühl och Séguin, inflätade i varandra; Séguin benämnde sin träningsmetod *fysiologisk pedagogik*. Han var som nämnts förankrad i ett parisiskt medicinskt tankekollektiv kring idioti, vidare anknöt han till den hygienistiska rörelsen i Frankrike och den framväxande fysiologiska inriktningen inom den medicinska vetenskapen. Hygienismen tog likasom den balneologiska tankestilen utgångspunkt i miljöns påverkan på individen, där levnadsförhållanden i stort betonades. En aspekt av hygienismen var att skapa en moralisk grogrund, från psykiatrin hämtades i detta sammanhang *moral treatment*. Séguins radikala fysiologiska pedagogik förlorade sin aktualitet i och med konstaterandet av att den direkta kopplingen mellan intelligens och fysiska funktionsnedsättningar var felaktig. Den levde dock kvar i en anpassad form som sinnesträning, som i den svenska sarskolan fanns kvar fram till 1980-talet.² Nutida forskning har emellertid konstaterat att funktionsnedsättningar ut över den nedsatta begåvningen, till exempel

¹ Etymologiskt härrör begreppet filantropi från grekiskan: *philantrôpi* 'a människokärlek, av *phi* 'los, vän och *a* 'ntropos, människa. Källa: *Nationalencyklopedin*, Höganäs 1991

² Diana Bertén 2007, s 175

nedsett fysisk förmåga, får stora konsekvenser för förmågan och sättet att kommunicera.¹

Guggenbühl knöt an till det aktuella medicinska tänkandet kring kretinism, mest framträdande var miasmateorin och olika balneologiska föreställningar om effektiv behandling. Utifrån dessa orsakssammanhang formulerade han en behandlingsmodell där det geografiska läget var huvudsaken – hög höjd med fri tillgång till stärkande luft och ljus. Detta var ingen unik tanke, behandling av lungshot hade redan etablerats i de schweiziska alpsykiatrierna. Det är troligt att dessa sanatorier var förebilder för Guggenbühls kretinanstalt. Guggenbühls tanke om fullständiga segregerade anstalter var livskraftig – i Sverige fram till millennieskiftet 2000. Det fanns även ett vidare medicinskt tankekollektiv, som ansåg *miasma* och balneologiska behandlingsmetoder som orsak och åtgärd för en rad sjukdomar, till exempel kolera, lungshot och sinnessjukdom. Det finns anledning att påpeka att vattenmedicinen spelade en framträdande roll i det sena 1800-talet. I samband med de medicinska insatserna vid Gamle Bakkehus nämndes bad.

Redan vid början av den undersökta tidsperioden ansåg man att man genom bland annat obduktioner hade funnit grundorsaken till idioti – skador i hjärnan och nervsystemet. Framträdelseformerna var dock så olika att man spekulerade om ett otal yttre orsaker, förutom fysisk skada av hjärnan, från *miasma* till brister i levnadsförhållanden. Tidigt beskrevs, med huvudsaklig utgångspunkt i talförmågan, grader av nedsett begåvning som inte skiljer sig från dem som används i dag – lindrig, måttlig och grav nedsett begåvning.

De nordiska hospitalläkarna var mycket tveksamma beträffande de medicinska insatserna inom skolverksamheten, de ansåg dock att det fanns forskningsuppgifter beträffande orsaker och prognos. I sina artiklar redovisade de mycket litet vetenskaplig medicinsk kunskap. Att grundstörningen vid idioti ibland härrörde från djupare och ibland mera ytliga skador i hjärnan var existerande kunskap, de bakomliggande orsakssammanhangen var dock spekulativa. Med pedagogernas inträdande på området betonades endast allmänmedicinska uppgifter för läkarna.

Medan idioti, genom asylläkarnas försorg, togs bort från den psykiatriska agendan fortsatte epilepsi att räknas som en psykiatrisk åkomma även om botemedlen var obefintliga. Det pågick en hätsk debatt om epileptiska barn hörde hemma på idiotskolor eller inte. I denna fråga gjorde inte pedagogerna intrång i läkarnas område, ganska anmärkningsvärt eftersom flera av dem hade epileptiska barn i sina skolor. Den första anstalten i Sverige för barn med epilepsi var Ebba Ramsays Wilhelmsro i Jönköping – 1889 ändrade den tidigare vanförestalten inriktning mot barn med epilepsi.² Först på 1940-talet kon effektiva mediciner mot epilepsi.

¹ Mats Granlund & Cecilia Olsson: *Kommunicera mera*, Stockholm 1988

² Karl Grunewald: Kapitel om epilepsi i kommande bok om Utvecklingsstördas historia.

Den engelska läkaren John Langedon Down skulle, med sin innovativa medicinska och pedagogiska verksamhet vid Earlswood, komma att bli en ny förgrundsfigur inom det europeiskt/amerikanska medicinska tankekollektivet kring sinnesslöhet.

English summary

Background, aims and sources

The aim of this dissertation is to examine the thinking that informed the first Scandinavian initiatives for educating, raising and treating children and adolescents who were categorised as idiots at that time. The period under study is the approximately three decades of 1840 through 1872. The end of this period is marked by the first Nordic Conference on Abnormal Schools that took place in 1872 in Copenhagen.

By way of introduction I discuss the lines of thought among the Central European forerunners who began their activities during the 1840s. Their writings soon became known in Scandinavia and are often cited in Nordic source material. Their importance is noted in Nordic as well as North American research in the field.

This study principally deals with the thinking surrounding idiocy that can be gleaned from sources that describe early contributions in the Nordic countries. The source material includes writings, documents, letters, photographs and other artefacts that were produced in the period under study. The first schools in the Scandinavian countries were opened in the 1850s and 1860s. The leaders in this movement to whom attention is directed in this dissertation were psychiatrists who published in the field and theologians and teachers of the deaf and dumb who took part in the debate or were active in the first schools or school classes for idiots. One woman given particular attention is Emanuella Carlbeck who, under special circumstances, started the first school for idiots in Sweden in 1866.

In the course of working on this dissertation, three parallel historical perspectives interested me: a biographical history perspective, an education-medical perspective and, overarchingly, a knowledge perspective.

Method of interpretation

A hermeneutic method has been applied in this dissertation with both historical and existential aspects. I subscribe to the interpretive tradition that was developed at the Department of Education at Stockholm University by researchers such as Per-Johan Ödman, Charles Westin and Anders Gustavsson.¹ Using an historical approach I have sought to reconstruct the past by

¹ Per-Johan Ödman: *Tolkning, förståelse, vetande. Hermeneutik i teori och praktik*, Stockholm 2005; Westin, Charles: *Från registrering av uppgifter till tolkning av*

examining various traces that have been left behind: letters, articles, writings and so on. The existential aspect emphasises that which could not be picked up solely through such traces; here it is the inner reality of historical individuals that is reconstructed – their motives, thoughts and experiences. A fundamental precept of hermeneutics is that there are numerous ways to understand the world. Interpretation is therefore a personal act – each interpreter approaches texts and traces in an individual manner and there are many possible interpretations. This does not mean that interpretation is arbitrary. Every interpretation has to conform to various methodological practices and be documented. The methodology comprises an ascending hierarchy of interpretation with regard to degree of abstraction: basic interpretation, narrative interpretation, scientific interpretation, with scientific interpretation as the highest level of abstraction. The text and traces that are to be interpreted are viewed, then, in connection with other data and analysis that are of greater complexity. Existing theories are also used as a means for verifying the interpretive work.

Theoretical framework

In the final work of interpretation I have proceeded from Ludwik Fleck's theory of knowledge which I found very useful.¹ According to Fleck, the thoughts and actions of scientists within a field of knowledge, as well as those that are less rigorously grounded, can be understood in terms of their belonging to one or more *thought collectives*. He calls the special way of thinking and acting that distinguishes a collective *thought style*. My selection of Fleck's theory is also based on his having investigated medical issues, which my work does in part, and the fact that both of the knowledge traditions – both the overarching medical one and the tradition concerning idiocy – we study are pragmatic and non-normative in character. According to Fleck's theory, the generation of scientific knowledge is not essentially different from how other types of knowledge are generated in other collectives.

There are several aspects of what is meant here by thought styles and their specific substance with regard to *thinking about idiocy*. Certain of these styles can be ascertained from formulations in texts, others have to be deci-

texter. Reflektion över en hermeneutisk avhandlingens tillkomst. I: Eriksson, Bengt Erik & Näsman, Elisabet (red): *Samhällsvetenskap & vardagserfarenhet*, Stockholm 1994; Gustavsson, Anders: *Tolkning och tolkningsteori I. Introduktion*, Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm 2000; Gustavsson, Anders: *Tolkning och tolkningsteori II. Fördjupning*, Texter om forskningsmetod nr 4, Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm 2000

¹Ludwik Fleck: *Uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum. Inledning till läran om tankestil och tankekollektiv*, Stockholm 1997

phered from reconstructions of activities and programs. A fundamental task has been to try to understand what characteristics or conditions different people had in mind with the concept or diagnosis of idiocy. Which individuals were the focus of their interest? And further, what did they think about the underlying causes of the condition. An important aspect was what educational, medical, social and other efforts they recommended. Finally, what goals did they think they could accomplish and in what types of settings? What effect did different sources of funding, different referral and regulatory bodies, and different paying family members have on how problems were described and how goals were formulated?

Empirical contents

The first part of the dissertation looks at early attempts at the upbringing and education of idiots in Central Europe by Johann Guggenbühl in Switzerland, Édouard Séguin in France and Carl Wilhelm Saegert in Prussia.¹ The background was in part the Enlightenment's expectations of continuing betterment, in part the educational ideas put forth earlier by the great names in European education: Comenius, Basedow, Pestalozzi and Fröbel. The contribution of Guggenbühl and his peers was to adapt the ideas of their predecessors on individualisation, mental training, teaching by object lessons, and physical training to a new target group. The background of Guggenbühl's contributions was the cretin issue in Central Europe. His thought style was anchored in medical theories about origin and treatment with a focus on miasma and balneology. His model lost momentum when it was established that the cause of cretinism was a lack of nutritional iodine and that idiocy was a different affliction than cretinism. His institutional model would, however, have an effect on future developments. Séguin's thought style was grounded in psychiatry, physiology and hygienism. He saw idiocy as a combination of physical and intellectual failings. His most important contribution was physiological education which proceeded in part from the notion that physical training affected intellectual development. His significance for developments in Scandinavia had more to do with his symbolic value as a trailblazer than with direct continuance of his ideas. Saegert's roots were in education for the deaf and dumb and theories about children's psychological development. He used the designation *feble-mindedness* and became an im-

¹ Johann Jakob Guggenbühl: *Die Heilung und Verhütung des Cretinismus und Ihre neuesten Fortschritte. Mitteilungen an die schweizerische naturforschende Gesellschaft*, Bern 1853; Edward Seguin: *Idiocy and its Treatment by the Physiological Method*. Reprint from original of 1866, New York 1971; Carl Wilhelm Saegert: *Über die Heilung des Blödsinns auf Intellektuellem Wege*. Heft I: *Vorwort*, Selbstverlag, Berlin 1845, Heft II: *Psychische Antropologie mit Beispielen*, Selbstverlag, Berlin 1846

portant source of inspiration for Nordic educators of the deaf and dumb who wished to engage in the teaching of idiots.

The second part of this dissertation treats the Scandinavian hospital doctors who were the first to be published on the issue of idiocy including Selmer in Denmark, Dahl in Norway and Kjellberg in Sweden. They proceeded from the ideas of the abovementioned predecessors but had little to add regarding the role of the doctor. They were of the opinion that idiots should not be kept in hospitals for the insane but rather in special institutional schools established for that purpose. The first concrete initiatives were to a great extent influenced by male educators of the deaf and dumb, most notably Duurloo and Keller in Denmark. The psychiatric diagnosis of idiocy was rejected and replaced by the, in educational terms, more functional designation of feeble-mindedness. Against the background of the pedagogical thinking and the goals current at that time, the classifications educable and uneducable came to be preferred. Special asylums with no educational component were to be created for the uneducable. Thoughts about entrepreneurship were prominent among the actors as well as the authorities.

The third part of the thesis deals with the Swedish pioneer Emanuella Carlbeck, a woman who was unversed in the theories of the pedagogical arena but who, like many other women of the time, wanted to become engaged in community life. Carlbeck was at home in a thought style coloured by religion, but she also subscribed to the growing thought style that promoted the education of the feeble-minded. Her symbolic value came to have great importance for future developments.

Concluding reflections

As mentioned above, in my study I have woven together three perspectives: a biographical history perspective, a history of education/history of medicine perspective and an overarching history of knowledge perspective. In many respects, the perspectives are interrelated and that also became an issue of interest to me as I worked on this dissertation. At first, it was the people involved that interested me. It became increasingly clear that they – each one individually, but perhaps primarily as a group – can be said to have been engaged in knowledge projects. Here, the history of education perspective comes into the picture and it is in this sense that one can speak of the people described as forerunners within the field. It was, however, not just in instruction and schooling that the individuals under study carried out their knowledge projects, but also in the care of the insane. This is consistent with the differentiation that was made in psychiatry at that time whereby the idiots, who were placed in hospitals for lack of any alternative, were to be separated

out from the insane. *The time of the idiots* thereby also constitutes a chapter in the history of medicine.¹

The history of knowledge perspective

Migration of thoughts between different thought collectives

As previously mentioned, the three founders – Guggenbühl, Séguin and Saegert – were central characters in thought collectives, where each thought collective had its own thought style. At the same time, they were inspiring figures in a broader European/American thought collective centred on the rearing of idiots (terms such as *education of idiots* in Anglo-Saxon countries attesting to this). Their work was of great significance with regard to the development of institutional schools in different countries. Fleck describes this type of movement between different thought collectives as *intracollec-tive thought exchange* and thought migration between collectives. The three founders derived many of their central ideas from other contemporary thought styles within medicine, physiology, psychiatry, education and psychology. In Fleck's terminology they are called *intermediaries*. That which stands out as original in Guggenbühl's work – thoughts about a special institution with departments for differentiated treatment, education and upbringing – could already be found within medicine in the sanatorium movement. What especially distinguished Séguin, in particular physiological medicine, had roots in the training of the mind and body. *Moral treatment*, which was developed in connection with psychiatric reform, actually reflected a basic component of reform school education. Saegert got many of his ideas from the education of the deaf and dumb and new psychological theories about child development.

In the same fashion, the doctors who first took up the idiocy issue in Scandinavia were intellectually at home in psychiatric and medical thought collectives where their main mission was the reform of care for the insane. All the Nordic pedagogues were initially positioned in regional thought collectives for those engaged in deaf and dumb education and brought ways of thinking from there to the Scandinavian deaf and dumb education thought collective. Some of them even acted as intermediaries from religious thought collectives.

During the period under study, the Scandinavian thought collective for the education of the feeble-minded was just getting started and the overall impression of the current analysis is that all the members of the collective were strongly dependent on thoughts from other collectives. Any distinction from the deaf and dumb education thought collective was not self-evident. At a meeting in Copenhagen in 1872 many of the participants ran establishments

¹ Harald Selmer: *Om Idiotisme og Idiotasyler*, Bibliotek for læger, Kjøbenhavn 1851

for idiots as well as for the deaf and dumb, and there were even ideas circulated about applying certain methods for deaf and dumb instruction in schools for the feeble-minded. It was first several years later that a clear distinction was made between institutional schools for the deaf and dumb and institutions for the feeble-minded – education for the deaf and dumb as distinct from education for the feeble-minded. One question that was heatedly discussed in this period but which still found a certain consensus in the different thought styles where issues of idiocy were described was the distinction between educable and uneducable. At the Danish institution Gamle Bakkehus, there was, however, a divergent notion; Director Duurloo believed that the so-called uneducable could assimilate elementary education and upbringing but could not develop these abilities further.

Different activities within thought collectives

The application of Fleck's theory has sometimes revealed the need for amplification. One example of the broadening of his theory is that I found a need to distinguish between different types of contributions in the knowledge projects of the Central European and Nordic predecessors.

Here I drew inspiration from others who have studied similar knowledge projects. Ulrika Graninger, for example, describes the doctors who introduced bacteriology to Sweden as *mappers* and explorers – *investigators*.¹ An inventory of the population was made from various medical perspectives and existing knowledge in the field was investigated further. In his dissertation on the introduction of biological science, Kaj Johansson came up with a further knowledge activity, *popularisation*, which he, with reference to Fleck, sees as a continuous process within the thought collective.² The implementation of the results of charting, investigating and popularisation represents still another role in thought projects. Not uncommonly, it is precisely the role of implementation that characterises the Scandinavian pioneers. Finally, the supporters of the thought collective should be mentioned, people who as private individuals or in an organised manner contributed financially and in other tangible ways or simply showed an interest in supporting specific undertakings or ideas. Typical for all these roles within the growing thought collective for the education of the feeble-minded is that they find expression relatively simultaneously. The relevance of these concepts for the development of knowledge about the so-called idiocy issue can be concretised somewhat schematically according to the following.

The three founders stand out in Scandinavian writings primarily as practitioners. Their own writings reveal a background of comprehensive research,

¹ Ulrika Graninger: *Från osynligt till synligt. Bakteriologins etablering i sekelskiftets svenska medicin*, Stockholm 1997, s 75-77

² Kaj Johansson: *Den torgförda biologin. Studier i populärvetenskapens problem*, Göteborg 2003

but they should nevertheless be viewed as intermediaries. They sought knowledge from diverse thought traditions that could be applied to the training and rearing of idiots: Guggenbühl from a medical tradition with links to the cretin issue in Central Europe and its focus on balneologic measures; Séguin from a reform psychiatric tradition with connections to physiology and pedagogy; Saegert from a deaf and dumb educational tradition with its focus on psychology.

The Scandinavian forerunners modelled themselves on these founders in different ways, often less by copying their ideas and undertakings directly and more by exploiting their symbolic or rhetorical value. The comprehensive census takings of the insane and idiots that hospital doctors carried out in the Nordic countries were typical mappings that laid the foundations for assessing the need for institutions. An important goal here was to refine the care of the insane and to create better conditions for institutional care, both in practical matters and in terms of professional understanding. In doing so, the necessity for both new ways of doing things and new knowledge was created. In the spirit of reform many of the hospital doctors sought out existing knowledge about the care of the insane, an area where the French reformers with their humanistic inclinations were pacesetters. Their articles on establishments for idiots were written in this connection. They proposed that idiots did not belong in hospitals but rather in special institutional settings with a primarily educational mission. They had, however, very unclear ideas about what the doctor's role should be in these schooling institutions.

Among the educators of the deaf and dumb were individuals who made comprehensive surveys about the latest initiatives taken outside their own countries. Their role was often mainly of a popularising nature, aimed at the religious circles within the thought collective that was focused on the education of the feeble-minded. In many cases one notices that the prospect of an entrepreneurial undertaking was an important incentive. Their contribution to the thought collective was mainly that they promoted the most current thinking.

The actors and power-holders

Fleck asserts that a thought collective consists of central *esoteric* circles as well as more peripheral *exoteric* circles, and that it can have a democratic or a dogmatic character.¹ In the more democratic thought collective there is a community of thought that includes both those who set the tone and the more peripheral members, which promotes the development of ideas and progress. If the position of the elite is a dominating one, this group distances and isolates itself from the commoners, which can lead to conservatism and stagnation.

¹ Ludwik Fleck 1997, s 105 f

In the early thought collective for the education of the feeble-minded, there was a distinct elite culture where profession, pretensions to authority, and personal charisma played a significant role. At the meeting in Copenhagen there were two phalanges among the Danish participants. Those representing the Keller institutions spoke for the superiority of interpretation, while participants from Gamle Bakkehus took a stand in favour of concrete educational experience. Fact-based insight from the rostrum was in short supply. There is no reference anywhere to statements from the Swedish participants at the meeting. It is suspected that they were there more to listen and constituted a peripheral Swedish circle within the growing thought collective for the education of the feeble-minded.

History of education perspective

Guggenbühl, Séguin and Saegert stand out in the source material as educational innovators. They subscribed to the belief in progress engendered by the Enlightenment and to the then current pedagogical tradition that built upon Comenius, Basedow, Pestalozzi and Fröbel. Their contribution consisted mainly in adapting well known ideas about emphasis on the individual, training of the mind, object lessons, and physical education to a new target group – idiots. With the entry of the Nordic educators this tradition was continued. A number of the pedagogues had experience from education of the deaf and dumb, and the so-called speech method was thought to stimulate the development of speech in the feeble-minded. The emphasis on education gave rise to a change from the psychiatric designation of *idiocy* to the more pedagogically oriented term *feeble-mindedness*. In line with notions that limits were set not by pedagogy but by the students themselves, the differentiation into educable and uneducable took hold. The uneducable did not fall within the sphere of responsibility of the schools for the feeble-minded but rather were to be cared for in special asylums. Indeed, there were few educational innovations in the early schools for the feeble-minded. Diana Bertén has made a study of the educational work in today's special schools from an activity theoretical perspective.¹ She finds traces of early education for the feeble-minded in current instructional methods. Among the early objectives for education was the goal of providing training of the mind, both to test for the level of educability and to prepare a student for more advanced schoolwork.² Kerstin Liljedahl has described how they used special *silence lessons* at a school in Vänersborg as an educational method for facilitating

¹ Diana Bertén: *Förberedelse för särskildhet. Särskolans pedagogiska arbete i ett verksamhetsteoretiskt perspektiv*, Karlstad 2007

² Ibid. s 174 f

the ability of students to concentrate on schoolwork.¹ Bertén found that today's special elementary schools work towards a similar goal, for example in the form of training in *desk skills*, which are abilities such as [...] *to sit still, to wait, to occupy yourself, not to disturb others, not to talk without permission, to behave according to class standards, and so on.*²

Biographical history perspective

The title of this dissertation, *The Time of the Idiots* was derived from a statement in the source material: *Now it is time for the idiots*. The meaning was: Now that the blind and the deaf mutes have been given their special education, the time is ripe for this also to be done for the idiots. With reference to my detailed study, I can say with good reason that it was just as much the time of the actors, which gives us the headings: The Time of the Founders; The Time of the Doctors; The Time of the Educators; and The Time of the Women. Establishments for idiots were a point of entry to professional and entrepreneurial activity for all the actors.

In the biographical history perspective Emanuella Carlbeck's career as a pioneering instructor of the feeble-minded in Sweden stands out as the most interesting. For a woman in her position there were extremely few career choices. At the same time it is evident that she possessed impressive personal resources. In contrast to their situation in other professional areas, women were often seen within the thought collective as being especially suitable for the education of idiots. The idiocy issue seems to have provided a somewhat unique opportunity for women who – with the support of religious rhetoric – had the organisational ability to carry out a professional project. There were well known historic precedents, medieval women such as Elisabeth of Thüringen and the Swedish Birgitta who built up their alms houses and hospitals with support from the church and then were canonised.³

Like many other women of the time who wanted to be active outside the home or family circle, Emanuella Carlbeck invoked God's will and her personal obligation to usher a helping establishment into being. This solidly identified her declarations and working method with religious language and thinking. In addition, she adopted the thought styles that the founders and other more local innovators had developed.

A further role can be attributed to those who made their mark in the then current knowledge initiatives on the idiocy issue, namely that of *charismatic leader*. Emanuella Carlbeck stood out in Sweden, similarly to Guggenbühl,

¹ Kerstin Liljedahl: *Handikapp och omvärld. Hundra års pedagogik för ett livslångt lärande*, Lund 1993, s 129 ff

² Ibid. s 175

³ Sven Stolpe: *Boken om Birgitta*, Stockholm 1973

Séguin and Saegert, as a charismatic and symbolic figure in the early efforts to establish educational institutions. Other Nordic actors I describe in the dissertation were well educated and verbal men: doctors, theologians and educators – also with a strong personal aura, but educated and often of high social standing as well. The issue of the charisma and personal charm of the institutional directors or the educators of the deaf and dumb was often discussed. Séguin saw the pedagogue as a model whose sympathetic personality was an important tool in the training process. It was thought that the educator was not allowed any hint of a defect in his or her image, with respect to such things as physical disability, impaired speech etc. With reference to Weber's model of the ideal type, we can ascertain that the male practitioners often based their activity as much on charismatic authority as on the model Weber describes as the *rational legal* order of authority based on formal education and which was ranked highest among individuals and organisations in the public sector.

Other examples of new career opportunities that the idiocy field offered were the teachers of the deaf and dumb who, by changing their orientation, advanced to the directorships of the schools for idiots. The Danish doctor Hübertz chose to engage himself in the field of idiocy after his planned career path closed down when he did not get the position he had sought in the field of mental health care. After his untimely death he was given the epithet *Father of the Feeble-minded Care* in Denmark. Furthermore, personal power struggles were not uncommon within the thought collectives.

The first instructional activities in the idiocy field took place with a degree of government support, but for the most part they depended on personal initiative and voluntary efforts. In research on early voluntary social contributions within Anglo-Saxon speaking areas, the concept *philanthropy* comes up continually.¹ None of the people whom I write about considered themselves particularly as philanthropists; what they emphasised about themselves was a work ethic and unswerving professionalism. Concurrent with the private initiatives was also a pervasive feeling that the state should eventually take over the responsibility. To be sure, these actors sometimes described themselves as *friends of idiots* and *idiotophiles*, but this concept had a different meaning than what the concept of philanthropy means today.

The endeavours they were engaged in were not professional in the sense that the concept is used in research on profession. The projects are better characterised as the work of successful *entrepreneurs* in a field that at the time was hardly professionalised in the stricter sense of the term.

¹ Staffan Förhammar: *Med känsla eller förnuft. Svensk debatt om filantropi 1870–1914*, Stockholm 2000, s 27

Medical aspects

My studies of the medical thought styles and thought collectives prominent in the 1800s are restricted to aspects that touch upon the issue of idiocy and closely related fields such as psychiatry. For many of the founders, such as Guggenbühl and Séguin, medicine and education were intertwined with each other; Séguin called his training method *physiologic pedagogy*. He was conceptually anchored in a Parisian medical thought collective for idiocy and had allied with the hygienic movement in France and the growing physiological orientation within medical science. As with the balneologic thought style, hygienism was based on the effect of the milieu on the individual, which laid great emphasis on living conditions. One aspect of hygienism was to create a moral breeding ground, importing in this connection the idea of *moral treatment* from psychiatry. Séguin's radical physiological pedagogy lost its currency when it was shown that the direct coupling between intelligence and diminished physical function was incorrect. This idea, however, survived in an adapted form as mental training, which was carried out in the Swedish special schools up to the 1980s.¹ Modern-day research has shown, however, that besides diminished mental capacity, functional impairments such as physical disability impact negatively on the individual's ability to communicate and way of communicating.

Guggenbühl linked up with the current medical thinking on cretinism, the most prominent being miasma theory and different balneologic ideas about effective treatment. From this causal connection he formulated a treatment model in which geographic location was the primary factor – high altitude with free access to bracing air and light. This was not a unique idea; the treatment of consumption had already been established in the villages of the Swiss Alps. It is likely that these sanatoria were models for Guggenbühl's facility for cretins. Guggenbühl's thoughts on totally segregated institutions was long-lived – in Sweden up to the turn of the century in 2000. There was also a further thought collective that regarded *miasma* and balneologic treatment methods as cause and solution, respectively, for a series of illnesses including cholera, consumption and mental illness.

The Scandinavian doctors in hospital service were very doubtful about a doctor's duties in a school setting, though they recognised it as a suitable arena for medical research on causes and prognoses. Their articles contained very little on medical science. Existing science had recognised that the outward manifestations of idiocy sometimes stemmed from profound damage and sometimes from more superficial damage to the brain, but the causative relations were entirely speculative. With the entry of educators into the field, only general medical roles for doctors were stressed.

¹ Diana Bertén 2007, s 175

Källor och litteratur

Källor

Brev och stenciler

Fru Gunnel Ginsburg Segerstedts släktarkiv

Brev från Ephraïma Odhner Carlbeck till sonen Herman, 17 april 1873

Brev från Johan Carlbeck till Sannfrid Odhner, 31 mars 1858

Brev från Emanuella Carlbeck till Hanna Stenberij, 4 augusti 1859

Brev från Lotten Wassberg till Hanna Odhner [odaterat]

Carlbeck, Lars: *Utkast till en Beskrifning av mina lefnads omständigheter*. Fragment av handskrift, 10 sidor, troligen 1787

Ginsburg Segerstedt, Gunnel: *Hanna och Herman 1871–1928*. Stencil. Stockholm 1988

Segerstedt, Bengt: *Odhners historia. En skildring av en släkt och dess hembygd*, Stencil. Stockholm 1987

Bertil Johanssons i Herrljungas brevsamling

Brev från Emanuella Carlbeck till system Gabriella Florén, 25 oktober 1864–20 december 1888

Anstaltshandlingar

Blekinge läns landstings arkiv

Brev till uppfostrings-anstaltens styrelse från Sinnesslönspektör N G Kjellberg 25 oktober 1885

Brev från direktionen för institutet för dövstumma till Blekinge läns landsting, Landstingets förhandlingar 1868

Institutet för dövstummas revisionsberättelse för år 1871. Landstingets Förhandlingar 1872

Skaraborgs läns landstings Centralarkiv, Mariestad

Johannesbergs klippbok

Johannesbergs matrikel

Journaler, brev med mera angående Emanuella Carlbecks anstalter

Bildmaterial från Emanuella Carlbecks anstalter

Gamle Bakkehus institutions og bestyrelsearkiv, Landsarkivet i København

Beretning om Helbredelses-Anstalten for idiotiske, svagsindige og epileptiske børn paa Gamle Bakkehus ved Kjøbenhavn, København, 1856–1873

Hübertz, Jens Rasmussen: *Forslag til Foranstaltninger for Idioter og Svagsindige Børn; Oprettelse af en pædagogisk og medicinsk Anstalt for Saadane m.m.*, 1853

Opplysningskemaer om elever 1860–70

Hovedprotokoller om elever 1860–70

Föreningen för Sinnesslöa Barns arkiv, Stockholms Stadsarkiv

Berättelse och redovisning till Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård 1870–76, 1885

Eva Simonsens arkiv

Beretning om Christianias Almueskolevæsen, Selskabet for Folkeoplysningens Fremme, *Bilaga till Folkevennen* 1856

Forhandlings Protokol for Almueskolen. – Commissionen i Christiania 2.3.1840–4.10.67

Möteshandlingar

Meddelelser fra Blinde-, Døvstumme- og Idiotanstalter i Danmark, Norge, Sverrig og Finland til Deeltagerne i Lærermødet for den nordiske abnorme Skole Kjøbenhavn 1872, Kjøbenhavn 1872

Det første nordiske Lærermøde for Blinde-, Døvstumme- og Aandsvageskolerne i Danmark, Norge, Sverrig og Finland, *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen, København 1872*

Den abnorma skolans andra nordiska lärarmöte i Stockholm 1876, Stockholm 1877

Abnormskolens tredje nordiske lærermøde i Chistiania 1884, Christiania 1885

Beretning om det fjerde Nordiske abnormskolemøde i København 1898, København 1899

Femte nordiska mötet för abnormsaken i Stockholm 1903, Stockholm 1904

Tryckt källmaterial

Alopaeus, Carl Henrik: *Kort handledning om Döfstummas Uppfostran och Undervisning i Hemmen, Åbo 1866*

Alopaeus, Carl Henrik: *Något om läroanstalter för blödsinnige.* Tidsskrift utgifven af Pedagogiska Föreningen i Finland 1873

Alopaeus, Carl Henrik: *Minnen från Sverige och Danmark (Utdrag ur bref från en resande landsman), Finlands Allmänna tidning 1860/4*

Alopaeus: Carl Henrik: *Winkar angående blinda barns vård, uppfostran och undervisning i hemmen, Åbo 1880*

Andersen, Hans Christian: *Krøblingen I: Eventyr og historier, Kjøbenhavn 1881*

Bergström L: N G Kjellberg. *En kämpe för en sund mänsklighet. Svenska Spörsmål, No 20 1894*

Bremer, Fredrika: *Familjen H***. Teckningar ur vardagslivet, Stockholm 1830/1981*

Bösch, Wilhelm: *Meine Erfahrungen über Heilung Erziehung und Unterricht von Schwerhörenden, Blöd- und scwachsinnigen, Selbstverlag, Berlin 1858*

Conolly, John: *Bemærkninger om nogle franske Hospitaler for Afsindige, Ugeskrift for læger, No 7–9 1846*

Dahl, Ludvig Vilhelm: *Bidrag til Kundskab om de Sinsyge i Norge, Christiania 1859*

Dahl, Ludvig Vilhelm: *Idioti og Kretinisme. Norsk Magazin for Lægevidenskaben. Tyvende Bind, Christiania 1866*

Disqué, Ludwig: *Naturlig behandling av sjukdomarne med särskild beskrifning på verkkningsmedlen i den naturenliga läkemetoden (den fysikalisk-dietetiska kurmetoden), Göteborg 1887*

Down, John Langedon: *Observation on an Etnic Classification of Idiots, London Hospital Reports 3, London 1862*

- Down, John Langedon: *The Education and Training of The Feeble in Mind*, London 1876
- Drake, A: *Uppkomsten av Baptistförsamlingarna i Stockholms Distriktförening, Årsafhandling*. Stockholms Misionsförenings förlag 1874
- Eschricht, Daniel Frederik: *Folkelige Foredrag*, København 1855–56
- Eschricht, Daniel Frederik: *Om Muligheden af at helbrede og opdrage Idioter og de fra Födslen i aandslöve Börn i almindelighed til gavnlige Medborgere, samt om Betingelserne for at skaffe de derom i Ulandet gjorte Erfaringer Anvendelse i vort Fædreland*, København 1854
- Esquirol, Jean E D: *Mental Maladies. Treatise on insanity.*, New York 1845/1965
- Feilitzen, Otto von: *Lärdomsskola och medborgerlig bildning*, Strindbergsarkivet. Kungliga biblioteket 1871.
- Fröbel, Friedrich: *Människans fostran*, Lund 1995
- Glasell, Julius: Om och för de blödsinta barnen i vårt land, *Olivebladet*, 1866/2, 1866/3, 1867/1, 1867/4, 1868/4
- Glasell, Julius: *Werdsligt och Andligt. Läsebok för Barn och Ungdom* 1863
- Glasell, Julius: *Werdsligt och Andligt. Läsebok för Barn och Ungdom* 1867
- Guggenbühl, Johann Jakob: *Die Heilung und Verhütung des Cretinismus und Ihre neuesten Fortschritte*. Mitteilungen an die schweizische naturforschende Gesellschaft, Bern 1853
- H R: Professor Keller, *Illustreret Tidende* Kjøbenhavn, 15 juni 1884
- Hahn-Hahn, Ida, Countess: *Travels in Sweden: sketches of a journey to the north*, London 1845
- Hahn-Hahn, Ida, Grafín: *Die Kinder auf dem Abendberg. Eine Weihnachtsgabe*, Berlin 1843
- Hedman, Emma: Berttula anstalt för andesvaga. Referat av E V Rosted, *Nyt Tidsskrift for Abnormvæsenet* 1916
- Heyer, Friedrich, Dr: *Beitrage zur Lösung der Idiotenfrage*, Berlin 1861
- Heyer, Friedrich, Dr: *Die Heil- und Bildungsanstalt für Blödsinnige zu Berlin. Bericht über deren Grundung und Entwicklung*, Berlin 1858
- Heyer, Friedrich, Dr: *Über Idiotismus, seine Begrenzung und Einteilung*, Berlin 1862
- Holmgren, J: *Hvad bönen förmår uträtta. Lefnadsteckning af George Müller, föreståndare för barnhemmet i Bristol*. Palm & Stadig, Stockholm 1888
- Howe, Samuel: *On the Causes of Idiocy*, Boston 1848
- Hübertz, Jens Rasmussen: *De sindsyge i Danmark*, København 1851
- Hübertz, Jens Rasmussen: *Svagsindighed eller Idiotisme og dens Helbredelighed; de Epileptiskes Forhold til Idioterne*, København 1855
- Inbydelse til ved Bidrag at fremme Oprettelsen af en Helbredelseanstalt for idiotiske, svagsindige og epileptiske Börn i Kjøbenhavn. *Berlinske Tidende*, 30 september 1854
- Ireland, William Wetherspoon: *On Idiocy and Imbecility*, London 1877
- Johansson, N: *Bönhörelser af Georg Müller*, Lund 1911
- Keller, Johan: Ensomhed, *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen* 1869, s 13–19
- Keller, Johan: Idiotien og dens helbredelighet, *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen*, 1967
- Keller, Johan: Om Forholdet mellem Sjæl og Legeme hos Idioten, *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen*, 1870
- Keller, Johan: Plan til Oprettelsen af en Varetægts- og Beskjæftigelseanstalt for uhelbredelige Aandsvage. *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen* 1871

- Kjellberg Nils Gustav: *Några ord om Idioti och Uppfostringsanstalter för Sinnesslöa barn, 1 Om idiotins utbredning*, Uppsala Läkareförenings Förhandlingar, Bd IV 1869
- Kjellberg Nils Gustav: *Några ord om Idioti och Uppfostringsanstalter för Sinnesslöa barn, 2 Om vårdanstalternas uppkomst*, Uppsala Läkareförenings Förhandlingar, Bd VI 1870/71
- Kjellberg, Nils Gustav: *Om Sinnessjukdomarnas stadier*, Uppsala 1863
- Kjellberg, Nils Gustav: *Om våra skolors inflytande på Ungdomens Helsa och Utveckling*, Uppsala Läkareförenings Förhandlingar 1873
- Kjellberg, Nils Gustav: *Resanteckningar*. Föreningen för Sinnesslöa Barns Vård, Stockholm 1882
- Landahl, Fredrik: *Några ord om det första idiothemmet i Sverige*. Abr. Berg & Co, Mariestad 1893
- Moldenhawer, Johannes: *Besøg i nogle Idiotanstalter på en Rejse i Tyskland og Schweiz sommaren 1854*, Kjøbenhavn 1855
- Moldenhawer, Johannes: *De første Forsøg her i Landet paa at opdrage Idioter*, *Tidskrift for Filantropi* 1877
- Moldenhawer, Johannes: *Udsigt over Idiotopdragelsens Historie*, *Nordisk Tidsskrift for Blinde-, Døvstumme- og Idiotskolen*, 1868/69
- Montelius, A: *Den enskilda välgörenheten och dess ordnande*. *Dagny* 6/1891
- Müller, George: *Autobiography of George Müller or a Million and a Half in Answer to Prayer*. London/Bristol 1906
- Müller, George: *Bönhörelsen*. Lund 1911
- Müller, George: *Till Herrens ära*. Stockholm 1877
- Nyström, Anton: *Cretinism och Idioti*, Stockholm 1868
- Borg, Elsa: *Några ord till de älskade systrar, som vill söka inträde i kursen vid Hvita Bergen*, *Trons Hvila*, 2/1894
- Odhner, Hanna: *Odhner, Hanna: Emanuella Carlbeck. Spridda drag ur hennes lif och verksamhet. Samlade af H-a O*. Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, Stockholm 1903
- Pinel, Philippe H: *A Treatise on Insanity*. Cadell and Davies, London 1806
- Prytz, Alexander: *Til minde om professor Johan Keller*, København 1885
- Ramsay, Ebba: *A Few More Steps Onward, II*, London 1878
- Ramsay, Ebba: *Hvad skola barnen kosta? Skildring af erfaringheter i Wilhelm Minnes Hem för sjuka och Wanföra barn*, Jönköping 1877
- Ramsay, Ebba: *Step by Step Onward – Experiences in a Cripples' home by A Swedish Lady I*, London 1876
- Ramsay, Ebba: *Steps in Sweden, III*, London 1879
- Rappe, Thorborg: *Några ord och anvisningar vid sinnesslöa barn (idioters) vård, uppfostran och undervisning*, Stockholm 1903
- Saegert, Carl Wilhelm: *Heft I: Vorwort*, Selbstverlag, Berlin 1845/1904
- Saegert, Carl Wilhelm: *Heft II, Psychische Anthropologie mit Beispielen* Selbstverlag, Berlin 1846
- Saegert, Carl Wilhelm: *Über die Heilung des Blödsinns auf intellektuellem Wege*, *Heft I: Vorwort*, Selbstverlag, Berlin 1845. Nachdruck in J P Gerhardt: *Zur Geschichte und Litteratur des Idiotenwesens in Deutschland*, Hamburg 1904; *Heft II: Psychische Anthropologie mit Beispielen*, Selbstverlag, Berlin 1846
- Salomon, Ernst: *Om anstalter för idioters vård i Norden*. *Nordisk Tidsskrift för Politik, Ekonomi och Litteratur*, Lund 1869
- Schuldheis, Georg: *Redogörelse för de med Statsmedel understödda sinnesslöanstalterna i riket år 1905*. Berättelse och redovisning till Föreningen för sinnesslöa barns vård, 1907

- Seguin, Edward: *Idiocy and its Treatment by the Physiological Method*, William Wood, New York 1866/1971
- Seguin, Edward: *Psycho-physiological Training of an idiotic Hand*, New York 1879; *Psycho-physiological Training of an idiotic Eye*, *Arcives of Medicine*, Vol IV 1880
- Seguin, Edward: *Historical Notice of the Origin and Progress of the treatment of Idiots*, Cleveland 1852
- Selmer, Harald: *Om Idiotisme og Idiotasyler*, Bibliotek for Læger, København 1851
- Schmidt Ferdinand: Ein Besuch in der Saegertchen Heilanstalt für Blödsinnige in Berlin, *Illustrirte Zeitung* 1847
- Sondén, Carl Ulrik: Om Idioters uppfostran och undervisning. *Hygiea. Medicinsk och Farmaceutisk Månadstidsskrift*, No 5/1857
- Stenhoff, Gotthilf: Anton Nyström: Minnesord, Särtryck ur *Svensk Läkartidning* No 27 1931
- Tigerstedt, Robert: *Hjärnan såsom organ för tanken*. Nr 37 i serien Ur vår tids forskning, Stockholm 1889
- Warne, Frederik: *George Müller. En nutidens trosapostel*, Stockholm 1899
- Wetterberg, Carl Anton: *Guvernanten*, 1843
- Vikars, Fanny: *Qvinnans mission bland qvinnor eller verksamheten i Brighton*, Stockholm 1877
- Wilkens, Sophia: Kort berättelse öfver uppkomsten af de trenne i Carlskrona varande anstalterna, Barnhemmet, Institutet för döfstumma och Skyddshemmet för döfstumma flickor. *Nordisk Tidsskrift för Blinde-, Dövstumme- og Idiotskolen* 1872
- Ålander, Wilhelm: *Åt minnet af Emanuella Carlbeck*, Länstidningen, Mariestad 1903

Herdaminnen och matriklar

- Ahlner, Oscar: *Matrikel över svenska dövstumskolor 1809–1918*, Lund 1918
- Bergqvist, Bengt Jakobsson: *Lund Stifts Matrikel*, Lund 1886
- Carlquist, Gunnar: *Lund Stifts Herdaminne*, Lund 1954
- Lindskog, P E: *Skara Stifts Matrikel 1809*, Skara 1809
- Lindskog, P E: *Matrikel öfver Skara Stifts Prästerskap och Skol-Betjäning*, Skara 1819
- Pettersson, S. & Litzén, R: *Göteborgs Stifts Herdaminne*, Göteborg 1872
- Warholm, J W: *Skara Stifts Herdaminne*. Senare delen, Mariestad 1874

Samtida officiellt tryck

- Kongl. Maj:ts nådiga *Stadga angående anstalter för sinnessjuke*, 2 november 1883
- Kongl. Maj:ts nådiga *Stadga angående sinnessjukets behandling och vård*, 5 mars 1858
- Kungl. Kungörelse 5 juni 1885, nr 30: *Angående understöd åt uppfostringsanstalter för sinnesslöa barn*
- Kongl. Maj:ts förnyade nåd. *Stadga d. 14 juni 1901, ang sinnessjuka*
- Medicinalstyrelsen: *Medicinalförfattningar 1877–1882*

Tidningar

- Aftonbladet 1868
- Berlingske Tidende 1854

Dagens Nyheter 1868
Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1868
Idun 1892/1
Landbobladet 55/1869
Länstidningen, Mariestad 1891, 1901
Svea 38/1888
Svensk illustrerad veckotidning, 2/1884
Tidskrift för hemmet 1868
Uppsalaposten 1868
Victoria – Illustrerad veckotidning, 1/1889
Wäktaren. Tidning för Stat och Kyrka, 1 april 1869

Litteratur

- Ackerknecht, Erwin H: *Medicine at the Paris Hospital 1794–1884*, Baltimore 1967
Anastasi, Anne: *Psychological Testing*, New York 1955
Askildt, Astrid: *Opplæring av funksjonshemma i eit historisk perspektiv. Spesialpedagogiske pionerar, idéutvikling og formalisering fram til midten av det 20. århundre*, Oslo 2004
Balslev Wingender, Nete: "Drivhuset for den sygnende Plante". *Børn og opdragelse i åndssvageanstalten Gl. Bakkehus 1855-1902*, Slangerup 1992
Banks, Olive: *Faces of feminism. A study of feminism as a social movement*, Oxford 1986
Berg, Arno (red): *De filantropiske institusjoners barndom*, St. Hallvard, Organ for selskabet Oslo byes vel, Oslo 1968
Berger, Peter & Luckmann, Thomas: *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Garden City 1966
Bergmark, Matts: *Bad och bot. Om vattnet som läkemedel och njutningsmedel*, Stockholm 1985
Bergquist, Lars: *Ansiktets ängel och Den stora människan*, Stockholm 2001
Bergquist, Lars: *Swedenborgs drömbok*, Stockholm 1988
Bergsten, Torsten: Svenska Baptistsamfundet. I: Hofgren, Allan (red.) *Svenska trosamfund 1887–1914*, Uppsala 1985
Bertén, Diana: *Förberedelse för särskildhet. Särskolans pedagogiska arbete i ett verksamhetsteoretiskt perspektiv*. Karlstad 2007
Binet, Alfred & Simon, Theodore: *Mentally Defective Children*, Edward Arnold, London 1914
Binet, Alfred & Simon, Theodore: Upon the necessity of establishing a scientific diagnosis of inferior states of intelligence. In: Dennis, W (ed): *Readings in the history of psychology*. New York 1948
Blomberg, Barbro: *Inklusion en illusion? Om delaktighet i samhället för vuxna personer med utvecklingsstörning*, Umeå universitet, Umeå 2006
Blomberg, Inga: *Sinneslövardens historia i korta drag*, Stockholm 1934
Blumer, Herbert: Social problems as Collective Behavior. *Social problems*, Vol 18, 1971, s 298–306
Bodman, Gösta: *Sockerbruket i Göteborg 1808–1834*, Stockholm 1934
Bradl, Christian: *Anfänge der Anstaltsfürsorge für Menschen mit geistinger Behinderung (Idiotenanstaltswesen)*, Frankfurt 1991

- Brockstedt, Håkan: *Slagsta skola och seminarium och dess föregångare Skolan för sinnesslöa barn i Stockholm. Ideologi och praktik i undervisning av barn med utvecklingsstörning 1870–1950*. Stockholms universitet, Stockholm 2000
- Bylund Koivonen, Tuulikki: *Frukta icke, allenast tro. Ebba Bylund och Samariterhemmet 1882–1902*, Stockholm 1994
- Carlsson, Sten: *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället*, Uppsala 1977
- Crafoord Clarence: *Barndomens återkomst. En psykoanalytisk och litterär studie*, Stockholm 1992
- Den svenska psalmboken*. Textutgåva 1986
- Douglas, Mary: *Renhet och fara. En analys av begreppen orenande och tabu*, Nora 1997
- Douglas, Mary: *Thought Styles. Critical Essays on Good Taste*, London 1996
- Ehn, Billy & Klein, Barbro: *Från erfarenhet till text. Om kulturvetenskaplig reflexivitet*, Stockholm 1994
- Ekström von Essen, Ulla: *Folkhemmets kommun. Socialdemokratiska idéer om lokalsamhället 1939–1952*, Avesta 2003
- Ekström von Essen, Ulla: *Paradigm eller tankestil? En jämförelse av Ludwik Flecks och Thomas S Kuhns kunskaps- och vetenskapsteorier*, Avdelningen för idéhistoria, Stockholms universitet, Stockholm 1996
- Eldebo, Runar: Svenska Missionsförbundet. I: Hofgren, Allan (red) *Svenska trosamfund*, EFS-förlaget, Uppsala 1985
- Emanuelsson, Agneta: *Pionjärer i vitt*, Stockholm 1990
- Ericsson, Kjersti: *Den tvetydige omsorgen. Sinnessykevesenets utveckling – et sosialpolitisk eksempel*, Oslo 1974
- Fleck, Ludwik: The problem of Epistemology [1936] I: Cohen, Robert S & Schnelle, Thomas (eds.) *Cognition and Fact. Materials on Ludwik Fleck*, Dordrecht 1986
- Fleck, Ludwik: *Uppkomsten och utvecklingen av ett vetenskapligt faktum. Inledning till läran om tankestil och tankekollektiv*, Stockholm 1997
- Förhammar, Staffan: Aktuella tendenser inom filantropiforskningen, *Historisk Tidskrift* 1997
- Förhammar, Staffan: *Från tärande till närande. Handikapputbildningens bakgrund och socialpolitiska funktion i 1800-talets Sverige*, Stockholm 1991
- Förhammar, Staffan: *Organiserad filantropi i Sverige under 1800-talets senare del. exemplet hjälp till handikappade*. Scandia 1995:2.
- Foucault, Michel: *Diskursens ordning*, Stockholm, 1993
- Foucault, Michel: Makt och upplysning. I: Lövgren, Mikael & Molander, Anders (red) *Postmoderna tider?* Stockholm 1986
- Foucault, Michel: *Övervakning och straff*, Lund 1993
- Foucault, Michel: *The Birth of the Clinic*, London 1973
- Foucault, Michel: *Vansinnets historia i den klassiska epoken*, Stockholm 1973
- Foucault, Michel: *Vetandets arkeologi*, Lund 1972
- Froestad Jan: *Faglige diskurser, internationale premistrømmer og variasjoner i offentlig politikk. Døveundervisning og handikappomsorg i Skandinavia på 1800-talet*, Bergen 1995
- Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar: *Den kultiverade människan*, Stockholm 1988
- Graninger, Ulrika: *Från osynligt till synligt. Bakteriologins etablering i sekelskiftets svenska medicin*, Stockholm 1997
- Granlund, Mats & Olsson, Cecilia: *Kommunicera mera*, Stockholm 1988
- Grunewald, Karl & Olsson, Thomas: *Utan talan. Historia i bild från omsorgerna om utvecklingsstörda*, Stockholm 1997

- Grunewald, Karl: *Medicinska omsorger om utvecklingsstörda*, Stockholm 1980
- Gustavsson, Anders: *Tolkning och tolkningsteori I. Introduktion*, Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm 2000
- Gustavsson, Anders: *Tolkning och tolkningsteori II. Förddjupning*, Texter om forskningsmetod nr 4, Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm 2000
- Gustavsson, Carolina & Larsson, Rune: Aktuella trender inom religionspedagogisk forskning och praktik, *Tro & Liv* 1/07
- Hallberg, Margareta: *Etnologisk koreografi*, Nora 2001
- Hammar, Inger: *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*, Stockholm 1999
- Harding, Gösta: *Tidig svensk psykiatri*, Stockholm 1975
- Holmquist, Alma: *Anstalten Johannesberg – Dess uppkomst och utveckling 1866–1916*. Mariestad 1916
- Itard, Jean M G: *The Wild boy of Aveyron*. (1832) New York (Nyutgåva 1962)
- Jacobson, Lars-Olof: *Omsorger i hundra år*, Malmöhus läns landsting 1978
- Jansdotter, Anna: *Ansikte mot ansikte. Räddningsarbete bland prostituerade kvinnor i Sverige 1850–1920*, Stockholm 2004
- Johannisson, Karin: *Kroppens tunna skal*, Göteborg 2001
- Johansson, Kaj: *Den torgförda biologin. Studier i populärvetenskapens problem och tematik*, Göteborg 2003
- Johansson, Kjell Åke: *Om blindundervisningen i Sverige från 1809. Förändringar i de pedagogiska perspektiven inom den tidiga specialundervisningen*, Stockholms universitet, Stockholm 1974
- Jossfolk, Karl-Gustav: *Bildning för alla. En pedagogiskhistorisk studie kring abnormskolornas tillkomst i Finland och deras pionjärer som medaktörer i bildningsprocessen 1846–1892*, Helsingfors 2001
- Kanner, Leo: *A History of the Care and Study of the Mentally Retarded*, Illinois 1964
- Kanner, Leo: *Den psykiska utvecklingsstörningen. Vårdens och forskningens historia*, Stockholm 1968
- Kanold, Agneta: *Vårdens ordningar. Tvångsvård av normöverträdare med bristande begåvning*, Stockholm universitet, Stockholm 2004
- Karlsson, Göran: Dessa arme varelser I: Karlsson, Göran, (red.) *Vård och undervisning av psykiskt utvecklingsstörda i Blekinge 1886–1986*, Blekinge Läns landsting 1988
- Kirkebæk, Birgit: *Da de åndssvage blev farlige*, Holte 1993
- Kotilainen, Niilo: *En översikt av sinnesslövardens senare utveckling i Finland*, (Odaterad stencil)
- Kuhn, Thomas: *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago 1970
- Kvale, Steinar: *Den kvalitativa forskningsintervjun*, Lund 1997
- Laestadius, Staffan: *Arbetsdelningens dynamik. Om synen på arbetsdelning och kunskapsbildning inom industriell verksamhet*, Lund 1992
- Lehtonen, Ensio: *George Müller – En bödens man*, Stockholm 1940
- Liedman, Sven-Eric & Nilsson, Ingemar: *Om ideologi och ideologianalys*, Göteborg 1989
- Liljequist, Bengt: *Ludwik Flecks kunskapsteori*, Umeå 2003
- Liljedahl, Kerstin: *Handikapp och omvärld. Hundra års pedagogik för ett livslångt lärande*, Lunds universitet, Lund 1993
- Mannström, Oscar: *Oscar Ekman 1812–1907*, Stockholm 1923
- Mansén, Elisabeth: *En skaldinna på hospital. Tekla Knös 1868–1880*, Lund 1985

- Mansén, Elisabeth: *Konsten att förgylla vardagen. Thekla Knös och romantikens Uppsala*, Nora 1993
- Markkola, Pirjo: *The Calling of Women. Religion and Social Reform in Finland 1860–1920* I: Markkola, Pirjo (red) *Gender and Vocation. Women Religion and Social Change in the Nordic Countries 1830–1940*, Helsingfors 2000
- Martling, Carl Henrik: *Kyrkosed och Sekularisering*, Studentrörelsens småskrifter, Stockholm 1961
- Melin, Daniel: *Johannesberg 1866–1966. Skaraborgs och Älvsborgs läns skol-, yrkes-, och vårdhem för psykiskt utvecklingsstörda*, Mariestad 1966
- Montell, Erik: *Sävstaholmsföreningen*, Stockholm 1982
- Nerman, Birger: *När Sverige kristnades*, Stockholm 1945
- Nilsson, Christer: *Sekternas sekt. De exklusiva Plymouthbröderna*, Stockholm 1986
- Norberg, Arvid: *Den kyrkliga väckelsen i Skara stift under förra hälften av 1800-talet*, Stockholm 1939: 2
- Norberg, Arvid: *Den kyrkliga väckelsen i Skara stift under senare hälften av 1800-talet*, Stockholm 1944
- Nordström, Stig G: *Hjälpskolan och sarskolan i Sverige t o m 1921. Utvecklingen i relation till differentieringsproblemet*, Stockholm 1968
- Nørr, Erik: *Nordiske elever på Gamle Bakkehus 1860–80. I: Wass, Ingrid (red) Velferd og vanferd*, Dansk psykologisk forlag, Århus 2001
- Nya Varvet*, Kulturhistorisk rapport nr 16, Göteborgs Kommun, 1985
- Pestalozzi, Johann Heinrich: *Mina efterforskningar över naturens gång i människosläktets utveckling. I: Sjöstrand, Wilhelm (red) Pedagogikens historia I, Från antiken till det första världskriget*, Lund 1966
- Pritchard, D G: *Education and the Handicapped, 1760–1960*, London 1963
- Qvarsell, Roger: *Ordning och behandling. Psykiatri och sinnessjukvård under 1800-talets första hälft*, Stockholm 1982
- Radnitzky, Gerard: *Contemporary schools of metascience II*, Göteborg 1970
- Rajamaa, Ruth: *Systrarnas verksamhet, undervisning och uppfostran i Vadstena kloster 1384–1595*, Stockholms universitet, Stockholm 2000
- Reimers, Gerd: *Lärdom och idyll. Prästgården som bildningsmiljö*, Stockholm 1993
- Rodén, Nils: *Östra Smålands Missionsförening. I: Hofgren, Allan (red) Svenska trossamfund*, EFS-förlaget, Stockholm 1985
- Rønn, Edith Mandrup: *”De fattige i ånden...” Essays om kultur, normalitet og ufornuft*, Köpenhamn 1996
- Røren, Owe: *Pessimism, farlighed, tvång och våld vid tidiga skolor för idiotiska barn. I: Wass, Ingrid (red): Velferd og vanferd*, Dansk psykologisk Forlag, Århus 2001
- Owe Røren: *Nordiska hospitalläkares engagemang i idiotfrågan 1850-70. I Att finnas och synas när historia skrivs, Handicaphistorisk Tidsskrift 13/2005*
- Scheerenberger, R C: *A History of Mental Retardation*, London 1983.
- Schmidt Ferdinand: *Ein Besuch in der Saegertchen Heilanstalt für Blödsinnige in Berlin*, Illustrirte Zeitung 1847
- Schmitz, Rainer: *Die gros waren durch ihr Herz. Pionere der Sozialarbeit für Behinderte*, Berlin 1983
- Schutz, Alfred: *The Phenomenology of the Social World* (1932), Evanston 1967
- Seger, Olof: *Emanuella Carlbeck. En pionjärs levnadsteckning. Tidningen för Skaraborgs län*, Mariestad 1945
- Simonsen, Eva: *Vitenskap og profesjonskamp. Oppläring av döve og åndssvake i Norge 1881–1963*, Oslo 2000
- Sjöstrand, Wilhelm: *Pedagogikens historia I, Från antiken till det första världskriget*, Lund 1966

- Sjöstrand, Wilhelm: *Pedagogiska grundproblem i historisk belysning*, Lund 1970
- Sjöström, Bengt: *Kliniken tar över dårskapen. Om den moderna svenska psykiatrins framväxt*, Stockholm 1992
- Söder, Mårten: *Anstalter för utvecklingsstörda*, Stockholm 1978
- Söder, Mårten: Normalisering og integrering: Omsorgsideologier i ett samfunn i endring. I: Sandvin, Johans Tveit (red) *Mot normalt? Omsorgsideologier i forandring*, Oslo 1993
- Sølvberg, Lauritz: *Johan Anton Lippestad og hans verk. Et bidrag til åndssvakeskolen historie i Norge gjennom hundre år*, Oslo 1945
- Sommerville, C J: Religious Faith, Doubt and Atheism, *Past and Present*, Number 128 1990
- Sommerville, C J: The Destruction of Religious Culture in Pre-industrial England, *Journal of Religious History*. Vol 15 1988;
- Stiker, Henri-Jaques: *Handicap et inadaptation. Fragments pour une histoire: notions et acteurs*, ALTER, Paris 1996
- Stiker, Henry-Jacques: *A History of Disability*, Michigan 2002
- Stolpe, Sven: *Boken om Birgitta*, Stockholm 1973
- Swedenborg, Emanuel: *Den sanna kristna religionen. (Vera cristiana religio, Amsterdam 1771)* Nykyrkliga bokförlaget, Stockholm 1935
- Swedenborg, Emanuel: *Englavissheten om den guddomliga försynen. (Sapientia Angelica De Divina Providentia)* Nykyrkliga bokförlaget, Stockholm 1911
- Swedenborg, Emanuel: *Om Guds Dyrkan och Kärleken till Gud, (De Cultu et Amore Dei)*, Natur och Kultur, Stockholm 1988
- Swedenborg, Emanuel: *Om Jordens och Planeternas Gång och Stånd*, Skara 1718
- Textor, Martin R: *Die Mutterschule. Zum 400. Geburtstag von J. A. Comenius*, Welt des Kindes No 5 1992
- Tidsskrift för Aandsvage- og Blindesagen i Norden*, 1935
- Tøssebro, Jan: Da tidevannet snudde. I: Dalen, Monica m. fl. (red) *Mangfold og samspill*, Oslo 1999
- Ward, O Conor: *John Langedon Down 1828-1896: A Caring Pioneer*, London 1998
- Weber, Max: *Ekonomi och samhälle. Förståelsesociologins grunder 1-3*, Lund 1983
- Westin, Charles: Från registrering av uppgifter till tolkning av texter. Reflektion över en hermeneutisk avhandlings tillkomst. I: Eriksson, Bengt Erik & Näsman, Elisabet (red): *Samhällsvetenskap & vardagserfarenhet*, Stockholm 1994
- Widegård, Arne: *Metodistkyrkan i Sverige. I: Hofgren, Allan (red.) Svenska trosamfund 1887-1914*, Uppsala 1985
- Åman, Anders: *Om den offentliga vården – Byggnader och verksamheter under 1800- och 1900-talen*, Stockholm 1976
- Ödman, Per-Johan: *Tolkning, förståelse, vetande. Hermeneutik i teori och praktik*, Stockholm 2005

Lexika

- Ahlberg, A W: *Latinsk svensk ordbok*, 1987
Bergman, Gösta: *Ord med historia*, Stockholm 1970
Bonniers svenska ordbok, 2002
Dansk Biografisk Leksikon, 1887–1905
Filosoflexikonet, Stockholm 1988
Focus uppslagsbok, 1958
Hellquist, Elof: *Svensk etymologisk ordbok*, Lund 1980
Hofberg, Herman: *Svenskt biografiskt handlexikon*, 1906
Malmström, Györki & Sjögren: *Bonniers svenska ordbok*, Stockholm 1994
Marle, Walter: *Guttmanns Medizinische Terminologie*, Berlin 1932
Nationalencyklopedin, Höganäs 1991
Nordisk Familjebok, 1910
Nordisk Familjebok, Tredje upplagan, Stockholm 1931
Nordisk Familjebok, Uggelupplagan 1894
Norsk Biografisk Leksikon, Utg 1, 1926
Svensk uppslagsbok, Malmö 1947
Svenska akademins ordbok över svenska språket, Lund 1974
Svenska akademins ordbok över svenska språket, Lund 1933
Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok, Stockholm 1942–1955
Svenskt biografiskt lexikon 1956

Internet

www.planet-wissen.de/ Porträt Johan Amos Comenius [hämtat 2006-03-20]

